

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОТЛЯРОВ ПЕТРО МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 929:37:2:1Меланхтон Ф

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГУМАНІСТ І РЕФОРМАТОР:
ОСВІТНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ
ФІЛІПА МЕЛАНХТОНА**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

подається на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Котляров П. М.

Науковий консультант
Машевський Олег Петрович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. - Київ, 2017.

Дисертація присвячена комплексному аналізу освітніх, релігійних і соціально-політичних практик Філіпа Меланхтона, одного із провідних діячів Реформації, гуманіста і теолога, якого ще за життя називали Вчителем Німеччини. Однак в історіографії, затінений постатями Еразма Роттердамського, Мартіна Лютера, Томаса Мюнцера, він виглядає діячем «другого плану». Сучасні наукові роботи нерідко представляють Меланхтона як вченого-гуманіста, який лише завдяки впливу М. Лютера вимушено «трансформувався» в реформатора. В інших дослідженнях Меланхтон зображується як реформатор-теолог, який частково або повністю відмовився від гуманізму. Полеміка навколо цієї проблеми була започаткована ще у XVI ст., коли Меланхтона почали звинувачувати у відході від ідей М. Лютера. Загалом же спроби помістити його на одну із сторін не увінчувалися успіхом. Діяльність Меланхтона не обмежена лише однією роллю: людина завжди відчуває себе багатшою, ніж будь-яка форма ідентичності.

В дисертації проаналізовано історіографію питання та охарактеризовано вплив релігійних, політико-ідеологічних і соціокультурних ідей на формування образу Меланхтона в науковій літературі. Здійснено огляд та систематизацію джерел, що продиктовано метою та основними завданнями дослідження.

Автором проаналізовано як першодруки XVI ст., так і чисельні нові публікації джерел. Це – листи Меланхтона та його сучасників, теологічні трактати, статuti і плани для шкіл, підручники, офіційні донесення, статистичні матеріали, полемічні та апологетичні твори, відгуки. Також залучені джерела, які раніше виконували лише ілюстративну функцію. Зокрема, це стосується візуальних джерел, які дозволяють по-новому дослідити сприйняття Меланхтона у суспільстві. Особлива увага приділена популярним в добу Реформації «летючим листкам», які, окрім наративу, часто містили у якості ілюстрації портрети реформатора. Летючі листки, розходячись у великій кількості Німеччиною, значною мірою формували і фіксували у колективній свідомості певний образ Меланхтона.

Синтетичний характер досліджуваного об'єкта зумовив застосування теоретико-методологічних підходів суміжних гуманітарних дисциплін (історії, соціології, антропології, психології, релігієзнавства, історії мистецтва і соціальної антропології) при переважанні методів історичної науки. На підставі ранніх творів Меланхтона розглядається розвиток ідей про свободу волі. Аналізується програмний твір «*Loci communes*», в якому Лютерівська теза про рабство волі була переосмислена Меланхтоном із урахуванням нової теології і гуманістичних принципів. Визнаючи ідею передвизначення («*divinam praedestinationem eveniunt*») і те, що над індивідуумом панує афект (сила, що «володіє людиною так, як тиран володіє державою»), Меланхтон переконує, що людина все ж має можливість обирати. Цей складний релігійно-гуманістичний синтез дозволив Меланхтону обґрунтувати ідею про участь індивіда в процесі покращення власної людської природи і, таким чином, пом'якшити категоричне вчення Лютера про приречення. Уявлення Меланхтона про більш широкі межі вибору людини, як і його парадигма нової педагогіки, дозволили мислителю, перебуваючи в межах лютеранської доктрини, органічно поєднувати теологію Лютера з гуманістичною ідеєю про всесилля освіти («*Omnipotenz*»). Приділено увагу функціонуванню дореформаційних шкіл Німеччини і на основі шкільних статутів висвітлено особливості ідеї Меланхтона про створення трикласної

шкільної освіти. Розглянуто проблему поєднання в шкільній освіті принципів *pietas et eruditio*, що забезпечували всебічне виховання і освіту учнів. Реформування освітніх закладів бачилося Ф. Меланхтону на морально-етичних нормах, що синтезували культурну спадщину античності, гуманізму та християнського раціоналізму. Використання наукових надбань, вважав Меланхтон, приведе до створення наукової теології та, у кінцевому підсумку, очищення і єдності церкви. Акцентується увага на тому, що шкільні плани враховували нову педагогіку і передбачали створення особливого лояльного навчального простору, що забезпечував би збалансоване релігійне навчання і поступальний розвиток учнів. Зазначається, що поділ на класи на початку XVI ст. був достатньо тривіальним явищем. Однак у меланхтонівській школі були й важливі новації: поділ і перехід у вищий клас мав відбуватися не за віковими характеристиками, але лише після засвоєння предметів, призначених для нижчого класу; введено історію та поетику. Особлива увага приділялася вмінню писати листи. Підкреслено, що це була одна із навчальних новацій Меланхтона в дусі традицій європейського гуманістичного руху. Відроджені європейським Ренесансом античні практики вченого листування у нових умовах реформаційної Європи сприяли розширенню кордонів «Республіки вчених» («*Respublica literaria*») і пошуку взаєморозуміння в ідеологічно розколотих суспільствах.

Розглядається проблема збільшення релігійного компонента в пізніх шкільних планах Меланхтона. Характер цих змін пов'язується з тим, що участь в засіданнях рейхстагів, переговори з релігійними та політичними опонентами, громадська діяльність, призвели до усвідомлення обмеженості принципу *eruditio*. Однак, це не дає підстави говорити про догматизацію світогляду Меланхтона, оскільки релігійність для нього це, по-перше, те, без чого взагалі не мислилася освіта XVI ст.; по-друге, релігія розглядалася важливим комунікативним майданчиком для протестантів, католиків, влади, науковців. Тому ми можемо говорити про специфічну релігійно-гуманістичну педагогіку реформатора.

Розкрито, що мотиви, якими керувався Меланхтон в «боротьбі» з Аристотелем, лежать в площині відносин між гуманістом Меланхтоном і реформатором Лютером. Вказується, що на початку 1520-х рр. Меланхтон-гуманіст частково поступився Меланхтоном-реформатору. Однак вже у другій пол. 20-х рр. Меланхтон прикладає зусилля для вирішення основної проблеми німецького гуманізму – примирення і узгодження досягнень античної освіченості з християнством. Справою життя Меланхтона стає нове відкриття і видання Арістотеля, чия методологія залишалася для мислителя найважливішим інструментом пізнання не тільки філософської, а й богословської істини.

Висвітлюється розуміння Меланхтоном завдань реформованої освіти, яка має розвиватися в межах ліберальної ерудиції. На цьому шляху гуманістом переосмислювалася аристотелівська спадщина і вводилися нові підходи до вивчення астрономії, астрології, викладання теології та природничих дисциплін. З урахуванням ідей гуманізму і Реформації мислитель вибудував логічну систему взаємозв'язків різних дисциплін, що дає підставу говорити про спробу ще в XVI ст. побудувати міждисциплінарні зв'язку.

Встановлено, що для реформаційної теології однією з гострих проблем було питання про застосування лютеранами зброї для захисту релігійних переконань. Визначено, що мислитель керувався біблійними і гуманістичними етико-моральними принципами, які категорично не допускали будь-яких військових виступів. Основна ідея – уникати конфронтації і вирішувати проблеми в мирних переговорах, ґрунтуючись на біблійних принципах і турботі про суспільне благо. Разом з тим, Меланхтон не розглядається як діяч, який прагне за будь-яких обставин до компромісу. Документи Регенсбурзького диспуту свідчать, що він чітко усвідомлював межі допустимих компромісів і виявляв твердість, якщо це суперечило таким принципам як *pietas* і *veritas*.

Фокусується увага на дипломатичних практиках Меланхтона. Створення протестантського Шмалькальденського союзу (1530) привернуло до Німеччини увагу Англії й, особливо, Франції, яка перебувала в оточенні Габсбурзьких

володінь. Тому пошук союзників серед країн імперії перетворювався на одне з найактуальніших завдань французької дипломатії, яка вбачала у Шмалькальденському союзі противагу гегемоністській політиці Габсбургів. Розглянуто також інший вектор зовнішньої політики Меланхтона – спроба налагодити зв'язки з ортодоксальним Константинополем. Однак ідеї союзів виявилися не реалізованими. Проте автор дисертації не вважає їх цілком невдалими. У процесі тривалих перемовин із Францією, Англією та Константинополем Меланхтоном були створені екуменічні документи, що були одним із важливих етапів до будівництва об'єднаної Європи. Одночасно, завдячуючи дипломатичним практикам Меланхтона, в основі яких лежали гуманістично-релігійні принципи, був покладений початок діалогу між країнами із різними релігійними системами.

Особливу увагу приділено аналізу візуальних джерел, які переконують у тому, що сучасники, особливо елітарна частина суспільства, сприймали Меланхтона як представника гуманізму. Відсутність візуальної реформаційної риторики у досліджених портретах (А. Дюрера, Р. Боїссарда) та супровідний наратив дають підстави вважати, що художники бачили в мислителі, в першу чергу, гуманіста. Те, що значна кількість портретів представляла Меланхтона в якості гуманіста, дає підстави вважати, що освічена частина суспільства XVI ст. сприймала Меланхтона все ж більше як гуманіста, а не реформатора.

Ключові слова: Меланхтон, практики, гуманізм, Реформація, теологія, філософія, освіта, Аристотель, шкільні статuti, республіка вчених, рекомендаційні листи, компроміс, дипломатія.

SUMMARY

Kotliarov P.M. Humanist and Reformer: Philip Melanchthon's Educational, Religious, Social and Political Praxis. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for acquiring of scientific degree of doctor of historical sciences on specialty 07.00.02 – World history. – Taras Shevchenko National University of

Kyiv Ministry of education and science of Ukraine; Taras Shevchenko National University of Kyiv Ministry of education and science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

Philip Melanchthon's educational, religious, social and political praxis are in the focus of this doctoral thesis. He was one of the leading reformers, humanist and theologian who was called "Praeceptor Germaniae" in his lifetime and centuries after. Nevertheless, in historiography he looks like a second rang personality, shadowed by Erasmus of Rotterdam, Martin Luther and Tomas Münzer. Recent researches often represent Melanchthon as a humanist who transformed into reformer only because of Luther's influence. Other works tend to represent Melanchthon as a reformer-theologian who partly or wholly rejected his earlier humanism. This polemics dates back to the Sixteenth century, when Melanchthon was for the first time accused in betrayal of Luther's ideas. However, limiting Melanchthon to one role (that of humanist or reformer) did not succeed. His personality goes far beyond superficial categories of identity.

Firstly, we have examined how religious, political, ideological, social and cultural shifts had affected the Melanchthon's image in European, American and Ukrainian historiography. Secondly, we addressed main sources for the theme, including as the Sixteenth century first editions, so the recent ones. Among the main sources for our research, we can name epistolary, theological tracts, school statutes and regulations, manuals, polemics and apologies, reviews. In addition, we made extensive use of visual sources, which reveal how Melanchthon's image was shaped. Special attention was paid to "Flugblätter", a reach narrative and visual source at once as they often included reformer's portraits. These pamphlets are indispensable for as for shaping so for studying Melanchthon's image in collective consciousness.

This research was conceived as an interdisciplinary one, involving methods of history, sociology, anthropology, psychology, religion studies, art history, based on historical theoretical grounds.

Based on Melanchthon's early works we follow his position in the freedom of will controversy. In "Loci communes" Melanchthon reworked Luther's idea within the framework of the new theology and Humanism. He accepted in general the predestination thesis ("divinam praedestinationem eveniunt") and the dominance of affects in humans ("which rules over humans as a tyrant rules over a country"). Nevertheless, Melanchthon was sure, that one has a right to choose. Based on such complex union of religion and Humanism, Melanchthon tried to prove his own idea about possible perfection of every person, which partly eliminated harshness of predestination. According to Melanchthon, each person can improve itself by education. Therefore, reformer combined Luther's thesis with a new pedagogical paradigm and the humanistic idea of education's omnipotence ("Omnipotenz").

We have paid attention to the pre-Reformation schools to understand better changes, brought by Melanchthon in the school system. Based on school statutes and regulations, we analysed Melanchthon's idea of the three-grade school system. Combination of the pietas and erudition in the new school system was in the focus of this part as they have ensured balanced upbringing and education for pupils. Melanchthon desired to synthesize Christian moral, ratio, and Antiquity's heritage. Together with science, it leads to creation of the scientific-based theology, "purification" and unity of Church.

We would like to highlight that these school regulations took in account the new pedagogic and envisaged the need for a new, enjoyable education space, which, in its turn, ensured balanced religious studies with students' individual step-by-step progress. One can notice that the division of students in grades was in the Sixteenth century by no means a novelty. However, Melanchthonian school introduced several important improvements: firstly, progression through the system depended not on the age, but on each student's performance at every stage; secondly, Melanchthon introduced history and poetic in the school schedule. In addition, students learned how to write properly different types of letters. This innovation owed to the early modern humanistic praxis. European Renaissance brought to life Roman praxis of letter exchange between scholars. In Europe split by the Reformation, this praxis

promoted tolerance and unity of scholars, consolidated by communication in “*Respublica literaria*” (“The Republic of scholars”).

One can notice an exponential growth of religion in the late Melanchthon’s school schedules. These changes are related to his participation in Imperial Diets, negotiations with religious and political opponents, social activities, when he experienced limitations of *eruditio*. Nevertheless, one cannot call Melanchthon a religious fanatic. Firstly, religion was essential to the Sixteenth century education; secondly, religion was a space of communication for Protestants, Catholics, authorities, scholars. Therefore, one can only talk about the reformer’s specific religious-humanistic pedagogy.

As we have revealed, Melanchthon’s participation in the controversy over Aristotle’s heritage was determined by his relationship as a humanist with Martin Luther as an influential reformer. At the beginning of 1520s, Melanchthon-humanist under the influence of Luther yielded to Melanchthon-reformer. However, at the end of 1520s Melanchthon commit himself to solving the main task of the Northern Humanism that of combining Christianity with Antiquity’s heritage. Rediscovery and editing of the Aristotle’s work became a lifelong pursuit for Melanchthon, as the Philosopher’s methodology remained crucial for science and theology.

We also looked at tasks, which Melanchthon set for the reformed education within his own paradigm of liberal erudition. He re-evaluated the Aristotle’s heritage and introduced new methods in teaching of theology, astronomy, astrology, and other natural sciences. Based on intellectual achievements of Humanism and Reformation, Melanchthon found built a coherent system, which united all sciences – humanitarian, exact and natural ones. One can conclude that this was one of the first attempts to introduce multidisciplinary approach in teaching.

One of the trickiest question for the reformed theology was that of armed revolts against Habsburg administration in order to protect and establish the Lutheran faith. As we have found out, Melanchthon, based on biblical and humanistic ethics, rejected the possibility of any armed actions. His advice was to avoid military confrontations and to manage conflicts in peaceful negotiations, based on religious

ethics and preoccupation with public good. However, we do not tend to regard him as a humanist who seeks for compromise at any price. As the documents of Imperial Diet in Regensburg witness, Melanchthon was completely aware of limits of compromise and was unshakable to anything, which confronted his principles of *pietas* and *veritas*.

The next part of our thesis focuses on Melanchthon's diplomatic activities. England and especially France looked for possible anti-Habsburg allies in Germany after creation of the Schmalkaldic league in 1530. Not without serious reasons French diplomacy considered the League as an important counterbalance to the hegemonic policy of the Habsburg house. We looked also at efforts of Melanchthon to establish partnership with the orthodox Constantinople. Unfortunately, these possible coalitions were never formed. However, we do not consider this as a Melanchthon's fail. During these lengthy negotiations with France, England and Constantinople, he edited numerous ecumenical documents, which became an important step to the united Europe. At the same time, Melanchthon's diplomacy, based on humanistic and religious values, started a dialogue between countries with different religions and confessions.

Special attention was paid to visual sources. They convince us that his contemporaries, especially aristocracy and intellectuals, saw Melanchthon's as a humanist rather than a reformer. In his engraved portraits by Albrecht Dürer and Robert Boissard one cannot find any Reformation rhetoric, on the contrary – we see in visuality and captions Humanistic symbols and allusions. As the majority of Melanchthon's portraits represented him as a humanist proves, that the educated strata regarded him much more as a humanist, than a reformer.

Key words: Melanchthon, praxis, Humanism, Reformation, theology, philosophy, education, Aristotle, school regulations, *respublica literaria*, letters of recommendation, compromise, diplomacy.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографія:

Котляров П. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. Котляров. – К.-Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 399 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Котляров П. Теологія і дипломатія: діяльність Філіпа Меланхтона в контексті європейських міжнародних відносин / П. Котляров // Науковий вісник дипломатичної академії України. 2002. – Вип. 6. – С. 313-322.
2. Котляров П. Від Вормсу до Шмалькальдену: дискусії у реформаційному русі щодо питання про право на збройний опір / П. Котляров // Науковий вісник дипломатичної академії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 423-431.
3. Котляров П. Філіп Меланхтон у справі реформування та заснування німецьких університетів / П. Котляров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2003. – С. 54-62.
4. Котляров П. Німецький гуманізм і початок Реформації / П. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2004. – № 27. – С. 12-17.
5. Котляров П. Філіп Меланхтон та його внесок у справу реформування медичної освіти в лютеранських університетах Німеччини / П. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2006. – Вип. 34. – № 4. – С. 65-69.

6. Котляров П. Математика й астрологія в теології Меланхтона / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2006. – № 82 – 84. – С. 62-63.
7. Котляров П. Лютеранство і православ'я: Екуменічна діяльність Ф. Меланхтона та спроба релігійного порозуміння / П. Котляров // Науковий вісник дипломатичної академії України. Зовнішня політика і дипломатія: історична ретроспектива, традиції, сьогодення. – 2008. – Вип. 14. – С. 161-164.
8. Котляров П. Філіп Меланхтон та астрологія: спроба наукового та теологічного обґрунтування астрологічної прогностики / П. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2009. – Вип. 73. – С. 28-34.
9. Котляров П. Портрети Меланхтона: співвідношення візуального образу і наративних характеристик / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2015. – Вип. 2 (125). – С. 26-31.
10. Котляров П. Про право на збройний опір: теологія та внутрішня дипломатія Філіпа Меланхтона / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Вип. 130. – С. 39 - 42.
11. Котляров П. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria* (за листуванням Філіпа Меланхтона) / П. Котляров // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2014. – № 29 (322). – С. 15-19.
12. Котляров П. Гуманістичний образ Філіпа Меланхтона за візуальними джерелами XVI ст. / П. Котляров // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. –К., 2016. – Вип. 2. – С. 58-69. *[Електронний ресурс] Режим доступу: <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/19/33> [Назва з екрану].*
13. Котляров П. Формування ідентичності Філіпа Меланхтона та її гуманістичний контекст / П. Котляров // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К. 2017. – Вип. № 51. – С. 134-139.

14. Котляров П. Меланхтонівська реформа школи Ейслебена: гуманістична парадигма / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2017. – Вип. 2 (133). – С. 38-42.
15. Котляров П. Посилення religionis studium за шкільним статутом Херцберга і навчальним планом для Адріана Хелміцкого / П. Котляров // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія: Історія. – 2017. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 95-99.
16. Котляров П. Німецька школа напередодні реформації та спроби її реформування / П. Котляров // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2017. – № 3. – С. 46-50.
17. Котляров П. Філіп Меланхтон між гуманізмом і Реформацією: проект реформи школи Нюрнберга та її пріоритети / П. Котляров // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2017. – Вип. 49. – С. 234-237.
18. Котляров П. М. Теоретичні засади освіти у ранніх педагогічних та релігійних творах Філіпа Меланхтона / П. Котляров // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 125 (№ 10). – С. 34-37.

Статті у закордонних наукових виданнях:

19. Котляров П. Виттенберг и Константинополь: на пути к религиозному согласию / П. Котляров // Средневековый город. – Саратов: Наука, 2011. – Вып. 21. – С. 111-117.
20. Котляров П. Филипп Меланхтон: представление о праве на восстание и роли светских властей (трактат «Confutatio articulorum rusticorum») / П. Котляров // Средневековый город. – Саратов: Наука, 2012. – Вып. 22. – С. 147-162.
21. Котляров П. Филипп Меланхтон и реформа системы образования в Германии // История и филология: проблемы научной и образовательной

интеграции на рубеже тысячелетий / П. Котляров // - Изд-во Петрозаводского университета, 2000. – С. 321-327.

22. Котляров П. «Практические нужды университета эпохи Реформации и пути их решения в представлении гуманиста-теолога (по трактату Ф. Меланхтона Privilegia Academiae Lipsiensis)» / П. Котляров // Средневековый город. – Саратов: Наука, 2014. – Вып. 24. – С. 65-75.

23. Котляров П. Liberali eruditione и Аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Котляров // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2015. – Т. 157, кн. 3. – С. 172-181.

*Публікації, які додатково відображають зміст
та основні положення дисертації*

24. Котляров П. Філіп Меланхтон: теолог, гуманіст, політичний діяч (історіографія проблеми) / П. Котляров // Матеріали 1-ї науково-практичної конференції молодих вчених та студентів УГІ. - Буча: Український гуманітарний інститут, 2001. – Ч. 1. – С. 8-21.

25. Котляров П. Доба Високого Відродження: мистецтво та релігія / П. Котляров // Історія та правознавство. Науково-методичний журнал. Грудень 2005 – Харків: Тріада, 2005. – С. 91-98.

26. Котляров П. Филипп Меланхтон и православие: поиски союзников / П. Котляров // Древнее Причерноморье. – Одесса: Фридман, 2008. – Т.8. – С. 185-190.

27. Котляров П. Страх, очікування і сподівання: західноєвропейське суспільство на порозі Нового часу / П. Котляров // Історія і правознавство. – Харків: Тріада, 2008. – № 12 (148). – С. 2 – 4.

28. Котляров П. Захист віри і право на опір: Філіп Меланхтон про застосування зброї євангелічними князями / П. Котляров // Древнее Причерноморье. – Одесса: Фридман, 2013. – Т. 10. – С. 344-351.

29. Котляров П. Гуманист-теолог в политике: представления Филиппа Меланхтона о праве на вооруженное сопротивление / П. Котляров // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2013. – Ч. I. – С. 72-76.
30. Котляров П. Музичне мистецтво доби Реформації: спів як втілення ідеї «загального священства» / П. Котляров // R 500. 500 років Реформації. – К.: Джерело життя, 2017. – С. 16-17.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	30
1.1. Філіп Меланхтон і його місце в історії: на перехресті історіографічних традицій.....	30
1.2. Джерельна база.....	75
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	89
РОЗДІЛ 2. STUDIA ET PIETAS: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В РЕФОРМАЦІЙНІЙ ТА ГУМАНІСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФІЛІПА МЕЛАНХТОНА	97
2.1. Формування теоретичних засад освіти у ранніх педагогічних та релігійних творах Ф. Меланхтона	97
2.2. Німецька школа напередодні Реформації.....	120
2.3. Реформа школи Ейслебена: гуманістична парадигма.....	132
2.4. Школа Нюрнберга і похвала наукам: міська громада та її роль в освітніх реформах за наративами Філіпа Меланхтона.....	153
2.5. Посилення religionis studium у пізніх шкільних планах (1538 – 1554 pp.).....	177
РОЗДІЛ 3. ОСВІТНЯ РЕФОРМА УНІВЕРСИТЕТІВ: ТРАДИЦІЇ ТА ІНОВАЦІЇ	189
3.1. Дискусії навколо «спадку Арістотеля» та пошуки нової методології.....	189
3.2. Liberali eruditione як модель реформування університетської освіти.....	204
3.3. Природничі науки в теології та практиці Ф. Меланхтона.....	219
3.4. Практичні потреби університетів епохи Реформації та шляхи їх вирішення (за трактатом Філіпа Меланхтона «Privilegia Academiae Lipsiensis», 1540).....	248

РОЗДІЛ 4. ГУМАНІСТ І РЕФОРМАТОР У ПОЛІТИЦІ	263
4.1. Про право на збройний опір і повстання.....	263
4.2. Регенсбурзький диспут.....	290
4.3. Гуманіст і реформатор у міжнародній політиці.....	310
4.4. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення <i>respublica literaria</i>	331
4.5. Філіп Меланхтон у візуальних джерелах.....	344
ВИСНОВКИ	352
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	359
ДОДАТКИ	421

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВИ - Вопросы истории

СВ - Средние века

СА - Confessio Augustana

CR - Corpus Reformationum

LC - Loci Communes

MSA - Melanchthons Werke

MBW - Melanchthons Briefwechsel

UUW - Urkundenbuch der Universität Wittenberg

ВСТУП

У 2017 році виповнилося 500 років із початку Реформації. Цього ж року відбулася ще одна знаменна річниця – 520 років від дня народження Філіпа Меланхтона (1497-1560), відомого реформатора і гуманіста, найближчого соратника та помічника Мартіна Лютера. У західній історіографії його називають головним теологом Реформації, дипломатом Реформації, а також Вчителем Німеччини.

Виходець із побожної родини, тісно пов'язаної із гуманізмом, Філіп Меланхтон отримав ґрунтовну філологічну освіту. На початку Реформації, у 1518 р., молодий вчений був запрошений на посаду викладача грецької мови до університету Віттенберга, де і познайомився з Мартіном Лютером. Сприймавши лютеранські ідеї, Меланхтон незабаром стає не лише прихильником реформатора, але й провідним теологом Реформації. Він систематизує нову доктрину, представляє лютеранську теологію на імперських рейхстагах, створює власні богословські трактати, залучається у якості експерта та радника для вирішення важливих суспільно-політичних проблем.

Іншою, не менш важливою, сферою для Меланхтона була гуманістична діяльність, яка полягала у реформуванні початкової, середньої та вищої освіти. Він особисто створював навчальні шкільні плани, університетські статuti, писав підручники з філологічних дисциплін, риторики, математики, географії, астрономії, історії. Підручники пережили кілька століть – ними користувалися у навчальних закладах Німеччини до XVIII ст., а теологічні трактати не втратили свого значення і до сьогодні.

Актуальність проблеми полягає у необхідності комплексного вивчення багатоаспектної, часом неоднозначної діяльності Філіпа Меланхтона. Відповідь на ці питання дозволить переосмислити деякі застарілі підходи до висвітлення практик Ф. Меланхтона, акцентувати недостатньо охарактеризовані дослідниками аспекти соціально-політичної, релігійної та освітянської діяльності, і, зрештою, більш чітко визначити його місце і значення як у гуманістичному, так і у реформаційному русі.

Полеміка навколо цієї проблеми була започаткована ще у XVI ст., коли Меланхтона почали звинувачувати у відході від ідей М. Лютера. Сучасні наукові роботи нерідко представляють Меланхтона як вченого-гуманіста, який лише завдяки впливу М. Лютера вимушено «трансформувався» в реформатора. В інших дослідженнях Меланхтон зображується як реформатор-теолог, який частково, або повністю відмовився від гуманізму. Загалом же спроби помістити його на одну із сторін не увінчувалися успіхом.

Часто дослідники, намагаючись переконати, що Меланхтон залишився все ж гуманістом, розглядають його через призму науково-освітньої діяльності, рідше торкаються політичних практик. Ті ж, хто стоять на позиціях, що Меланхтон це – теолог і реформатор, аналізують постать мислителя на основі його реформаційної діяльності.

Тож чимало аспектів діяльності Меланхтона, особливостей його світогляду і переконань, формування ідентичності, вимагають уточнення, переосмислення, залучення різнопланових джерел і методів суміжних наук. Зокрема, практично не ставилося питання щодо того, гуманістом чи реформатором сприймався він в середовищі освічених верств. Залучені візуальні джерела дозволяють по-новому дослідити сприйняття Меланхтона. Художники, які особисто знали Меланхтона і намагалися зрозуміти його духовний світ, створювали портрети, які у великій кількості розходилися по Німеччині. Саме вони фіксували у колективній суспільній свідомості певний образ, із яким асоціювався наш герой. Потребує уточнення й таке важливе питання, як генеза уявлень Меланхтона щодо частки релігійних дисциплін в шкільній освіті, його ролі у політичному житті Імперії та дипломатичні практики по створенню релігійно-політичних союзів.

До того ж зауважимо, що, коли порівняти кількість досліджень, присвячених Меланхтону, із аналогічними працями про інших діячів Реформації, то відчуємо диспаритет. Адже у роботах з історії Реформації йдеться здебільшого про тих, кого у новій історичній науці прийнято називати особистостями «першого плану»: Мартіна Лютера, Томаса Мюнцера, Жана

Кальвіна – діячів, які увійшли в історію як революціонери і які знаходилися на вістрі суспільної уваги в добу Реформації й продовжують перебувати у фокусі досліджень. Натомість особі Філіпа Меланхтона, який волів займатися академічною роботою, теологією і проблемами освіти, приділено значно менше уваги. Цілком справедливо зазначив Г. Штемпель: «...тиха педагогічна робота і створення шкіл – не ті заняття, що можуть привести до великої популярності»¹.

Для вітчизняної історіографії Меланхтон також є малознаною особистістю. Реформатор залишається «у тіні», бо основні його твори і досі недоступні українським історикам, які, у свою чергу, не виявляють значного інтересу до теологічних наративів, присвячених питанням сотериології та еклезіології.

Це суттєво збіднює вітчизняну германістику, адже дослідження багатогранної діяльності Меланхтона сприяє більш адекватному розумінню релігійного та інтелектуального життя Західної Європи кінця XV-XVI ст.

У нашому дослідженні, здійсненому в межах популярної сьогодні *персональної історії*, акцентується увага на питанні різноманітних практик Меланхтона, що дає змогу відповісти на головне питання: ким же був цей діяч – гуманістом чи реформатором? Тому ми зосереджуємося на аналізі світогляду та внутрішнього світу Меланхтона, шуканнях його духу і розуму, проблемах ідентичності та вибору, реформаційних та гуманістичних практиках.

На нашу думку, не варто обмежувати багатогранну діяльність Меланхтона лише однією роллю: людина завжди відчуває себе багатшою, ніж будь-яка форма ідентичності. Тому немає підстав штучно відмежовувати Філіпа Меланхтона від гуманізму, у якому він зростав, виховувався і формувався як вчений, навіть коли він сприйняв Реформацію. Унікальність цієї особистості саме у її двоїстості. У тому, як він поєднував у собі гуманіста і реформатора в умовах зовнішнього тиску та ідейно розколотої суспільства.

¹ Stempel H. Melanchthons pädagogisches Wirken / H. Stempel. – Bielefeld: Luther-Verlag, 1979. – S. 16.

Саме тому у нашому дослідженні ми будемо називати Філіпа Меланхтона гуманістом навіть після того, як він став соратником Лютера і реформатором. Для того, щоб конкретизувати ці два образи, ми не обмежуємося лише гуманістичною та релігійною діяльністю, але й аналізуємо соціально-політичні і дипломатичні практики Меланхтона. Терміном «соціальні практики» звичайно позначають такий вид діяльності, при якому суб'єкт історичного процесу, використовуючи можливості суспільних інститутів змінює як сам соціум, так і себе самого. У житті Меланхтона соціальні інститути відігравали чи не найбільшу роль: як формальні (родина, школа, університет), так і неформальні, серед яких найважливішим була «Республіка вчених», до розвитку якої він докладав зусиль протягом усього свого життя.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (номер державної реєстрації 0116U007146).

Об'єктом дослідження є творча спадщина Філіпа Меланхтона та його сучасників, які відображають практики гуманіста і реформатора, включаючи коло зображальних джерел із чітко визначеною візуальною риторикою.

Предметом дослідження є освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона як вияв сукупності його поглядів, інтелектуальних і духовних імперативів, інтерпретованих у тісному зв'язку з реформаційними ідеями Лютера та Північним гуманізмом.

Мета дослідження полягає у комплексній реконструкції практик Ф. Меланхтона, в яких виявлявся його світогляд гуманіста і реформатора на основі комплексу різнотипових джерел із залученням сучасної історіографії. Для досягнення цієї мети поставлено такі **конкретні завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки та традиції вивчення практик Меланхтона в конфесійній та світській науково-критичній історіографії

кінця XVI – початку XXI ст., проаналізувати джерельну базу, а також окреслити недостатньо вивчені аспекти проблеми;

- визначити найбільш релевантні теоретико-методологічні підходи до вивчення практик Ф. Меланхтона, в яких відобразився його світогляд як гуманіста і реформатора;
- простежити процес формування теоретичних засад освіти та педагогіки у ранніх творах Ф. Меланхтона;
- з'ясувати особливості функціонування німецької школи різних рівнів напередодні Реформації та концепцію Меланхтона щодо їх реформування;
- виявити особливості реформування шкільної освіти та визначити роль і місце *pietas et eruditio* в релігійній педагогіці Меланхтона;
- розкрити характер і причини збільшення релігійного компонента в шкільних планах кінця 30-х – початку 40-х років XVI ст.;
- розглянути мотиви, спроби і наслідки звільнення університетської освіти від схоластичної спадщини середньовіччя та переходу до нових методів і форм викладання;
- охарактеризувати діяльність Меланхтона по переосмисленню «арістотелівської спадщини»;
- з'ясувати особливості релігійно-політичної діяльності Меланхтона, його етико-моральні переконання щодо можливості застосування зброї в справі захисту релігійних переконань та досягнення соціальної справедливості;
- розглянути гуманістично-релігійну основу дипломатичної стратегії Меланхтона в пошуках союзників і міжконфесійного миру;
- на основі аналізу візуальних джерел і супровідного наративу простежити формування у суспільстві образу Меланхтона-гуманіста і визначити, яке місце займало мистецтво гравюри в закріпленні запропонованого образу.

Об'єктом дослідження є творча спадщина Філіпа Меланхтона та його сучасників, яка відображає практики гуманіста і реформатора, включаючи коло зображальних джерел із чітко визначеною візуальною риторикою.

Предметом дослідження є освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона як вияв сукупності його поглядів, інтелектуальних і духовних імперативів, інтерпретованих у тісному зв'язку з реформаційними ідеями Лютера та Північним гуманізмом.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1518 року до кінця XVI ст. Нижня межа обумовлена початком педагогічної діяльності Філіпа Меланхтона в університеті Віттенберга, до якого він прибув на запрошення курфюрста Саксонії Фрідріха Мудрого в якості викладача грецької мови. У цьому ж році розпочинається і його реформаційна діяльність під керівництвом Мартіна Лютера. Верхня хронологічна межа пов'язана із останніми роками діяльності Меланхтона та формуванням його медіального образу засобами гравюри. Окремі аспекти дослідження, такі як створення і функціонування різних типів передреформаційних німецьких шкіл, особливості Північного гуманізму, обумовили звернення до більш ранніх періодів.

Географічні межі дослідження включають територію Німеччини, де протікала релігійно-гуманістична діяльність Меланхтона, а також держави, з політичними, релігійними та культурними діями яких здійснювалося листування, а саме: Франції, Англії, Італії, Константинополя, Данії, Швейцарії, Польщі, Литви та Угорщини.

Теоретико-методологічна база дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової неупередженості, системності та наступності. Спираючись на ці принципи ми комплексно дослідили практики Меланхтона у контексті його епохи, позначеної масштабними ідейними та релігійними рухами – Гуманізмом, Відродженням та Реформацією, в межах яких він мислив та творив, уникаючи модернізації його поглядів чи упередженого ставлення при оцінці його політичної, релігійної та викладацької діяльності. Будучи міждисциплінарним за характером, дослідження ґрунтується на застосуванні

теоретико-методологічних підходів історії, соціології, антропології, психології, історії мистецтва та соціальної антропології, які окремо охарактеризовані у підрозділі 1.3.

Використовуються також *спеціально-історичні методи*. Так, *історико-динамічний метод* дав можливість дослідити розвиток та субстанційні зміни у релігійних дискусіях лютеранського табору 20 – 30-х рр. XVI ст., фіксуючи зміни у полеміці та настроях щодо ключових питань протестантської політики та дипломатії, як-то права князів на збройний опір суверену, можливості народних повстань проти князів-католиків тощо. *Історико-генетичний метод* дозволив виявити витoki та прослідкувати шлях формування світогляду Меланхтона-реформатора, а також генези уявлень Філіпа Меланхтона про баланс між religionis studium та гуманістичними дисциплінами в організації навчального процесу у 1525 – 1554 рр. Доповнював його *історико-порівняльний (компаративістський) метод*, який дозволив співставити текстовий матеріал Меланхтона та інших гуманістів і реформаторів, побачити унікальне і особливе у світогляді Меланхтона і порівняти ці результати із іншими інтелектуально-духовними традиціями раннього нового часу. Також цей метод дозволив виявити оригінальну, інноваційну компоненту у підході Філіпа Меланхтона до реформи освітнього процесу у порівнянні з організацією учбового процесу у середньовічній та передреформаційній Німеччині. При роботі з наративами, створеними Меланхтоном на різних етапах його життя, був застосований *герменевтичний метод*. Він дає можливість коректної інтерпретації тексту із точки зору належності до епохи та жанру, «реконструювання» текстів реформатора, виділення авторського замислу, лінгвістичних форм, обраних при його творенні, у співвіднесенні з обставинами і духовним світом автора. Для вивчення біографій оточення Меланхтона, політичних діячів, теологів і гуманістів був використаний *історико-біографічний та просопографічний методи*.

Наукова новизна визначається як самою постановкою, так і розробкою теми як актуальної і цілісної наукової проблеми, яка ще не була

предметом спеціального дослідження. Наукова новизна дисертації полягає у наступному.

Вперше:

- досліджено конструювання сучасниками образу Меланхтона з урахуванням комплексу наративних та візуальних джерел із залученням методів іконології;

- на основі наративних та візуальних джерел запропоновано не обмежувати багатогранну діяльність Меланхтона лише однією роллю, але вважати Меланхтона в однаковій мірі гуманістом і реформатором;

- виділено групи основних практик Філіпа Меланхтона – соціально-політичні, освітні, культурні і релігійні;

- групи практик досліджені в контексті специфіки інтелектуального і релігійного образу Меланхтона;

- творча спадщина мислителя інтерпретована з огляду на етапи становлення ідентичності Меланхтона;

- актуалізовано низку маловідомих документів, які суттєво уточнюють уявлення про Меланхтона зокрема та добу Реформації загалом;

- здійснено критичний перегляд трактування меланхтонівського терміну «liberali eruditione»;

- обґрунтовано гіпотезу щодо усвідомлення Меланхтоном у 1540-х роках обмеженості принципу eruditio. частки релігійних дисциплін у шкільних планах.

Удосконалено:

- теоретико-методологічні підходи до вивчення особистості Меланхтона та особливостей німецької Реформації;

- уявлення про психофізичні особливості Меланхтона та їх роль і вплив на соціально-політичні і релігійні практики;

- знання про специфіку німецьких шкіл напередодні Реформації та у першій половині XVI ст.;

- висвітлення реформ вищої освіти, впроваджених Мартіном Лютером та Філіпом Меланхтоном;

- знання про особливості матеріального забезпечення закладів вищої освіти в добу Реформації.

Отримали подальший розвиток:

- уявлення про політичні та ідеологічні розбіжності між Меланхтоном та представниками інших спектрів реформаційного руху.

- наукові підходи до використання візуальних джерел та супровідного наративу в реконструкції образу Меланхтона як гуманіста і реформатора;

- уявлення про характер взаємовідносин між гуманістами і релігійними діячами доби Реформації.

Практичне значення отриманих в дисертації результатів дослідження полягає у тому, що вони можуть сприяти кращому осмисленню ролі і місця Філіпа Меланхтона в гуманістичному русі та Реформації, розумінню його світогляду, освітянських, релігійних і соціально-політичних практик, поглиблюють розуміння характеру та основних подій Реформації, культурних і суспільних процесів в Німеччині першої половини XVI ст. Матеріали дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії західноєвропейського раннього нового часу, історії Реформації та Північного Відродження, у викладанні відповідних нормативних та спеціальних навчальних курсів у вищих навчальних закладах.

Апробація результатів дослідження. Загальна концепція, наукові висновки та результати дисертаційного дослідження оприлюднені у доповідях і виступах на міжнародних конференціях та науково-практичних семінарах: Ф. Меланхтон і селянська війна. (Актуальні проблеми історії середніх віків та раннього нового часу. – Київ, 2010 р.); Філіп Меланхтон та його внесок у справу реформування медичної освіти в лютеранських університетах Німеччини. (Проблеми всесвітньої історії: держава та суспільство в історичній ретроспективі. – Чернігів, 2006 р.); Природничі науки в теології Меланхтона.

(Європейське суспільство в епоху середньовіччя та раннього нового часу. – Чернігів, 2009 р.); *liberali eruditione* і рецепція спадщини Арістотеля в педагогічній діяльності Філіпа Меланхтона (Актуальні питання історії стародавнього світу. - Київ, 2013 р.); Представлення Меланхтона о роли городской власти в деле школьного образования (по трактату «*In laudem novae scholae*» (Дипломатия, политика и город средних веков и раннего нового времени. – Киев, 2013 г.); Захист віри і право на опір: Філіп Меланхтон про застосування зброї євангелічними князями (політичний аспект). (Дипломатія, політика, комунікації: історична ретроспектива. Київ, 2013); Практические нужды университета эпохи Реформации и пути их решения в представлении гуманиста-теолога (по трактату Ф.Меланхтона *Privilegia Academiae Lipsiensis*). (Ренессансная культура и общественные практики. 100-летию со дня рождения С.М.Стама. – Саратов, 2013 г.); Візуальність та наратив в розкритті гуманістичного образу Ф. Меланхтона за гравюрами XVI ст. (Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю. - Київ, 2015 р.); Портрети Меланхтона: співвідношення візуального образу і наративних характеристик. (Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю. - Київ, 2016 р.); Ф. Меланхтон: на перехресті історіографічних традицій (Сімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського. – Київ, 2016 р.); Межі компромісу: релігійно-політичні практики Філіпа Меланхтона. (Богословські, філософські, економічні та освітні аспекти реформаційних процесів в Європі: минуле і сьогодення. - Київ, 2017 р.); Летючі листки: візуалізація реформаційних ідей. (Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю. - Київ, 2017 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження опубліковані у монографії, 23 статтях у наукових фахових виданнях (у тому числі 5 у зарубіжних наукових виданнях) та у 7 публікаціях апробаційного характеру.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями, які поставлено перед дослідженням. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (722 найменування, 62 сторінки) і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 427 сторінок тексту, з них основного тексту – 343 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Філіп Меланхтон і його місце в історії: на перехресті історіографічних традицій

Вивчення біографії Філіпа Меланхтона, його ролі і місця в Північному гуманізмі та Реформації, а також історія творення образу мислителя має давню традицію і бере свій початок ще у XVI ст. Вже тоді була започаткована полеміка щодо того, ким він був – гуманістом чи реформатором? В більшості сучасних наукових праць Меланхтон виглядає як яскравий, але наївний гуманіст, який «трансформувався» в реформатора завдяки контакту із динамічною індивідуальністю Мартіна Лютера¹, але після навернення у лютеранство він не міг повністю розлучитися зі своїм гуманістичним минулим, остаточно вирішити внутрішню «суперечку» між Лютером та Еразмом. З цієї причини Меланхтон у низці наукових праць постає менш надійним представником євангелічного руху². Формування подібного образу стало наслідком внутрішньоцерковних конфліктів другої половини XVI ст. Тоді, після смерті Мартіна Лютера, Меланхтона почали звинувачувати у криптокальвінізмі, або пошуках шляхів повернення до католицизму³.

¹ Hall H. Philip Melancthon and the Cappadocians. A Reception of Greek Patristic Sources in the Sixteenth Century / H. Hall. – Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co., 2014. – S. 32.

² Ibid. – S. 32-33.

³ Mahlmann T. Melancthon als Vorläufer des Wittenberger Kryptocalvinismus / T. Mahlmann // Melancthon und der Calvinismus / G. Frank, Herman J. Selderhuis. – Stuttgart: Frommann-holzboog e. K. Verl. – S. 173-230; Biesenthal J. Biblisches,

Спробою виправдати Меланхтона й показати його лютеранські погляди була перша ґрунтовна біографія, написана соратником реформатора Йоахімом Камерарієм (1500-1574). Йоахім Камерарій познайомився із Меланхтоном ще у 1521 р., у Віттенберзі, і мав можливість спілкуватися із ним до 1560 р. Біографію Камерарій видав у 1566 р., через 6 років після смерті Меланхтона. Вперше ця праця німецькою мовою вийшла у 2010 р.¹ Окрім «великих» біографій існує кілька публікацій, що вийшли друком незабаром після смерті Меланхтона. У них розглядалися окремі аспекти діяльності реформатора. Одна з таких робіт належить учню Меланхтона, теологу і професору Віттенберзького університету Паулю Крелю (1531-1579), який написав біографію відразу після смерті вчителя. Ця робота вийшла із присвятою Альбрехту Прусьському². Трактат, окрім біографічних даних, включав також коментарі Меланхтона на деякі Псалми Давида: коментарі Крель почув безпосередньо від свого вчителя. В окремому листі П. Крель, пояснюючи причину написання трактату, висловив переконання, що науково-теологічна спадщина Меланхтона повинна знаходитися під захистом світської влади і що вона, як і автор, мають величезне значення для лютеранської церкви³.

Загалом же початок систематичних досліджень – «корені» меланхтонівської історіографії сягають кінця XVIII ст. Тоді з нагоди святкування 300-ліття від дня народження реформатора з'являються перші наукові розвідки. У них спостерігається спроба визначити місце Меланхтона в німецькій Реформації. Одним з перших німецьких дослідників Меланхтона

Kirchenhistorisches und Archäologisches Handwörterbuch für Prediger, Schulleher, Seminaristen und gebildete Bibelleser / J. Biesenthal. – Berlin: C. F. Amelang, 1841. – S. 58; Kühlmann W. Vom Humanismus zur Spätaufklärung: Ästhetische und kulturgeschichtliche Dimensionen der frühneuzeitlichen Lyrik und Verspublizistik in Deutschland / W. Kühlmann. – Tübingen: M. Niemeyer, 2006. – 731 s.

¹ Camerarius J. Das Leben Philipp Melanchthons / J. Camerarius. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. Übers. von Volker Werner. Mit einer Einf. von Heinz Scheible. – Leipzig : Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – 303 s.

² Шевченко Н. Книжные подарки как средство социальной коммуникации при дворе герцога Прусского / Н. Шевченко // Культурные связи в Европе эпохи Возрождения. – М., 2010. – С. 167.

³ Там само.

можна вважати Й. Тішера (1767-1842), який намагався здійснити комплексний життєпис Ф. Меланхтона¹. Однак своє дослідження Й. Тішер довів лише до 1530 р., до висвітлення участі Меланхтона на Аугсбурзькому рейхстазі (1530 р.). Основну увагу дослідник зосередив на ключових життєвих віхах Ф. Меланхтона, реформаційній та педагогічно-викладацькій діяльності, підкреслюючи його незаперечний вплив на науку взагалі і мовні дисципліни зокрема². В цій праці Меланхтон постає діячем, який гармонійно доповнює М. Лютера як «великий соратник»³. Окремо Й. Тішер торкнувся релігійно-політичної діяльності Філіпа Меланхтона на Аугсбурзькому рейхстазі, та підкреслив його вміння знаходити розумний компроміс, який сприймався навіть непоступливим Мартіном Лютером⁴.

З початком XIX ст. інтерес до історії Реформації у Німеччині зростає, що пов'язується із 300-літнім ювілеєм цієї події. У фокус уваги дослідників потрапляють діячі реформаційної доби, тому до постаті Меланхтона як реформатора звертаються все частіше. Безумовно, інтерпретація діяльності Меланхтона і його образу залежала від методології дослідника, його належності до певної історичної школи, а також конфесійних симпатій. Загалом у першій третині XIX ст. в історичній науці Німеччини панівне становище займала романтична історіографія, яка в минулому німецького народу шукала «субстанцію німецького духу і гуманістичного виховання для німецької буржуазії»⁵. Їхні ідеї об'єднали істориків, юристів, філологів, філософів, теологів⁶. Романтична історіографія стала наслідком політичних процесів, пов'язаних із наполеонівськими війнами, які викликали загострення національно-патріотичних почуттів, а це, в свою чергу, посилювало цікавість до історії і, як наслідок, переосмислення окремих сюжетів. Популяризація

¹ Tischer J. Philipp Melanchthons Leben / J. Tischer. – Leipzig, 1795. – 204 s.

² Ibid. – S. 181.

³ Ibid. – S. 1.

⁴ Ibid. – S. 78.

⁵ Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття / С. Стельмах. – К.: Академія, 1997. – С. 18.

⁶ Там само.

загальнонімецької історії мала прискорити формування спільної національної ідентичності у роздроблених політично німців¹. Але, незалежно від політичних і релігійних спрямувань, дослідники розуміли, що перегляд історичного минулого «під кутом зору нових національних і політичних потреб неможливий без звернення до першоджерел»². Наслідком цієї тенденції стало створення у Франкфурті-на-Майні в 1819 р. «Товариства для вивчення ранньої німецької історії»³, яке опікувалося збиранням і публікацією джерел. Однією із перших великих робіт стала збірка «Історичні пам'ятники Німеччини» («*Monumenta Germaniae historica*»)⁴. З огляду на наявні в німецькій науці тенденції, відбувається звернення до вивчення діяльності Філіпа Меланхтона і, по суті, формування в німецькій історіографії образу гуманіста і реформатора.

Дослідження меланхтонівських релігійно-політичних практик (участі в Аугсбурзькому рейхстазі 1530 р.) розпочав Й. Вольбедінг⁵. Його праця готувалася до ювілею рейхстагу, який, на думку автора, попри бажання Карла V, мимоволі став могутнім засобом проголошення нового вчення не лише в межах Священної Римської імперії, але і далеко за її межами⁶. Завдяки цьому факту 25 червня 1530 р.⁷ стало днем створення нової реформованої церкви⁸. В руслі романтичної історіографії Й. Вольбедінг, характеризуючи Меланхтона, вказує на нього, як на видатного політико-релігійного діяча,

¹ Мэртль К. *Monumenta Germaniae Historica: взгляд изнутри* / К. Мэртль // Средние века. – 1995. – Вып. 58. – С. 96.

² Вайнштейн О. Романтическая историография в Германии (1800-1848) / О. Вайнштейн // Историк-марксист. – 1940. – № 4-5 (080-081). – С. 64-65.

³ З 1938 р. товариство перемістилося до Берліну і отримало назву «Імперський інститут із вивчення ранньої німецької історії».

⁴ Мэртль К. *Monumenta Germaniae Historica...* – С. 95-96.

⁵ Volbeding J. *Die Uebergabe des Augsburgerischen Glaubensbekenntnisses am 25 Juni 1530 und das Leben Philipp Melanchthons.* – Leipzig: Wilhelm Lauffer, 1829. – 88 s.

⁶ Volbeding J. *Die Uebergabe des Augsburgerischen Glaubensbekenntnisses...* – S. 17-18.

⁷ День проголошення Аугсбурзького віросповідання.

⁸ Volbeding J. *Die Uebergabe des Augsburgerischen Glaubensbekenntnisses am 25 Juni 1530 und das Leben Philipp Melanchthons...* – S. 1.

гідного стояти між Карлом V та Мартіном Лютером¹, а також як на знаного німецького вченого, послухати лекції якого приїздили із усієї Європи². У другій частині дослідження, присвяченій біографії Меланхтона, автор підкреслює особливу любов реформатора до свого міста («Melanchthon hatte seine Vaterstadt sehr lieb...»)³. Цитуючи Меланхтона, він звертає увагу на тісний емоційний зв'язок з батьківщиною, думка або згадка про яку приносила гуманісту насолоду⁴. Й. Вольбедінг прийшов до такого висновку всупереч усталеній думці про притаманний гуманізму космополітизм. Одним із перших Й. Вольбедінг спробував прослідкувати взаємозв'язок між домашнім вихованням Філіпа і майбутніми етичними нормами Меланхтона, вважаючи, що притаманні гуманісту риси – м'якість, доброта, терплячість – є наслідком релігійного світогляду⁵.

У 1839 р. з'явилася оригінальна робота Л. Хейда, у якій вчений, досліджуючи етапи формування Меланхтона, протиставив його Мартіну Лютеру. «Протиставлення» полягало у порівнянні виховання й навчання М. Лютера та Меланхтона, а також аналізі їх досягнень⁶. Лютер, робить висновок Л. Хейд, попри те, що сподівався займатися юриспруденцією, пов'язав життя із Біблією, а гуманіст-філолог Меланхтон – з теологією⁷.

¹ Ibid. – S. 3.

² Вчений зауважує, що на лекції Меланхтона іноді збирали до 2 тис. студентів. Така кількість досягалася за рахунок приїжджих, які прагнули послухати знаменитого лектора. Див.: Volbeding J. Die Uebergabe des Augsburger Glaubensbekenntnisses am 25 Juni 1530 und das Leben Philipp Melanchthons... – S. 57.

³ Ibid. – S. 54.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. – S. 59.

⁶ Heyd L. Melanchthon und Tübingen. 1512-18. Ein Beitrag zu der Gelehrten- und Reformations-Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts / L. Heyd. – Tübingen: Fues, 1839. – 108 s.

⁷ Heyd L. Melanchthon und Tübingen. 1512-18... – S. 101-102.

На відміну від попереднього дослідника, інший німецький вчений Г. Шуман зосереджується на теології Меланхтона¹, і характеризує гуманіста не як діяча, що вимушено потрапив у епіцентр Реформації, а як «класично освічену людину свого часу»² і теолога, який так само ґрунтовно знався на патристиці, філософії Арістотеля, на схоластичній теології, як і сам Лютер³, і який розробив наукові підвалини нової теології, принципи якої не втратили значення і на XIX ст.⁴

Отже, в першій третині XIX ст. було частково окреслене основне коло питань, що найраніше зацікавили істориків: визначення місця Меланхтона в німецькій Реформації; його роль у створенні і обґрунтуванні нових теологічних доктрин; гуманістична діяльність.

На початку 30-х рр. XIX ст. під впливом романтизму склався політичний напрям німецької історіографії. Основоположником нового спрямування був редактор історичного журналу «Historisch-politische Zeitschrift» Л. Ранке (1795-1886). У політичній площині історики цієї школи були прихильниками конституційної монархії і «держави сили»⁵.

Особливе місце у науковій діяльності Л. Ранке займали проблеми Реформації. В 1834-1837 рр. Л. Ранке видав фундаментальну шеститомну працю з історії Реформації⁶. В перших п'яти томах аналізується хід Реформації від початку до Аугсбурзького релігійного миру (1555 р.). Увага Л. Ранке до Реформації пояснюється тим, що ця подія для нього – «акт німецького духу», «акт, яким німецька нація найкращим чином засвідчила

¹ Schumann G. Melancthon redivivus, oder der ideale Geist des Christenthums / G. Schumann. – Leipzig: F. Leich, 1837. – 451 s.

² Schumann G. Melancthon redivivus, oder der ideale Geist... – S. 5.

³ Ibid.

⁴ Ibid. – S. 6.

⁵ Гутнова Е. Историография истории средних веков (середина XIX в. – 1917 г.) / Е. Гутнова. – М.: Высшая школа, 1974. – С. 90.

⁶ В нашому дослідженні використовується третє видання. Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: in 4 Bd. / L. Ranke. – Berlin: Duncker und Humbolt, 1852.

свою внутрішню єдність»¹. За своїми поглядами Л. Ранке був прихильником не роздробленої князівської Німеччини, а об'єднаної. Тому в Реформації він вбачав «момент, коли німецький народ вперше усвідомив свою внутрішню єдність»². Найкращі риси, вважав Л. Ранке, проявляються у великих особистостях, які втілюють всі ідеї і тенденції епохи³. У такому випадку одним із головних завдань історика, на думку вченого, є змалювання і характеристика індивідуальності особистості⁴. І хоч цими великими особистостями є для німецького історика, в першу чергу, державні діячі⁵, проте значну увагу дослідник приділяє Ф. Меланхтону. Л. Ранке простежує його становлення та гуманістично-реформаційну діяльність, підкреслюючи, що він належав до «школи Рейхліна»⁶, і його освіту скеровував Рейхлін⁷. Вчений цілком справедливо оцінює Філіпа Меланхтона у реформаційному русі як «зірку першої величини». Зупиняючись на політичній діяльності Меланхтона під час роботи Аугсбурзького рейхстагу 1530 р., Ранке вказує на притаманний гуманісту «дух ґрунтовності і порядку» («Geiste der Gründlichkeit und Ordnung»)⁸ і в очевидному намірі апроксимації лютеранського вчення до католицьких понять⁹. Сюжети Реформації розглядаються також в інших працях Л. Ранке. Так, у монографії «Римські папи та їх церква і держава у XVI

¹ Вайнштейн О. Романическая историография в Германии (1800-1848)... – С. 78.

² Косминский Е. Историография средних веков / Е. Косминский. – М.: Издательство Московского университета, 1963. – С. 334.

³ Вайнштейн О. Романическая историография в Германии (1800-1848)... – С. 78.

⁴ Косминский Е. Историография средних веков... – С. 332.

⁵ Вайнштейн О. Романическая историография в Германии (1800-1848)... – С. 78.

⁶ Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: in 4 bd. Bd. I / L. Ranke. – Berlin: Duncker und Humbolt, 1852. – S. 311.

⁷ Ibid.

⁸ Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: in 4 bd. Bd. III / L. Ranke – Berlin: Duncker und Humbolt, 1840. – S. 242.

⁹ Ibid.

– XVII століттях»¹, він, будучи протестантом, притримується достатньо ліберального погляду на папство, що викликало критику з боку протестантів². Розглядаючи історію як боротьбу рівноправних, або рівноцінних сил, Ранке не віддавав переваги жодній з них³.

У цілому, можна зазначити, що саме з Л. Ранке розпочинається ґрунтовна наукова розробка історії реформаційної епохи у Німеччині, із публікацією великого масиву джерел та з урахуванням досягнень філології, що, в цілому, привело до вироблення сучасних методів наукової критики джерел.

Сучасником Л. Ранке і його ідеологічним суперником був Ф. Шлоссер (1776-1861). У 20-х рр. XIX ст. Ф. Шлоссер сформував ліберальний напрям, так звану Гейдельберзьку школу, що склала конкуренцію гегелівсько-ранкіанському розумінню історії. Його бачення історичного процесу було достатньо суб'єктивним. Події та факти, які так чи інакше співвідносились з його сучасністю, викликали оціночні судження. Вченого-Меланхтона Шлоссер змальовує в привабливому світлі, справедливо характеризуючи його як «гідного помічника» Лютера. У Меланхтоні, на його думку, було все, чого не вистачало Лютеру: він був «м'який, лагідний і миролюбний», добродійства якого хоч «ніколи б не породили Реформації»⁴, проте привабили на бік «нового вчення» тих, котрі боялись радикалізму Лютера⁵. Ф. Шлоссер окремо підкреслює класичну освіченість Меланхтона, блискуче знання античної філософії та звертає увагу на боротьбу Меланхтона проти схоластичного богослов'я і Арістотеля⁶. Однак, справедливо зауважує Ф. Шлоссер,

¹ Ранке Л. Римские папы и их церковь и государство в XVI-XVII столетиях. – СПб., 1842. – 480 с.

² Шафф Ф. История христианской церкви: в 8 т. Т. 7. Современное христианство. Реформация в Германии / Ф. Шафф. – СПб.: Библия для всех, 2009. – С. 163.

³ Косминский Е. Историография средних веков... – С. 335.

⁴ Шлоссер Ф. Всемирная история: в 18 т. Т. 4 / Ф. Шлоссер. – СПб., 1861-1863. – С. 376.

⁵ Шлоссер Ф. Всемирная история... – С. 376.

⁶ Там само.

Меланхтон, як виходець із науково-гуманістичного середовища, не міг бути вмотивованим борцем із Арістотелем, оскільки, навіть виступивши проти арістотелівської схоластики, «бачив у розвитку філософії від Арістотеля до свого часу старання людського розуму огорнути в наукову форму те, чому вчить Біблія»¹.

Послідовником і учнем Ф. Шлоссера був відомий німецький історик В. Ціммерман (1807-1878)². Найбільш відома його праця «Історія селянської війни»³. В дусі Ф. Шлоссера і представників ліберального напрямку Гейдельберзької школи В. Ціммерман наділяв особистостей яскравими характеристиками, не зупиняючись однак перед гострою критикою. Говорячи про позицію Мартіна Лютера в селянській війні, Ціммерман зазначив, що Лютер не забарився зійти із *juste milieu* (серединної позиції) між повсталими та князями і кинувся «в правий бік», в результаті чого його «промови і думки стали деспотичнішими промов і думок справжніх деспотів»⁴.

Зовсім інший характер мають роботи, в яких дослідники намагалися показати релігійні практики Меланхтона, довести, що він перш за все був теологом, практикуючим християнином. Гуманістичний компонент діяльності, політичні та суспільні практики у таких працях майже не розглядалися. Першою значною роботою подібного характеру стала праця Ф. Галле. Дослідник намагався охарактеризувати Меланхтона як теолога, розкрити генезу його релігійних уявлень⁵. Він неодноразово підкреслював таку рису Меланхтона як побожність. Охарактеризувавши його внесок у

¹ Шлоссер Ф. Всемирная история... – С. 376-377.

² За словами самого В. Ціммермана він жодного разу не бачив Ф. Шлоссера, однак називав його своїм вчителем і шанував за те, що той «не боявся говорити істину». Циммерман В. История крестьянской войны в Германии (по летописям и рассказам очевидцев): в 2 т. Т.1 / В. Циммерман. – М.: Соцэкгиз, 1937. – С. 13.

³ Циммерман В. История крестьянской войны в Германии (по летописям и рассказам очевидцев): в 2 т. Т. 1 / В. Циммерман. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 387 с.; Циммерман В. История крестьянской войны в Германии (по летописям и рассказам очевидцев): в 2 т. Т. 2 / В. Циммерман. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 431 с.

⁴ Циммерман В. Указ. соч... – Т. 2. – С. 286.

⁵ Galle F. Versuch einer Charakteristik Melanchthons als Theologen und einer Entwicklung seines Lehrbegriffes / F. Galle. – Halle: Lippart, 1840. – 475 s.

теологічну думку Реформації, Галле зупинився на його значенні як церковного історика¹. Робота Ф. Галле користувалася заслуженою увагою і була перевидана у 1845 р.²

Подібною є і робота К. Маттеса³, який у написанні біографії Меланхтона також відходить від політичної історії і зосереджує свою увагу на релігійних практиках Меланхтона, а точніше на практиках молитовних. К. Маттес у своєму дослідженні дійшов до висновку, що Меланхтон був одним із найбільш «богобоязливих і найбільш побожних людей, які будь-коли жили на цій землі»⁴. Для підкріплення своєї думки історик наводить низку розлогіх аргументів щодо молитовного розпорядку Меланхтона (акцентує увагу на обов'язкових молитвах), постійному читанні Біблії та релігійної літератури тощо. Звертає увагу і на те, що девізом Меланхтона були слова ап. Павла із книги Діянь 17, 28 «Бо ми в Нім живемо, і рухаємось, і існуємо»⁵. Однак його ідея про Меланхтона як людину із виключно релігійним світоглядом, більша частина життя якої протікала в релігійних практиках, досить сумнівна, тим більше, що джерельна база дослідження складається не із прижиттєвих документів Меланхтона, а із достатньо вузького і специфічного сегменту джерел – подальших спогадів не завжди найближчого оточення реформатора.

У 50-60-ті рр. XIX ст. виходить друком низка праць присвячених Філіпу Меланхтону з нагоди 300-ліття його смерті (1560 р.). Акценти досліджень на той час суттєво змістились. Істориків цього періоду почали цікавити не традиційні питання політичної історії, але історія окремої особистості, її місце у суспільстві, культурні процеси. З одного боку, це було наслідком подальшої диференціації німецької історичної науки, з іншого –

¹ Galle F. Versuch einer Charakteristik... – S. 197-211.

² Праця була написана в 1837 р. як конкурсна робота на теологічному факультеті університету Галле. Друком вперше вийшла у 1840 р.

³ Matthes K. Philipp Melanchton. Sein Leben und Wirken aus den quellen darstellt / K. Matthes. – Altenburg: Hrsg. Helbig, 1847. – 436 s.

⁴ Ibid. – S. 391.

⁵ Ibid.

своєрідною реакцією на прославлення могутньої держави і всевладдя політики, яке посіло чільне місце в тогочасній німецькій історіографії.

У таких умовах постає теорія культурно-історичних типів, сформована у працях німецького історика Г. Рюккерта (1823-1875), а також російського біолога і соціолога М. Данилевського (1822-1885). Поняття «культурно-історичний тип» відображає не стадіальний розвиток людства, а місцеві особливості культурного життя¹. Прибічники теорії не вважали політичний чинник визначальним в історії і доводили, що релігія, вірування, мораль та звичаї людей впливають на хід історії не менше, ніж законодавство, політика і війни. Тому в публікаціях істориків цього напрямку переважає увага до релігійно-гуманістичної діяльності Ф. Меланхтона. Зокрема, серед досліджень другої половини XIX ст. привертають увагу наукові розробки Л. Коха², А. Герлінгера³, Й. Вольбедінга⁴, К. Герінга⁵. Ці праці були присвячені педагогічним практикам Меланхтона, його релігійній діяльності, впливу на культуру і гуманістичне життя, побуту і, безумовно – теологічним поглядам.

Церковний історик Й. Вольфарт розкрив тему поєднання релігійних і політичних практик Меланхтона⁶. Він же звернув увагу на реформу освіти, започатковану Меланхтоном, зазначивши, що до Реформації всі типи шкіл

¹ Ионов И. Культурно-исторических типов теория / И. Ионов // Теория и методология исторической науки / Под ред. А. Чубарьян. – М.: Аквилон, 2014. – С. 242.

² Koch L. Philipp Melanchthon's schola privata: an historischen beitrage zum ehrengedächtniss des präceptor germaniæ / L. Koch. – Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1859. – 133 p.

³ Gerrlinger A. Die Theologie Melanchthons in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Zusammenhange mit der Lehrgeschichte und Culturbewegung der Reformation / A. Gerrlinger. – Gotha: Perthes, 1879. – 468 s.

⁴ Volbeding J. Luther in Worms: Ein Tag aus Philipp Melanchthon's Leben. Lebensbilder aus dem Zeitalter der Reformation / J. Volbeding. – Leipzig: Brockhaus. 1852. – 120 s.

⁵ Goering C. Philipp Melanchthon's Leben und Wirken: im Fragen und Antworten / C. Goering. – Nürnberg: Braun, 1860. – 184 s.

⁶ Wohlfarth J. Philipp Melanchthon: zum Secular-Andenken an den 300-jährigen Todestag des großen Reformators / J. Wohlfarth. – Leipzig: Fleischer, 1858. – 370 s.

(вищі і нижчі) були в тій чи іншій мірі чернецькими¹. Заслугу Меланхтона Вольфарт вбачає у тому, що гуманіст переконав у необхідності об'єднання прикладної і гуманістичної освіти².

У той же час з'являються роботи, в яких зустрічається критичний погляд на педагогічні практики Меланхтона. К. Шмідт зазначає, що ще за життя «прецептора Німеччини» склалася потужна антимеланхтонівська опозиція, яка вважала єретичними його підручники. Для прикладу К. Шмідт наводить перелік міст, де роботи гуманіста були заборонені³.

Новий сплеск досліджень біографії та діяльності Меланхтона розпочинається в кінці XIX ст., у зв'язку із святкуванням 400-ліття з дня народження гуманіста. Але якісно нового характеру цим працям надала дискусія, що розгорілася між К. Лампрехтом та ранкіанцями.

К. Лампрехт (1856-1915) виступив із програмою радикальної реформи історичної науки на основі розробленого ним культурно-історичного методу, який він застосував при написанні дванадцяти томів «Історії німецького народу»⁴. Робота викликала гостру полеміку: Лампрехт, проголосивши «культурно-історичний метод» як новий напрям в історичній науці, який, власне, і перетворював її на науку⁵, виводив на перший план соціально-психічний аспект вивчення історії⁶ на противагу пануючим в німецькій історичній науці ранкеанським уявленням про індивідуальність як рушійну силу історичного процесу. Для Лампрехта в центрі уваги знаходилося поняття «духовна сфера», «духовне життя», «німецький дух», «національний дух»,

¹ Ibid. – S. 292.

² Wohlfarth J. Philipp Melanchthon: zum Secular-Andenken... – S. 313.

³ Schmidt C. Philipp Melanchthon, Leben und ausgewählte Schriften. Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der lutherischen Kirche / C. Schmidt. – Elberfeld: R.L.Friedrichs, 1861. – S. 692.

⁴ Lamprecht K. Deutsche Geschichte. Bd. 1-12. / K. Lamprecht. – Berlin, 1891-1909. В російському перекладі робота вийшла у трьох томах: Лампрехт К. История германского народа: в 3 т. / К. Лампрехт. – М., 1894-1896.

⁵ Lamprecht K. Die Kulturhistorische Methode. – Berlin, 1900. – S. 29, 38.

⁶ Engelberg E. Zum Methodenstreit um Karl S Lamprecht / Engelberg E. // «Studien lieber die deutsche Geschichtswissenschaft». – Berlin, 1965. – S. 136-152.

тому гуманітарні науки, на його думку, повинні вивчати духовні процеси і рухи, розвиток духовного життя¹. Це, загалом, вело до міждисциплінарних досліджень, використання методів суміжних наук, оскільки основою історичної науки, на думку вченого, була психологія, яка дає можливість зрозуміти розвиток суспільства завдяки психологічній інтерпретації². Період від Реформації до XIX ст. для Лампрехта складає завершальну фазу розвитку німецької національної свідомості.

Трактування історичного процесу як послідовної зміни певних соціально-психологічних типів, підвищена увага до культурних і економічних процесів, викликали гостру критику представників старої школи, однак, разом з тим, дискусія суттєво розширила спектр проблем у вивченні особистості Ф. Меланхтона. В центр уваги дослідників потрапляє педагогічна діяльність Меланхтона, його викладацькі практики. Предметом вивчення стали шкільні та університетські плани, процес реформування школи та вищої освіти.

Започаткував розробку педагогічної проблематики дослідник південнонімецького гуманізму, історик і викладач К. Хартфельдер (1848-1893). Здійснюючи науково-пошукову роботу в німецьких архівах, вчений знайшов кілька невідомих праць Меланхтона³, які значною мірою проливали світло на розвиток його гуманістичних поглядів у сфері педагогіки вже в часи Реформації. К. Хартфельдер першим опублікував і супроводив коментарями нововідкриті документи. Але найбільшою його заслугою є розробка і видання значної частини багатотомного проекту «*Monumenta Germaniae Paedagogica*»⁴, в

¹ Lamprecht K. Die Kulturhistorische Methode... – S. 13.

² Lamprecht K. Was ist Kulturgeschichte? / K. Lamprecht // Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1896. – Juli-September. – S. 77.

³ Melancthon Philippus, Declamationes, 1-2. Heft (Lateinische Literaturdenkmäler des 15. und 16. Jahrhunderts 4 u. 9) / P. Melancthon. – Berlin 1891-1894; Melancthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melancthons im Corpus Reformatorum. – Leipzig 1892.

⁴ Monumenta Germaniae Paedagogica / Hrs. von K. Kehrbach. – Berlin: Hofmann, 1886 – 1938. – Bd. 1-62. Ця колективна робота охоплювала історію розвитку шкільної та університетської освіти починаючи від середньовіччя до кінця XIX ст.

якому К. Хартфельдер написав сьомий том «Філіп Меланхтон як прецептор Німеччини»¹. Особливістю сьомого тому є те, що історик намагався максимально уникати подій, пов'язаних із релігійними суперечками, але приділив всю увагу гуманістично-педагогічній діяльності Меланхтона, вважаючи, що реформатор використовував педагогіку для пошуку порозуміння у суспільстві. К. Хартфельдер особливо підкреслював виключне значення Меланхтона як педагога для розвитку німецької освіти та його новаторства у проведенні освітянських реформ.

У 90-х рр. XIX ст. дослідження педагогічних практик Меланхтона набуло подальшого розвитку. Свій внесок у це зробили Ф. Рот, Й. Хаусляйтер, В. Борнеманн, А. Гарнак, А. Руде².

А. Руде проаналізував існуючі до Реформації типи шкіл та шляхи їх реформування вже під час Реформації. Він підкреслив важливість світської влади у реформуванні школи і звернув увагу на те, що перебудова школи стала відповіддю на суспільний запит, пов'язаний із інтенсифікацією економічного життя кінця XV – початку XVI ст., зростаючими потребами в освічених управлінцях, вчителях, новому духовенстві³. Одночасно А. Руде наголошує, що, попри існування на схилку середніх віків різних типів шкіл,

¹ Hartfelder K. Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae / K. Hartfelder // Monumenta Germaniae Paedagogica Bd. 7. / Hrs. von K. Kehrbach. – Berlin: Hofmann, 1889. – 687 p.

² Roth F. Der Einfluß des Humanismus und der Reformation auf das gleichzeitige Erziehungs und Schulwesen bis in die ersten Jahrzehnte nach Melanchthons Tod / F. Roth. – Halle, 1898. – 106 s.; Roth F. Augsburgs Reformationsgeschichte (1519-1530) / F. Roth. – München, 1901. – 345 s.; Haussleiter J. Aus der Schule Melanchthons: theologische Disputationen und Promotionen zu Wittenberg in den Jahren 1546-1560 / J. Haussleiter. – Der Koeniglichen Universitaet, 1897. – 163 s.; Bornemann W. Melanchthon als Schulmann / W. Bornemann. – Magdeburg: Moriz, 1897. – 234 s.; Harnack A. Philipp Melanchthon. Rede bei der Feier zum vierhundertjährigen Gedächtnis der Geburt Philipp Melanchthon's gehalten in der Aulader Königlichen Friedrich-Wilhelms-Univeersität in Berlin am 16. Februar / A. Harnack. – Berlin: Kurt Nowak, 1897. – 272 s.; Rude A. Die bedeutendsten evangelischen Schulordnungen des 16. Jahrhunderts nach ihrem pädagogischen Gehalte / A. Rude // Deutsche Blätter für erziehenden unterricht. – 1893. – № 42. – S. 333-337.

³ Rude A. Die bedeutendsten... – S. 333-334.

які задовольняли основні потреби в освічених фахівцях, все ж, «народна школа» та «народна шкільна освіта» («Volksschulen», «Volksschulwesen») постають лише під час Реформації¹.

В руслі дослідження педагогічних практик Філіпа Меланхтона заслуговує на увагу також 8-томна робота німецько-американського протестантського історика і богослова Ф. Шаффа «Історія християнської церкви», що вперше була видана у 1858-1890 рр.. Для нас найбільш важливим є сьомий том, у якому розглядаються події, пов'язані із Реформацією, починаючи із 1517 по 1648 роки². Автор досить часто звертається до особистості Меланхтона, нагороджує його позитивними оцінками, характеризує як виключно побожного й толерантного вченого та теолога. Шафф неодноразово підкреслює той факт, що Меланхтон у своїх релігійних практиках прагнув компромісу і намагався відновити церковну єдність. Можливо причиною тому було те, що сам Ф. Шафф репрезентував так зване мерзебурзьке богослов'я, представники якого намагались встановити міжцерковні зв'язки і пропагували ідеї екуменізму. За це дослідника звинувачували у єресі папізму. Одночасно історик акцентує увагу на тому, що Меланхтон належав до тих рідкісних учених, які володіли усіма галузями знання³, і без яких Реформація не мала б успіху серед учених⁴.

У першій третині XX ст. історична наука Німеччини переживала складні зміни, що були пов'язані із поразкою Німеччини у Першій світовій війні, крахом кайзерівської імперії і Версальським договором. Більшість істориків у міжвоєнну добу рухалися у руслі традиційної позитивіської історіографії, спрямованої на нагромадження фактів. Було зібрано і опрацьовано великий статистичний матеріал, що дозволило по-новому поглянути на Реформацію. Домінуючою ідеєю історичної науки стає

¹ Rude A. Die bedeutendsten... – S. 335.

² Шафф Ф. История христианской церкви. Современное христианство: в 8 т. Т. VII. Реформация в Германии / Ф. Шафф. – СПб.: Библия для всех, 2009. – 460 с.

³ Там само. – С. 123.

⁴ Там само. – С. 128.

відродження «національної самосвідомості». Загалом у міжвоєнну добу діапазон історичних розвідок суттєво розширився.

Значний внесок в історичну науку щодо формування уявлень про головних діячів нового релігійного руху і рушійні мотиви Реформації здійснив Г. Ріттер (1888 – 1967). Говорячи про причини виникнення Реформації, Г. Ріттер не заперечує традиційну тезу про втрату церквою авторитету у суспільстві внаслідок морального занепаду. Однак це другорядна обставина, переконаний Г. Ріттер, і натомість вказує, що головною причиною Реформації є «виключне німецьке благочестя», яке не могло задовольнятися тим, що пропонувала традиційна церква¹. І хоча у подальшому концепція Г. Ріттера піддалася критиці за «елементи реакційного романтизму»², однак вона допомогла зосередитися дослідникам не лише на особистостях знакових діячів Реформації, але й на практиках реформаторів, аналізі середовища, у якому відбувалася їхня діяльність, визначенні кола спілкування, комунікативного простору.

Водночас актуальність зберігали традиційні питання особливостей німецького гуманізму і Ренесансу, взаємозв'язок цих культурних процесів із Реформацією³. Предметом дослідження стають окремі сегменти практик Меланхтона. Учених також зацікавили стосунки Меланхтона як із прихильниками лютеранства, так і з захисниками старої віри; здійснюються

¹ Ritter G. Die geistigen Ursachen der Reformation / G. Ritter // Die Weltwirkung der Reformation. – 2. Auflage. – München: R. Oldenbourg, 1959. – S. 35. Перше видання цієї роботи вийшло у 1938 р. Ми використовуємо друге видання 1959 р.

² Парсамов С. Лютер и немецкая реформация в освещении Герхарда Риттера / С. Парсамов // Средние века. – 1975. – Вып. 39. – С. 199.

³ Aus dem Zeitalter des Humanismus und der Reformation. – Leipzig: Reclam, 1931. – Bd. 4. – 315 s.; Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Halle: Niemeyer, 1917. – 645 s.; Scherer E. Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten / E. Scherer. – Darmstadt: Georg Olms Verlag, 1927. – 522 s.; Die Frühzeit des Humanismus und der Renaissance in Deutschland. – Leipzig, 1938 (repr.: Darmstadt, 1964); Wackernagel R. Geschichte des Elsaß / R. Wackernagel. – München, 1940. – 435 s.

спроби проаналізувати вплив римської партії з метою повернення реформатора в лоно католицизму¹.

Так, Г. Каверау розглянув уявлення представників католицької церкви щодо позиції Меланхтона в протестантському русі. Дослідник підкреслив, що вони погоджувались із тим, що Меланхтон – непересічний і яскравий вчений, але, разом з тим, вважали, що він зовсім випадково потрапив до табору протестантизму. Тому не полишали надії повернути його до католицизму, оскільки навернення провідного теолога і гуманіста мало б важливий ідеологічний ефект в середовищі як гуманістів, так і релігійних діячів різноманітного спектру². Певною антитезою цьому дослідженню є робота А. Гарнака, який вважав Меланхтона попередником і засновником пан-протестантизму³, а також людиною, яка врятувала «протестантизм для науки і науки – для протестантизму»⁴.

З різкою критикою теології Філіпа Меланхтона та його позиції на переговорних процесах виступив К. Холл (1886-1926), професор теології і церковної історії в Тюбенгені та Берліні. К. Холл вважається впливовим церковним істориком, який здійснив фундаментальний внесок у науку, опублікувавши численні праці, присвячені Мартину Лютеру. Фактично, своєю увагою до реформатора і прославленням його діяльності, він започаткував так зване «лютеранське відродження». Карл Холл зосередився на вченні Лютера про виправдання вірою. Головною джерельною базою для нього була

¹ Roth F. Augsburgs Reformationsgeschichte (1519-1530) / F. Roth. – München: Wilhelm Heyne Verlag, 1901. – 345 s.; Müller N. Die Wittenberger Bewegung 1521 und 1522. – Leipzig, 1911. – S. 320-334; Kramm H. Die Rede Philipp Melanchthons gegen das Kurpfuschertum seiner Zeit / H. Kramm // Hippokrates. – 1940. – № 11. – S. 742-748, 766-773.

² Kawerau G. Die Versuche Melanchton zur katholischen Kirche zurückzuführen / G. Kawerau. – Halle: Hrsg. Verien für reformationgeschichte, 1902. – 215 s.

³ Harnack A. Philipp Melanchthon / A. Harnack // Die Antike. Zeitschrift für Kunst und Kultur des klassischen Altertums. – 1931. – Vol. 7. – S. 95.

⁴ Harnack A. Philipp Melanchthon. Rede bei der Feier zum vierhundertjährigen Gedächtnis der Geburt Philipp Melanchthon's gehalten in der Aulader Königlichen Friedrich-Wilhelms-Univeersität in Berlin am 16. Februar / A. Harnack. – Berlin: Kurt Nowak, 1897. – S. 17.

лютерівська лекція 1515-1516 рр., базована на посланні ап. Павла до Римлян. Хоча дослідження стосувалося ранньої теології Лютера, однак це не заважало вченому постійно критикувати Меланхтона. По-перше, головне звинувачення К. Холла полягало в тому, що «Меланхтон спотворив вчення Лютера про виправдання»¹ і, таким чином, зруйнував його справу. Власне, К. Холл допустив методологічну помилку: він розпочав дослідження (і, власне, критику) із порівняння ранніх текстів Лютера, які були створені ще до прибуття Меланхтона у Віттенберг². Тому склалася ситуація, що К. Холл, по суті, порівнював теологію дореформаційного Лютера з творами пізнього Меланхтона. Вчений дійшов висновку, що доктрина про виправдання вірою була реципіювана лютеранською церквою не за уявленнями Мартіна Лютера, а у трактуванні Меланхтона, за Аугсбурзьким віросповіданням 1530 р.³. При цьому К. Холл не звертав увагу на ту обставину, що сам Лютер схвалив Аугсбурзьке віросповідання⁴.

По-друге, на думку К. Холла, Меланхтон, як «некомпетентний гуманіст» у всьому виявляв покірність⁵. На відміну від войовничого і непоступливого Лютера, який був виразником прогресу («Wortführer des Fortschritts»), Меланхтон виступав проти застосування князями «права меча» у вирішенні соціальних і релігійних конфліктів⁶. Загалом, працям К. Холла притаманний дух романтичної історіографії, з її ідеєю відродження національної самосвідомості, досліджень особистостей із «сильним характером», «німецьким духом», спробою подолати психологічні наслідки, пов'язані із поразкою у Другій світовій війні. Меланхтон поставленим критеріям не відповідав. Власне, дискусія, започаткована К. Холлом,

¹ Holl K. Gessamelte Aufsätze zur Kirchengeschichte / K. Holl. – Tübingen: Mohr, 1932. – Bd. 1. – S. 111-154.

² Scheible H. Das Melanchthonbild Karl Holls / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 451.

³ Holl K. Gessamelte Aufsätze zur Kirchengeschichte... – S. 535.

⁴ Аугсбурзьке віросповідання було складене Філіпом Меланхтоном, але повністю схвалене Лютером. Stupperlich R. Melanchthon. – Berlin, 1960. – S. 69.

⁵ Holl K. Gessamelte Aufsätze zur Kirchengeschichte... – S. 447–448.

⁶ Ibid. – S. 379.

продовжилася й у другій половині 40-х – 50-х рр. XX ст. Разом з тим, вона сприяла концентрації уваги дослідників на діяльності особистостей «другого плану».

Опонентом К. Холла був Й. Галлер, який дослідив коло знайомств Меланхтона під час навчання в університетах Гейдельберга та Тюбінгена, визначив вплив зовнішнього середовища на формування гуманістичних та релігійних рис у світогляді майбутнього соратника Лютера¹. Вступаючи у полеміку із К. Холлом, Й. Галлер із захопленням звертає увагу на прикметні особливості й характер Філіпа Меланхтона. Він підкреслює, що ще в Тюбінгені зовсім юний Меланхтон викликав подив своєю «працездатністю і знаннями» і не без пафосу переконує, що «в той час, коли він сам ще як учень сідав до ніг більш досвідчених вчителів, навколо нього вже збиралося своє власне коло учнів, яке слідувало за ним із захопленням і вдячним завзяттям»². Водночас вчений зазначає, що саме у Тюбінгені навколо Меланхтона почали гуртуватися однодумці, які згодом будуть розробляти план і концепцію перевидання «первісного Арістотеля». Про цю роботу Й. Галлер говорив, що вона за значимістю для філософії була така ж, як для теології – новий грецький переклад Нового Заповіту Еразма Роттердамського³. Й. Галлер в парадигмі відродження «національної самосвідомості» ставив на один рівень знаменитого Еразма і юного Меланхтона, який лише розпочинав наукову кар'єру.

Таким чином, головною заслугою німецької історичної школи другої половини XIX – першої половини XX ст. була публікація і введення до наукового обігу величезного обсягу джерел. Завдяки цьому були поставлені нові проблеми, а у численних дискусіях вдосконалювався дослідницький інструментарій.

Вагомих успіхів у вивченні історії Реформації і діяльності її лідерів досягли історики колишньої Німецької Демократичної Республіки, які

¹ Haller J. Die Anfänge der Universität Tübingen / J. Haller. – Stuttgart, 1927. – 358 s.

² Ibid. – S. 279.

³ Ibid. – S. 280. Еразмів переклад вийшов друком саме в цей час.

керувалися марксистською парадигмою історії. Перевага надавалася вивченню соціально-економічної історії. Реформація і селянська війна (1524-1525) трактувались як єдине ціле. Реформація поставала «ранньобуржуазною» революцією, а селянська війна розглядалася як «під ранньобуржуазної революції в Німеччині»¹.

Імпульсом до розробки цієї концепції стала дискусія у Вернігероде в січні 1960 р. Дискусія визначила основні завдання істориків марксистського спрямування як розробку і обґрунтування концепції ранньобуржуазної революції. Завдяки конкретно-історичним і теоретичним дослідженням таких авторитетних вчених як А. Лаубе, М. Бенцінг, К. Чок, П. Майнхольд² були внесені суттєві корективи у наукове бачення соціально-політичних та релігійних процесів кінця XV – початку XVI ст. Загалом ці праці підкреслили тісний взаємозв'язок соціально-економічного розвитку Німеччини з явищами раннього капіталізму, успіхи якого вступили в протиріччя з політичною роздробленістю країни, пануванням феодально-князівських режимів і засиллям католицької церкви та феодального дворянства, що і спровокувало невідворотну кризу і перетворило німецькі землі на арену «першої в історії класової боротьби прогресивних сил проти феодального порядку»³.

Говорячи про інтерес марксистської історіографії до біографій діячів Реформації зазначимо, що у фокусі досліджень знаходились представники

¹ Steinmetz M. Philipp Melanchthon über Thomas Müntzer und Nikolaus Storch / M. Steinmetz // P. Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. – Berlin: Akademie Verlag, 1963. – S. 139.

² Benzing M. Rüdiger B. Historische Einleitung. Editionsgrundsätze / M. Benzing. – München, 1972, – 312 s.; Laube A. Die Volksbewegungen in Deutschland von 1470 bis 1517. Ursachen und Charakter / Laube A. – München, 1975. – 124 s.; Laube A., Steinmetz M., Vogler G. Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution / A. Laube, M. Steinmetz, G. Vogler. – Berlin: DDR, 1974. – 364 s.; Czok K. Der Widerhall des deutschen Bauernkrieges in Leipzig 1524-1525 / K. Czok. – Berlin, 1975. – 356 s.; Meinhold P. Philipp Melanchthon. Der Lehrer der Kirche / P. Meinhold. – Berlin: Lutherisches Verlagshaus, 1960. – 155 s.

³ Некрасов Ю. Реформація и крестьянская война в германских землях XVI в. как раннебуржуазная революция. (Историография, причины и предпосылки революции) / Ю. Некрасов. – Вологда: Вологодский Государственный Педагогический Институт, 1984. – С. 16.

радикальної Реформації. Значною увагою користувався Томас Мюнцер (1490 – 1525), ватажок селянського повстання 1524 – 1525 рр., який розглядався як діяч, що ідеально «поєднував якості пропагандиста і агітатора»¹. Дослідники-марксистки заперечували вплив Мартіна Лютера на формування поглядів Мюнцера, підкреслювали ідейну самостійність Мюнцера і стверджували, що він не почав діяльність як «учень Лютера», або як його послідовник («Martianer»), а лише як ситуативний союзник². Одночасно спостерігалася тенденція до засудження Мартіна Лютера в непослідовності й половинчастості реформ³.

Щодо інтересу до постаті Філіпа Меланхтона, то тут науковців приваблювала у першу чергу його гуманістична діяльність. Л. Штерн, один із найбільш значних істориків НДР 1950-1960-х років, аналізуючи діяльність Меланхтона як вчителя Німеччини здійснив ґрунтовний огляд принципів функціонування німецьких університетів перед Реформацією⁴. Штерн дослідив роль і місце Віттенберзького університету в системі освіти Німеччини, особливості генези освіти в перехідний час від феодалізму до капіталізму, внутрішні протиріччя процесу. Поширення гуманізму в Німеччині Лео Штерн трактує як закономірний ідеологічний протест буржуазії проти церкви і феодалізму. Особливе місце в дослідженні займає проблема як союзу, так і подальшого розриву між гуманізмом і Реформацією, яка, на думку дослідника, отримавши ідеологічну перемогу в Німеччині знищила гуманізм⁵. Він категорично відкидає тезу протестантської історіографії про те, що Меланхтон під впливом Мартіна Лютера перетворився на теолога, й переконує у відданості останнього гуманізму.

¹ Foscemoth J. Reformation und Bauernkrieg im Geschichtsbild der DDR / J. Foscemoth. – Berlin: Duncker und Humblot, 1975. – S. 87.

² Foscemoth J. Reformation und Bauernkrieg ... – S. 87.

³ Ibid. – S. 87.

⁴ Stern L. Martin Luther und Philipp Melanchthon – ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Eine studio der materiellen und geistigen Triebkräfte und Auswirkungen der deutschen Reformation / L. Stern. – Berlin: Loening, 1953. – 118 s.

⁵ Ibid. – S. 120.

Аналізуючи характер перебігу Реформації, Л. Штерн піддає критиці Г. Ріттера та В. Дільтея за «спотворення сутності і характеру реформаційного руху».

Порівнюючи діяльність Мартіна Лютера і Філіпа Меланхтона, Л. Штерн дає розлогий коментар щодо суспільно-політичного і економічного життя Німеччини, визначаючи його як період «ранньокapіталістичного способу виробництва», який автор вважав найбільш важливою і об'єктивною тенденцією від 1470 р. до Реформації¹.

Досліджуючи педагогічно-просвітницькі практики Меланхтона, Л. Штерн намагався з'ясувати, наскільки гуманіст поєднував у цій діяльності прогресивні та консервативні погляди. Він дійшов до висновку, що у останнього ці протилежні риси достатньо органічно поєднувалися².

До 400-ліття з дня смерті Меланхтона в НДР було видано низку досліджень таких вчених як Р. Штупперіх, Л. Штерн, Г. Урбан³ та ін. У цих ювілейних виданнях порушено важливу проблему співвідношення в поглядах Меланхтона гуманістичних та реформаційних ідей.

Становить інтерес дослідження Й. Шільдта про роль та значення діяльності Меланхтона у генезі та розвитку національної німецької мови⁴.

Оцінюючи науковий доробок істориків НДР, необхідно вказати, що марксистська історіографія звертала увагу на соціально-економічні передумови Реформації, підкреслювала зв'язок між явищами раннього капіталізму та засиллям католицької церкви. В більшості випадків дослідники були переконаними, що основу світогляду Філіпа Меланхтона складали перш за все гуманістичні, а не реформаційні ідеї.

¹ Stern L. Martin Luther und Philipp Melanchthon... – S. 15.

² Ibid. – S. 148.

³ Stupperich R. Melanchthon / R. Stupperich. – Berlin: W. De Gruyter, 1960. – 320 s.; Urban G. Philipp Melanchthon 1490-1560. Sein Leben / G. Urban. – Bretten: Melanchthonverein, 1960. – 90 s.; Stern L. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germanie / Leo Stern. – Halle: Festgabe des Melanchthon-Komitees der Deutschen Demokratischen Republik, 1960. – 103 s.

⁴ Schildt J. Zu einigen Entwicklungstendenzen der deutschen Sprache zur Zeit der frühbürgerlichen Revolution / J. Schildt. – Berlin, 1977. – 377 s.

Вагомий внесок у вивчення діяльності Філіпа Меланхтона здійснили також історики ФРН. Зазначимо, що у післявоєнний час Філіп Меланхтон піддавався достатньо жорсткій критиці за свою толерантність і поступливість. Початок критиці поклав вищезгаданий К. Холл. Праці з критикою на адресу Ф. Меланхтона з'явилися як на батьківщині реформатора, так і за межами Німеччини. Р. Кеммерер у США видав статтю із промовистим заголовком «Занепад меланхтоніани»¹. Дещо раніше в Англії з'явилася робота, назва якої містила риторичне питання: «Меланхтон: чужий чи союзник?»². Об'єднувало ці роботи те, що критикувалась меланхтонівська політика пошуку компромісу, як у релігійних, так і суспільно-політичних справах. Компроміс і поступливість трактувалися як зрада канонічного лютеранства.

На тлі критики Меланхтона зовсім іншими виглядають дослідження Г. Борнкамма (1901-1977), німецького історика і теолога, голови Союзу історії Реформації, який у 1947 р. видав коротеньку, на 16 сторінок, біографію Меланхтона³. Він стисло охарактеризував основні віхи життя і діяльності вченого, але підкреслено акцентував увагу на особливому значенні Меланхтона для XVI ст. і навіть сучасності. Фактично полемізуючи із Карлом Холлом і значною спільнотою його послідовників, Г. Борнкамм доводить, що Меланхтон у «*Loci Communes*» був інтерпретатором лютеранської теології, а сама «*Loci Communes*» стала виявом духу Лютера. Борнкамм переконує, що гуманізм Меланхтона не міг стати засобом для руйнації лютерівської теологічної тези про виправдання.

Г. Борнкамма складно назвати прихильником чи послідовником ідей Меланхтона, однак він підійшов до цієї постаті як відповідальний фахівець, максимально абстрагувавшись від домінуючої науково-теологічної думки. Його неупередженість додає ваги висновкам дослідження. Вважаємо, що

¹ Caemmerer R. The Melanchthonian Blight / R. Caemmerer // Concordia Theological Monthly. – 1947. – № 18. – S. 321-338.

² Hildebrandt F. Melanchthon: Alien or ally? / F. Hildenbrandt - Cambridge: University Press, 1946. – 98 p.

³ Bornkamm H. Philipp Melanchthon: zur 450 Wiederkehr seines Geburtstages / H. Bornkamm. – Lüneburg: Heliand, 1947. – 16 s.

зайняти таку позицію у контрверсійній ситуації йому, вочевидь, було нелегко, адже він був учнем К. Холла.

Значною подією у трансформації поглядів на Меланхтона стало видання на початку 1950-х рр. багатотомної збірки праць реформатора, яке започаткував Р. Штюперріх¹. Свій вплив здійснив і міжнародний лютеранський конгрес у Мюнстері 1960 р. (400-та річниця смерті Меланхтона) під назвою: «Лютер і Меланхтон». Подібний захід, але за участі істориків НДР, відбувся й у Віттенберзі.

Загалом у 1960-ті рр. спостерігається певна реабілітація діяльності Меланхтона. Значний інтерес, як і раніше, становлять праці теологів-науковців, які не піддають нищівній критиці поєднання Меланхтоном теології і гуманізму. Такими були роботи В. Нойсера, німецького євангелічного теолога і церковного історика. Серед його великої наукової спадщини² привертає увагу праця, присвячена теології Філіпа Меланхтона³. В. Нойсер проаналізував ранні роботи Ф. Меланхтона (до 1522 р.) з тим, щоб простежити витоки теології реформатора. Дослідник пояснює, що Меланхтон до цього часу пройшов шлях від гуманізму через теологію до протестантського гуманіста. Переломним моментом, на думку історика, стали 1521-1522 рр. Якщо до цього часу гуманіст Меланхтон був переконаний у можливості

¹ Melanchthons Werke in Auswahl. 7 Bde. / Hans Engelland, Robert Stupperich, et al. – Gütersloh: C. Bertelsmann, 1951-1975.

² Neuser W. Die Abendmahlslehre Melanchthons in ihrer Entwicklung (1519-1530). Bd. 26. Teil 2. / W. Neuser. – Neukirchen Kreis Moers: Buchhandlung des Erziehungsvereins, 1968. – 479 s.; Neuser W. Luther und Melanchthon. Einheit im Gegensatz: ein Beitrag zum Melanchthon-Jubiläum 1960 / W. Neuser. – München: Kaiser, 1961. – 41 s.; Neuser W. Der Ansatz der Theologie Philipp Melanchthons. Band 9 (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche), Teil 1. Gebundene Ausgabe / W. Neuser. – Neukirchen Kreis Moers: Buchhandlung des Erziehungsvereins, 1957. – 138 s.; Neuser W. Johann Calvin – Leben und Werk in seiner Frühzeit 1509-1541 / W. Neuser. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2008. – Vol. 6. – 352 s.

³ Neuser W. Der Ansatz der Theologie Philipp Melanchthons. Bd 9 (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche), Teil 1. Gebundene Ausgabe / W. Neuser. – Neukirchen Kreis Moers: Buchhandlung des Erziehungsvereins, 1957. – 138 s.

покращення єства людини через філософію та гуманізм (і це видно навіть у «Loci» 1521 р., де він, хоч вже і виходить із позиції лютеранської теології, однак не відкидає гуманістичного розуміння покращення людини, або, як зазначає В. Нойсер, – не відмовився від філософії), то у 1522 році Меланхтон змінює свою думку і надає перевагу теології. Як пояснює В. Нойсер, це було пов'язано із заворушеннями у Віттенберзі 1521-1522 рр., які примусили реформатора переглянути свої погляди на можливість впливу філософії на виправлення людини, завдяки чому гуманізм і Реформація «остаточно синтезувалися» («endgültiger Synthese») в теології і діяльності Меланхтона¹. В той же час, історик зазначає, що саму аристотелівську основу Меланхтон взагалі ніколи не залишав, навпаки, інтегрував етику і риторику у свою теологію. Отже, перехід до теології, на думку В. Нойсера, відбувся ще у ранні роки діяльності Меланхтона.

В. Нойсеру опонує П. Шварценау, який не погоджується, що суттєво змінити співвідношення філософії і теології Меланхтона примусили селянські рухи початку 1520-х рр.². Натомість П. Шварценау пояснює еволюцію уявлень гуманіста впливом харизматичного Мартіна Лютера і наполягає, що процес переходу Меланхтона від гуманізму до теології відбувається не в ранні роки (1521-1522), а переживає складну системну еволюцію включно до 1535 р.³.

Привертає увагу також і робота Ервіна Ізерло, який запевняє, що саме Меланхтон створив знамениту легенду про те, що Мартін Лютер оприлюднив свої тези прибивши їх до воріт Замкової церкви Віттенбергу. Ця історія, доводить дослідник, уперше з'являється в Меланхтона. Однак вчений цілком справедливо ставить під сумнів версію Меланхтона вказуючи, що той прибув до Віттенбергу у 1518 р. й, отже, не міг бути безпосереднім свідком цієї події⁴.

¹ Neuser W. Der Ansatz der Theologie Philipp Melanchthons... – S. 135.

² Schwarzenau P. Der Wandel im theologischen Ansatz bei Melanchthon von 1525-1535 / P. Schwarzenau. – Gütersloh: C. Bertelsmann., 1956. – 128 s.

³ Ibid. – S. 81.

⁴ Iserloh E. Luther zwischen Reform und Reformation: der Thesenanschlag fand nicht statt / E. Iserloh. – Münster: Aschendorff, 1968. – S. 62.

У 60-90-ті рр. XX ст. в історіографії ФРН зростає інтерес до історії Реформації, завдяки появі нового наукового напрямку – соціальної історії. Вона охопила питання матеріального виробництва, менталітету, світогляду, повсякденного життя та побуту, демографічних процесів. Історики розпочали пошуки нових теоретичних підходів до проблем пізнього Середньовіччя і Реформації.

Найзначнішим дослідником життя та творчості Філіпа Меланхтона цього періоду був євангелічний історик В. Маурер (1900-1982) – автор найбільш докладної та об'ємної біографії раннього Ф. Меланхтона¹ (дослідження доведено до 1530 р.). У своїй двотомній роботі В. Маурер послідовно дослідив формування світогляду Меланхтона, починаючи від дитячих років. У своїх оцінках він відійшов від традиційного вже сприйняття Меланхтона виключно як теолога, або як гуманіста². В. Маурер простежує еволюцію поглядів Меланхтона від захоплення ідеями гуманістів до становлення його як теолога. Витоки меланхтонівського гуманізму В. Маурер вбачав у флорентійському неоплатонізмі, сприйнятого від трьох духовних батьків: Йоганна Рейхліна, Йоганна Штоффлера та Еразма Роттердамського³. При цьому, вважає В. Маурер, вплив Еразма Роттердамського на формування гуманістичної картини світу виявився вирішальним.

Щодо домінування релігійного компоненту у світогляді Меланхтона В. Маурер у передмові до першого тому, ніби опонуючи В. Нойсеру, зазначає, що гуманіст дійсно потрапив під вплив Мартіна Лютера і у його свідомості і діяльності до 1522 р. відбувалися значні трансформації на користь сприйняття лютеранських ідей, однак він «не переставав бути представником

¹ Maurer W. Der jungen Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation. – In 2 Bd. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1967.

² Sperl A. Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation; eine Untersuchung über den Wandel des Traditionsverständnisses bei Melanchthon and die damit zusammenhängenden Grundfragen seiner Theologie / A. Sperl. – München: C. Kaiser, 1959. – 203 s.

³ Maurer W. Der Junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation... – Bd. 1. – S. 11.

християнського гуманізму»¹. Одночасно В. Маурер також відстоює ідею, що розуміння християнської віри, попри гуманістичні переконання, у Меланхтона співпадало із вченням Лютера². Катастрофічні події у Віттенберзі 1521 – 1522 рр., що були пов'язані із народними виступами, не змінили ставлення Меланхтона до Лютера, а лише переконали у згубності радикалізму у Реформації і, навпаки, привели до ревальвації гуманістичної спадщини. Освіта, в уявленні Меланхтона, є панацеєю від суспільних заворушень, повстань, невірного тлумачення Біблії. Вона стає необхідним корективом теології і благочестя³. Так, особливого значення набуває реформа школи і створення загальнодоступної народної освіти.

На еразміанство Меланхтона вказує і Г. Борнгамм, підкреслюючи, що у Віттенберг Меланхтон прибув як еразміанець, наповнений ідеями щодо покращення і оновлення людини через навчання християнсько-античній філософії⁴.

Предметом спеціального дослідження К. Бранді стали Реформація та Контрреформація. Дослідник надав значної уваги ставленню Філіпа Меланхтона до світської влади та висвітлив внутрішні проблеми в середовищі протестантів⁵.

У 70-90-ті рр. помітно зріс інтерес німецьких дослідників до постаті Філіпа Меланхтона. У Бреттені з'явилося видавництво, що мало на меті популяризацію меланхтонівської культурної спадщини. Так було видано

¹ Maurer W. Opus cit. – B. I. – S. 5.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Bornkamm H. Melanchthons Menschenbild / H. Bornkamm // P. Melanchthon. Forschungsbeiträge zur vierhundertsten Wiederkehr seines Todestages dargeboten in Wittenberg 1960. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1961. – S. 78; Див. також: Bornkamm H. Das Jahrhundert der Reformation: Gestalten und Kräfte / H. Bornkamm. – Frankfurt a.M., 1983. – 494 s.

⁵ Brandi K. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation / K. Brandi. – Darmstadt: Wiss. Buchges, 1960. – 435 s.; Brandi K. Deutsche Reformation und Gegenreformation / K. Brandi. – Leipzig: Köhler und Amelang, 1938. – 312 s.; Brandi K. Kaiser Karl V / K. Brandi. – München: Societäts Verl., 1986. – 586 s.

низку наукових праць, присвячених Меланхтону. Серед авторів цих досліджень були історики, філологи, теологи.

Е. Мюльхаупт присвятив невелике оригінальне дослідження місцям, у яких пройшли довіттенберзькі роки Меланхтона¹. Вчений справедливо заявляє, що визначний гуманіст і реформатор Філіп Меланхтон не залишив власних мемуарів, автобіографії, де б висвітлювалося його життя до 1518 р.². Проте у публічних промовах, проповідях, на лекціях, у листах він неодноразово згадував місця, де пройшло його дитинство і юність. Тому автор старанно зібрав із різноманітних джерел розрізнені фрагменти спогадів не лише самого реформатора, але і його слухачів та учнів. Е. Мюльхаупт дослідив становлення ідентичності Меланхтона й пояснив, у якому сенсі останній називав себе «Schwabe» («шваб»). Дослідник також розглянув територіальні межі тодішньої Швабії, у якій Меланхтон вбачав батьківщину³. Окремо Е. Мюльхаупт розглянув питання характеру зв'язків Меланхтона із батьківщиною у віттенберзький період, та на їхньому тлі змалював релігійно-політичну і просвітницьку діяльність реформатора.

Значне місце виховній методиці Меланхтона відводить В. Ейзінгер у праці «Меланхтон як вихователь»⁴. Автор не вирвався із полону германоцентризму й використав традиційні підходи до вивчення і оцінки виховної діяльності Меланхтона. Та все ж він висловлює низку слушних зауважень про спонуки і методику виховання юнацтва в умовах Реформації.

Г. Бранді, досліджуючи роль Філіпа Меланхтона в Реформаційному русі і його христологію, зазначив, що Меланхтон був центральною фігурою у

¹ Mülhaupt E. Heimerinnerungen und Heimatbeziehungen Philipp Melanchthons / E. Mülhaupt. – Bretten: Verlag Melanchthonverein, 1978. – 74 s.

² Ibid. – S. 3.

³ Ibid. – S. 4.

⁴ Eisinger W. Melanchthon als Erzieher / W. Eisinger. – Bretten: Verlag Melanchthonverein, 1985. – 56 s.

протестантському русі до 1560 р., навіть не зважаючи на суперечки щодо проблеми адіафори¹.

Святкування 500-річчя з дня народження Філіпа Меланхтона у 1997 р. стало ще одним важливим імпульсом у дослідженні діяльності реформатора. У ФРН до ювілею було приурочено чимало наукових монографій, статей, конференцій. Серед них особливу увагу привертає збірка статей «500 років. Філіп Меланхтон» під редакцією Г. Лаєра². У ній розглядаються різні періоди життя Меланхтона, формування світогляду, діяльність в таборі Реформації³. Окремо була підкреслена роль Меланхтона в єкуменічному русі. Пошуки Меланхтоном компромісу оцінюються не як зрада протестантських ідеалів, але як намагання вирішити складні питання шляхом переговорів і взаємних поступок⁴. Піонером єкуменічного руху вважає Філіпа Меланхтона і Р. Шефер, який зазначає, що «місце між конфесіями надто незатишне – мало хто наважиться посісти його»⁵. Г. Оештман же звернув увагу на захоплення Філіпом Меланхтоном астрономією, констатує, що значний вплив на наукові погляди Меланхтона здійснив професор астрономії тьубінгенського університету Йоганн Штоффлер⁶.

¹ Brandy H. Die späte Christologie des Johannes Brenz / H. C. Brandy. – Tübingen: Mohr Siebeck, 1991. – 313 s.

² 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: Wiesbaden Harrassowitz, 1997. – 80 s.

³ Rhein S. Melanchthon und das Melanchthonhaus Bretten / S. Rhein // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: Wiesbaden Harrassowitz, 1997. – S. 6-10; Bahn P. Melanchthons Brettener Jahre / P. Bahn // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: Wiesbaden Harrassowitz, 1997. – S. 10-16; Kremer H.-J. Die Lateinschule zu Pforzheim / H. Kremer // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: Wiesbaden Harrassowitz, 1997. – S. 30-38.

⁴ Gerhard B. Melanchthon und die Ökumene // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe, 1997. – S. 45-50.

⁵ Schefer R. Melanchthon zwischen den Konfessionen // P. Melanchthon. Ein Wegbereiter für Ökumene. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997. – S. 142-180.

⁶ Oestmann G. Johannes Stoffler, Melanchthons Lehrer in Tübingen / G. Oestmann // P. Melanchthon in Südwestdeutschland. – Karlsruhe, 1997. – 260 s.

Вельми важливою видається праця професора історії церкви в Оснабрюці М. Юнга, присвячена теології Меланхтона та його побожності («Frömmigkeit»). Автор розпочинає дослідження із раннього дитинства майбутнього реформатора і справедливо зауважує, що джерел, які б свідчили про релігійні досвіди у молоді роки, мало. В основному дослідники апелюють до того, що його батько був побожним і, отже, міг прищепити це сину. Однак сам автор зазначає, що складно довіряти більш пізнім переказам щодо побожності батька, оскільки це поширений середньовічний агіографічний топос – характеризувати батьків святого як цілком відданих релігії. Біографи доби Відродження і гуманізму багато в чому наслідували цій середньовічній манері, коріння якої сягає ще античності¹. Намагаючись уникнути спрощених схем, М. Юнг аналізує найдрібніші деталі, що стосуються родинного кола, до якого, окрім батьків Меланхтона, входили й інші близькі родичі. Такий підхід дав можливість реконструювати комунікативний простір юного Філіпа. Автор також зібрав, проаналізував і видав у 1996 р. збірку молитов Меланхтона², які дають можливість побачити у Меланхтоні не лише високоосвіченого гуманіста, але й людину молитви, у світогляді якої побожність знаходилася у рівновазі з освітою. Збірка включає кілька тисяч молитов латиною, грецькою та німецькою мовами. Автор зазначає, що рідко який меланхтонівський лист не містив молитви.

У кінці 1990-х і на початку 2000-х рр. в руслі нової історичної науки спостерігається інтерес до гендерної історії. Об'єктом дослідження стають не лише реформатори, але і їхні дружини. Дослідження, покликані реконструювати жіночий образ, мають власну специфіку, що пов'язана із проблемою джерел. Зазвичай джерела фіксують значимі події, практики видатних діячів тощо. Дружини реформаторів, хоч і відігравали значну роль у

¹ Jung M. Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melanchthon: das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators / M. Jung. – Tübingen: Mohr Siebeck, 1998. – S. 43.

² Jung M. Ich rufe zu dir: Gebete des Reformators Philipp Melanchthon / M. Jung. – Frankfurt am Main: Agentur d. Rauhen Hauses, 2010. – 100 s.

родині, проте їхня діяльність рідко фіксувалася джерелами. Тому гендерним історикам, як писав П. Берк, доводиться читати «між рядків документа»¹. Ці проблеми ставить і Ш. Ряйн, зазначаючи, що складно досліджувати стосунки двох людей у повсякденному вимірі, оскільки «повсякденне, як правило, не залишає джерел»². Тим вагомішими є результати, які отримують дослідники, прискіпливо аналізуючи велику кількість найдрібніших джерел, щоб реконструювати побут, сімейне життя, домашній простір, повсякденну поведінку.

На тлі біографій дружин більш рельєфно проступають і постаті самих реформаторів. Стосовно наявної історіографії, то зазначимо, що більша її частка присвячена дружині Мартіна Лютера – Катаріні фон Бора³. І це не дивно, оскільки вона була «перша леді» в реформаційному русі. З іншого боку, Катаріна фон Бора активно заявляла про себе, що відобразилось у джерелах. Х. Шайбле наводить приклади, коли Катаріна дозволяла собі втручатися у застільні розмови Лютера та його учнів. Нерідко вона це робила навіть латиною, яку добре вивчила за час перебування у монастирі. Шайбле підкреслює, що вона намагалася впливати не лише на господарські справи, але

¹ Нові підходи до історіописання / Під ред. П. Берка. – Київ: Ніка-Центр, 2010. – С. 24.

² «...Alltägliche in der Regel keine Quellen hinterlässt. Quellen entstehen durch das Außergewöhnliche Scheible». H. Melancthon und Frau Luther // Scheible H. Aufsätze zu Melancthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 375.

³ Katharina von Bora, die Lutherin. Aufsätze anlässlich ihres 500. Geburtstages / Hrsg. von Martin Treu. – Wittenberg: Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt, 1999. – 367 s.; Melancthon und Frau Luther // Scheible H. Aufsätze zu Melancthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 373-391; Haase L. Katharina von Bora, Luthers Morgenstern zu Wittenberg / L. Haase. – Gießen: Brunnen-Verlag, 1999. – 112 s.; Stiefel E. Mein Herr Käthe: Katharina von Boras Leben an der Seite Luthers / E. Stiefel. – Marburg: Francke-Buchhandlung, 2008. – 80 s.; Schachenmayr A. Katharina von Bora. Eine Zisterzienserin als Luthers Ehefrau / A. Schachenmayr // Fiat voluntas tua. Theologe und Historiker – Priester und Professor. Festschrift zum 65. Geburtstag von Harm Klueting. – Münster: Reimund Haas 2014. – S. 223-238.

й на його реформаційну та суспільну діяльність¹. Тому Лютер її іноді жартома називав «Lieber Herr Käthe» («Любий пане Кете»).

Дружина Меланхтона, Катаріна Крапп, в силу свого характеру і впливу на справи Меланхтона, представлена в історіографії скромніше. Із останніх робіт, це, перш за все, дослідження Ш. Ряйна². Вчений, аналізуючи ведення домашнього господарства в будинку Меланхтона звертає увагу на важливі деталі характеру Катаріни Крапп і Меланхтона, підкреслюючи, що, незважаючи на хороші прибутки прецептора Німеччини, його будинок ніколи не належав до багатих, оскільки «Катаріна була надто щедрою до нужденних... Тут вона, вочевидь, була схожа на свого чоловіка, котрий був відомий тим, що витрачав і дарував гроші із нерозумною широтою»³. Тому, підсумовує Ш. Ряйн, в будинку Меланхтонів готівка часто була відсутня⁴.

Останні дослідження стали своєрідним підсумком зусиль, спрямованих на пошуки нових інтерпретацій меланхтонівської історії. У них не тільки відтворюється масштабна панорама релігійно-гуманістичної та політичної діяльності Ф. Меланхтона, але і розглядаються особливості його менталітету, повсякденне життя тощо. Праці спираються на солідну джерельну базу.

Одним із найбільш авторитетних сучасних дослідників діяльності Ф. Меланхтона є німецький теолог і філолог Х. Шайбле. У 1963 р. він організував у Гейдельберзі дослідницький центр, що займається вивченням практик Меланхтона. На сьогодні доробок Х. Шайбле нараховує понад 500 наукових статей, присвячених відомому гуманісту і реформатору. У праці «Історія міста Бреттена від заснування до зруйнування 1689 р.» Шайбле відвів

¹ Melanchthon und Frau Luther // Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 379.

² Rhein S. Auch Frau Melanchthon feiert 500. Geburtslag / S. Rhein // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: Wiesbaden Harrassowitz, 1997. – S. 41-45; Rhein S. Katharina Melanchthon, geb. Krapp – ein Wittenberger Frauenschicksal der Refomationszeit / S. Rhein // P. Melanchthon: 1497 – 1997. Die bunte Seite der Reformation. Das Freiburger Melanchthon-Projekt. – Münster: LIT, 1997. – S. 40-59.

³ Rhein S. Katharina Melanchthon, geb. Krapp – ein Wittenberger Frauenschicksal der Refomationszeit... – S. 51.

⁴ Ibid. – S. 51.

Меланхтону окремий розділ¹, в якому торкнувся дискусійного питання про спробу Філіпа Меланхтона повернутися до католицизму. Дослідник висловив припущення, що у реформатора не було такого наміру, оскільки Меланхтон категорично не сприймав низку положень католицької догматики. У ювілейному виданні Г. Шайбле «Меланхтон. Біографія» вчений зосередив увагу на захопленні Філіпом Меланхтоном астрономією².

У 2010 р. у Гейдельберзі була видана збірка статей Х. Шайбле, в яку уміщено роботи останніх років³. У них він торкається багатьох проблем, які стосуються різноманітних практик Меланхтона: релігійних, політичних, культурно-гуманістичних. Центральне місце в студіях Х. Шайбле посідає проблема відносин між Меланхтоном і Лютером, а також етики Меланхтона. Дослідження значним чином ґрунтується на епістолярних джерелах. Для відтворення загального контексту автор розглядає особливості німецького гуманізму, його регіональні відмінності, провідних носіїв гуманістичних ідей⁴, а також, власне, теологію Меланхтона та його релігійну діяльність⁵.

¹ Scheible H. Philipp Melanchton der bedeutendste Sohn der Stadt Bretten / H. Scheible // Geschichte der Stadt Bretten von den Anfängen bis zur Zerstörung 1689. – Bretten: Kommissionsverlag G. Braun, 1977 – S. 257-282.

² Scheible H. Melanchthon. Eine Biographie / H. Scheible. – München: Verlag C.H. Beck, 1997. – 269 s.

³ Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – 478 s.

⁴ Scheible H. Melanchthon und die oberrheinischen Humanisten / H. Scheible // Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 46-64; Scheible H. Reuchlins Bedeutung für den Toleranzgedanken / H. Scheible // Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 65-74; Scheible H. Melanchthon als akademischer Lehrer / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 75-90; Scheible H. Aristoteles und die Wittenberger Universitätsreform / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 125-151.

⁵ Scheible H. Die Bedeutung der Unterscheidung von Gesetz und Evangelium für theologische Ethik und Praktische Theologie am Beispiel Melanchthon / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 241-252; Scheible H. Philipp Melanchthons Ethik des Friedens / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 218-240; Scheible H. Die Bedeutung der Unterscheidung von Gesetz und Evangelium für

Розглядаючи спільне в теологічних уявленнях Ф. Меланхтона та М. Лютера Шайбле доходить до висновку, що між ними існувала лише єдина теологічна розбіжність – трактування причастя. Однак і вона, на думку дослідника, не була настільки суттєвою, щоб внести розкол у реформаційний рух.

Останньою ґрунтовною роботою Х. Шайбле стала монументальна біографія Філіпа Меланхтона, що була видана у переддень святкування 500-ліття Реформації¹. Х. Шайбле, притримуючись раніше заявленої ідеї про практичну відсутність розбіжностей між Лютером та Меланхтоном², все ж змушений був вказати на одну важливу деталь. Меланхтон нерідко представляв офіційну позицію лютеранства, яка не узгоджувалася з його власним розумінням. Це приводило до душевних хвилювань і когнітивного дисонансу. Тому Х. Шайбле метафорично порівняв Меланхтона у можливостях самостійного вибору із Прометеєм, прикутим до скелі³. Разом із тим, дослідник запитує, чому Меланхтон, відчуваючи стільки незручностей у Віттенберзі, не використав декількох шансів покинути це незатишне місце?⁴. Адже Йоганн Рейхлін через 18 місяців після переїзду Меланхтона до Віттенбергу запрошував його на посаду професора до Інгольштадту. Але Меланхтон відмовився. Не виїхав він із Віттенбергу і після смерті Лютера, коли, залишившись без свого наставника і покровителя, був підданий жорсткій критиці за криптокальвінізм і філіпіанство⁵. Була це добре продумана свобода, чи ірраціональна необхідність, задається питанням дослідник.

theologische Ethik und Praktische Theologie am Beispiel Melanchthon / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 241-252.

¹ Scheible H. Melanchthon. Vermittler der Reformation / H. Scheible. – München: Beck C. H. – 445 s.

² Ibid. – S. 9.

³ Scheible H. Melanchthon. Vermittler... - S. 9.

⁴ Х. Шайбле в поетичній формі говорить, що у Віттенберзі «...його їжа не мала смаку, а літня спека була ще більш надокучлива, ніж зимовий холод». Scheible H. Melanchthon. Vermittler der Reformation... – S. 10.

⁵ Scheible H. Melanchthon. Vermittler der Reformation... – S. 10.

Х. Шайбле показує Меланхтона як реформатора освітньої системи Німеччини, теолога, філософа, акцентуючи увагу на його ролі як політичного посередника, або комунікатора Реформації, постійно зайнятого теологічними і політичними перемовинами, подорожами, листуванням із соратниками та опонентами¹.

Дослідженню проблем людської свободи – центру теологічної антропології, присвятив свою розвідку В. Матц². Він спробував з'ясувати, якою розумілася свобода волі в теології Меланхтона. В. Матц також з'ясував уявлення реформатора про гріх, Закон і Божу милість – основні теми протестантської теології взагалі. На думку дослідника, Філіп Меланхтон, перебуваючи у постійному діалозі як з представниками католицького табору, так і протестантськими теологами, постійно удосконалював свою теологію з урахуванням існуючих проблем. Однак основою і відправною точкою його міркувань залишалося Святе Письмо.

Серед досліджень останніх років привертають увагу праці, присвячені особливостям догматик Меланхтона. Такими є роботи Г. Франка, директора Європейської Академії Меланхтона і хранителя музею Меланхтона у Бреттені³, а також Ш. Міхеля та У. Кьйопфа⁴.

¹ Scheible H. Melanchthon. Vermittler der Reformation... – S. 52 – 100.

² Matz W. Der befreite Mensch: die Willenslehre in der Theologie Philipp Melanchthons / W. Matz. – Tübingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. – 279 s.

³ Gunter F. Die theologische Philosophie Philipp Melanchthons (1497-1560) / F. Gunter. – Leipzig: Benno. – 355 s.; Frank G. Topische Dogmatik im Zeitalter der Konfessionalisierung. Philipp Melanchthon, Wolfgang Musculus, Melhior Cano / G. Frank // P. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 251-270.

⁴ Michel S. Die Sonntagsvorlesungen Philipp Melanchthon. Vom akademischen Vortrag zum homiletischen Hilfsmittel / S. Michel // P. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 177-190; Köpf U. Melanchthons «Loci» und ihre Bedeutung für die Entstehung einer evangelischen Dogmatik Philipp Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / U. Köpf. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 129-153.

Перепрочитанню сьогодні піддаються джерела, які пов'язані із можливим криптокальвінізмом Меланхтона¹. Історики аналізують різні кола спілкування Меланхтона, які включають як його соратників, так і ворогів. Попри миролюбність Меланхтона, у нього було багато опонентів та ворогів. Серед них, як не дивно, були не тільки католики, але й протестанти. І. Дінгель у своєму дослідженні «Друзі – противники – вороги» підкреслює, що Меланхтон знаходився в полі напруги між лютеранами і кальвіністами, піддавався нападкам за свої ніби-то кальвіністські погляди від своїх соратників, які перетворювалися у контрагентів².

Під іншим кутом зору розглядає діяльність Меланхтона М. Грешат, який спробував вивести Меланхтона із тіні Лютера й показати його як самостійного діяча, успішного реформатора та гуманіста³.

Найбільш складним питанням біографії і теології Меланхтона до сьогодні залишається дилема, ким був Меланхтон – гуманістом чи реформатором?⁴ Сучасна дослідниця Н. Куропка вбачає у Меланхтоні вченого і церковного діяча, діяльність якого була підпорядкована переконанню, що без освіти не може існувати гармонійно впорядковане суспільство, без теології немислима наука і освіта, а без науки і освіти неможлива Реформація⁵.

¹ Щодо робіт присвячених кальвінізму і криптокальвінізму у поглядах Меланхтона див.: Peters C. Glanz und Elend des Philippismus. Beobachtungen an und im Ausgang von Jakob Heerbrands (1521-1600) / C. Peters // P. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / Hg. von Irene Dingel. – Leipzig: GmbH, 2011. – S. 81-98.; Hund J. Kryptokalvinismus oder Kryptophilippismus? / J. Hund // P. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / Hg. von Irene Dingel. – Leipzig: GmbH, 2011. – S. 271-290; Gedachtnisrede auf Philipp Melanchthon Calvinismus in den Auseinandersetzungen des frühen konfessionellen Zeitalters. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. – 196 s.

² Dingel I. Freunde – Gegner – Feinde. Melanchthon in den Konfliktfeldern / I. Dingel // P. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / Hg. von Irene Dingel. – Leipzig: GmbH, 2011. – S. 15-34.

³ Greschat M. Philipp Melanchthon. Theologe, Pädagoge und Humanist / M. Greschat. – Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 2010. – 208 s.

⁴ Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 407.

⁵ Kuropka N. Philipp Melanchthon: Wissenschaft und Gesellschaft. Ein Gelehrter im Dienst der Kirche / N. Kuropka. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. – 324 s.

Історія Реформації привернула увагу вчених також у дореволюційній Росії. Вони побіжно зверталися і до особистості Філіпа Меланхтона. Це дослідження Т. Грановського, П. Кудрявцева, М. Карєєва, О. Лебедєва, С. Моравського, Н. Савельєва¹. Зокрема Т. Грановський характеризував Філіпа Меланхтона як діяча, що «ще менше ніж Лютер, мав покликання очолити реформаційний рух»². П. Кудрявцев вважав Меланхтона найближчим і відданим соратником Лютера, який був єдиним спадкоємцем і продовжувачем його справи³.

Окреме місце в розробці проблем Реформації займають праці українських істориків кінця XIX – поч. XX ст. – І. Лучицького, М. Флоринського, І. Крип'якевича⁴. Свого часу Київський університет святого Володимира мав відому медієвістичну школу позитивістського спрямування. Хоча київські історики спеціально не досліджували біографію Філіпа Меланхтона (оскільки сфера їхніх наукових інтересів лежала в дещо іншій площині), все ж їх доробок із історії пізньосередньовічної Європи та Реформації не втрачає цінності.

Радянські історики звернулися до розробки проблем Реформації лише після Другої світової війни. М. Смірін дослідив напрямки «класової боротьби» у німецькому суспільстві XV–XVI ст. і «народну реформацію» Томаса

¹ Кудрявцев П. Лекции. Сочинения / П. Кудрявцев. – М.: Наука, 1991. – 344 с.; Лебедев А. Очерки развития протестантской церковно-исторической науки в Германии (XVI-XVII века) / А. Лебедев. – М.: Типография Лаврова, 1881. – 284 с.; Савельев Н. Римские папы их церковь и государство в XVI-XVII столетиях / Н. Савельев. – СПб.: Тип. И. Глазунова, 1842. – 68 с.; Грановский Т. Лекции по истории позднего средневековья / Т. Грановский. – М.: Наука, 1971. – 338 с.

² Грановский Т. Лекции по истории позднего средневековья. – М.: Наука, 1971. – С. 183.

³ Кудрявцев П. Лекции. Сочинения... – С. 12.

⁴ Лучицкий И. «Реформация». Заметки, выписки из различных источников. (80-ые годы XIX в.) / И. Лучицкий. – 15 листов; Флоринский Н. Согласно ли с евангелием действовал и учил Лютер / Н. Флоринский. – К., 1884 // ЦНБ імені В.І.Вернадського, Інститут рукопису. – Ф. 160, № 2303. – Л. 8-9; Крип'якевич І. Всесвітня історія / І. Крип'якевич. – Київ: Либідь, 1995. – Кн. 1 – 3.

Мюнцера та його прихильників¹. Ситуація змінилася на краще після наукових дискусій 1950-х рр. про характер Реформації і Селянської війни в Німеччині. До дискусії долучились чи не всі відомі історики². Її результати стимулювали подальші дослідження історії середньовічної та реформаційної Німеччини.

У 1988 р. відбувся захист дисертації О. Гаврюшенка, метою якої було з'ясування ролі і місця Філіпа Меланхтона у гуманістичному русі³. Це була перша дисертаційна робота на теренах СРСР, присвячена безпосередньо Філіпу Меланхтону. Вона охоплює вузький період життя і діяльності Філіпа Меланхтона – з 1517 по 1524 рр. Ці роки автор виділив як найважливіший період ідейного становлення Меланхтона. О. Гаврюшенко трактує Меланхтона як представника етико-літературного гуманізму, діяльність якого сприяла зростанню самосвідомості буржуазії, що виходила на арену політичного та економічного життя. О. Гаврюшенко вважає, що Меланхтон, попри весь свій реформаційний запал, не був теологом. Історик обмежується аналізом гуманістичних практик реформатора, уникаючи питання теологічної діяльності. Розкриттю гуманістичної діяльності Ф. Меланхтона присвячені й інші наукові доробки О. Гаврюшенка⁴.

¹ Смирин М. Народная реформация Т. Мюнцера и Великая крестьянская война / М. Смирин. – М.Л.: Изд. АН СССР, 1947. – 532 с.

² Чайковская О. Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет / О. Чайковская // ВИ. – 1956. – № 12. – С. 6-12; Смирин М. О характере экономического подъема и революционного движения в Германии в эпоху Реформации / М. Смирин // ВИ. – 1957. – № 6. – С. 23-31; Эпштейн А. К вопросу о Реформации и Крестьянской войне в Германии как первой буржуазной революции / А. Эпштейн // ВИ. – 1957. – № 8. – С. 118-142; Стамм С. Чем же в действительности была Реформация в Германии / С. Стамм // ВИ. – 1958. – №4. – С. 110-113; Мацек Й. К дискуссии о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии / Й. Мацек // ВИ. – 1958. – №3. – С. 114-122; Григорьян Ю. К вопросу об уровне экономики, о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии / Ю. Григорьян // ВИ. – 1958. – № 1. – С. 122-139.

³ Гаврюшенко А. Филипп Меланхтон: гуманист и реформатор (1517-1524 гг.). Дис... канд. ист. наук. / А. Гаврюшенко. – Харьков, 1988.

⁴ Гаврюшенко А. Ф. Меланхтон в марксистской историографии СССР и ГДР 50-70-годов // Вестник Харьк. Ун-та. – 1983. – №238. – С. 111-123; Гаврюшенко А. Общественно-политические взгляды Филиппа Меланхтона в

Пострадянська російська та українська медієвістика зазнала глибокої внутрішньої трансформації, зумовленої зміною методології історичного пізнання. Урізноманітнюються методи дослідження, висувуються нові поняття, зміщуються акценти інтересів істориків, які переглядають старі і ставлять нові проблеми.

Проблемі Реформації присвячено низку праць Ю. Івоніна¹. Трактуючи причини Реформації, дослідник обмежується політичним аспектом цього явища, залишивши поза увагою його теологічне підґрунтя. Ю. Івонін також побіжно розглядає зовнішньополітичну діяльність Ф. Меланхтона, його участь у спробі створення союзу між Францією, Англією та лютеранськими князями Німеччини². Сам Ю. Івонін називає Меланхтона «найближчим соратником Лютера і крупним теологом», але підкреслює, що король Франції Франциск I вбачав у Меланхтоні «гуманіста еразміанського типу», а тому сподівався знайти із ним компроміс³.

Чільне місце в історіографії з проблем Реформації й протестантизму в Західній Європі посідають праці харківського історика Ю. Голубкіна (1941 – 2010). Сферою його наукових інтересів були сюжети із життя та діяльності

1520-1521 гг. / А. Гаврюшенко // Вестник Харьковского ун-та. – 1985. – № 286. – С. 115-119; Гаврюшенко А. Гуманистические воззрения Ф. Меланхтона в 1518-1520 гг. / А. Гаврюшенко // Вестник Харьковского ун-та. – 1986. – №296. – С. 117-122.

¹ Ивонин Ю. Реформация, контрреформация, иезуиты / Ю. Ивонин // Очерки истории христианской церкви в Европе. (Античность, средние века, Реформация). – Смоленск: Смоленский государственный педагогический университет, 1999. – 127 с.; Ивонин Ю. Религия и государь в Германии раннего нового времени (государственно-политическая концепция Людвига фон Зекендорфа) / Ю. Ивонин // Религия и политика в Европе XVI – XX вв. – Смоленск, 1998. – С. 21-33; Ивонин Ю. Религиозно-политические аспекты отношений между Священной Римской империей и территориальными государствами Германии в XVI-XVIII вв. / Ю. Ивонин // Религия и политика в Европе XVI-XX вв. – Смоленск: Смоленский государственный педагогический университет, 1998. – С. 7-21; Ивонин Ю. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века / Ю. Ивонин. – Днепропетровск: ДГУ, 1994. – 240 с.

² Ивонин Ю. Императоры, короли, министры... – 240 с.

³ Там само. – С. 73.

Мартіна Лютера. Як зазначає вчений, «у дореволюційній Росії і Радянському Союзі Лютеру судилося було залишатися великим мовчальником»¹. І додає, що російською мовою було перекладено лише два твори Лютера: один в 1912 р., інший – у 1986 р.². Як видно викладеного вище, спеціальних робіт по Реформації та її діячах також було не багато. Власне, Ю. Голубкін є першим серйозним вченим, який зміг вивести Лютера із маргіналій наукових досліджень. У 1992 р. була видана збірка вибраних творів Мартіна Лютера, що супроводжувалася коментарями³. У 1995-1996 рр. вийшла друком двотомна праця, присвячена Мартіну Лютеру німецького історика Генріха Фауселя, фаховий переклад якої здійснив Ю. Голубкін⁴. Поряд із великою кількістю статей про М. Лютера⁵ вчений видав і кілька важливих робіт, присвячених педагогічній діяльності Ф. Меланхтона¹.

¹ Голубкин Ю. Мартин Лютер. Время молчания прошло / Ю. Голубкин. – Харьков: Око, 1994. – С. 6.

² Там само. – С. 6.

³ Голубкин Ю. Мартин Лютер. Время молчания прошло... – 350 с.

⁴ Фаусель Г. Мартин Лютер. Жизнь и дело: в 2 т. / Г. Фаусель. Т. 1. / Перевод, комментарии Ю. Голубкина. – Харьков: Око, 1995. – 240 с.; Г. Фаусель. Мартин Лютер. Жизнь и дело: в 2 т. / Г. Фаусель. Т. 2. / Перевод, комментарии Ю. Голубкина. – Харьков, 1996. – 400 с.

⁵ Назвемо лише декілька статей дотичних до нашого дослідження: Голубкин Ю. Возвращение Мартина Лютера из Вартбурга в Виттенберг / Ю. Голубкин // Историк и его дело. Межвузовский сборник научных трудов. – Ижевск, 2010. – Вып. 8. – С. 77-85; Голубкин Ю. Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен / Ю. Голубкин // ВХНУ. – Серия: История. – Вып. 42. – 2010. – С. 272-280; Голубкин Ю. Дискуссия о «раннем» Лютере и его «озарении в башне» / Ю. Голубкин // Харківський історіографічний збірник. – Вып. 9. – 2008. – С. 144-153; Голубкин Ю. «Учить, радовать и приводит в движение сердце». Застольные речи Мартина Лютера // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вып. 39. – С. 101-110; Голубкин Ю. Мартин Лютер и реформирование мессы / Ю. Голубкин // Вісник Харківського університету. Серия: История. – 2001. – Вып. 33. – С. 52-60; Голубкин Ю. Мартин Лютер и его сочинение «К советникам всех городов земли немецкой...» / Ю. Голубкин // Школа и педагогическая мысль средних веков. Возрождения и начала нового времени. – М.: Наука, 1991. – С. 190-221; Голубкін Ю. До питання про роль цвікауських “пророків” у Віттенберзькому русі 1521-1522 років / Ю. Голубкін // Вісник Харк. ун-ту, 1975. – № 118. – С. 93-100; Голубкин Ю. Эволюция представлений Мартина Лютера о светской власти

Відомий український вчений В. Дятлов присвятив монографічне дослідження нижчим верствам населення німецького міста доби Реформації². В центрі уваги автора знаходяться такі проблеми як з'ясування місця, позиції та ролі нижчих верств населення у реформаційних процесах; виявлення особливостей їх колективної свідомості і поведінки, дослідження партикуляристських та інтеграційних тенденцій у середовищі низів. Не менш значимою є і інша праця В. Дятлова, в якій здійснена спроба знайти нові підходи, визначити пріоритети і сформулювати концепції до вивчення особистостей епохи Реформації, їх переживань, поведінки, світогляду³. Автор, аналізуючи духовне життя напередодні Реформації та особливості німецького гуманістичного руху, аргументовано доводить, що важливою складовою програми реформаторів було створення нової системи освіти, мета якої полягала не тільки в піднесенні інтелектуального рівня населення, а й виховання нової людини⁴.

Перебіг Реформації у німецьких регіонах ганзейського союзу розглянула Н. Подаляк (1948 – 1998). У своїх роботах дослідниця звернула увагу на особливості реформаційних процесів у ганзейському союзі,

и ее роли в Реформации (1517-1525 годы) / Ю. Голубкин // ЕГИ. – 1978. – С. 111-128.

¹ Голубкин Ю. Первые визитации в кюрфюршестве Саксонском / Ю. Голубкин // Вісник Харківського університету. – 2002. – № 566. – Вип. 34. – С. 64-72; Голубкин Ю. Филипп Меланхтон / Ю. Голубкин // Віра і розум. – 2001. – № 3. – С. 190-203.; Голубкин Ю. Филипп Меланхтон и его «Наставление визитаторов» / Ю. Голубкин // Европейская педагогика от античности до нового времени (исследования и материалы). – Ч. 3. – М., 1994. – С. 54-65.

² Дятлов В. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. Дятлов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 349 с.

³ Дятлов В. Реформи і Реформація у Німеччині (XV-XVI століття) / В. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – 307 с.

⁴ Дятлов В. Реформи і Реформація у Німеччині (XV-XVI століття). – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 213.

підкреслила, що ганзейська Реформація поєдналася з міським рухом за проведення демократичних перетворень¹.

Перу автора цієї монографії належить кандидатська дисертація «Світогляд і релігійно-політична діяльність Філіпа Меланхтона»², присвячена раннім рокам Меланхтона та становленню основних напрямів подальшої діяльності реформатора. У ній ми обмежились дослідженням світогляду молодого Меланхтона, його участі у Аугсбурзькому рейхстазі (1530 р.), та роботі у візитаційних комісіях по реформуванню церковних парафій та шкіл. Дослідження обмежується 1530 роком. Також, варто згадати статті з окремих питань суспільно-політичних, релігійних та культурних практик Меланхтона³.

¹ Подаляк Н. Ганза: мир торговли и политики в XII-XVII столетиях / Н. Подаляк. – К.: Дипломатическая академия при Министерстве иностранных дел Украины, 1998. – 201 с.; Н. Подаляк. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII-XVII століть / Н. Подаляк. – К.: Темпора, 2009. – 360 с.

² Котляров П. Світогляд і релігійно-політична діяльність Філіпа Меланхтона. Дис... канд. іст. наук / П. Котляров. – Київ, 2000.

³ Котляров П. Філіп Меланхтон та його внесок у справу реформування медичної освіти в лютеранських університетах Німеччини / П. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2006. – Вип. 34. – № 4. – С. 65-69; Котляров П. Математика й астрологія в теології Меланхтона / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 82-84; Котляров П. Филипп Меланхтон и православие: поиски союзников / П. Котляров // Древнее Причерноморье. – Т.8. – Одесса, 2008. – С. 185-190; Котляров П. Лютеранство і православ'я: Екуменічна діяльність Ф. Меланхтона та спроба релігійного порозуміння / П. Котляров // Науковий вісник дипломатичної академії України. – Вип. 14. – К., 2008. – С. 161-164; Котляров П. Філіп Меланхтон та астрологія: спроба наукового та теологічного обґрунтування астрологічної прогностики / П. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 73. – 2009. – С. 28-34.; Котляров П. Виттенберг и Константинополь: на пути к религиозному согласию / П. Котляров // Средневековый город. – Саратов: ООО «СП-Принт», 2011. – Вип. 21. – С. 111-117; Котляров П. Филипп Меланхтон: представление о праве на восстание и роли светских властей (трактат «Confutatio articulorum rusticorum») / П. Котляров // Средневековый город. – Саратов: ООО «СП-Принт», 2012. – Вип. 22. – С. 147-162; Котляров П. Захист віри і право на опір: Філіп Меланхтон про застосування зброї євангелічними князями / П. Котляров // Древнее Причерноморье. – Одесса: Фридман, 2013. – С. 344-351; Котляров П.

Упродовж останніх років була опублікована ціла низка досліджень, присвячених окремим сюжетам Реформації. Це роботи С. Карікова, у яких розглянуто діяльність візитаційних комісій, проблеми реформування шкіл та

«Практические нужды университета эпохи Реформации и пути их решения в представлении гуманиста-теолога (по трактату Ф. Меланхтона *Privilegia Academiae Lipsiensis*)» / П. Котляров // Средневековый город. – Саратов: ООО «СП-Принт», 2014. – Вып. 24. – С. 65-75; Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria* (за листуванням Філіпа Меланхтона) // Вісник Черкаського університету. – 2014. – С. 15-19. – № 29 (322). 2014; Котляров П. *Liberali eruditione* и Арістотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Котляров // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2015. – Т. 157, кн. 3. – С. 172-181; Котляров П. Портрети Меланхтона: співвідношення візуального образу і наративних характеристик / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2015. 2 (125). – С. 26-31; Котляров П. Про право на збройний опір: теологія та внутрішня дипломатія Філіпа Меланхтона / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Вип. 130. – С. 39 – 42; Котляров П. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria* (за листуванням Філіпа Меланхтона) / П. Котляров // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2014. – № 29 (322). – С. 15-19; Котляров П. Гуманістичний образ Філіпа Меланхтона за візуальними джерелами XVI ст. / П. Котляров // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. – К., 2016. – Вип. 2. – С. 58-69; Котляров П. Формування ідентичності Філіпа Меланхтона та її гуманістичний контекст / П. Котляров // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К. 2017. – Вип. № 51. – С. 134-139; Котляров П. Меланхтонівська реформа школи Ейслебена: гуманістична парадигма / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2017. – Вип. 2 (133). – С. 38-42; Котляров П. Посилення *religionis studium* за шкільним статутом Херцберга і навчальним планом для Адріана Хелміцкого / П. Котляров // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія: Історія. – 2017. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 95-99; Котляров П. Німецька школа напередодні реформації та спроби її реформування / П. Котляров // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2017. – № 3. – С. 46-50; Котляров П. Філіп Меланхтон між гуманізмом і Реформацією: проект реформи школи Нюрнберга та її пріоритети / П. Котляров // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2017. – Вип. 49. – С. 234-237; Котляров П. М. Теоретичні засади освіти у ранніх педагогічних та релігійних творах Філіпа Меланхтона / П. Котляров // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 125 (№ 10). – С. 34-37.

університетів¹. Варто також згадати дослідження С. Ковбасюк, у якому здійснено розробку проблеми реформаційних «хромофобії» та «хромоклазму» – несприйняття, засудження та боротьби реформаторів проти вживання в одязі та оздобленні певних кольорів через їх негативні конотації². Окремі сюжети пов'язані із європейською Реформацією, її впливі на політику, дипломатію, формування абсолютизму тощо розглядали у своїх роботах О. Дьомін³, В. Ціватий⁴, Л. Нестеренко⁵, Л. Ващук¹.

¹ Каріков С. Школи Брауншвейга в Середні віки і напередодні Реформації / С. Каріков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 7. – С. 31-38; Каріков С. Влияние гуманизма и Реформации на развитие школ Германии / С. Каріков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 6. – С. 31-36; Каріков С. Брауншвейгский школьный устав 1528 года / С. Каріков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2001. – С. 165-172; Каріков С. Динаміка поширення лютеранства в німецьких землях у XVI ст. як складова конфесіоналізації / С. Каріков// Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 57-67.

² Ковбасюк С. «Хромоклазм» доби Реформації: генеза, теорія, практики (1490-1580-ті) / С. Ковбасюк // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2014. – Вип. 119. – С. 30-32.

³ Дьомін О. Зовнішня політика королеви Єлизавети і англо-французька війна початку 60-х років XVI століття / О. Дьомін // Записки історичного факультету. – 2001. – Вип. 11. – С. 307-313; Дьомін О. Като-Камбрезійський договір і конфесійна політика Єлизавети I Тюдор / О. Дьомін // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці, 2001. – Т. 8. – С. 101-109; Дьомін О. Англо-нідерландське протистояння і позиція Іспанії напередодні конфлікту 1563 - 1564 рр. // О. Дьомін // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 302-312.

⁴ Ціватий В. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу і проблеми інституалізації (теоретико-методологічний аспект) / В. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип. 4 – С. 268 – 274; Ціватий В. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) / В. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Випуск 1. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Частина I. Серія «Історичні науки» / За заг. ред. В. Ціватого, Н. О. Татаренко. – К., 2014. – С. 136-141.

⁵ Нестеренко Л. До питання про характер та значення реформаційного руху у Франції в першій половині XVI ст. / Л. Нестеренко // Український історичний журнал. – 1987. – № 9. – С. 132-139; Нестеренко Л. Европейская Реформация и формирование французского государства в XVI веке / Л. Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. –

Таким чином, представники різних історіографічних шкіл і напрямів здійснили чималий внесок у розробку дуже важливої і водночас складної проблеми німецької Реформації, але серед німецьких реформаторів увагу приділяли передусім Лютеру. Реформаторську й гуманістичну діяльність Філіпа Меланхтона вони розкрили далеко не вичерпно. Зокрема, лише побіжно висвітлена політична діяльність реформатора, його роль на рейхстагах; не існує однозначної оцінки екуменічної діяльності реформатора; нечітко окреслено коло його гуманістичних та релігійних інтересів. Стосовно ж вітчизняної історіографії, то в ній відсутня наукова чи бодай науково-популярна біографія Меланхтона. Поза межами досліджень залишилися етапи формування світогляду, вплив на цей процес найближчого оточення; місце Меланхтона у німецькій Реформації та імперській релігійній політиці; питання про співвідношення гуманістичного та релігійно-теологічного елементу у діяльності. Наслідком цього стало використання в багатьох наукових працях і довідниках з історії Німеччини оцінок діяльності Меланхтона, що вочевидь не відповідають сучасному науковому рівню. Оцінки дослідниками вкладу Філіпа Меланхтона в громадсько-політичне й культурно-релігійне життя Німеччини доби Реформації неоднозначні й нерідко суперечливі. Все це обумовлює потребу в подальшій розробці цієї проблеми.

Бердянськ; Запоріжжя, 1998. – Вип. III: Міжнародні відносини і проблеми державного будівництва в країнах Європи і Америки. – С. 94-99; Нестеренко Л. Французька Реформація: характер та етапи розвитку / Л. Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – Вип. V. – С. 125-134.

¹ Ващук Л. Ренесансний правитель: образ Франциска I Валуа за його ордонансами та свідченнями сучасників: Дис... канд. істор. Наук: 07.00.02 / Л. Ващук. – Київ, 2016. – 213 с.

1. 2. Джерельна база

Використання та систематизація джерел продиктовані метою та основними завданнями дослідження. Автором проаналізовано як чисельні нові публікації джерел, так і першодруки XVI ст. Це листи Меланхтона та його сучасників, теологічні трактати, статuti і плани для шкіл, підручники, офіційні донесення, статистичні матеріали, полемічні та апологетичні твори, відгуки та візуальні джерела. Значна кількість з них увійшла в збірник документів з історії Реформації¹. Завдяки цим фундаментальним публікаціям до наукового обігу було введено великий масив фактичного матеріалу, на ґрунті якого розпочалося активне вивчення наукової та теологічної спадщини Філіпа Меланхтона.

Перші збірки листів Меланхтона з'явилися відразу після його смерті. Йоганн Манліус, учень Меланхтона, в 1562 – 1563 рр. видав їх у Базелі під заголовком «*Locorum communium collectanea*» («Збірка загальних місць теології»)². У збірці не існувало практично жодної класифікації чи дотримання хронології. Публікація листів складалася із 442 одиниць документів, 70 із яких взагалі не належали Меланхтону. Це видання хоч і оприлюднило велику кількість документів, однак відразу викликало за свою неструктурованість критику професора Віттенберзького університету Каспара Пойцера, зятя Меланхтона. Каспар Пойцер у цей час також намагався видати подібну збірку документів, яку він прагнув укласти у хронологічному порядку та вказати адресатів. Однак, робота Манліуса, очевидно, примушувала його поспішати.

¹ *Corpus Reformatorum*. – Halis Saxorum, 1834-1860. – Bd. I-XXVIII. Детально про збірник буде далі.

² Тут використовується видання 1568 р. *Locorum communium Collectanea*. Editor: Manlius, Johannes Jacobus. – Francofurtum a. M., 1568. - 498 s.

Тому і видання К. Пойцером листів Меланхтона виявилось не набагато краще упорядковане, ніж видання Манліуса¹.

Систематизоване у хронологічному порядку видання було здійснено лише у 1569 р. першим біографом і другом Меланхтона Йоганном Камерарієм. Збірка містить більше 600 листів, що представлені у хронологічному порядку із 1522 по 1560 роки². Як зазначає Х. Шайбле, ці листи є «*intimste Quelle*» для дослідження образу Меланхтона, його культурно-релігійних уявлень³. Однак, у XIX ст., коли вченим стали доступні авторські оригінали Меланхтона, у документах, виданих Камерарієм було виявлено чимало виправлень, доповнень, рецензувань. Меланхтонівські судження в багатьох місцях виявилися ретушованими, частково переформульованими. Крім перерахованого зустрічалися технічні помилки, хронологічна неточність тощо. Внесення Камерарієм правок стає зрозумілим у світлі того, що вже в 60-ті рр. XVI ст. Меланхтон та його близьке коло піддавалося жорсткій критиці як з боку католиків, так і лютеран⁴. Тому це була, скоріш за все, спроба пом'якшити реакцію опонентів⁵.

У XVIII ст. збільшується кількість публікацій джерел. Значною мірою це пов'язано із виданням науково-історичних журналів, які залюбки друкували подібні матеріали. Проте, у більшості випадків документи друкувалися без дотримання хронології, оскільки джерела не завжди містили елементи датування. Складнощі були і з тим, що багато документів виявилися без автора, або ж замість імен писалися псевдоніми, а інколи імена замінювали на літеру

¹ Melancthon Ph. Epistolae selectiores aliquot / Ed. Kaspar Peucer. – Wittenberg: Johannes Crato, 1565. – 575 s.

² Melancthonis scriptas annis XXXVIII. ad Joachim Camerarius. – Leipzig: Ernst Vögelin, 1569. – 821 s.

³ Scheible H. Melancthon's Briefwechsel // Melancthon's Briefwechsel. Band 1. Regesten 1-1109 (1514-1530) / bearbeitet von H. Scheible. – Stuttgart: Bad Cannstatt, 1977. – S. 18.

⁴ Після Варфоломійської ночі (1572) Саксонія різко змінила релігійну політику, що вилилося у переслідування кальвінізму і криптокальвінізму. Каспар Пойцер на 12 років потрапив у в'язницю (з 1572 р.) за звинуваченням у сповіданні теології Меланхтона.

⁵ Scheible H. Melancthon's Briefwechsel... – S. 18.

«N». Спроби дослідників, які у більшості були теологами, зарадити справі й вивести документи із поля анонімності не мали успіху.

Ситуація змінилася лише з початком XIX ст. Це пов'язано, по-перше, з тим, що після наполеонівських війн спостерігалось значне відродження національного почуття, посилювався інтерес до вітчизняної історії, яка була поставлена на службу державної пропаганди. При підтримці держави та меценатів здійснювався широкий пошук джерел, їх систематизація. Особлива увага зверталася на документи, що стосувалися історії Реформації. По-друге, у першій третині XIX ст. із документами, присвяченими діяльності Філіпа Меланхтона почав працювати всебічно освічений К. Бретшнайдер (1776-1848). Теолог і представник т. зв. раціонального супранатуралізму в теології¹, К. Бретшнайдер, поряд із догматикою, професійно займався філологією. Найбільш ґрунтовним доробком його наукової діяльності стало започаткування видання збірки джерел з історії Реформації «Corpus Reformatorum»². Спочатку К. Бретшнайдер планував видати документи, пов'язані із центральними постатями Реформації: Мартіном Лютером, Жаном Кальвіном, Ульріхом Цвінглі. Але, в процесі роботи із джерелами, постать Ф. Меланхтона, який прагнув конфесійного порозуміння, виявилася йому надзвичайно близькою по духу, і видання саме цього корпусу джерел здалося більш нагальним³. Під керівництвом К. Бретшнайдера починаючи із 1834 р. були видані перші 15 томів документів. Інші 13 томів вийшли під редакцією Г. Біндзейля (1803-1876). На сьогодні збірка нараховує 101 том. З них 28 томів містять документи, пов'язані з діяльністю Філіпа Меланхтона, а інші – Жана Кальвіна та Ульріха Цвінглі. Твори М. Лютера у це зібрання не ввійшли, як це

¹ Supranaturalismus – від лат. super — «над» и натуралізм) – такий напрям мислення, що допускає наявність надприродної дійсності. Ця дійсність пізнається або через особливу функцію духу (віра, передчуття, екстаз), або за допомогою відкриття, джерела, яке вище розуміння людини. Протилежність супранатуралізму – натуралізм та раціоналізм.

² Corpus Reformatorum. – Halle: Halis Saxorum, 1834-1860. – Bd. I-XXVIII.

³ Scheible H. Melanchthons Briefwechsel... – S. 21.

передбачалося первісним планом, але почали видаватися як окремий проект в Ерлангені з 1826 р.

Також під редакцією Г. Біндзейля у 1874 р. вийшла збірка, що містила доповнення до листування Меланхтона¹.

Власне, за виразом Х. Шайбле, завдяки епохальному виданню «Corpus Reformatorum», наука отримала могутні імпульси для досліджень, які відчуються і до сьогодні². Разом з тим, необхідно звернути увагу, що в датуваннях К. Бретшнайдер часто помилявся. Як стверджують дослідники, таких помилкових датувань існує до 18 відсотків. Значною мірою це пов'язується з тим, що К. Бретшнайдер брав дані нерідко із «вторинної» літератури («Sekundärliteratur»), помилково вважаючи її достовірною³. Також не завжди вірною є текстологічна передача рукописних документів. І хоча це, загалом, не зменшує цінність «Corpus Reformatorum», проте в наприкінці XIX ст. назріла необхідність перевидання джерел, яке б враховувало розвиток наукової критики тексту. З іншого боку, з'явилися нові документи, що не ввійшли у «Corpus Reformatorum». Це листи, теологічні твори тощо. Тому з нагоди 400-річниці з дня народження Меланхтона групою теологів було прийнято рішення про видання нової збірки документів відомої сьогодні як «Supplementa Melanchthoniana» з підзаголовком – «Твори Філіпа Меланхтона, які не ввійшли в Corpus Reformatorum»⁴. Збірка із шести томів містила окрім листів Меланхтона теологічні, догматичні та філософські твори. Кожен том супроводжувався ґрунтовним коментарем із філологічним та теологічним аналізом представлених джерел.

¹ Philippi Melanchthonis epistolae, iudicia, consilia, testimonia aliorumque ad eum epistolae, quae in Corpore reformatorum desiderantur / Editor H. Bindseil. – Halle: Halis Saxonum: Typis sumtibusque Gustavi Schwetschke, 1874. – 614 p.

² Scheible H. Melanchthons Briefwechsel... – S. 21.

³ Ibid. – S. 22.

⁴ Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons, die im Corpus Reformatorum vermißt werden. I 1-VI 1, Leipzig: Melanchthon-Kommission des Vereins für Reformationsgeschichte, 1912-1926. Nachdruck Frankfurt am Main, 1968. – VI 1, 316. – Nr. 545 (6 Mai 1527).

Останнє із великих зібрань творів Меланхтона було започатковано із 1951 р. під редакцією Р. Штупперіха. Ця збірка вибраних творів Меланхтона¹ складається із 7 томів і містить надзвичайно різнопланові джерела. Це окремі листи, ранні екзегетичні твори, коментарі на послання ап. Павла до Римлян і гуманістичні твори. Особливу інтерес представляє сьомий том у двох частинах (1971 і 1975) із вибраними листами Меланхтона, які готував до друку Х. Фольц. Це 237 листів, що були написані реформатором у період із 1517 по 1630 роки. Х. Фольц проробив надзвичайно велику роботу, яка включала не лише написання коментарів, але й філологічну обробку тексту.

Аналіз змісту документів, представлених у цьому дослідженні, дає змогу умовно поділити їх на наративні та візуальні й виокремити такі групи джерел:

- теологічні трактати;
- полемічні твори;
- епістолярні;
- шкільні плани та рекомендації для школярів;
- підручники та навчальні трактати;
- публічні промови та лекції;
- твори сучасників;
- документальні джерела;
- візуальні джерела.

Серед робіт, які можна зарахувати до *теологічних трактатів* варто перш за все згадати «Основні положення теології»². Цей твір належить до достатньо ранніх робіт Меланхтона (у 1521 р. йому виповнилося 24 роки) і містить важливий матеріал для характеристики його поглядів на проблеми сучасної йому ідейно-теоретичної боротьби. Твір був створений і надрукований у 1521 р., у рік Вормського рейхстагу, і став наслідком роботи

¹ Melanchthons Werke in Auswahl. 7 Bde. / Hrsg. von R. Stupperich Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 1951-1975.

² Melanchton P. Loci communes: 1521: Lateinisch und deutsch: Übers. und kommentierenden Anm. vers. von H. Pöhlmann / P. Melanchthon. – Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 1993. – 394 s.

Меланхтона над Посланнями ап. Павла до Римлян¹. «Основні положення» стали першим теологічним надбанням лютеранської церкви, що у систематизованій формі викладали її догматику. Трактат пережив кілька прижиттєвих видань – 1535, 1543 і 1559 роки. Первісна версія була латиномовною, а в 1538 р. з'явився у перекладі професора Віттенберзького університету Юстуса Йонаса (1493-1555) і її німецькомовний варіант. Видання 1535-го року суттєво доповнене і відрізняється більш гуманістичним поглядом на вельми дискусійне питання про свободу волі.

Значне місце у трактаті посідає ідея людського спасіння, взаємовідношення закону, віри, спасіння. Проблематика твору надзвичайно різнопланова. Поряд із трактуванням таких понять як гріх, закон, милість. Євангеліє, виправдання, віра Меланхтон торкається питання про стосунки із світською владою (розділ «Die Obrigkeit»), а також етичних норм суспільства (глава «Das Ärgernis»). Подібний спектр проблем дозволяє зрозуміти теологічні погляди раннього Меланхтона та, одночасно, оскільки трактат виходить за рамки теології, скласти уявлення про суспільно-політичні погляди реформатора в 1520-х роках.

До теологічних робіт можна віднести і низку праць, присвячених різноманітним аспектам теології, написаних у 1522 – 1558 рр.², які дозволяють

¹ Hennen I. Das Wittenberger Melanchthonhaus / I. Hennen // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: INFO-Verlags-Ges., 1997. – S. 65.

² Melanchthon Ph. Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam vom 25. Jan. 1520 / P. Melanchthon. – Basileae: Apud Andream Cartandrum, 1520. – 34 s.; Melanchthon Ph. Der Unterschied zwischen weltlicher und christlicher Gerechtigkeit. Unterschiedt zwischen weltlicher und Christlicher Fromkeyt, 1522: übersetzt von H. Junghans / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. – Leipzig: B. G. Teubner, 1997. – S. 12-16; Rede über das Gebet. De precatione, 1552: übersetzt von G. Weng // Melanchthon deutsch. Bd. II. – Leipzig: B. G. Teubner, 1997. – S. 102-115; Die Augsbургische Konfession. – Erlangen: Martin-Luther Verlag, 1988. – 150 s.; Melanchthon Ph. Etliche Spruch Götlicher Schrift, die uns vermahnen zu fürderung des heyiligen Evangelij und disen Gotes dienst alle menschen vor allen dingen schuldig sind / P. Melanchthon. – S.L. – 1539. – S. f. – 12 B. 1; Melanchthon P. Examenis theologici d. Philippi Mel. una cum explicationibus exceptis in schola Bremens / P. Melanchthon. – Neustadt: Hrsg. Maltthaeum Harnisch, 1589. – 708 s.;

прослідкувати розвиток теології Меланхтона, торкаються проблеми покаяння¹, розкривають вплив Реформації на філософську позицію Меланхтона, містять свідчення про його ставлення до католицької церкви, місця і ролі інституту католицького священства і Папи², відношення реформатора до світської влади, відображають розуміння ним завдань освіти в умовах реформаційного руху.

Сутність ідейної боротьби всередині табору протестантів, а також основні проблеми теологічних розходжень із католицькою догматикою розкривається в *полемічних творах*. Конфесійне XVI ст. розшарувало суспільство за релігійними ознаками. Кожен напрям виробляв свої власні доктрини, вступаючи при цьому в гостру полеміку як із традиційною церквою, так і з новими рухами. І хоч Ф. Меланхтон, на відміну від свого наставника, не мав схильності і бажання втягуватися в будь яку полеміку, однак логіка розвитку тих чи інших подій змінювала його власні правила, примушуючи виступати в ролі опонента, писати спростування, полемізувати через друковані засоби. В рамках нашого дослідження використовуються трактати у яких Меланхтон полемізує із анабаптистами, розглядає проблеми у власному таборі³. Ці твори, в основному, апологетичного богословсько-філософського змісту. Іншим полюсом полемічних творів є документ, у якому Меланхтон спростовує

Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam vom 25. Jan. 1520. – Basileae: Apud Andream Cartandrum, 1520. – 34 s.

¹ Die Lehre von der Busse. Doctrina de poenitentia, 1549: übersetzt von Christian Peters // Melanchthon deutsch. B. II. – Leipzig: B.G. Teubner, 1997. – S. 43-77.

² Melanchton P. Die haubtartickel und furnemesten Punct der gatzten hayligen schrift durch Magister Philipp Melanchthon Latenisch gemacht und folgent verteut / P. Melanchthon. – S.L., 1521. – 228 s.

³ Melanchton P. Unterricht Philip Melanchton. Wieder die Lere der Wiederteuffer aus dem Latin verdeudschet durch Just Jahas / P. Melanchthon. – Wittenberg, 1528. – 40 s.; Melanchton P. Wahraffer bericht und Urteil von dem übergehen buch un gehalten gesprech yu Reggesburg / P. Melanchthon. – Augsburg, S.a. – 16 s.; Melanchthon Ph. Antwort... uff die Schrifft etlicher verordneten aus dem andern stand der Clerisy zu Collen.../ P. Melanchthon. – Bonn: Hrsg. Laurentium von der Mülen, 1543. – 94 s.

селянські вимоги, що містяться у «12 статях»¹. Документ з'явився вже після придушення повстання у 1525 р. Тоді Меланхтон був запрошений курфюрстом Людвігом V Пфальцьським на Гейдельберзький ландтаг для обговорення селянських «12 статей». Документ засвідчуючи категоричну позицію гуманіста щодо неприпустимості суспільних заворушень і одночасно показує шляхи, як вони бачилися Меланхтону, по запобіганню конфліктів.

Корпус *епістолярію* представлений у дослідженні являє собою широку палітру за змістом і адресатами. Відомо, що Меланхтон написав близько 10 тисяч листів. Нагадаємо лише про деякі з них. Це приватні листи до членів сім'ї та родичів², у яких міститься інформація інтимного характеру, де Меланхтон оповідає про свої глибокі душевні хвилювання, сумніви, говорить про стан здоров'я, проблеми у сім'ї, перенесені переживання, що є важливою складовою при реконструкції образу реформатора і гуманіста; листи до М. Лютера, соратників, опонентів і політиків.

Серед великого розмаїття епістолярних джерел привертають увагу ті, завдяки яким можна дослідити суспільно-політичні та дипломатичні практики Філіпа Меланхтона, які були націлені на пошук міжконфесійного миру. Це листи до можновладців усередині країни та за кордон³.

Важливу складову практик комунікативної стратегії Меланхтона, дає такий комплекс джерел як рекомендаційні листи. Рекомендаційні листи складають чверть епістолярної спадщини. Написані Меланхтоном для своїх учнів, рекомендаційні листи призначалися відомим реформаторам, гуманістам, меценатам, політичним діячам і можновладцям. Географія листів дуже широка. Вона охоплює не лише Німеччину, але й Італію, Францію, Англію, Данію,

¹ Melanchthon Ph. Confutatio articulorum rusticanorum // Corpus Reformatorum. – Halis Saxorum, 1854. – Bd. XX. – S. 641-662.

² Melanchthon P. An Georg Melanchthon / P. Melanchthon // P. Melanchthon im Jahre der augsburgischen confession 1530. – Halle: Hrsg. Buchhard des Waisenhanses, 1830. – S. 22-23.

³ Melanchthon an Kg. Heinrich VIII von England (10. April 1539) // MBW. T. 8. – Nr. 2188; Melanchthon an Kg. Christian III. von Dänemark (13. Juni 1548) // MBW. – Nr. 5179; CR. Vol. VI. – Nr. 4257, 922-923; Melanchthon an [den Rat der Stadt] Riga (Juni/Juli 1521) // MBW. T. 1. – Nr. 149.

Швейцарію, Польщу, Литву та Угорщину¹. Окрім того, цей тип джерел розкриває географію спілкування гуманіста, листи засвідчують розуміння Меланхтоном існуючої проблеми культурного відставання Німеччини і, головне, шляхи її подолання через розбудову «республіки вчених» (*respublica literaria*).

Дослідження взаємодії протестантських лідерів з князівською владою забезпечено, наприклад, листуванням герцога-курфюрста Моріца Саксонського², а також ландграфа гессенського³. Лист до ландграфа Гессена датується 1540 роком, тоді як збірка кореспонденції курфюрста Саксонії охоплює період з 1551 по 1552 рр. Ці епістолярії містять багатий фактологічний матеріал, допомагають збагнути сутність складних колізій політичного, соціального та церковного характеру. Це листування найбільш повно розкриває цілі не лише окремого індивіда, але і, частково, європейської дипломатії в 50-ті рр. XVI ст.

Суспільно-політична проблематика хоч і була наявною в діяльності Меланхтона, проте вона не була головною й залишалась фрагментарною. Натомість Філіпа Меланхтона найбільше приваблювала освіта, в якій він вбачав універсальний рецепт покращення суспільства. Тому наступна група джерел включає *шкільні плани та рекомендації для школярів*, які достатньо повно відображають педагогічні практики Меланхтона. Проблемами шкільної

¹ Empfehlung des Roque d'Almeida: Melanchthon an Damião de Góis (9. April 1536) // MBW. T. 7. – Nr. 1722a; Empfehlung des Überbringers Johannes Wedde. Melanchthon an Georg Norman (5. Oktober 1541) // MBW. T. 10. – Nr. 2824; Melanchthon an NN in Polen (Januar 1543) // MBW. T. 12. – Nr. 3130; CR. Vol. III. – Nr. 1908, 905 f; Melanchthon an Apollonius Massa [in Venedig] (12. August 1544) // MBW. T. 13. – Nr. 3657; CR. Vol. V. – Nr. 30 13, 465 f; Melanchthon an [Kardinal Jean du Bellay, Bf. von Paris] (7. März 1547) // MBW. – Nr. 4629; CR. Vol. VI. – Nr. 3770, 425 f.; Melanchthon Ph. Brief an Johannes Baptista Egnatius 1543 August 1543 / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. B. 3. – Leipzig: B.G. Teubner, 2010. – S. 249-251; CR. Vol. V. – Nr. 2750. – S.169-170.

² Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen. Bd. V. – Leipzig: B.G. Teubner, 1998. – 959 s.

³ Melanhton P. Epistel. An den Landgrauen yu Gessen / P. Melanchthon. – Wittemberg, 1540. – 22 s.

освіти гуманіст переймався протягом усього життя. Він був неодноразово членом візитаційних комісій, за результатами яких писав рекомендації по удосконаленню шкільної освіти¹, розробляв нові шкільні плани. Для нашого дослідження залучено плани, що створювалися для школи Ейслебена², Херцберга³ та Нюрнберга⁴. Ці школи відрізняються своїм навчальним наповненням, завданнями і статусом. Плани створювалися із урахуванням нової класної системи і дають уявлення про сітку дисциплін, що вивчалися у різних класах та навантаження на учнів. Одночасно плани засвідчують про впровадження нових педагогічних підходів та зародження педагогічної психології. Три шкільні плани, між яким пролягає значний часовий проміжок (більше десяти років), дають можливість прослідкувати вектор та динаміку ідеологічних змін в частині наповнення шкільних програм релігійним і гуманістичним компонентом.

Наступною важливою групою джерел є *підручники та навчальні трактати*. Перші роки Реформації показали, що університети і школи виявилися незабезпеченими підручниками для викладання. Їх часто просто не існувало, або ж вони були морально застарілі. Також необхідно було узгодити більшість дисциплін із реформаційною теологією, особливо ті, які були пов'язані із аристотелізмом та схоластикою. Частина підручників не відповідала ідеї Меланхтона про створення єдиного комплексу освітньої системи, що охоплював би школу й університет та ліквідував би розрив між школою й

¹ Articuli de quibus egerunt per visitatores in Regione Saxoniae // Corpus Reformatum T. XXVI. / H.E. Bindseil. – Brunsvigiae, 1858. – Col. 7-28.

² Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben (1525) / P. Melanchthon // Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatum / Karl hartfelder. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 1-4.

³ Melanchthon Ph. Schulordnung für die Stadt Herzberg (15. Februar 1538) / P. Melanchthon // Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatum / Karl Hartfelder. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 10-14.

⁴ Melanchthon Ph. Ratio scholae, Norembergae nuper institutae / P. Melanchthon // Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatum. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 8-10.

університетом. Підручники, представлені у дослідженні стосуються широкого кола дисциплін, таких як астрономія, географія, фізика, медицина, риторика, філологія¹. Вони дають можливість простежити напрями реформування освітньої системи, що відходила від схоластичної традиції, а також показують Меланхтона як універсально освіченого вченого, який вільно орієнтувався у передових наукових надбаннях свого часу і популяризував знання.

Суттєвий штрих у розумінні Меланхтоном шляхів реформування шкіл та університетів вносить така група джерел як його *публічні промови та лекції*. Це, перш за все вступна промова перед студентами Віттенберга «Про покращення освіти», проголошена ним по прибутті до Віттенбергу 29 серпня 1518 р. Цей документ засвідчує Меланхтона як ідейно сформованого гуманіста, який ще не зазнав впливу Лютера. У своїй першій вступній промові, на якій були присутні професори та студенти університету, Меланхтон окреслив завдання педагогіки, виклав своє бачення в справі покращення навчання юнаків².

Відомості про бачення Меланхтоном ролі освіти у вихованні нового покоління в дусі реформаційних ідей доповнює промова Філіпа Меланхтона з нагоди відкриття нової школи у Нюрнберзі, яка була проголошена в 1526 р. У «Похвальній промові на честь нової школи»³ Меланхтон торкається кількох важливих проблем: становища освіти та причин, що привели до занепаду освіти і церкви; шляхів реалізації реформування шкіл. Унікальність цього документу полягає в тому, що Меланхтон проводить порівняльний історико-критичний

¹ De astronomia et geographia // CR. Vol. XI. – S. 294-295.; Initia Doctrinae Physicae // CR. Vol. XIII. – S. 223.; Liber de anima. – Witembergae, 1552; Commentarius de anima. – Witembergae, 1542; Melanchthon Ph. Elementorum Rhetorices Libri Duo / P. Melanchthon. – Witembergae, 1559. – S. 81.

² Melanchthon P. Rede vor der akademischen Jugend Wittenbergs „Über die Neugestaltung des Universitätsstudiums» (Wittenberger Antrittsvorlesung) / P. Melanchthon // Der Deutsche Renaissance-Humanismus. – Leipzig, 1981. – 659 s.

³ Melanchthon Ph. Rede Philipp Melanchthons zum Lob der neuen Schule, gehalten in Nürnberg vor den gebildeten Bürgern und dem versammelten Rat (23. Mai 1526) / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. 1. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. – Leipzig: Evangelische Verlag, 1977. – S. 92-101.

аналіз розвитку науки у Флоренції і частково у Німеччині. Пов'язує розквіт науки та мистецтва у Флоренції з виявом меценатства з боку видатних громадян міста. Співзвучним зазначеним працям є трактати і промови, присвячені реформованим і новоствореним школам¹.

Виключно інформативними для розуміння суспільно-політичних, релігійних та культурних практик Меланхтона є *твори його сучасників*, тих людей, які найбільше вплинули на формування його світогляду – гуманістичного та релігійного, детермінували його позицію у гуманістичному русі та Реформації. Йдеться, перш за все, про Еразма Роттердамського та Мартіна Лютера. Їхні праці допомагають відслідкувати гуманістичні уявлення Меланхтона, генезу його реформаційної теології, сутність ідеологічної суперечки Еразма і Лютера, а також зрозуміти позицію Меланхтона у цих гострих дискусіях².

У нашій роботі також використано переклади творів М. Лютера, які здійснив Ю. Голубкін³. Ці джерела дозволяють познайомитися з вченням про

¹ Melanthon P. Ein Schrift Philippi Melanthonis an ein erbare Stadt van anrichtung der latinischen Schuel / P. Melanchthon. – Wittenberg, 1545. – 20 s.; Melanchthon Ph. In laudem novae scholae, 1526 // CR. Vol. XI. – S. 106-111; Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule // Melanchthon deutsch. – Leipzig, 1977. – S. 96-105; Melanthon P. Ein Schrift Philippi Melanthonis an ein erbare Stadt von anrichtung der latinischen Schuel / P. Melanchthon. – Wittenberg: Gedruckt durch Veit Grentzer, 1545. – 20 s.

² Luther Martin. Der kleine Katechismus d. Martin Luthers / M. Luther. – Erlangen: Martin-Luther-Verl., 1995. – 31 s.; Luthers Werke. Bd. 12. – Weimar: Weimarer Ausgabe, 1956. – 405 s.; Luther M. An den Christlichen Adel deutscher Nation: von des Christlichen Standesbesserung / M. Luther. – Wittenberg, 1520. – S.f.; Luther M. Dr. Pädagogische Schriften / M. Luther. – Wien und Leipzig: Pichler, 1884. – Bd. 1. – 587 s.; Luther M. De servo arbitrio Martini Lutheri ad D. Erasmus Roterodamum / M. Luther. – Strasbourg: Wolfgang Köpfel, 1525. – 376 s.; Luther M. De servo arbitrio Martini Lutheri ad D. Erasmus Roterodamum / M. Luther. – Strasbourg: Wolfgang Köpfel, 1525. – 376 s.; Роттердамский Э. Философские произведения / Эразм Роттердамский. – М.: Наука, 1987. – 702 с.

³ Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520-1526 гг. / М. Лютер // [Пер. с нем. Ю. Голубкина]. – Харьков, 1994. – 340 с.; Fausel H. D. Martin Luther. Sein Leben und Werk 1483-1521. In 2 Bd. / H. D. Fausel. – Stuttgart: Calwer Verlag in Zusammenarbeit mit dem Quell-Verlag, 1996 – B. I. – 212 s., – B. II. – 335 s.

виправдання вірою, про загальне священство, про два царства; скласти уяву про програму Реформації і також про позицію Філіпа Меланхтона в суспільному русі Німеччини XVI ст.

Певний інтерес для нашого дослідження становлять *документальні джерела*, які представлені університетськими статутами та документальним матеріалом університету Віттенберга¹. Документальні джерела університету Віттенберга містять, наприклад, статут університету від 1508 р., який дає уявлення про кількість кафедр та детальну інформацію про дисципліни, які там читалися. Статут дає можливість дослідити реальний стан справ щодо схоластики та «аристотелізму» в навчальному процесі, з якими М. Лютер розпочав боротися ще в дореформаційний час.

Значну увагу в дослідженні було приділено *візуальним джерелам*, а саме – портретам. Варто сказати, що у першій половині XVI ст. на мистецтво Німеччини активно вплинула Реформація, яка в особі реформаторів відмовляється від практики широкого використання живопису та скульптури у церковному вжитку. Це, в свою чергу, актуалізувало розвиток побутового жанру, пейзажу і портрету. Особливою популярністю користувалися портрети реформаторів. Саме вони поклали початок формуванню нової протестантської іконографії та певного канону. Загалом збереглося близько двадцяти портретів Філіпа Меланхтона. Ми аналізуємо портрети роботи Альбрехта Дюрера², Лукаса Кранаха Старшого³ та його сина⁴, Ганса Гольбейна та гравюру Роберта Боїссарда⁵ [див. додатки]. Зауважимо, що візуальні джерела зазвичай у

¹ Die Statuten der Universität Helmstedt / P. Baumgart, E. Pitz. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1963. – S. 106-116; Friedensburg H. Urkundenbuch der Universität Wittenberg / H. Friedensburg. – Magdeburg: Hist. Komm., 1926. – 669 s.

² Дюрер А. Філіп Меланхтон, 1527. Гравюра, 174 * 127 мм. Музей витончених мистецтв. Бостон.

³ Кранак Л. Старший. Ліва вітварна стулка з церкви св. Марії, Віттенберг. Ф. Меланхтон, який хрестить немовля (1540 -1547 pp.)

⁴ Кранак Л. Молодший. Парний портрет М. Лютера та Ф. Меланхтона 1558. США, Ролі, Музей мистецтва Північної Кароліни

⁵ Боїссард Р. Портрет Ф.Меланхтона (кін. XVI ст.). Німеччина, бібліотека університету Маннгейма.

дослідженнях використовуються лише у якості допоміжного ілюстративного матеріалу і наразі існує не так багато наукових праць, у яких при дослідженні життя та діяльності Меланхтона залучаються подібні джерела. Реконструкція багатогранного образу Меланхтона, як показує практика дослідження, збагачується за наявності використання візуальних джерел. Особливо коли йдеться про пошук відповіді на питання, ким же сприймався Меланхтон в очах сучасників – гуманістом чи теологом.

Таким чином, джерельна база включає наративи Філіпа Меланхтона, його сучасників, документальні та візуальні матеріали. Використання цих джерел вимагає застосування як комплексу методів історичної науки, так і міждисциплінарного підходу. Комплексне використання зазначених вище джерел дозволяє розглянути суспільно-політичні, релігійні та культурні практики Меланхтона, визначити його місце і роль в реформаційному русі Німеччини XVI ст., дати відповідь на питання, яким чином Меланхтону вдалося поєднати реформаційну і гуманістичну діяльність.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

В основу методології дослідження покладені принципи історизму, системності, наукової неупередженості та наступності. Зокрема, ми поділяємо неокласичну парадигму історизму, згідно з якою всі явища та події аналізуються у контексті стандартів та пріоритетів епохи, що досліджується, уникаючи, таким чином, модернізації історичного процесу.

Об'єкт нашого дослідження лежить на перетині чотирьох основних предметних полів¹: *нової біографіки, нової історичної науки, інтелектуальної історії та нової культурної історії*.

Завданням *нової біографіки*, або нової біографічної історії, є реконструкція життя окремих історичних індивідів, вивчення формування та розвитку їх внутрішнього світу. Нова біографіка не обмежується оповідним жанром про життєвий шлях визначеної особистості у відриві від історичних подій, але є специфічним історичним дослідженням, у якому «сама історія, показана через історичну особистість»². Саме це відрізняє нову біографіку від традиційного біографічного наративу, в якому, навпаки, політичний, суспільний або культурний контексти служать для розкриття світогляду окремої особистості. Ці історичні постаті не завжди належить до тих, кого можна назвати акторами «першого плану». Пітер Берк, вказуючи на цю обставину зазначає, що відмінність нової історичної науки як такої і нової біографіки зокрема полягає в тому, що вони відійшли від традиційного опису діяльності «великих людей, можновладців, генералів або час від часу церковних діячів»³. Це уможливило розширення простору застосування біографічного методу і привело до збільшення індивідуальних біографій діячів «другого плану», до котрих нерідко зараховують і Філіпа Меланхтона, який

¹ Предметне поле – складова структури сучасного історичного знання. У предметному полі відбувається конструювання предмету дослідження засобами різних наукових дисциплін та міждисциплінарних дослідницьких практик.

² Репина Л. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв. / Л. Репина. – М.: Круг, 2011. – С. 288.

³ Берк П. Нові підходи до історіописання / П. Берк. – Київ, 2010. – С. 16.

завжди знаходився у тіні Лютера.

У зв'язку із цим нова біографіка, як історія, показана через особистість¹, у контексті реформаційних рухів XVI ст. видається тим типом дослідження, що може розкрити нові деталі і тонкі форми епохи, особливо коли ці деталі та форми є свідомим вираженням світогляду багатоаспектного діяча. У цьому зв'язку зростає інтерес до подібної біографії, в центрі якої – духовний розвиток особистості, духовні шукання і релігійні переживання, соціально-політичні та релігійні практики. Аналіз практик індивіда допомагає відповісти на такі важливі питання: яким чином успадковані культурні й духовні традиції, звичаї та уявлення детермінували вчинки цього діяча у специфічних історичних обставинах, і яку роль відігравали в цих кордонах індивідуальний вибір та ініціатива². За влучним визначенням С. Іконнікової «...біографія особистості створює навколо себе своєрідне «гравітаційне поле» людських вчинків, емоційних переживань. У фокусі нових біографічних досліджень виявляється духовний світ людини, наміри і пошуки, труднощі та перешкоди, конформізм і новаторство, визнання і провали»³. Такий підхід є релевантним для нашої роботи, коли мова йде про дослідження біографії тих інтелектуалів, хто поєднував у своїй діяльності наукові, гуманістичні та релігійні практики доби Реформації.

Нова біографіка, як предметне поле, поєднує методи різних наукових дисциплін та різні дослідницькі практики. Виділимо декілька основних методів, застосованих нами у рамках нашого предметного поля.

Основним є історико-біографічний метод як метод історичного дослідження, направлений на опис, реконструкцію та аналіз обставин життя, результатів діяльності та психологічного портрета індивіда або групи. Метод включає переважно аналіз документів (головним чином, его-документів і

¹ Репина Л., Зверева В., Парамонова М. История исторического знания / Л. Репина, В. Зверева, М. Парамонова. – М., 2004. – С. 263.

² Репина Л. Историческая наука... – С. 290.

³ Иконникова С. Биография как социокультурное измерение истории / С. Иконникова // Культурологический журнал. 2011. № 4 (6). С. 2.

свідчень сучасників) та прикметних ситуацій у житті індивіда.

Науково-методологічні принципи історико-біографічного методу були сформульовані В. Дільтеєм (1833-1911), якому належить введення до наукового обігу поняття «науки про дух» («Geisteswissenschaften»)¹. В тісному зв'язку із «наукою про дух» він також ставив такі поняття як біографія (Biographie), автобіографія (Selbstbiographie), життєписи (Lebenslauf)². Дослідник вважав, що вся історія (історична наука) у кінцевому рахунку прагне до біографії³, а завдання біографії полягає у «зображенні окремої психофізичної життєвої єдності»⁴.

У XX ст. історико-біографічний метод розвивався під впливом досягнень соціології, психології та антропології, де «біографічний метод» («метод життєписів») утвердився як один з методів дослідження. Власне, це було в руслі і продовженням ідей, окреслених В. Дільтеєм, який вважав, що: «Істинний біографічний метод можна характеризувати як додаток антропології та психології до задачі живого і осмисленого опису життєвої єдності, його розвитку та його долі»⁵.

Доповнює історико-біографічний метод *просопографія* – спеціальна історична дисципліна, що займається реконструкцією біографій окремих

¹ Виникнення терміну пов'язано із перекладом роботи видатного англійського філософа, економіста і публіциста XIX ст. Д. Мілля (1806-1873) «Система логіки» (1843). Цей переклад у 1849 р. здійснив німецький перекладач Й. Шіль. Шоста глава цієї книги носила назву «Логіка моральних наук». «Моральними науками» Д. Мілля називає такі наукові дисципліни, які мають своїм предметом моральну реальність («мораль») суспільних відносин, на відміну від реальності природи – предмета т. зв. природних наук, або наук про природу. І. Шиль переклав moral sciences як Geisteswissenschaften, тобто «Науки про дух». Зазначимо, що у «Філософській пропедевтиці» Гегеля зустрічається термін Geisteswissenschaft.

² Seung-Nam S. Wilhelm Dilthey und die pädagogische Biographieforschung // S. Seung-Nam.

- Wiesbaden: Springer, 1997. – S. 31.

³ Див.: <http://H.zeit.de/2007/15/P-Biografie>

⁴ Дильтей В. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 1: Введение в науки о духе / Дильтей В.; Под ред. А. Михайлова и Н. Плотникова; пер. с нем. под ред. В.С. Малахова. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 310.

⁵ Там само. – С. 311.

індивідів, або групи осіб, що жили в певну епоху або місці, що мали загальні політичні, соціальні чи етнічні риси, які займали певну посаду або становище в суспільстві. Просопографія як спеціальна історична дисципліна збирає та вивчає соціальну інформацію про суб'єктів своїх досліджень, має пряме відношення до історії соціальних інститутів і може бути визначена як незалежна дисципліна соціальної історії, що використовує методи і дані спеціальних історичних дисциплін¹, «досліджує особу в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків із суспільством»².

Отже, просопографічний метод полягає у виявленні певного кола осіб при створенні індивідуальних і колективних біографій, постановці низки однотипних питань, наприклад, про дати народження і смерті, про шлюб та сім'ю, соціальне походження, місце проживання, освіту, рід діяльності, релігії тощо³. Метод базується на ідеї детермінування особистості її оточенням, наприклад, у нашому випадку, родиною Меланхтона, інтелектуальною гуманістичною групою, релігійною громадою тощо. Просопографія дозволяє виявляти і вивчати певне коло осіб як типів, які персоніфікують ті чи інші процеси та події. Одночасно, цей метод уможливлює здійснення спостереження соціальної динаміки в рамках окремих груп і структур. У цьому дослідженні застосування просопографічного методу сприяло отриманню матеріалу для спостережень за різноманітними практиками і стратегіями як окремого індивіда, так і, наприклад, такої соціокультурної спільноти як гуманісти чи реформатори.

Нова історична наука як один із найбільш впливових та масштабних рухів у некласичній історичній науці, що набув популярності у 60-ті рр. XX ст., поєднує у собі низку наукових напрямів, центральною проблемою яких є

¹ Петрова М. Просопография / М. Петрова // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. Чубарьян. – М.: Аквилон, 2014. – С. 417.

² Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник ; Під ред. В. Смолія. – К., 2008. – С. 424.

³ Петрова М. Просопография... – С. 419.

людина в суспільстві. Нова історична наука сформувалась на базі праць істориків французької школи «Анналів» різних поколінь – Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя, Р. Шартъє та ін.

Одним із напрямів нової історичної науки є *мікроісторія*, в рамках якої нами було досліджено низку сюжетів. Мікроісторичний підхід, як показали дослідження К. Гінзбурга, Р. Дарнтон, Ю. Безсмертного, М. Бойцова та інших, дозволяє в історії життя конкретної людини, в приватному явищі або окремому факті виявити відображені в них глибинні ментальні установки суспільства, культурно-історичний зміст, іманентно властивий даній епосі та носіям цієї культури. Мікроісторичне дослідження має важливу перевагу: скрупульозний аналіз і реконструкція «життя» людини або факту дозволяє помістити об'єкт дослідження в «живе історичне поле».

В межах нової історичної науки зберігають свою актуальність основні *методи історичної науки*. Одним із визначальних методів дослідження став *порівняльно-історичний (компаративний)*. Він дозволяє виявити і зіставити різночасові рівні у розвитку досліджуваного об'єкта, прослідкувати генезу, визначити основні тенденції змін і розвитку. Компаративний метод передбачає порівняльний аналіз культурно-історичних процесів за різними напрямками: історико-філософському, еволюційному, культурно-географічному тощо. Застосування системного підходу до вивчення соціокультурної й релігійної ситуації, що склалася у Німеччині наприкінці XV – першій половині XVI ст., дозволило реконструювати не тільки сфери побутування досліджуваного персонажа, але й вписати його в ширший історичний контекст, зберігаючи тим самим цілісне бачення епохи.

Історико-генетичний метод, у свою чергу, дозволив виявити витоки і простежити шлях формування світогляду Філіпа Меланхтона.

Важливою для дослідження виявилася ще одна історично субдисципліна – *інтелектуальна історія*. Інтелектуальна історія почала активно розвиватися у середині XX ст., коли дослідники здійснили спробу проникнути у світ ідей та духовних феноменів окремої епохи. Соціальні та політичні процеси частково

відійшли на другий план, стали специфічним тлом, з яким більш рельєфно співвідноситься життя окремого індивіда, його досвід. Історія перетворилася на множину окремих історій особистостей і культурних груп, де точкою відліку стає ідея. Інтелектуальна історія почала вивчати ідеї через культуру, біографію і соціокультурне оточення їхніх носіїв. Як зазначає Л. Рєпіна, предмет інтелектуальної історії включає в себе не тільки історію досягнень людського інтелекту, «а й історію самої діяльності в її процесуальній незавершеності, і культурне середовище, що задає їй свої умови і передумови, і біографії самих творців, і їх міжособистісні зв'язки, історію поширення та сприйняття ідей і знань»¹.

У нашому дослідженні розглядається кілька сегментів широкого дослідницького поля інтелектуальної історії – історія окремого інтелектуала Філіпа Меланхтона та ті інтелектуальні спільноти, або кола спілкування до яких він входив на різних етапах діяльності.

Третє предметне поле, *нова культурна історія*, сформувалось лише в останній чверті XX ст. Воно охоплює історію соціокультурних форм, процесів, комунікацій, культурних значень, символів та колективних уявлень.

Е. Дюркгейм, видатний французький соціолог та філософ, який стояв біля витоків досліджень колективних уявлень, вважав, що: «Соціальне життя складається цілком із уявлень»². Колективна або суспільна свідомість, за Е. Дюркгеймом, значно відрізняється від індивідуальної свідомості. Якщо основним елементом суспільної свідомості є колективні уявлення, то суспільство, з одного боку, можна визначити як сукупність вірувань та ідеалів, з іншого – як структурну систему соціальних груп, кожна з яких має свою колективну свідомість, відмінну від суспільної свідомості в цілому і від індивідуальної свідомості тих, хто входить в ці групи.

¹ Рєпина Л. От истории идей к интеллектуальной истории / Л. Рєпина // XX век: Методологические проблемы исторического познания. Сб. обзоров и рефератов. РАН, ИНИОН. Центр социал. научно-инф. исследований отечественной и зарубежной истории. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 103.

² Почебут Л. Социальная психология / Л. Почебут. - СПб.: Питер, 2010. – С. 260.

Л. Леві-Брюль, інший французький філософ, соціолог і психолог, розвиваючи ідеї Е. Дюркгейма доводив, що людина, яка знаходиться в полоні колективних уявлень, глуха до аргументів здорового глузду; він відкидає об'єктивні критерії при оцінці фактів і подій реального життя¹.

Дослідження колективних уявлень становить невід'ємну частину аналізу різних кіл спілкування Ф. Меланхтона та ступеню їхнього впливу на нього. Відповідно, для розуміння особливостей функціонування спільноти реформаторів та гуманістів, а також окремої особистості, нам необхідно було брати до уваги особливості колективної свідомості даної соціокультурної групи та окремого індивіду. Особливої актуальності подібний підхід набуває у дослідженні діяльності Меланхтона під час рейхстагів, коли колективні уявлення групи реформаторів часто вступали у конфлікт з його особистими поглядами.

Іншим аспектом нової культурної історії, як одного з предметних полів дослідження, є *візуальна історія*. Вона фокусується на зорових образах, радикально пориваючи з традиційним логоцентричним підходом. Зображення Філіпа Меланхтона – станкові портрети та гравюри, створені його сучасниками, проливають світло на процес творення його образу серед широких кіл суспільства, дозволяючи нам порівняти ідентитарні уявлення самого гуманіста і його близького оточення та його сприйняття представниками інших суспільних та конфесійних груп. Дослідження портретів Меланхтона у якості історичного джерела передбачає застосування іконологічних методів, які вивчають символічні аспекти художнього твору, допомагають встановленню «внутрішнього значення» портретованого. Важливо і те, що іконологічні підходи передбачають розгляд художнього твору лише в межах культурного оточення.

Підводячи підсумок, підкреслимо ключове значення міждисциплінарного підходу в нашому дослідженні. Синтез пізнавальних

¹ Почебут Л. Социальная психология / Л. Почебут. - СПб.: Питер, 2010. – С. 260.

можливостей різних дисциплін – історії, соціології, антропології, психології, історії мистецтва тощо, уможливив усебічне дослідження соціального життя індивіда – Філіпа Меланхтона, його уявлень, практик та доробку, а також творення його образу серед сучасників та нащадків, тобто, дослідження особистості в історії та історії крізь призму життя особистості.

РОЗДІЛ 2

**STUDIA ET PIETAS: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В
РЕФОРМАЦІЙНІЙ ТА ГУМАНІСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ФІЛІПА МЕЛАНХТОНА**

**2.1. Формування теоретичних засад освіти у ранніх педагогічних та
релігійних творах Ф. Меланхтона**

З'ясування питання, яким чином у світогляді Філіпа Меланхтона поєднувалися гуманістичні і реформаційні ідеї, значною мірою залежить від дослідження етапів формування теоретичних засад освіти та практик ранніх років діяльності у Віттенберзькому університеті¹. Цей період достатньо добре представлений у сучасній історіографії. Викладацькі практики Меланхтона, його спроби реформування артистичного факультету, стосунки із Лютером, сприйняття реформаційної теології – питання, які постійно залишаються у фокусі досліджень². Однак, попри значну кількість літератури не всі проблеми

¹ Про ранню соціалізацію Меланхтона, формування його гуманістичного і релігійного світогляду у довіттенберзький період див.: Котляров П. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. Котляров. – Київ-Вінниця 2017. – С. 59-121.

² Див. про це: Maurer H. Der jungen Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation. In 2 Bd. B. I. / H. Maurer. – Göttingen: Ruprecht, 1967. – S. 14-44; Dorn M. Melanchthons Antrittsrede von 1518. Bd. I. / M. Dorn // 450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. – Halle: Martin-Luther-Universität, 1952. – S. 141-148; Scheible H. Melanchthon und die oberrheinischen Humanisten (Neudruck der Ausgabe 2001) / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon. Spätmittelalter, Humanismus, Reformation. – Tübingen: J.C.B. Mohr, 2010. – Bd. 49. – Nr. 3. – S. 46-64; Einsinger H. Melanchthon als Erzieher / H. Einsinger. – Bretten: Hrsg. Melanchthonverein, 1985. – 56 s.; Fuchs F. Der frühe Melanchthon und der Humanismus. Akten des gemeinsam mit dem Melanchthonhaus Breiten am 6/7. November 2009 veranstalteten Symposiums in Breiten / F. Fuchs. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 2011. – 166 s.; Greschat M. Philipp Melanchthon. Theologe, Pädagoge und Humanist / M. Greschat. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2010. – 208 s.;

можна вважати вирішеними. Це, в першу чергу, стосується розуміння Меланхтоном вчення Лютера про передвизначення та узгодження цього вчення із власними еразміанськими поглядами, що, в кінцевому рахунку, вплине на теоретичні засади нової протестантської освіти. З'ясування цих питань є одним із ключових для розуміння сутності практик Філіпа Меланхтона.

Відомо, що Меланхтон був покликаний до Віттенберзького університету (1518) у ролі викладача-грециста на новостворену кафедру грецької мови і літератури. Для середніх віків, як і для початку XVI ст., не було нічого дивного в гарному знанні латини серед викладачів, оскільки попри відому і багато в чому справедливую критику гуманістами обскурантів, латина не піддавалися на території Німеччини настільки катастрофічному забуттю, як це сталося із грецькою. Тому знайти фахівця-грециста для Віттенберзького університету виявилось непростю проблемою. Коло тих, хто на високому рівні знав грецьку, за підрахунками Х. Шайбле не було надто широким. Якщо називати їх поіменно, то це, насамперед, Йоганн Рейхлін (на 42 роки старший від Меланхтона), Йоганнес Куно (приблизно на 32 роки старший від Меланхтона), Еразм Роттердамський (старший на 30 років), Віллібальд Піркхаймер (на 27 років) і Георг Сімлер (старший на 20-25 років)¹.

До молодшого кола можна зарахувати Петра Мозеляна (1493-1524), лейпцігського грециста² і, власне, Меланхтона. Загалом, спочатку виникла ідея запросити Петра Мозеляна, який, попри свій молодий вік, уже був достатньо відомим фахівцем у наукових колах, і з 1517 р. обіймав посаду професора

Maurer H. Melanchthons Anteil am Streit zwischen Luther und Erasmus / H. Maurer // ARG. – 1958. – Vol. 49. – S. 89-115.

¹ Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon... – S. 76.

² Heinz K. Die Wittenberger Philosophische Fakultät 1502-1817. Band 117 / K. Heinz. – Köln-Weimar-Wien: Mitteldeutsche Forschungen, 2002. – S. 59.; Friedensburg H. Geschichte der Universität Wittenberg / H. Friedensburg. – Halle: Max Niemeyer, 1917. – S. 115. Петро Мозелян вступив до Лейпцизького університету у 1515 р., де вивчав вільні мистецтва і теологію. У 1519 р. отримав академічну ступінь *Magisters artium*, а у 1520 р. – *Baccalaureus biblicus*. У 1518 Мозелян познайомився із Меланхтоном і в подальшому, не дивлячись на протилежність поглядів (Мозелян не відмовився від католицизму, хоча і симпатизував Реформації) залишалися щирими друзями.

грецької мови в Лейпцизькому університеті. Однак, коли курфюрст Саксонії¹ особисто звернувся із запитом до відомого гуманіста Йоганна Рейхліна щодо двох викладачів для грецької та єврейської мов², то в листі-відповіді Рейхлін вибачився, що не може назвати фахівця єврейської мови, але щодо грецької, то він переконливо порекомендував свого родича, або як він його назвав «*meinen gesippten Freund*» («мій родич-друг»)³.

Меланхтон до особистого знайомства з Мартіном Лютером був типовим представником північного гуманізму, або як його часто називають *frommer Humanist* («побожний гуманіст»)⁴. Ідеал виховання для раннього Меланхтона

¹ Фрідріх III Мудрий (нім. Friedrich der Weise 1463-1525) – курфюрст Саксонський з 1486 р., засновник Віттенберзького університету (1502).

² Kf. Friedrich von Sachsen an Johannes Reuchlin (30. März 1518). RBW 4 Nr. 3 27.

³ Heyd L. Melanchthon und Tübingen. 1512-1518 / L. Heyd. – Tübingen: Fues, 1839. – S. 88. У листі Рейхлін зазначив, що ніхто із претендентів у німецьких землях не може змагатися у знаннях із Меланхтоном. Отримати запрошення від самого курфюрста для маловідомого ще тоді фахівця було великою честю, однак сам Меланхтон, вочевидь, вагався. Інакше як пояснити лист Рейхліна до племінника від 24 липня 1518 р., у якому він переконував Меланхтона в необхідності здійснити цей важливий крок. Див.: MBW. Nr. 20 та CR. I. 32. № 16. «*Quare nunc haud affabor te poetice, sed vera utens diepromissione Abrahæ fidei facta: «Egredere de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui, et veni in terram quam monstravero, faciamque te in gentem magnam et benedicam tibi et magnificabo nomen tuum, erisque benedictus. «Наєс Genesis XII. Ita mihi praesagit animus, ita spero futurum de te, mi Philippe, meum opus et meum solatium».*

⁴ Німецький гуманізм значною мірою був орієнтований на дослідження Святого Письма та патристики – тому цей напрям нерідко називають «християнським гуманізмом», а Меланхтона – «*frommen Humanisten*» («побожний гуманіст»). Див про це: Rupprich H. Die Frühzeit des Humanismus und der Renaissance in Deutschland Gebundene Ausgabe / H. Rupprich. – Darmstadt: Wissenschaftl. Buchgesellschaft, 1964. – 317 s.; Drewinc H. Vier Gestalten aus dem Zeitalter des Humanismus / H. Drewinc. – St. Gallen: Zollikofer, 1946. H– 288 s.; Newald R. Probleme und Gestalten des deutschen Humanismus / R. Newald // Kleinere Schriften zur Literatur- und Geistesgeschichte. – Berlin; Gruyter, 1963. – 519 p.; Renaissance – Reformation, Gegensätze und Gemeinsamkeiten (Wolfenbütteler Abhandlungen Zur Renaissanceforschung). – Wiesbaden: Harrassowitz, 1984. – 297 s.; Böhme G. Wirkungsgeschichte des Humanismus im Zeitalter des Rationalismus / G. Böhme. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988. – 273 s.; Humanismus im deutschen Südwesten. Biographische Profile. – Stuttgart: Jan Thorbecke, 2000. – 300 s.; Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation. – Köln: Böhlau, 1996. – 342 s.; Stammen T. Studien zum politischen

укладався у традиційний концепт¹ північного гуманізму *perfectio hominis* (досконала людина), а засобом досягнення *perfectio hominis* вважали освіту. Завдання ж освіти полягало у неухильному та прогресуючому удосконаленню людини.

Однак у Віттенберзі Меланхтон відразу зіткнувся із новою реформаційною доктриною Мартіна Лютера, яка багато в чому суперечила його гуманістичному світогляду. Щоправда сам Меланхтон незабаром після прибуття в університет написав у листі до Спалатіна, що його уявлення про реформу освіти збігаються із завданнями Реформації Мартіна Лютера². Проте, як показали подальші події, ця заява виявилася поспішною і стала, найімовірніше, наслідком незнання Меланхтоном віттенберзьких подій. Єдність в окремих позиціях не могла вберегти Меланхтона від латентного конфлікту, пов'язаного із теологічними уявленнями Лютера щодо неможливості особистого самовдосконалення та повної залежності людини від Божого промислу – передвизначення.

Погляди Лютера про безкомпромісність абсолютного передвизначення добре відомі із суперечки між ним та Еразмом Роттердамським. Її наслідком стали два трактати цих відомих людей: «Про рабство волі» («*De servo arbitrio*», 1525)³ Мартіна Лютера та «Діатриба або міркування про свободу волі» («*De libero arbitrio Diatribe sive collatio*»)⁴ Еразма Роттердамського.

Denken des Humanismus / T. Stammen. – Neuried: Ars Una, 1999. – 309 s.;
Немилов А. Немецкие гуманисты XV века / А. Немилов. – Ленинград: ЛГУ,
1979. – 165 с.; Смирин М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в
Германии: очерки из истории гуманистической и реформационной мысли /
М. Смирин. – М.: Наука, 1978. – 237 с.

¹ Термін «концепт» у даному випадку застосовується як вміст якогось поняття, авторська ідея.

² Brief an Spalatin im August 1518. WABr 1, 192, 11 ff.

³ Luther M. *De servo arbitrio* Martini Lutheri ad D. Erasmus Roterodamum / M. Luther. – Strasbourg: Wolfgang Köpfel, 1525. – 376 s.

⁴ Erasmus von Rotterdam. *De libero arbitrio Diatribe sive collatio* (1524) / Erasmus von Rotterdam // *Ausgewählte Schriften*. – Darmstadt: Werner Welzig, 1969. – Band 4. – S. 1-195.

З огляду на полеміку можна зробити висновок, що меланхтонівські/еразмівські уявлення щодо шляхів реформування освіти, повинні були рано чи пізно вступити у не менш гостру суперечку з доктриною Лютера про рабство волі, що уподібнювала людину в її несвободі запряженому віслику¹. Для гуманістичного світогляду ця доктрина поставала своєрідним глухим кутом. Людина, як впливало з ідей Лютера, зі своєю сервійською волею виявлялася нездатною впливати на свої вчинки. Проголошуючи марність спроб досягти поліпшення людського єства за рахунок власних старань, ідея про рабство волі визнавала марною й освіту, оскільки процес освіти не мислився без власних зусиль людини. Таким чином, конфлікт між Лютером і Меланхтоном щодо суті реформування освіти видається неминучим. До того ж, як зазначає В. Маурер, Меланхтон у суперечці між Лютером та Еразмом, не залишався повністю за межами конфлікту, хоча його ім'я майже не звучало в полеміці².

Реформа Віттенберзького університету розпочалося ще до приїзду Меланхтона. В 1518 р. на артистичному факультеті було створено сім нових кафедр – це призвело як до перемін у навчальних планах, так і до необхідності посилити професорський склад. Ці обставини, власне, і привели Меланхтона у Віттенберг. Його вступна промова перед викладачами і студентами від 29 серпня, що нині відома під назвою «De corrigendis adolescentiae studiis»³ («Про

¹ «Воля людська – як осел, хто її осідлає, той на ній і поїде...». Цит. за: Спор Эразма Роттердамского и Мартина Лютера о свободе воли. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://H.apocalypstism.ru/Erasm-Luter.htm> Дата звернення 15.12.2016.

² Maurer H. Melanchthons Anteil am Streit zwischen Luther und Erasmus / H. Maurer // ARG. – 1958. – V. 49. – S. 89-115.

³ CR. Vol. XI. – S. 15-25. Melancthon Philipp. De corrigendis adolescentiae studiis, 1518. Першодрук цієї промови вийшов у тому ж 1518 р. під назвою «Sermo habitus apud iuventutem Academiae, de corrigendis adolescentiae studiis». Очевидно, що слово «sermo» (вір, діалог, бесіда) використовується у зв'язку із тим, що промова спрямовувалася виключно до студентів і мала на меті не нехтування естетичними та інтелектуальними запитами освіченого товариства, але спрямовувалася на зруйнування кордонів неприйняття «чужого», та мала на меті зближення нового викладача з тими, хто у нього буде навчатися. Однак уже Мартін Лютер у листі до Спалатіна від 31 серпня 1518 р., тобто, всього через два дні після виголошення промови, назвав її «oratio», тобто промова, яка

поліпшення навчання юнаків»)), стосувалася вузлових проблем освіти і церкви, які потребували змін.

Промову можна коротко звести до таких тез: занепад релігії, науки, культури і мистецтва був викликаний великим переселенням народів, що зруйнували античну цивілізацію; занепад поглибився унаслідок схоластики Дунса Скотта та Фоми Аквінського; нехтування грецькою мовою призвело до викривленого розуміння християнської античності та хиб у її дослідженні. Мовний кордон постав непереборною перешкодою на шляху розвитку науки, культури та релігійності. Внаслідок цього із церкви зникла святість, а її місце зайняли церемонії та всевладдя церковного права. Відновлення релігії неможливе без відновлення науки, без повернення до джерел: «*Atque cum animos ad fontes contulerimus, Christum sapere incipiemus, mandatum eius lucidum nobis fiet, et nectare illo beato divinae sapientiae perfundemur*»¹. І як висновок Меланхтон використав фразу Горація: «Не бійтеся бути мудрими» («*Sapere audete*»)².

Подібне розуміння розв'язання проблем релігії і науки не було унікальним. Пізньосередньовічна гуманістична думка на північ від Альп перебувала у тісному поєднанні з релігійною проблематикою, і ніким із гуманістів не ставився під сумнів взаємозв'язок релігії і науки, так само як не поставив це під сумнів і Мартін Лютер. Не варто промову сприймати і як реформаційну. Вона дійсно насичена критикою вад церкви, проте ця критика обмежується виокремленням тих недоліків церкви, які призвели до занепаду філології. Жодним словом Меланхтон не торкається сфери догматики і

розроблена за усіма правилами ораторського мистецтва. І додав свою високу оцінку промові: «*plane eruditissima et tersissima*» («досконала у ерудованості та вишуканості»). Цит за: Melanchthon deutsch... – S. 45. У збірку документів Corpus Reformatorum промова ввійшла під назвою «*declamatio*» («промова», «доповідь»).

¹ CR. Vol. XI. – S. 23; див також: Melanchthon Ph. Wittenberger Antrittsrede (De corrigendis adolescentiae studiis) / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. – Leipzig: Evang. Verl.-Anst., 1977. – S. 62.

² CR. Vol. XI. – S. 25. «*Sapere audete, veteres Latinos colite, Graeca amplexamini, sine quibus Latina tractari recte nequeunt*».

теологічних основ церкви. Промова не була даниною Лютеру, своєрідною спробою з першого дня завоювати прихильність реформатора антикатолицькою риторикою. Судячи з тверджень Меланхтона до Віттенберга він не зовсім розумів суть реформи Лютера. Всієї ситуації не розумів і Йоганн Рейхлін, інакше він би не намагався переконати свого племінника переїхати до Віттенбергу.

Критика молодого професора ґрунтувалася як на давньому жорсткому протистоянні між гуманістами й обскурантами, так і на особистому досвіді боротьби з останніми під час «справи Рейхліна»¹. Ідеї вступної промови, таким чином, стали органічним продовженням незгасаючої полеміки. Тому Меланхтон, скоріш за все, і не думав, як сприйме його промову Лютер. Публічний виступ для гуманіста – це лише сигнал про необхідність усунення кричущих недоліків у справі освіти та вдала спроба привернути увагу керівництва університету і студентів до обов'язкових мовно-гуманістичних студій.

Вступна промова неодноразово ставала предметом дослідження багатьох фахівців. Однак її аналіз часто обмежувався питаннями

¹ Щодо ролі Ф. Меланхтона у «справі Рейхліна» дослідники не мають однастайної думки. В. Маурер, наприклад, переконує, що Меланхтон, який щиро поважав і любив Йоганна Рейхліна, при таких стосунках («*Liebesverhältnis*») не міг залишитися в стороні. Ледь отримавши ступінь магістра (15 січня 1514 р.) Меланхтон написав другу передмову до рейхлінівського полемічного трактату *Epistolae Clarorum Virorum*. Однак цей вступ був надто далекий від гостроти сатири «Листів темних людей». З цього приводу В. Маурер зазначив, що навколо Рейхліна, як шанованого майстра, гуртувалася передова молодь Німеччини. Але шляхетність Рейхліна не дозволяла йому, рівно як і його учням, у дискусії із кельнськими домініканцями послуговуватися стилем авторів «Листів темних людей». Maurer H. *Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation*. – In 2 Bd. – Göttingen, 1967. – B. I. – S. 63. Не можна у цьому зв'язку не згадати слова Якоба Вілле, який так охарактеризував Рейхліна та його ставлення до методів боротьби: «Його благочестя і повага до церковного авторитету відділяли Рейхліна від нестримного і завжди готового до суперечок натовпу молодих гуманістів. Карикатура і сатира, які кидали святі речі у бруд, відштовхували його». Див. про це: Maurer H. *Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation*. In 2 Bd. / H. Maurer. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. – B. I. – S. 63.

меланхтонівської критики церкви та вад освіти. Ми ж звернемо увагу на інноваційні і практичні шляхи реалізації реформ викладання *septem artes liberales* (семи вільних мистецтв).

Що ж іноваційного пропонував Меланхтон? Молодий вчений радить не тільки підвищити статус семи вільних мистецтв, але і доповнює їх ще двома – історією та поетикою¹. Перед студентською аудиторією гуманіст дав короткі характеристики різним наукам і окремо зупинився на важливості такої науки, як історія та проблемі її викладання. Ці кілька речень розкривають глобальне уявлення Меланхтона про роль історії. Він розглядав її як дисципліну, без якої «неможливе духовне і розумове формування» людини, без якої «немислимі мистецтво та наука». Це та наука, яка найповніше показує, що є «прекрасним і що – бридким», «що – корисним, а що – ні». Історія як наука для Меланхтона, з огляду на промову, не обмежується вузькою науково-аудиторною сферою та сферою мистецтва. Він розсуває межі її застосування і наголошує, що «без історії не може обійтися жодна галузь життя: ні суспільна, ні приватна». Не зупиняючись на конкретизації і дрібних деталях, гуманіст говорить, що, можливо, цей наш світ, міг би із меншими втратами прожити, втративши сонце, аніж мати суспільство без історії².

Ідея Меланхтона щодо розширення кола муз і долучення до вільних мистецтв історії та поетики не була спонтанною. Ще перебуваючи у Тюбінгені гуманіст намагався розширити навчальну програму за рахунок поезії та історії. Ці думки ми знаходимо у промові *De artibus liberalibus* («Про вільні мистецтва»)³, де Меланхтон окреслив шляхи удосконалення освіти. Це перша

¹ CR. Vol. XI. – S. 22. Ця промова була написана в тюбінгенський період викладацької діяльності Меланхтона. Її ідеї, як можна зрозуміти, частково перегукуються із переконанням Еразма Роттердамського, який вважав, що основою теології повинен бути історико-філологічний метод. Див про це: Григорьева И. Эразм Роттердамский о реформе католической церкви (по корреспонденции гуманиста до 1517 года) / И. Григорьева // Культура Возрождения и религиозная жизнь эпохи. – М.: Наука, 1997. – С. 115.

² CR. Vol. XI. – S. 22-23.

³ Melanchthon Ph. *De artibus liberalibus* / P. Melanchthon. – Hagenau: Ex Charisio Thomae Anshelmi, 1518. – 24 s.

збережена, найбільш рання промова, виголошена десь на початку зимового семестру 1517 р. у Тюбінгені, а вже у червні 1518 р., промова була надрукована у вигляді трактату з розлогою посвятою на честь шанованого вчителя Меланхтона Йоганна Штоффлера¹.

Текст промови викликав немало нарікань у дослідників. Меланхтона критикували за штучність, за надмірний пафосно-патетичний стиль, який посилюється численними міфологічними ремінісценціями, за те, що вона густо рясніє посиланнями на античні авторитети².

Проте спробуємо подивитися на промову в іншому ракурсі, враховуючи її стилістичні особливості. Постає два питання щодо мети Меланхтона. По-перше, чи не була ця промова лише саморепрезентацією молодого викладача-максималіста та ствердженням своєї інтелектуальної вишості над аудиторією? По-друге, чи не був надмірний пафос і постійне апелювання до авторитетів античності засобом донесення нових ідей реформ освіти в гуманістичному дусі?

Аналізуючи текст у категоріях соціолінгвістики стає очевидним, що промова націлена на освічену аудиторію, для якої пафосний стиль і часте звертання до давнини було усталеною нормою³. За допомогою античних ремінісценцій і образів, Меланхтон настійливо проводить думку про необхідність надання більшого авторитету двом важливим дисциплінам, що виявилися, як вважає гуманіст, незаслужено на маргіналіях *septem artes*.

Гуманіст звертає увагу, що існують сім муз для семи вільних мистецтв. Однак є ще дві музи, рівні серед інших – Клію та Калліопа. «Клію та Калліопа, по праву рівні серед усіх наук; на чолі історії ставимо Клію, на чолі поезії –

¹ Melanchthon Ph. De artibus liberalibus... – S. 2.

² Walter P. Melanchthon und die Tradition der studia humanitatis / P. Walter // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – 1999. № 110. – S. 195. – S. 191-208.

³ У цьому випадку звернемо увагу, що у Тюбінгені гуманістичні традиції в період перебування там Меланхтона, переживали свій розквіт. Тож пафос промови був нормою і сприймався природно.

Калліопу»¹. Який же аргумент наводить гуманіст, чому Кліо та Калліопа заслуговують на відновлення справедливості? Історія та поезія, пояснює Меланхтон, є єдиними науками, які охоплюють все створене та здійснене людством упродовж багатьох епох². Отже, *septem artes* у концепції Меланхтона доповнювалися ще двома *litterae* – історією і поетикою, які, хоч і широко практикувалися в гуманістичній освіті того часу, але не отримували належного шанування. Разом з тим, для Меланхтона звернення до античності/історії ставало не просто даниною всезагальному захопленню, а поверненням до автентичності, переосмислення якої стає гарним прикладом для юнаків³. У зазначеній промові простежуються витoki формування особливого культурного простору, створеного Меланхтоном, у якому античність, її образи, герої, моральні приклади будуть співіснувати із традиційними релігійними елементами «*frommen Humanisten*» та новою реформаційною теологією. Саме у ключі повернення до автентичності та прищеплення шляхетних чеснот студентам буде розглядатися Меланхтоном практика долучення до античних семи вільних мистецтв ще двох муз, встановлюючи, таким чином, дев'ять наук, обов'язкових до вивчення.

Загалом промова «*De artibus liberalibus*» в Тюбінгені та промова «*De corrigendis adolescentiae studiis*» у Віттенберзі мали цілком гуманістичний характер і, попри певний максималізм молодого викладача, переслідували конкретні, зрозумілі й амбітні завдання – поліпшити якість навчання та розширити дисциплінарні межі.

Проте в умовах Реформації пропагувати та здійснювати винятково гуманістичний план перетворень виявилось замало. Необхідно було

¹ Melanchthon Ph. *De artibus liberalibus*... – S. 17. «Визначені числом сім Муз [вільних] мистецтв, дві [Музи] залишаються, Кліо та Калліопа, по праву рівні серед усіх наук; на чолі історії ставимо ми Кліо, поезії – Калліопу. Все написане цілими поколіннями охоплюють історія та поезія...»

² Melanchthon Ph. *De artibus liberalibus* / P. Melanchthon. – Hagenau: Ex Charisio Thomae Anshelmi, 1518. – S. 17 ff.

³ Korsch D. Philipp Melanchthon als Pädagoge / D. Korsch // P. Melanchthon – ein Mensch zwischen Angst und Zuversicht. – Wittenberg, 1997. – S. 38-39.

узгоджувати навчальні програми, дисципліни і навіть методики викладання з новою лютеранською ідеологією. І чи не головним каменем спотикання на шляху реалізації гуманістичних завдань стало спірне вчення про свободу/несвободу волі. Тому адаптування Меланхтоном ідей і теологічних доктрин Мартіна Лютера до своїх власних гуманістичних уявлень, відбувалося в межах розв'язання Меланхтоном складних теоретичних питань нового богослов'я, які уможливили б поєднання нової теології із завданнями освіти. Водночас, із початком особистого знайомства Меланхтона з Мартіном Лютером почався поступовий процес трансформації світоглядної парадигми Меланхтона в напрямі акомодатії до нової релігійної доктрини.

Навіть побіжний погляд на публічні заяви Меланхтона свідчить про те, що, починаючи із 1519 р., відбуваються достатньо швидкі зміни у ключових уявленнях молодого викладача. Ідеї переконаного прихильника Еразма Роттердамського у Віттенберзі переживають суттєву трансформацію. У розробці концепції про реформування освіти Меланхтон не міг обійти дискусійну проблему свободи волі, оскільки від відповіді на питання, чи керує людина своїми вчинками/волею, є людина – об'єктом чи суб'єктом, чи здатна вона самовдосконалюватися – залежали плани реформування освіти.

Відчутні світоглядні перетворення еразміанця-Меланхтона були спровоковані одночасно декількома факторам. По-перше, хоч він був покликаний до університету на посаду професора грецької мови і літератури, Меланхтон, незабаром також був запрошений на філософський факультет для читання теологічних лекцій. Перші біблійні лекції були присвячені пророку Іллі та посланням апостола Павла до Тита¹. Ці лекції уможливили тісне зближення гуманіста із теологією. Водночас у межах норм освіти XVI ст., що не знала суворого розмежування між студентом і викладачем (*Dozenten*)², гуманіст також розпочав навчатися на вищому факультеті – теологічному, який на

¹ Scheible H. Melanchthon: eine Biographie... – S. 32 f.

² Jesse H. Leben und Wirken des Philipp Melanchthon: Dr. Martin Luthers theologischer Weggefährte / H. Jesse. – Berlin: Frieling, 2005 – S. 14.

1519 р. іще перебував структурно і методологічно в межах традиційного середньовічного викладання.

По-друге, у Віттенберзі Меланхтон постійно спілкувався із харизматичним Мартіном Лютером. Г. Борнгамм, коментуючи цю обставину, цілком справедливо стверджує, що Меланхтон прийшов до Віттенбергу з еразміанськими ідеями. Однак, як еразміанець, молодий Філіп не мав Еразмового характеру і гарту¹. І перейшовши в інший простір комунікації, з відмінним від гуманістичного колом спілкування і веденням дискусій, світогляд Меланхтона під тиском аргументації Лютера поступово еволюціонував. Щоправда, процес виявився неоднозначним і тривалим у часі.

Якими були ці трансформації? Після закінчення бакалаврського курсу Меланхтон задля отримання ступеню біблійного бакалавра (*Baccalaureus biblicus*), повинен був витримати публічний захист у формі диспуту. Диспут відбувся 19 вересня 1519 р.². На захист Меланхтон виніс тези – обов'язковий компонент диспуту, які успішно захистив. За результатом диспуту Меланхтону було присуджено ступінь біблійного бакалавра, а тези були опубліковані того ж року³.

Ці ранні тези зафіксували, хоч і незначну, але все ж зміну ідеологічних настанов у свідомості еразміанця. На це звернув увагу німецький дослідник Р. Шауфлер, який висловив обережну думку, що у тезах, поряд із типовими

¹ Bornkamm H. Melanchthons Menschenbild // P. Melanchthon. Forschungsbeiträge zur vierhundertsten Wiederkehr seines Todestages dargeboten in Wittenberg 1960. – Göttingen: Evangelische Verlag Anst., 1961. – S. 78.

² Scheible H. Melanchthon. Eine Biographie... –S. 33.

³ Matz H. Der befreite Mensch: die Willenslehre in der Theologie Philipp Melanchthons / H. Matz. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. – S. 29. Отримати в подальшому більш високий ступінь магістра теології Меланхтон не виявляв жодного бажання. І, врешті, за твердженням самого Меланхтона, він залишався в теології дилетантом. Що, втім, не завадило йому стати ключовим теологом лютеранства. Див про це: Reventlow H. Epochen der Bibelauslegung. Bd. 4 / H. Reventlow. – München: C.H. Beck, 1997. – Bd. 3. – S. 91.

гуманістичними поглядами, з'являється «співчуття теології Лютера»¹. Дійсно, у тезах Меланхтон дотримується гуманістичної думки, що природа людської душі виховується і що за природою людина більше прагне добра. Отже, вроджений потяг до добра та здатність сприймати виховання (покращуватися) перетворює освіту і саму педагогіку у важливий інструмент поліпшення людського ества. З іншого боку, можна бачити, що Меланхтон вже стає на ґрунт нової теології, допускаючи лютерівську тезу про виправдання, яку, у свою чергу, можна трактувати, за певних умов, як визнання хоч й обмеженої, але все ж свободи волі, так і допущення рабства волі².

Якщо у бакалаврських тезах можна побачити лише «співчуття до теології Лютера», то наступний рішучий крок у напрямі адаптації теології Лютера можна спостерігати у промові Меланхтона від 25 січня 1520 р. Вона була присвячена теології апостола Павла (*Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam vom 25. Jan. 1520*)³. Меланхтон у цій промові вже виступає апологетом і захисником поглядів Мартіна Лютера, для якого основоположний аргумент і висхідна точка міркувань полягає в тому, що реформаційна лютерівська доктрина дорівнює «філософії апостола Павла».

Усього лише через рік після видання «бакалаврських тез» і через півтора року після проголошення вступної промови «Про поліпшення навчання юнаків» Меланхтон вже визнавав ідею Лютера про силу гріха над розумом і волею людини. Молодий реформатор зауважував, що не в нашій волі прогнати пануючі бажання, які укоренилися в душі, і які душу тримають ніби в оточеній фортеці, звершуючи в кожному члені нашого тіла свою тиранію⁴. Відтак воля

¹ *Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam...*[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://home.online.no/~boethius/teologi/melan2.htm>. – Дата звернення 15.12.16

² *Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam...*[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://home.online.no/~boethius/teologi/melan2.htm>. – Дата звернення 15.12.16.

³ Ibid.

⁴ «Neque enim in arbitrio nostro est, exturbare regno suo affectus peccati, qui penitam animi sedem ceu in expugnabilem arcem tenent, in omnia membra nostra tyrannidem suam exercentes» *Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam*

людини розуміється Меланхтоном сервільною, неспроможною власними зусиллями протидіяти стану гріха (*affectus peccati*)¹.

Виникає цікава колізія. Меланхтон, вочевидь, цілковито сприйняв суто лютеранське розуміння рабства волі, яке суперечило його минулій гуманістичній/еразміанській позиції. Р. Шауфлер, аналізуючи цей період життя Меланхтона, прийшов до категоричного висновку, що звернення гуманіста до послань апостола Павла, який підсумком усіх людських діянь бачив пізнання Христа (а пізнання Христа розглядалося як утілення всіх благ і, врешті-решт, спасіння від влади гріха, в тому числі і від панування тіла над духом), демонструє відмову від традицій європейської гуманістичної філософії².

Однак дозволимо не погодитися із категоричною і, як здається, не цілком достатньою аргументацією Р. Шауфлера, тим паче, що наступні теоретичні розробки Меланхтона дають можливість дійти більш виважених висновків. Навмисне ми не розділяємо догматику й освіту, оскільки ці дві сфери виявилися тісно інтегрованими у практичній діяльності Меланхтона.

Насамперед звернемо увагу на трактат, який вийшов із-під пера Меланхтона в 1521 р. і отримав надзвичайно високу оцінку Мартіна Лютера. Ця ґрунтовна, як для досить молодого професора, праця вийшла під заголовком «*Loci communes rerum theologicamm seu hypotyposes theologicae*»³. Значною мірою робота була спровокована Лейпцизьким диспутом 1519 р. Меланхтон тоді за результатами невдалих перемовин між Мартіном Лютером і Йоганном Екком у

vom 25. Jan. 1520 / P. Melanchthon. – Basileae: Apud Andream Cartandrum, 1520. – S. 12.

¹ Ibid.

² Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam... – S. 12.

³ Melanchthon Ph. *Loci communes rerum theologicamm seu hypotyposes theologicae* // CR. Vol. XXI. – S. 81-227. «*Loci communes*» – спільні положення, або загальні положення, поширений жанр літератури в середні віки, що ґрунтувалися на арістотелевій топіці – спільних вихідних положеннях, необхідних для викладення теми. У цьому виданні Меланхтон основну увагу зосередив на вченні про гріх і благодать – теми, які найбільше хвилювали Лютера. У подальшому Меланхтон буде неодноразово змінювати текст, що свідчитиме про поступовий відхід від лютеранського вчення про свободу волі та зміну ставлення до філософії.

листі до Еколампадія описав перебіг подій диспуту та виклав власні думки щодо «теології Христа» й «аристотелізму». «Аристотелізм» Меланхтон звинуватив у тому, що він має мало спільного із теологією Христа¹. Лист був опублікований і викликав роздратування в головного учасника диспуту Й. Екка². Як наслідок, Меланхтон змушений був долучитися до складної дискусії зі схоластичною теологією, відголос якої постійно присутній у тексті «*Loci communes*».

Були й інші причини, які визначили основну проблематику «*Loci communes*». Відомо, що 1518-1521 рр. – час активної викладацької роботи Меланхтона. Окрім викладання філологічних дисциплін Меланхтон читав лекції по Вульгаті (ступінь *baccalaureus biblicus*, отриманий у 1519 р., зобов'язував до цього). Меланхтон розпочав курс біблійних лекцій із Євангелія від Матвія, а з квітня 1520 р. впродовж року читав лекції по листах ап. Павла до римлян. Це навчальне навантаження, як зазначає Х. Шайбле, набагато переважало статутні вимоги, що ставили до бакалавра³. Проте активна викладацька діяльність дозволила отримати вкрай потрібну практику в галузі теології. Великих турбот у ці роки додавала відсутність Лютера, який спочатку відбув до Вормсу на рейхстаг (1521), а потім довгий час перебував у Вартбурзі (травень 1521 – березень 1522). Тож Меланхтон не тільки посів місце біблійного викладача з його колом обов'язків, але й змушений був стати на чолі реформаційного руху в критичні часи⁴.

¹ CR Vol. 1. – S. 88. Ioanni Oecolampadio. «Epistola de Lipsica disputatione».

² Meinhold P. Philipp Melanchthon, der Lehrer der Kirche / P. Meinhold. – Berlin: Lutherisches Verlagshaus, 1960. – S. 15; Під час цього диспуту Меланхтон викликав незадоволення у Екка, оскільки Меланхтон постійно підкладав Лютеру записочки із відповідями, а іноді і підказував, що треба говорити. В кінці кінців Екк не витримав і з гнівом вигукнув, щоб Філіп займався своїми справами і не гнівив Екка: «Tace tu, Philippe, as tua studia cura, ne me perturba». Цит. за: Шафф Ф. История христианской церкви: в 8 т. Т. VII. Современное христианство. Реформация в Германии. – СПб.: Библия для всех, 2009. – С. 128.

³ Scheible H. Melanchthon. Eine Biographie... – S. 34.

⁴ Scheible H. Melanchthon. Eine Biographie... – S. 34.

Дискусія із Екком, читання лекцій, що ґрунтувалися на посланнях апостола Павла, та необхідність надання adeptам нового віровчення систематизованого викладу основних положень лютеранства стали вагомим аргументом щодо необхідності створення подібного трактату.

Лютер високо оцінив цю працю і навіть вважав її гідною увійти у зібрання Святого Письма: «In Sammlung der heiligen Schriften [Kanon] aufgenommen zu werden»¹. Її визначна роль, і на це нерідко і справедливо вказують дослідники, пояснюється тим, що «*Loci communes*» була першою теоретичною розробкою євангелічної догматики, першим вираженням євангелічного вчення у систематизованій формі².

Чи знайшлося місце у трактаті для нових ідей щодо реформування освіти? Трактат, як уже зазначалось, був теологічного характеру і до освіти не мав безпосереднього стосунку. Однак проблема освіти, як зауважувалося на початку розділу, тісно перепліталася із догматичним питанням щодо свободи волі. Тому зосередимось на пошуку в документі тих позицій, що зафіксували уявлення гуманіста щодо питання про свободу волі, цього найбільш дискусійного і дражливого питання перших років Реформації.

Дилема ранньореформаційної теології щодо свободи волі, первинності/вторинності духу і тіла, а, головне, відповідь на неї у працях Меланхтона, на нашу думку, є ключем, без якого складно зрозуміти формування освітянської концепції гуманіста. Спробуємо прояснити і такий момент: чи виникало на шляху пошуку концептуальних засад реформи освіти ідеологічне напруження між гуманістичною освітньою філософією Меланхтона (власне, Еразма Роттердамського) та віттенберзькою догматикою Мартіна Лютера про виправдання вірою.

¹ Hagenbach K. Geschichte der Reformation vorzüglich in Deutschland und Schweiz. Bd. 3. / K. Hagenbach. – Leipzig: Hirzel, 1871. – S. 127.

² До широкого спектру турбот Меланхтона з 1522 р. додалися також читання лекції по посланнях до Коринтян, а пізніше і до кінця березня 1523 р. Євангеліє від Іоанна. Див: Korsch D. Philipp Melanchthon als Pädagoge / D. Korsch // P. Melanchthon. – Wittenberg: Elbe-Druckerei Wittenberg GmbH, 1997. – S. 43.

Аналізуючи «*Locī communes*» 1521 р. спочатку виокремимо тези Меланхтона, у яких заявляє про себе гуманістичний компонент. Тобто ідеї, що свідчать про можливості людини в сенсі виховання та самовиховання, про її особисті потенції в справі поліпшення людської природи – те, що залишалось співзвучним ідеям німецького гуманізму й еразміанству.

На думку Меланхтона існує сила пізнання, яку він називає *vis cognoscendi*¹ і сила, що виникає на основі і внаслідок психо-фізичної організації індивідуума, тобто – *сила афекту*, тих виявів, які Меланхтон називає «*vis e qua affectus oriuntur*»². Завдяки «*vis cognoscendi*» людина сприймає, розуміє, робить висновки, розраховує тощо. Іншу силу (*vis e qua affectus oriuntur*) Меланхтон характеризує як таку, якою людина або може відторгати те, що отримала через пізнання, або ж, навпаки, вона примушує людину слідувати за тим, що їй відкрилось через пізнання. «Ця сила, іншими словами, є волею», зазначає Меланхтон³. Пізнання «*vis cognoscendi*» перебуває в рабстві волі (*cognitio servit voluntati*)⁴. Меланхтон у цьому випадку дотримується вживаного у пізній схоластиці топосу про примат волі.

Однак воля у Меланхтона не є якоюсь певною цілісністю, вона розпадається на низку суперечливих афектів (*affekt*), емоцій, які підкидаються людині як ігрові кульки. Свободи людини від афекту, переконаний Меланхтон, не існує. Відповідно, перемагає найсильніший афект і він починає визначати шлях людини. Меланхтон називав цей процес *raptus*⁵ (грабунок, захоплення), тобто, щось таке, що може відбуватися поза бажанням людини, сторонньою силою. По суті, подібне трактування перетворювало людину в суб'єкт, не

¹ CR. Vol. XXI. – S. 86-87.

² CR. Vol. XXI. – S. 87.

³ «*Vis e qua affectus oriuntur, est qua aut aversamur, aut persequimur cognita, hanc vim alias voluntatem, alias adfectum, alias appetitum nominant*». CR. Vol. XXI. – S. 87.

⁴ CR. Vol. XXI. – S. 87.

⁵ Melanchthon Ph. Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam vom 25. Jan. 1520 / P. Melanchthon. – Basileae: Apud AndreamCartandrum, 1520. – S. 4.

здатний на самостійне визначення життєвого шляху, повністю залежний від сили афекту. Це була безвихідь яку без сумніву, усвідомлював Меланхтон.

Після викладення тез про пізнання і всевладдя волі (*vis e qua affectus oriuntur*), про те, що людина від рабства афекту самостійно звільнитися не може, Меланхтон усе ж намагається знайти і пояснити механізм протидії неконтрольованій волі, але так, щоб не вступити на цій вузькій догматичній стежині в конфронтацію із уявленнями про рабство волі самого Лютера. Перше, що констатує Меланхтон «...усе, що стається, стається обов'язково з Божого передвизначення» («*divinam praedestinationem eveniunt*»)¹. Він наводить низку біблійних текстів, які доводять повну залежність людини від Божого передвизначення². Заздалегідь визначена Богом доля людини у Меланхтона, однак, не набуває фатального змісту. І, хоч гуманіст неодноразово підкреслює притаманні людині вроджені вади³, як і те, що над індивідуумом панує афект (який, знову ж таки, бачиться як сила, що «володіє людиною так, як тиран володіє державою» і який «може нехтувати хорошим пізнанням і рвати людину пристрастями»)⁴, Меланхтон переконує, що гріховна воля не завжди має шанс на перемогу. Цей шанс полягає в тому, що сам Бог втручається і пробуджує в

¹ CR. Vol. XXI. – S. 88.

² CR. Vol. XXI. – S. 88. Меланхтон у обґрунтуванні Божого передвизначення звертається до послання ап. Павла до Римлян XI, 36: «Бо все із Нього, Ним і до Нього»; Послання до Ефесян. 1. 11. «У Нім, що в Нім стали ми й спадкоємцями, будучи призначені наперед постановою Того, Хто все чинить за радою волі Своєї» Євангеліє від Матвія X. 29: «Чи не два горобці продаються за гріш? А на землю із них ні один не впаде без волі Отця вашого».

³ CR. Vol. XXI. – S. 90-94.

⁴ CR. Vol. XXI. – S. 87. Подібні ідеї відразу відсилають до філософії XIX століття і викликають порівняння із естетичним містицизмом А. Шопенгауера, у концепції якого знайшли місце такі антагонізуючі поняття як «пізнання» і «воля до життя». Воля до життя постійно породжує у людини нездійсненні бажання, а це, у свою чергу, перетворює людину у мученика. Єдиним оазисом в пустелі життя служить естетичне споглядання. Див.: Шопенгауэр А. Сборник произведений / Пер. с нем.; Вступ. ст. и прим. И. Нарского, М. Драко. – Минск: Попурри, 1999. – С. 219.

людині потужніший новий і чистий афект, який може не без боротьби витіснити негативний афект¹.

Логіка Меланхтона розгортається у площині трактування біблійних текстів, які дають підстави вважати, що людина все ж має право обирати. Проте обрати вона може лише маючи здоровий глузд, оскільки людина нерозумна, відкидає першооснову мудрості – Бога й, отже, починає керуватися своєю волею. «Сказав безумний у серці своїм: «Бога немає». Впали в розпусту, опоганилися в ділах своїх; не стало тих, хто чинив би добро»², цитує Меланхтон пророка-псалмспівця, і додає ще низку прикладів зі Старого Заповіту для ілюстрації того, що люди своїми нерозважливими вчинками накликають на себе гнів Божий і не дають можливості Духу Божому торкатися їхніх сердець³. Отже, з поданих цитат випливає, що Меланхтон не покидає гуманістичну ідею щодо можливості людини досягти досконалості, але вирішальну роль у процесі поліпшення людської природи й у звільненні від негативного афекту відіграє Божа милість, що пізнається через мудрість, а складова мудрості – знання. Знання ж передбачає процес їх отримання. Таким чином, у цьому висновку, який, загалом, не суперечить ученню Лютера про рабство волі, лунає голос реформатора-гуманіста, який на основі Святого Письма доводить тезу про можливість поліпшення людського єства через знання, а знання – це, перш за все, ґрунтовна освіта.

Досліджуючи генезу ідеї Меланхтона про свободу волі, її можливості та взаємозв'язок із розумом і людськими потенціями, залучимо ще один документ, що виник майже через 10 років після створення «*Loci communes*» та суттєво доповнює картину уявлень Меланхтона про свободу волі. Йдеться про Аугсбурзьке сповідання 1530 р. (*Confessio Augustana*). Звернення реформатора до питання про свободу волі в межах зазначеного документа, який був проголошений у присутності імператора Карла V та вищих ієрархів церкви,

¹ CR. Vol. XXI. – S. 87.

² CR. Vol. XXI. – S. 94. Меланхтон тут посилається на Пс. 13, 1. «*Dixit insipiens in corde suo, non est deus &. Est ergo in solidum ignorans dei*».

³ CR. Vol. XXI. – S. 87.

підтверджує важливість цієї проблеми не лише у протестантському таборі, але й у таборі католицькому.

У 18-му артикулі «*Confessio Augustana*» «Про свободу волі» гуманіст пояснює межі свободи волі людини, або в яких питаннях вона має свободу. «Про свободу волі ми вчимо, що людина в певній мірі (*gewissen Maße*) володіє свободою волі: вона може зовнішньо вести порядне життя й ухвалювати власні рішення в питаннях, доступних здоровому глузду (*Vernunft*)¹.

Що означає ця розпливчата і, на перший погляд, не зовсім зрозуміла фраза, що людина може «ухвалювати власні рішення в питаннях, доступних здоровому глузду»? Меланхтон тут звертається до авторитетної думки Августина і ніби вибудовує положення про свободу волі цілком у руслі вчення Августина, розвиваючи думку, що людина має вибір між добром і злом, але «лише в зовнішніх питаннях життя»². Які ці «зовнішні питання життя» Меланхтон уточнює знову-таки спираючись на Августина³. Наприклад, говорячи про свободу творити добрі справи Меланхтон пояснює, що подібна свобода за Августином вкладається в такі рамки діяльності як «працювати, або не працювати на полі, їсти, пити, іти до товариша в гості, одягатися або роздягатися, будуватися, одружуватися, займатися ремеслом, або звершувати

¹ CA. – S. 60. «Vom freien Willen wird so gelehrt, dass der Mensch in gewissem Maße einen freien Willen hat, äußerlich ehrbar zu leben und zu wählen unter den Dingen, die die Vernunft begreift.»

² CA. – S. 60.

³ CA. – S. 60. «Damit man erkennen kann, daß hier nichts Neues gelehrt wird, seien die klaren Worte Augustins über den freien Willen angefügt: „Wir bekennen, daß alle Menschen einen freien Willen haben. Sie besitzen ja alle einen natürlichen, ihnen angeborenen Verstand und eine Vernunft, jedoch nicht, um damit Gott gegenüber etwas erreichen zu können, wie zum Beispiel Gott von Herzen zu lieben und zu fürchten. Sie haben vielmehr nur in den äußerlichen Dingen dieses Lebens die Freiheit, Gutes oder Böses zu wählen. Unter „Gutem“ verstehe ich das, was man von Natur aus tun kann, wie zum Beispiel auf dem Acker arbeiten oder nicht, essen, trinken, zu einem Freund gehen oder nicht, Kleidung anziehen oder ablegen, bauen, heiraten, ein Handwerk ausüben oder dergleichen Nützliches und Gutes tun. Doch auch dieses alles ist und besteht nicht ohne Gott, sondern es ist alles aus ihm und durch ihn. Dagegen kann der Mensch aus eigener Wahl auch Böses unternehmen wie zum Beispiel vor einem Abgott niederknien, einen Totschlag verüben usw».

подібні корисні і добрі справи». Точнісінько так само людина за своїм вибором може «творити зло», «вклонятися ідолу, убивати тощо»¹. Меланхтон не вступає у полеміку з Августином, навпаки, Августин цитується у кращих традиціях схоластики як незаперечний авторитет. Однак на його тезах Меланхтон вибудовує нове розуміння свободи волі, дещо відмінне від Августина, хоч його уявлення і не вступають у помітну конфронтацію із католицьким розумінням². Однак відмінність усе ж є. Меланхтон, погоджуючись з Августином і наводячи розлогу цитату, додає важливе зауваження, що ніби доповнює Августина, але в якому більше відчувається послідовник Еразма.

Меланхтон стверджує, що у людини все ж існує шанс стати «угодним Богу», «відчувати у своєму серці страх Божий», «вірити в Бога». Цей шанс, продовжує Меланхтон, людина має можливість отримати через благодать і допомогу Святого Духу³. У цих словах складно знайти щось, що суперечило б ученню Лютера про рабство волі (вона тут теж повністю залежна від благодаті і Духу Святого), або вище цитованим словам Августина. Однак Меланхтон, вважаючи, що людина не може самотійно вирвати «із свого серця вроджений потяг до зла», майже непомітно звертається до раніше озвученої ідеї про *vis cognoscendi* (силу пізнання), зазначаючи що «і віра, і страх Божий дарується через Слово Боже»⁴. Ця теза є ключовою для розуміння освітянських реформ і гуманістично-релігійних практик Меланхтона, адже отримання «віри і страху Божого» через Слово Боже, або Священне Писання, передбачає процес

¹ CA. – S. 60.

² Про свободу волі Меланхтон говорить у 18 артикулі Аугсбурзького сповідання. Зазначимо, що цей документ, що складається із 28 артикулів, був структурований таким чином, що в артикулах з 1 по 21 містилися лише положення, які підкреслювали єдність поглядів лютеран та католицької церкви. Інші сім тез містили положення, які не узгоджувалися із католицькою догматикою.

³ CA. – S. 60. «Aber ohne Gnade, Hilfe und Wirkung des Heiligen Geistes kann der Mensch Gott nicht gefallen, Gott nicht von Herzen fürchten oder an ihn glauben oder nicht die angeborenen, bösen Lüste aus dem Herzen werfen, sondern dies geschieht durch den Heiligen Geist, der durch Gottes Wort gegeben wird. Denn so spricht Paulus: "Der natürliche Mensch vernimmt nichts vom Geist Gottes" (1. Kor 2,14)».

⁴ CA. – S. 60.

дослідження – екзегезу, яка в гуманіста мислиться у взаємозв'язку з розумовими потенціями й освітою. І ця думка стає логічним висновком реформатора-гуманіста.

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши низку документів, можна зробити висновки щодо того, яким чином Меланхтон на початку своєї педагогічної діяльності узгодив спірне питання про свободу волі. І, якщо у промові від 1520 р. Меланхтон нібито визнавав повну силу гріха над розумом, а волю людини – сервільною, що дало підстави вважати, ніби гуманіст відмовився від європейської гуманістичної філософії, то всього лише через рік у «*Loci communes*» реформатор спростовує ці підстави й обґрунтовує право людини на вибір. Щоправда вибір обмежений, умовний: він передбачає присутність у людині Божої милості, яка, у свою чергу, звільняє від негативного «афекту». Проте Меланхтон переконує, що кожна людина може досягти Божої милості, бо пізнається вона через мудрість. А складова мудрості – знання.

Розвиваючи тезу про свободу волі в межах *Confessio Augustana* Меланхтон, ґрунтуючись на вченні Августина про свободу волі, формулює власне розуміння меж вибору людини. І на основі власної ідеї про *vis cognoscendi* доводить важливість розумових потенцій, пов'язаних безпосередньо з освітою. Меланхтон вибудовує парадигму педагогіки, яка, перебуваючи в межах лютеранської доктрини, органічно поєднувалася із гуманістичною ідеєю про всесилля освіти («*Omnipotenz*»).

Загалом же можна говорити про те, що знайомство з Мартіном Лютером призвели до суттєвої трансформації картини світу молодого гуманіста, який був змушений відійти від еразміанського розуміння свободи людини. Проте у 20-х рр. XVI ст. лютерівська теза про рабство волі була переосмислена Меланхтоном на рівні, що враховував традиційну догматику, вимоги нової теології та гуманістичні ідеї. Цей складний синтез дав можливість Меланхтону теоретично обґрунтувати ідею щодо участі людини у процесі поліпшення людської природи, зруйнувавши категоричне вчення про

приречення. Показово те, що вирішальну роль у цьому процесі Меланхтон залишає за Божою милістю, яка, на його думку, пізнається через мудрість і знання. Знання ж, у свою чергу, передбачають процес їх отримання. Отже, цей висновок логічно обґрунтовував необхідність реформування та влаштування нових навчальних закладів, які б, маючи гуманістичну орієнтацію, забезпечили такий необхідний у нових умовах Реформації процес пізнання.

2.2. Німецька школа напередодні Реформації

Теоретичні розробки релігійних та освітянських питань Філіпа Меланхтона починаючи із 20-х рр. XVI ст. почали втілюватися у вигляді реформування школи¹. Теологічне обґрунтування необхідності отримання знання та суспільний запит на освічені кадри в церковних і світських інституціях передбачали якісне шкільне й університетське навчання, яке не могли забезпечити в повній мірі існуючі освітні заклади. Церковні структури в умовах Реформації припиняли свою діяльність, а тісно пов'язані з ними школи – занепадали. Відновлення і реформування освітніх закладів, їхнє фінансове і кадрове забезпечення – усе це вимагало швидких і рішучих дій від реформаторів, у тому числі і від Філіпа Меланхтона, який намагався здійснити прорив у царині освіти, ґрунтуючись на притаманних німецькому гуманізму морально-етичних нормах та раціоналізмі.

Філіпа Меланхтона у справі реформування німецької освіти можна розглядати в трьох іпостасях:

¹ Про німецьку освіту та внесок Філіпа Меланхтона в її реформування: Paulsen F. *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf der Deutschen Schule und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zum Gegenwart* / F. Paulsen. – Leipzig: Veit und Comp, 1885 – 811 s.; Moog W. *Geschichte der Pädagogik. Bd. 2: Die Pädagogik der Neuzeit von der Renaissance bis zum Ende des 17. Jahrhunderts* / [Hrsg. von Franz-Josef Holtkemper]. – Ratingen bei Düsseldorf: Henn, 1967; Ballauff Theodor und Schaller K. *Pädagogik: eine Geschichte der Bildung und Erziehung. Bd. 2.* / Theodor Ballauff, Klaus Schaller. – Freiburg: Alber, 1970. – 774 s.; Hartfelder K. *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae* / Karl Hartfelder. – Nieuwkoop: De Graaf, 1972. – 687 s.; Stempel H. *Melanchthons pädagogisches Wirken* / H. Stempel. – Bielefeld: Luther-Verlag, 1979. – 224 p.; Böhme G. *Bildungsgeschichte des europäischen Humanismus* / G. Böhme. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1986. – 361 p.; Arnhardt G, Gerd-Bodo R. *Philipp Melanchthon* / G. Arnhardt, Reinert Gerd-Bodo. – Donauwörth: Auer, 1997. – 248 s.

По-перше, як ефективного організатора і реформатора шкільної освіти (йому належить ідея поділу учнів на три класи), творця програм та підручників для кожного класу, а також «сітки» навантаження для викладачів й учнів;

по-друге, у ролі інспектора: запровадивши ефективний шкільний нагляд, гуманіст сам брав у ньому участь;

по-третє, як академічного університетського викладача і педагога, який підготував плеяду освічених учителів для школи.

Перед обговоренням реформи школи коротко змалюємо стан шкільної освіти у Німеччині та різні типи тодішніх шкіл.

Німецькі середньовічні школи, як і їх аналоги в інших західноєвропейських країнах, були дуже схожі за формою та змістом завдяки своїй орієнтації на християнські цінності латинського світу. Християнство немислиме без освіти – це аксіома. Апостольські послання і патристичні твори зберігалися і передавалися завдяки писемності а, отже, передбачали існування освічених людей. Необхідність в освічених фахівцях відчували й у сферах державного управління, купецької справи тощо.

У XIII ст. розпочинається активна фаза заснування нових шкіл, що було пов'язано із розвитком товарно-грошових відносин у Західній Європі. Існуючі з каролінзьких часів школи (єпископські, монастирські «Dom- und Klosterschulen») були, як і в інших західноєвропейських країнах, під церковною юрисдикцією і керувалися клерикальною учбовою програмою¹. Ці школи поділялися на т. зв. внутрішні школи (*scholae interiores*), що готували хлопчаків до кар'єри кліриків (*pueri oblati*)², і зовнішні школи (*scholae exteriores*) – для навчання юнаків (*pueri seculares*) із шляхетних родин, які не

¹ Pätzold S. Männerkonvente der Diozäsen Bremen und Verden als Orte der Bildungsvermittlung im Spätmittelalter. Eine Bestandsaufnahme / S. Pätzold // Kloster und Bildung im Mittelalter. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. – S. 89-114.

² Монастирські школи виникли у VI-VII столітті. Див: Konrad F. Geschichte der Schule: von der Antike bis zur Gegenwart / F. Konrad. – München: C. H. Beck, 2007. – S. 27.

прагнули духовної кар'єри¹.

Scholae exteriores користувалися популярністю і підтримкою міської громади та магістрату, хоча їх, з огляду на програми, не можна вважати світськими, або такими, що готували юнаків до комерційної діяльності. Серед відомих шкіл цього типу з давньою історією можна назвати школи при монастирях святої Афри в Мейсені і святого Томаса в Лейпцизі – вони діяли ще з XIII ст.².

Дещо осібно стояли церковні школи (Pfarrschulen), що виникли у XII ст. для підготовки церковних служок. Обов'язки вчителя у Pfarrschulen були покладені на священика³.

Загальних уніфікованих навчальних планів школи не мали і давали лише початкову освіту, яка полягала у навчанні вираховуванню церковних свят, церковній латині (Kirchenlatein) і співу. Показово, що найбільше учнів карали на уроках співу, оскільки, як зауважувалося: «*die rauhen germanischen Kehlen*» (грубе німецьке горло) було погано пристосоване для григоріанського співу⁴.

Із XII-XIII ст. беруть свій початок і латинські школи. Вони постали, бо бюргерство та купецька верхівка відчували потребу у професійно орієнтованій освіті. Тому заможні містяни були активними прихильниками заснування шкільних закладів, здатних забезпечити зростаючі потреби в освічених працівниках. Особливо результативно процес створення нових шкіл відбувався в економічно розвинутих регіонах Німеччини і, насамперед, у ганзейських містах⁵.

Нові школи, так звані Stadt oder Ratschulen, частково перебували в

¹ Konrad F. Geschichte der Schule: von der Antike bis zur Gegenwart / F. Konrad. – München: C.H.Beck, 2007. – S. 29.

² Wollersheim H. Philipp Melanchthons Einfluß auf das sächsische Schulwesen / H. Wollersheim // Werk und Rezeption Philipp Melanchthons in Universität und Schule bis 18. Jahrhundert. – Leipzig: Evangelische Verlag, 1999. – S. 85.

³ Ziegler T. Geschichte der Pädagogik / T. Ziegler. – München: Beck, 2014. Nachdruck des Originals von 1909. – S. 24.

⁴ Ziegler T. Geschichte der Pädagogik... – S. 24.

⁵ Wriedt K. Schulen und bürgerliches Bildungswesen in Norddeutschland im Spätmittelalter / K. Wriedt // Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. – Göttingen: B.Moller, 1983. – S. 157-160.

підпорядкуванні не церковних інституцій, а міської влади, що мала турбуватися про приміщення і матеріальне забезпечення навчального процесу. І хоч для відкриття подібної школи все ж необхідно було заручитися дозволом місцевого духовенства, а іноді архієпископа або ж самого Папи, проте це явище знаменувало початок ліквідації церковної монополії на шкільну освіту¹. Щоправда, церква і надалі продовжувала здійснювати нагляд і контроль за школою. Він виявлявся, наприклад, у прерогативі затверджувати кандидатури вчителів (їх і далі обирали тільки із кліриків). Оскільки навчання у школі вели винятково латиною, то ці школи отримали назву *латинських*. Окрім латинської граматики і комплексу теологічних дисциплін викладали арифметику. Однак, як зазначає Т. Таценко, викладання арифметики нерідко обмежувалося лише вираховуванням церковних свят². Проте латинські школи, охоплюючи предмети тривіума, давали можливість випускнику бути зарахованим до університету³.

Загалом, через обмеженість і консервативність програми, латинські школи не могли задовольнити зростаючий попит суспільства на кадри, яких потребувала нова економіка. Тому, паралельно із латинськими і на противагу їм, з'являються німецькомовні школи (*deutschen Schulen*), їх іще називали «приватними школами» (*Privatschule*)⁴, або школами письма та рахунку (*Schreibschulen und Rechnenschulen*)⁵. Головним завданням цих шкіл, як видно із назви, було навчити рахунку та письму. Створені для забезпечення корпоративних інтересів окремих цехів, а тому з обмеженою, професійно орієнтованою програмою, ці школи не

¹ Таценко Т. Реформация и начальное образование в немецких городах XVI века / Т. Таценко // Городская культура. Средневековье и начало нового времени. – Л.: Наука, 1986. – С. 127.

² Там само. – С. 128.

³ Hammerstein N. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 64./ N. Hammerstein-Frankfurt am Main: Oldenbourg, 2003. – S. 9.

⁴ Kaemmel H. Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange vom Mittelalter zur Neuzeit / H. Kaemmel. – Leipzig: Humblot, 1882. – S. 95.

⁵ Ziegler T. Geschichte der Pädagogik... – S. 35.

надавали доступу до університетів¹. Їх створювали без дозволу міської влади і кліру. Ця обставина нерідко приводила до суперечок, особливо із релігійною владою. Щоб підкреслити незаконність виникнення подібних шкіл, у джерелах їх часто називають *Bei-, Winkel- oder Klippschulen*². У подібних школах влада намагалася обмежувати максимальну кількість учнів³, а також нерідко зобов'язувала учнів після досягнення певного віку переходити в офіційну школу. Так це було у Брауншвейгу, де юнаки семирічного віку повинні були перейти до *öffentliche Schule*⁴. Таким чином, «школа при кутку» («*Winkelschulen*») попри свою *de jure* «незаконність» все ж *de facto* визнавалася і була чимось подібна до підготовчої школи⁵.

Стосунки між владою і школами ускладнювалися ще й тому, що німецькі школи (*Deutsche Schulen*) нерідко нехтували внесенням до своєї програми релігійного виховання⁶. Значною мірою такий стан був зумовлений тим, що міщани самостійно піклувалися про приміщення, матеріальне забезпечення й утримання шкільного вчителя, а тому намагалися мінімізувати витрати на утримання школи за рахунок скорочення навчальної програми. Попри обмеженість програми, німецькі школи здійснили якщо і не переворот у справі освіти, то суттєво поліпшили її становище⁷. Багато дослідників констатують високий рівень освіченості у німецьких містах, іноді навіть поголовну¹.

¹ Hammerstein N. *Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Enzyklopädie deutscher Geschichte...* – S. 10.

² «Школа при, школа в кутку або початкова школа». Ziegler T. *Geschichte der Pädagogik...* – S. 35.

³ Наприклад, у Брауншвейгу, за постановою міськрату 1478 р., яка регулювала діяльність приватних шкіл, заборонялося брати більше 10 учнів. Rude A. *Die bedeutendsten evangelischen Schulordnungen des 16. Jahrhunderts nach ihrem pädagogischen Gehalte* / A. Rude. – Langensalza: H. Beyer, 1893. – S. 21.

⁴ Rude A. *Die bedeutendsten evangelischen Schulordnungen des 16. Jahrhunderts...* – S. 21.

⁵ Ibid.

⁶ Таценко Т. Реформация и начальное образование в немецких городах XVI века... – С. 128.

⁷ Як зазначає Генріх Кеммел, у XIV-XV ст. створювалися саме німецькі школи; латинські хоч і продовжували існувати, однак нових майже не відкривали. Див:

Школи, окрім надання початкової освіти дітям, виконували ще одну важливу соціально-культурну функцію. Фрідріх Паулсен звертає увагу, що організаторами шкіл нерідко були гуманістично налаштовані духовні та світські володарі, які маючи реальну вагу в містах, патрунували школи і, отже, об'єктивно допомагали гуманізму проникати і залишатися в навчальних закладах. Так, школи, стаючи осередками гуманістичних товариств, сприяли створенню унікальної ситуації в історії поширення гуманізму, коли останній раніше і ґрунтовніше розвивався у школах, аніж в університетах².

Ми коротко зупинимося на характеристиці деяких особливостей розвитку шкільної освіти в Саксонії, оскільки саме із цим курфюршеством найбільше пов'язані педагогічні практики Філіпа Меланхтона як у сфері вищої, так і шкільної освіти.

Саксонська система шкіл й освіти взагалі характеризувалася у XV ст. значним диспаратом. Німецький дослідник Г. Бйоме у роботі, присвяченій німецькому гуманізму та школам, стверджував, що в той час, коли в багатьох землях Німеччини спостерігалися тільки рудименти шкільної освіти, у більш-менш великих містах Саксонського князівства на початку XV ст. діяла іноді не одна, а навіть кілька шкіл³.

Дисонансом звучить твердження Е. Хелмрайха, який зазначав, що на 718 саксонських єпархій припадала лише 71 школа⁴. Тобто, єпархії були забезпечені лише на десять відсотків. Проте слід розуміти, що підрахована ним кількість шкіл відображає лише школи, якими опікувалася церква. Кількість

Kaemmel H. Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange vom Mittelalter zur Neuzeit / H. Kaemmel. – Leipzig: Humblot, 1882. – S. 95.

¹ Таценко Т. Н. Реформация и начальное образование в немецких городах XVI века... – С. 130; Kaemmel H. Geschichte des deutschen Schulwesens... – S. 95.

² Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts auf der Deutschen Schule und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zum Gegenwart. – Leipzig: Veit und Comp, 1885. – S. 105.

³ Böhme G. Bildungsgeschichte des europäischen Humanismus / Böhme G. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984. – S. 77-82.

⁴ Helmreich E. Religionsunterricht in Deutschland. Von den Klosterschulen bis heute / E. Helmreich Hamburg: Furche Verlag, 1966. – S. 29.

шкіл інших типів підпорядкування, включаючи «незаконні» школи¹, на порядок перевищувала подану статистику. Як свідчить у своєму дослідженні Ноткер Хаммерштайн, у XV ст. навіть у невеликих містечках із кількістю від 400 до 1000 жителів засновували школи. Щоправда, професійні викладачі на постійній основі там були великою рідкістю. Зазвичай обов'язки викладача виконували студенти, які провчилися кілька семестрів в університеті («Jungmeistern oder Unterlehrern»), або ж місцеві священики. Іноді зустрічалися випадки, коли в разі відсутності вчителя, освітянські послуги надавали учні старших класів, які були здатні забезпечити елементарними знаннями підопічних².

На початку XVI ст. шкільна освіта отримує новий потужний еволюційний імпульс, значною мірою завдяки консервативній позиції Лейпцизького університету. Один із найстаріших у Німеччині³, він не толерував гуманістів, а ті з них, які до нього потрапляли, надовго не затримувалися. Неприйняття гуманізму університетською спільнотою і патронами університету пов'язане з історичними колізіями, що сягають витоків створення Лейпцизького університету.

Цей університет своїм виникненням завдячує гуситським хвилюванням у Карловому університеті Праги, коли 1409 р. майже тисяча студентів і викладачів залишили його стіни і перебралися до Лейпцигу, який на той час був великим торговим центром Мейсенського маркграфства. Початок роботи факультету вільних мистецтв і став моментом створення Лейпцизького університету (1409)⁴. Як пояснює Х. Воллерсхайм, неприйняття і навіть ворожість до виявів гуманізму у стінах новоствореного університету були

¹ Нажаль, встановити більш менш точну кількість цих шкіл неможливо, у зв'язку із тим, що вони в силу специфіки заснування часто просто не фіксувалися в офіційних документах.

² Hammerstein N. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 64 / N. Hammerstein. – Frankfurt am Main: Oldenbourg, 2003. – S. 10.

³ Університет засновано 2 грудня 1409 року Фрідріхом I Войовничим та Вільгельмом II Багатим.

⁴ Gretsche K., Kanis C. Die Universität Leipzig in der Vergangenheit und Gegenwart / Karl Gretsche, Christian Kanis. – Dresden: Hilscher, 1830. – S. 5-14.

спровоковані намаганнями протидіяти празькому гусизму, що привело, врешті, до консерватизму¹. Достатньо тривалий час звичним явищем була опозиція університетського традиційного «істеблішменту» до гуманістів. Як ми вже писали, жоден гуманіст довго не затримувався в університеті. Наприклад, перший відомий гуманіст Петрус Лудер (1415-1472), якого заслужено вважають піонером гуманізму в Німеччині², зміг пропрацювати у Лейпцигу лише одне літо (1462). Аж через 14 років (1486) до Лейпцигу прибув інший відомий гуманіст – Конрад Цельтис. Проте і він дуже швидко залишив університет – вже у 1487 році. Така ж доля спіткала й інших гуманістів, таких як Герман Буш і Йоганн Рагій Естікампіан³.

Несприятливі умови для гуманістів в університеті неочікувано мали позитивні наслідки для шкільної освіти. Дійсно, гуманісти, не отримуючи розуміння, а нерідко й відчуваючи ворожнечу в Лейпцизькому університеті, змушені були покидати його негостинні стіни. Однак вони, зазвичай, залишалися в Саксонії і поповнювали ряди шкільних учителів і ректорів місцевих шкіл. На

¹ Wollersheim H. Philipp Melanchthons Einfluß auf das sächsische Schulwesen / H. Wollersheim // *Werk und Rezeption Philipp Melanchthons in Universität und Schule bis 18. Jahrhundert.* – Leipzig: Evangelische Verlag, 1999. – S. 85.

² Петрус Лудер розпочав навчання у Гейдельберзькому університеті, а потім продовжив його в Італії. Приблизно в 1440 р. був зарахований до Феррарського університету, де кілька років слухав лекції відомого італійського гуманіста Гуаріно Веронезе. В 1456 році на запрошення курфюрста Фрідріха I повертається до Гейдельберга, де 14 липня прочитав свою лекцію. Однак Гейдельберг поставився до Лудера прохолодно, що і стало причиною того, що він не отримав бажаного місця професора. Тому Пітер Лудер залишає Гейдельберг і переїжджає спочатку в університет Ульма, а потім Лейпцига. В Лейпцигу отримавши місце професора проголосив свою інаугураційну промову, яка вважається такою, що ініціювала початок гуманізму в Німеччині. Див: Kettemann R. Peter Luder (um 1415-1472). Die Anfänge der humanistischen Studien in Deutschland / R. Kettemann // *Humanismus im deutschen Südwesten. Biographische Profile.* – Sigmaringen: P. G. Schmidt, 1993. – S. 13-34; Gaßner K. *Bad Schönborner Geschichte. Die Chronik der wiedervereinigten Dörfer Mingolsheim und Langenbrücken.* Bd. 1. Von den Anfängen bis zur Auflösung des Alten Reiches / K. Gaßner. – Ubstadt-Weiher: Regionalkultur, 2006. – S. 233-237.

³ Wollersheim H. Philipp Melanchthons Einfluß auf das sächsische Schulwesen / H. Wollersheim // *Werk und Rezeption Philipp Melanchthons in Universität und Schule bis 18. Jahrhundert.* – Leipzig: Evangelische Verlag, 1999. – S. 85.

новому місці фахові викладачі займалися пропагуванням гуманістичних дисциплін, а частину кращих учнів орієнтували на продовження освіти в інших німецьких університетах з гуманістичним ухилом або ж в Італії. Таким чином, школи Саксонії отримали позитивний поштовх у своєму розвитку саме завдяки суперечкам в академічному середовищі¹.

Динамічні перетворення у шкільництві особливо активізувалися внаслідок Реформації. Лютерівська проповідь дуже швидко вийшла за межі суто релігійної риторики й особливо резонансно заявила про себе в культурно-освітянській царині. Як зазначає В. Дятлов: «Реформація сама по собі була одним із наймогутніших в історії людства просвітницьких рухів, основу якого складали масові видання релігійно-публіцистичних і літературних творів, Біблії, яка стала доступною для більшості населення країни...»².

Але повернемося до перших років Реформації. На початку XVI ст., незважаючи на збільшення кількості освітянських інститутів і проникнення в них гуманізму, школи не встигали за викликом часу. Значна їх частина тяжіла до традиційних консервативних середньовічних форм у межах клерикальних і міських муніципальних корпорацій. Існуючі застигли схоластичні освітянські форми, церковна юрисдикція, брак кваліфікованих викладацько-педагогічних кадрів, хронічна нестача коштів перетворили школу на малоефективну і не здатну в потрібному обсязі, по-перше, сприяти справі Реформації й оновленню суспільства в дусі нових євангелічних вимог; по-друге, забезпечити кваліфікованими державними і церковними службовцями нове буржуазне суспільство.

Члени магістратів, гуманістична еліта та реформатори розглядали різні шляхи перетворення школи в дієвий заклад підготовки майбутніх фахівців.

¹ Schwabe E. Das Gelehrten Schulwesen Kursachsens von seinen Anfängen bis zur Schulordnung von 1580: kurze Übersicht über die Hauptzüge der Entwicklung / E. Schwabe. – Leipzig-Berlin: Teubner, 1914.

² Дятлов В. Реформи і Реформація у Німеччині (XV-XVI століття)... – С. 213.

Реформаційний табір бачив цей шлях у реалізації гасла *ad fontes* – поверненням до витоків грецької філософії і патристичної літератури¹.

Значною мірою наповнення цього гасла реальним змістом асоціюється із діяльністю Філіпа Меланхтона, який у роки Реформації заклав підвалини нової освіти, що пережила століття². Як шанувальник Еразма Роттердамського, Меланхтон намагався в дусі еразміанства синтезувати культурну спадщину античності та християнського раціоналізму. Цю концепцію після прибуття у Віттенберг Меланхтон проголосив у відомій вступній лекції «Про необхідність покращення навчання юнаків»³. У лекції молодий професор чітко окреслив коло першочергових завдань у сфері освіти та у реформі Віттенберзького університету зокрема. Університет, попри свою «молодість», мав традиційні навчальні плани, що відповідали стандартам класичних університетів і були орієнтовані на схоластичне викладання та схоластичний комплекс дисциплін⁴. Тому лейтмотивом промови стала ідея про повернення до джерел, до

¹ Scheible H. Melanchthon. Eine Biographie. Studienreform und Rektorat / H. Scheible. – München: C.H.Beck, 1997. – S. 34.

² Німецький дослідник Герман-Адольф Штемпель звертає увагу на те, що схильність до педагогічної діяльності була помічена в Меланхтона ще у Гейдельберзькому університеті, і для підтвердження своєї думки наводить цікавий факт. Один із професорів, готуючись до закінчення своєї викладацької кар'єри, звернувся до Меланхтона із проханням, щоб той зайняв його місце. Звісно, не варто думати, що можливість працювати викладачем в університеті залежала тільки від бажання окремого викладача і Меланхтона. Однак можна погодитися: сам факт є чудовою ілюстрацією того, що молодий студент мав помітну схильність до викладацької діяльності – вона і була відзначена у риторичній пропозиції професора. До того ж студенти, колеги Меланхтона, як свідчать джерела, цілком погоджувалися із такою думкою. Див.: Stempel H. Melanchthons pädagogisches Wirken / H. Stempel. – Bielefeld: Luther-Verlag, 1979. – S. 20; Також відомо, що в гейдельберзький період Меланхтон давав приватні уроки обом синам графа Льовенштейна. Див.: CR X. 260.

³ Melanchthon P. Rede vor der akademischen Jugend Wittenbergs «Über die Neugestaltung des Universitätsstudiums» (Wittenberger Antrittsvorlesung) / P. Melanchthon // Der Deutsche Renaissance-Humanismus. – Leipzig, 1981. – S. 499-514.

⁴ Gebhardt A. Philipp Melanchthon – Praeceptor Germanie / A. Gebhardt. – Marburg: Tectum, 2008. – S. 7.

античності, про відновлення ґрунтовного вивчення давніх мов і шанобливого ставлення до філософії. А це, на думку гуманіста, приведе до очищення церкви.

Не можна сказати, що відродження вивчення мов було його власним відкриттям. Меланхтон рухався в руслі етики Північного гуманізму. Німецькі гуманістичні товариства, прагнучи відкрити античну спадщину, по суті, відроджували та плекали античні мови і літературу¹, оскільки були переконані, що саме у такий спосіб можна досягнути вільного розвитку особистості і поліпшити людську природу². Ідея ж Меланхтона полягала у використанні наукових надбань гуманізму для створення наукової теології, яка, як йому здавалося, вела до істинного вчення і єдності церкви³. Проте одного розуміння виявилось недостатньо, необхідно було створити нову систему, у тому числі і шкільної освіти, яка б виховувала школярів і студентів у дусі цінностей гуманізму і Реформації. Стара, морально застаріла шкільна система впоратися із поставленим завданням була не спроможна⁴.

Меланхтон, порушивши проблему реформування навчання, отримав в особі Лютера надійного союзника, який не лише поділяв думку про необхідність повернення до давніх мов, джерел і Біблії⁵, але і запропонував практичні кроки здійснення реформи. Вони полягали у тому, щоб передати піклування школою світській владі та суспільству. Наслідком стало видання на

¹ Kraze J. Melanchthons ethische Kommentare und Lehrbücher / J. Kraze // Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts. Begleitband zur Ausstellung im kulturhistorischen Museum. Rostock, 25.04-13.07.1997. Rostocker Studien zur Kulturwissenschaft. – 1997. – № 1. – S. 195-214.

² Bornkamm H. Humanismus und Reformation im Menschenbilde Melanchthons / H. Bornkamm // Das Jahrhundert der Reformation. Gestalten und Kräfte. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966. – S. 69-88.

³ Kuropka N. Melanchthon im Profil / N. Kuropka. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 10.

⁴ Borst A. Lebensformen im Mittelalter / A. Borst. – Frankfurt a. M.: Nikol, 1979. – S. 572.

⁵ Melanchton Ph. Rede vor der akademischen Jugend Wittenbergs „Über die Neugestaltung des Universitätsstudiums“ (Wittenberger Antrittsvorlesung) / P. Melanchthon // Trillitzsch W. Der Deutsche Renaissance-humanismus. – Leipzig: Röderberg-Verlag, 1981. – S. 502.

початку лютого 1524 р. твору «До радників усіх міст землі німецької. Про те, що їм належить засновувати і підтримувати християнські школи»¹.

Твір став публічним зверненням до владних інститутів за підтримкою і засвідчив глибоке розуміння Лютером вузлових проблем освіти. Одночасно він розкрив власне бачення основних шляхів реформування шкільної освіти.

Отже, на початку XVI ст. німецькі школи, як і вся система початкової освіти, перебували у середньовічних межах церковних і міських муніципальних консервативних корпорацій. Вони виявилися нездатними забезпечити кваліфікованими державними і церковними службовцями нове буржуазне суспільство. Церковна юрисдикція, брак кваліфікованих викладацько-педагогічних кадрів і нестача коштів перетворили школу на малоефективний інститут, не здатний сприяти Реформації. Внаслідок цього з початком Реформації освіта потрапляє у центр уваги реформаторів і світської влади, що привело в короткій перспективі до реформування і заснування нових шкіл. Передусім це відбулося в таких містах як Ейслебен, Нюрнберг, Магдебург тощо.

¹ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учредить и поддерживать христианские школы // Время молчания прошло. Избранные произведения 1520-1526 гг. Пер. Ю. Голубкина. – Харьков: Око, 1994. – С. 178.

2.3. Реформа школи Ейслебена: гуманістична парадигма

Найповніше напрями реформування школи та їх основні аспекти розкриває комплекс джерел, який складається зі створених Меланхтоном шкільних статутів, листування з магістратами та колегами, а також публічних промов, присвячених освіті та школам. У цьому розділі ми акцентуємо увагу на трьох школах для яких Меланхтон написав навчальні плани та статутні документи. Це школа Ейслебена (заснована в 1525 р.), Нюрнберзька вища школа (1524) і школа Херцбергу (1538). Також розглянемо плани занять для окремих учнів, що доповнить уявлення про загальний напрям реформ і принципів педагогіки Філіпа Меланхтона. Згадувані школи важливі тим, що вони були різними за своїм навчальним наповненням, завданнями і статусом. Їх реформування, яке розпочалося у 1524-1526 р., стало своєрідним апробаційним майданчиком для майбутньої загальної реформи освітянської системи. Особливо активно вона буде впроваджуватися після створення «візитаційних комісій» для дослідження церковних та шкільних справ у курфюршестві Саксонському. Керівництва для візитаторів також напише Меланхтон у 1528 р.¹.

Загальний нагляд за школами і турбота про їх реформування стали особливим етапом у житті Меланхтона. Німецький дослідник Адольф фон Гарнак ще в кінці XIX ст. досить оригінально охарактеризував роль Меланхтона в німецькій освіті та протестантському русі: «Він урятував протестантизм для науки і науки для протестантизму»². Визначення цілком справедливе, особливо з огляду на постановку та вирішення реформатором двох основних завдань. Перше полягало у зближенні двох освітніх систем –

¹ Articuli de quibus egerunt per visitatores in Regione Saxoniae. CR. Vol. XXVI.

² Harnack A. Philipp Melanchthon. Rede bei der Feier zum vierhundertjährigen Gedächtnis der Geburt Philipp Melanchthon's gehalten in der Aulader Königlichen Friedrich-Wilhelms-Univeersität in Berlin am 16. Februar / A. Harnack. – Berlin: Kurt Nowak, 1897. – S. 17.

шкільної та вищої, що полегшувало б перехід школяра від школи до університету. Університетські курси мали стати логічним продовженням попередньої шкільної програми. Друге завдання було набагато складнішим: реформатор прагнув створити особливий навчальний простір, де б виховання учнів ґрунтувалося на побожності й ученості (*pietas et eruditio*).

Нині існує велика кількість досліджень, присвячених реформуванню школи та педагогіці Філіпа Меланхтона¹. Однак не всі дослідницькі завдання можна зараз вважати розв'язаними. Особливо це стосується теорії і практики

¹ Hartfelder K. Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae / K. Hartfelder // *Monumenta Germaniae Paedagogica* Bd. 7. / Hrs. von K. Kehrbach. – Berlin: Hofmann, 1889. – 687 p.; Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae / Hg. vom Melanchthon-Komitee der Deutschen Demokratischen Republik. – Berlin: Akademie Verlag, 1963. – 315 s.; Stempel H. Melanchthons pädagogisches Wirken / H. Stempel. – Bielefeld: Luther-Verlag, 1979. – 224 p.; Schmidt G. R. Philipp Melanchthon. Glaube und Bildung. Texte zum christlichen Humanismus. Lateinisch/Deutsch / G. R. Schmidt. – Stuttgart: Reclam, 1989. – 221 s.; Scheible H. Melanchthon und die Reformation. Forschungsbeiträge / H. Scheible. – Mainz: P. von Zabern, 1996. – 578 s.; Stupperich R. Philipp Melanchthon. Gelehrter und Politiker / R. Stupperich. – Göttingen: Muster-Schmidt Verlag, 1996. – 119 p.; Scheible H. Melanchthon. Eine Biographie / H. Scheible. – München: Verlag C.H. Beck, 1997. – 294 p.; Schwab H. Philipp Melanchthon. Der Lehrer Deutschlands. Ein biographisches Lesebuch / H. Schwab. – München: Dt. Taschenbuch-Verl., 1997. – 282 s.; Melanchthon in seinen Schülern / Hg. von Heinz Scheible. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1997. – 587 s.; Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts. Begleitband zur Ausstellung / Hg. von Jürgen Leonhardt. – Rostock: Universität Rostock, 1997. – 254 p.; Werk und Rezeption Philipp Melanchthons in Universität und Schule bis ins 18. Jahrhundert. Tagung anlässlich seines 500. Geburtstages an der Universität Leipzig. – Leipzig: Leipzig Evang. Verl.-Anst., 1999. – 204 s.; Scheible H. Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit / H. Scheible // *Lutherjahrbuch*. – 1999. – No. 66. – S. 237-262; Greschat M. Philipp Melanchthon. Theologe, Pädagoge und Humanist. – Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 2010. – 207 s.; Asche M. Philipp Melanchthon als christlicher Schulhumanist und Bildungsreformer - Wittenberg und der Export des humanistischen Bildungsprogramms / M. Asche // *P. Melanchthon. Seine Bedeutung für Kirche und Theologie, Bildung und Wissenschaft*. – Neukirchen-Vluyn, 2010. – S. 75-94; Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – 478 s.; Philipp Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / Hg. von Irene Dingel. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – 422 p.; Der frühe Melanchthon und der Humanismus. Akten des gemeinsam mit dem Melanchthonhaus Breiten am 6/7. November, 2009 veranstalteten Symposiums in Breiten / Hg. von Franz Fuchs. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2011. – 166 s.

втілення Меланхтоном у педагогічні практики таких важливих принципів, як *pietas et eruditio* – поєднання гуманістичних і релігійних ідей. Також необхідно з'ясувати їх співвідношення в навчальних планах. Важливою є і проблема еволюції уявлень Меланхтона щодо наповненості освітянських програм релігійним компонентом.

Розпочнемо розгляд цих проблем з Ейслебенського навчального шкільного плану, який був знайдений істориком літератури і бібліотекарем Фрідріхом Лоренцом Гоффманом (1790-1871) серед фоліантів Гамбурзької міської бібліотеки. У 1865 р. шкільний план стараннями Ф. Гоффмана був опублікований під заголовком «Найдавніший із до сьогодні відомих шкільних планів для німецької школи (школа міста Ейслебену) 1525 р.»¹. Назва не зовсім відповідає дійсності, оскільки навчальний план для *німецької школи* не був планом для суто німецькомовної школи, але для існуючої в Ейслебені латинської школи. По-друге, не був цей план і найстарішим із відомих (*Der älteste, bis jetzt bekannte Lehrplan*), оскільки німецькі та латинські школи розпочинали свою історію аж ніяк не в XVI ст. і для середньовічної школи було нормою мати розроблений під її специфіку *Lehrplan* (навчальний план).

Авторство навчального плану довго залишалось дискусійним. Полеміка розпочалася ще в позитивістській історіографії другої половини XIX ст., коли було поставлено під сумнів авторство Меланхтона². Однак необґрунтованість подібних закидів була виявлена фахівцями з історії німецької освіти ще в кінці XIX ст. Так, К. Хартфельдер у своїй праці³, що стала класичною, вказуючи на витоки дискусії зазначив, що її появу спровокували згадувані у плані імена

¹ Melanchthon Ph. Der älteste bis jetzt bekannte Lehrplan für eine deutsche Schule (die Schule der Stadt Eisleben) im Jahre 1525, aufgefunden und nach dem Originaldrucke nebst einigen Bemerkungen herausgegeben von Friedrich Lorenz Hoffmann / P. Melanchthon. – Hamburg: Perthes-Besser und Mauke, 1865. – 32 s.

² Див про це: Stempel H. Melanchthons pädagogisches Wirken... – S. 71.

³ Саме його видання ми використовуємо у даному дослідженні. Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben (1525) // Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 1-4.

вірогідних авторів – Германа Туліха та Йоганна Агриколи¹, а також той факт, що для проведення реформи навчального закладу був запрошений особисто Мартін Лютер. Сам К. Хартфельдер, посилаючись на власний філологічний аналіз тексту, на зміст і форму документа, у передмові до видання навчальної програми в 1892 р. вказав автором саме Меланхтона. Наявність згадок у тексті імен Йоганна Агриколи та Германа Туліха Хартфельдер пояснює тим, що вони виявилися причетними до планів як видавці². Не міг бути автором планів і Мартін Лютер, зауважує Хартфельдер, і як аргумент на користь Меланхтона наводить той факт, що головного реформатора в цей час хвилювали зовсім інші проблеми. Лютер під час цієї достатньо короткої подорожі був цілком зайнятий вирішенням нагальнішої проблеми, пов'язаної із селянською війною, і готував трактат «Заклик до миру у зв'язку із 12 статтями швабського селянства» («Ermahnung zum Frieden auf die zwölf Artikel der Bauernschaft in Schwaben»)³. Однак дати достатньо вичерпну відповідь на це питання можна лише шляхом порівняння згадуваних планів зі змістовною частиною шкільних планів 1526-1556 рр., написаних беззаперечно Меланхтоном.

Ідея створення навчального плану для школи Ейслебену, як і ідея реформування даної школи, виникла після Селянської війни (1524-1525). Жорстокі події селянського заколоту стали вагомим аргументом, який використовував Меланхтон для переконання влади в необхідності надання освіти «низам». Тоді, у 1525 р., наприкінці Селянської війни, Меланхтон у ролі експерта-теолога був запрошений для розгляду селянських скарг. Свою думку гуманіст публічно виклав у невеликому трактаті «Widder die artickel der Bawrschafft»⁴ («Проти селянських статей»), у якому, окрім аналізу селянських вимог, гуманіст червоною лінією проводить думку щодо необхідності надання освіти нижчим верствам. Меланхтон розвиває ідею тісної співпраці церковної

¹ Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – S. 1.

² Ibid.

³ «Ermahnung zum Frieden auf die zwölf Artikel der Bauernschaft in Schwaben» WA. XVIII. – S. 281, 291-292.

⁴ «Widder die artickel der Bawrschafft». StA I. 211, 25-29 Nr. 13.

та світської влади, яка б усунула кричуще невігластво притаманне селянству. Він аргументовано переконує в існуванні тісного зв'язку між неосвіченістю та виникненням суспільних заворушень. Використовуючи приклади із сучасних йому подій, Меланхтон вказував, що повсталі селяни, серед яких були дезорієнтовані релігійними суперечками маргінальні елементи, анабаптисти, різноманітні пророки з містичними видіннями і туманними уявленнями про майбутнє, у своїй масі належали до зовсім неосвічених людей, які ніколи нічому не вчилися. Гуманіст, після критики селянських вимог, цілком справедливо картає церковну та світську владу за відсутність потрібної уваги до поширення освіти, що, у свою чергу, негативно впливає на суспільний клімат та створює ґрунт для народних заворушень¹. Тому план для школи Ейслебена можна розглядати як логічне продовження політики Меланхтона у реформуванні освіти і як важливий крок з нівелювання соціального напруження. Про це автор заявляє в перших рядках плану, запевняючи в його корисності та важливості для суспільства².

Загалом, навчальний план для латинської школи Ейслебена є зовсім невеликим трактатом, що складається із двох частин. У першій міститься опис обов'язкових дисциплін з урахуванням поділу на три класи, а друга частина, є, по суті, панегіриком графу Альбрехту Мансфельдському (1480-1560).

Похвала політичному діячеві і володарю у шкільному статуті на перший погляд видається недоречною. Однак її присутність стає зрозумілою з огляду на певні обставини: по-перше, заслуга й ініціатива створення школи належала графам Мансфельдам³, по-друге, Меланхтон вважав за необхідне в реформуванні освіти поєднання потенцій світських і духовних інститутів. Цю ж ідею, як відомо, і це ми не раз підкреслювали, гаряче підтримував і обґрунтовував Мартін Лютер. В Ейслебені, завдяки активній позиції графа

¹ StA I. 211, 25-29 Nr. 13.

² «Constituerunt utili consilio scholam nobilissimi Comites a Mansfelt...». Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – S. 2.

³ Stempel H. Melanchthons pädagogisches Wirken / H. Stempel. – Bielefeld, 1979. – S. 71.

Мансфельдського, його підтримці освітянських ініціатив, склалася ідеальна, на думку Меланхтона, ситуація, коли можливо було досягти того, що не вдалося зробити поодинці ні католицькій церкві, ні гуманістам. Саме цим можна пояснити панегіричну частину трактату. Без урахування контексту пасаж, у якому Меланхтон порівнює Альбрехта із Аполлоном, Августом, а також називає графа найвидатнішим меценатом, виглядав би емоційним панегіриком.

Зауважимо і на такий суттєвий момент, що свого часу Альбрехт Мансфельдський особисто звертався до Мартіна Лютера із проханням посприяти і допомогти у створенні нової школи. Безпосереднє апелювання до головного керманіча Реформації не є випадковим, адже Мартін Лютер народився в Ейслебені та був хрещений у місцевій церкві Св. Петра¹. Там же пройшов його перший дитячий рік. Щоправда Лютер почав ходити в школу в іншому містечку, в Мансфельді, куди переїхала його родина у 1484 р.². До кінця життя великий реформатор не відчував жодного захоплення від своєї Alma Mater. Набагато пізніше, уже дорослий Мартін Лютер пояснив прохолодне ставлення до школи у власних спогадах. Він яскраво описав усе варварство при навчанні школярів і те, як не міг без жаху згадати про «шкільне чистилище» і «паскудників-учителів (*abgeschmackte Schulmeister*), які своєю грубістю занепастили немало талантів»³. Реформатор особливо підкреслював немилосердність викладачів: «Деякі наставники були жорстокі, як кати». Незважаючи на те, що Мартін був не із ледачих і виявляв неабиякі здібності в навчанні, одного разу без причини «під час вранішніх занять був п'ятнадцять разів підданий шмаганню різками»⁴.

Неприваблива картина шкільного навчання, судячи зі спогадів Лютера, не була винятком, радше правилом для багатьох шкіл Німеччини. У трактаті

¹ Niemann L. Geschichte der Grafen von Mansfeld / L. Niemann. – Halberstadt: Lorleberg, 1834. – S. 84.

² Fausel H. Martin Luther... – S. 14-15.

³ Ibid. – S. 15.

⁴ Ibid.

«До радників усіх міст землі німецької...» Лютер, згадуючи своє навчання, дав експресивну оцінку результативності дореформаційної школи: «Завдяки такому навчанню можна було стати лише ослом, колодою, пеньком. Можна було провчитися двадцять, сорок років і не знати ні латини, ні німецької. А про мерзенне, розпутне життя [старих шкіл і монастирів], у яких розбещували шляхетну, нещасну молодь, я й говорити не буду»¹.

Неприємні спогади про школу, таким чином, стали ще однією вагомою мотивацією Лютера, щоб прибути до Ейслебену і допомогти у вирішенні проблеми перебудови самої шкільної системи. Альбрехт Мансфельдський, найімовірніше, не був посвячений у подробиці дитячих переживань Лютера, однак мав усі підстави розраховувати на зацікавленість Лютера у вирішенні важливої проблеми на своїй малій батьківщині. Лютер дійсно відвідав Ейслебен, хоча прибув туди не один, а у супроводі Філіпа Меланхтона та Йоганна Агриколи². Саме склад делегації і дав частково підстави для припущення щодо авторства шкільного плану М. Лютера.

Перш ніж детально аналізувати документ, зауважимо, що головною ідеєю, або сутністю меланхтонівської концепції³ реформування освіти було поєднання базових християнських цінностей зі світською вченістю. На думку гуманіста, це було необхідною умовою для формування шляхетних громадянських чеснот, без яких немислима в майбутньому діяльність на державній службі, у сфері освіти, а також на церковних посадах⁴. Г. Штемпель, досліджуючи педагогічну діяльність Меланхтона, свого часу також відзначив,

¹ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учредить и поддерживать христианские школы // Время молчания прошло. Избранные произведения 1520-1526 гг. Пер. Ю. Голубкина. – Харьков: Око, 1994. – С. 161.

² Melancthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – S. 1. Агрикола прибувши до Ейслебену з 1525 р. залишився пастором церкви св. Миколая та очолив латинську школу Ейслебену.

³ Під концепцією (від лат. conceptio – система) ми розуміємо систему поглядів на певну проблему і задум, що визначив стратегію дій при здійсненні освітянських реформ.

⁴ CR. XI. – P. 214.

що у навчальній системі Меланхтона домінувало переконання, що навчання тільки тоді може мати успіх, коли буде пов'язане із благочестям¹. І це твердження цілком корелюється із теологічними уявленнями Меланхтона щодо свободи людської волі та можливості поліпшувати людське єство освітою.

Щодо тактики реалізації концепції, то вона, судячи із документів, полягала у створенні узгодженої освітньої системи, яка б органічно пов'язувала набуті знання та забезпечувала поступальний рух у вивченні від елементарного до складного. Ідея не нова і теоретично сама по собі зрозуміла для середньовічної школи, особливо якщо ця школа готувала учнів для вступу в університет. Однак Меланхтон спробував наповнити її новим змістом, перетворити школу в систему, яка б дійсно максимально ефективно забезпечувала поступальний рух у всіх типах шкіл. Практичні поради щодо шляхів реалізації заявленого принципу, які ми знаходимо в документі, надають підстави розглядати реформовану школу як неординарне явище для німецької освіти. У цьому випадку ідеться, насамперед, про школу нового типу з поділом на класи².

Варто підкреслити, що хоч Меланхтона вважають першим, хто розробив для Німеччини нові плани із системою поділів на класи, однак він не був новатором у загальноєвропейському масштабі. Можна перерахувати низку шкіл у різних країнах, де існував поділ на класи. Німецький учений Фрідріх Ханн зазначає, що практика класної системи існувала в Західній Європі ще у XV ст., і класів могло бути навіть більше, ніж три³.

Останні дослідження нідерландських учених доводять, що школи із поділом на класи існували і в XIV ст. Щоправда у економічно успішних Нідерландах, де активний розвиток промисловості й торгівлі вимагав освічених людей і суттєво іншого типу школи. Вана Енгена у праці про діяльність шкіл у

¹ Stempel H. Melanchthonspädagogisches Wirken... – S. 75.

² Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – S. 3-6.

³ Hahn F. Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jahrhunderts. Pädagogische Forschungen 3 / F. Hahn. – Heidelberg: **Quelle und Meyer**, 1957. – S. 30.

Нідерландах XIV ст. відзначає, що у Девентері та Зволле існували заклади, які склалися із дев'яти класів. Щоправда, у цій школі класи рахувалися з кінця, – найстарші юнаки були у другому та першому класах¹. Старші учні також мали право виконувати функції вчителів (лекторів) у нижчих класах. Привілейоване становище першого та другого класів пов'язували із тим, що у цих двох класах учні отримували ґрунтовну освіту і базові знання з філософії. Випускники зазначених класів були добре підготовленими абітурієнтами з адаптованим до університетського рівнем знань, який дозволяв вступати на артистичний факультет². Третій клас завершувався комплексом дисциплін, що закріплювали фундаментальні знання із граматики та логіки – рівень, доступний більшості місцевих шкіл³.

Практику поділу школи на класи знаходимо й у школі Девентера. Вона за своїм рівнем була вищою за існуючі в інших містах латинські школи, бо мала, окрім шести звичайних класів, з октави (*octava* – вісім) до терції (*tertia* – три), ще два вищі класи, *secunda* (другий) та *prima* (перший)⁴.

Предмети, які викладали у цих двох вищих класах (*secunda* та *prima*), виходили за межі звичайних дисциплін, характерних для міських шкіл, як-то латина та діалектика. Навчальні програми включали предмети, подібні до тих, які викладалися на факультеті вільних мистецтв в університеті. Зокрема, за цими планами школярам викладали філософію⁵. Ті, хто успішно закінчив два вищі класи, могли, після певної підготовки, вступити до університету для отримання ступеню бакалавра вільних мистецтв. Звідси й бажання найбільш яскравих учнів і школярів з інших міст, закінчити другий та перший класи⁶.

¹ Van Engen J. *Sisters and Brothers of the Common Life: The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* / J. van Engen. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013. – S. 144.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Post R. *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism* / R. Post. – Leiden: Brill, 1968. – P. 207. Мається на увазі шість класів, якщо рахувати з восьмого до третього.

⁵ Ibid. – P. 208.

⁶ Ibid.

Проте більшість учнів не йшла далі четвертого чи третього класу, задовольняючись отриманими знаннями, достатніми для заняття торгівлею, підприємництвом, або ж вступу до монастиря чи духовної кар'єри¹.

Іншим показовим прикладом була школа св. Павла в Англії, заснована у 1508 р. відомим гуманістом Джоном Колетом (1466-1519)². У цій школі, за різними джерелами, було 8 чи 9 класів. У кожному класі разом зі старостою (*one principall chylde*) навчалось по 17 учнів³. Невизначеність у кількості класів сама по собі вже є важливою і досі невирішеною дослідницькою проблемою. Як зазначає Л. В. Софронова, плутанина в кількості класів пояснюється непевними даними сучасників. Еразм Роттердамський, який професійно цікавився шкільною проблематикою і особисто відвідував школу, що саме по собі дає підстави довіряти його свідченням, говорить про дев'ять класів. З іншого боку, відомо, що кардинал Уолсі в 1528 р. заснував граматичну школу в Іпсвічі, де кількість класів «за прикладом школи св. Павла» дорівнювала восьми. Л. В. Софронова припускає, що на початку 20-х р. XVI ст. кількість класів у школі була скорочена до восьми при збереженні загальної кількості учнів, або ж, що більш вірогідно, Уолсі не враховував групу підготовчого класу початкової освіти, яких називали катехуменами. Однак очевидно, що принцип поділу на класи, запропонований Колетом, позитивно зарекомендував, оскільки подібну школу, як ми вже знаємо, у 1528 р. заснував кардинал Уолсі в Іпсвічі⁴.

Отже, поділ на класи, як було з'ясовано, на початку XVI ст. став достатньо тривіальним явищем, що, звичайно, було відомо Меланхтону. Тоді виникає питання: чому Меланхтон, знаючи про європейські школи на вісім класів, створює шкільний план на школу із трьома класами? Можна частково погодитися із твердженням Г. Штемпеля, що поділ на три класи хоч і не був ідеальним, але виявився найоптимальнішим та найефективнішим в умовах

¹ Post R. The Modern Devotion... – P. 208.

² Софронова Л. Джон Колет. Опыт реставрации образа христианского мыслителя ренессансной эпохи / Л. Софронова. – Нижний Новгород: НГПУ, 2009. – С. 291-292.

³ Там само. – С. 319.

⁴ Там само. – С. 319-320.

складної економічної і політичної ситуації у Саксонії і таким, який дав результат у близькій перспективі¹. Власне, Г. Штемпель підкреслює, що трикласна форма гарантувала навчання, яке за короткий термін закрило б проблему освічених кадрів у сфері державного управління і церковної служби.

Однак не варто спрощувати меланхтонівську школу, зводячи її значення до елементарної, оскільки, зауважимо, що це не був звичний поділ на класи за віком і з чітко фіксованим річним циклом навчання. Меланхтон у жодному документі не говорить про те, що поділ мав відбуватися за віковими характеристиками, або ж про те, що тривалість перебування в одному класі обмежується фіксованими часовими рамками, тобто, звичним для сучасної школи роком. Ми також не маємо даних, чи існував якийсь затверджений термін навчання в одному класі. Дослідники сходяться на думці, що перебування у одному класі передбачало триваліший термін, аніж один рік². І цей висновок жодним чином не суперечить меланхтонівській ідеї кваліфікаційного прогресу, коли перехід учня від одного класу до іншого здійснювався лише після засвоєння предметів, призначених для нижчого класу. Саме тому в класах могли перебувати діти різного віку.

Цілком очевидно, що Меланхтон свідомо зупинився на цій системі, вважаючи її досконалішою від річного навчання. Меланхтон про систему з річними класами, безумовно, знав. Поділ на класи із річним циклом навчання не був чимось новим у тогочасній Європі і навіть у тій же Німеччині. Йоганн Штурм (Johann Sturm)³ обґрунтовував ідею річних курсів навчання у школі¹.

¹ Stempel H. Melanchthonspädagogisches Wirken... – S. 20.

² Groll R. Philipp Melanchthon als Erzieher / R. Groll // P. Melanchthon 1497-1560. Gedenkschrift zum 400. Todestag des Reformators, 19. April 1560/1960. – Bretten: Melanchthonverein, 1960. – S. 67.

³ Йоганн Штурм (1507-1589), гуманіст і відомий педагог, вважається послідовником освітянських ідей Меланхтона. Займався реорганізацією освіти у Страсбурзі. Його перу належать кілька трактатів, пов'язаних зі шкільним навчанням та вихованням. Див. про нього: Krey H. Sturm Johannes // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. B. 11. – Herzberg: Bautz, 1996. – S. 145-149; Schröder B. Johannes Sturm (1507-1589) – Pädagoge der Reformation / B. Schröder. – Jena: IKS Garamond, 2009. – 423 s.

Чому ж Меланхтон обрав саме таку модель школи? Його логіка стає зрозумілою при аналізі предметного наповнення навчальної програми і методики викладання.

Розглянемо навчальну програму усіх трьох класів. Як зазначає у шкільному плані Меланхтон, «перший клас – елементарний, де читають тексти з народних книжок, які для цього написані, і для цього годяться, а також містять сентенції. Підходить Педологія Мозеляна², байки Езопа і моральні дистихи Катона, які й прославили його ім'я, і Міми Лаберія (Публілія Сира). Ці книги хлопчики вивчають, і вчитель їм пояснює їх»³.

У наступному – другому класі – програма ускладнювалася. До вивчення пропонувалися такі автори як Теренцій і Вергілій. На базі вивчення їх творчості удосконалювали граматику та поповнювали словниковий запас учнів⁴. Окремо Меланхтон звернув увагу на користь від вивчення буколів⁵ авторів XIV-XVI ст.

¹ Rude A. Die bedeutendsten Evangelischen Schulordnungen des 16. Jahrhunderts nach ihrem pädagogischen Gehalte, Pädagogisches Magazin 32, Abhandlungen vom Gebiete der Pädagogik und ihrer Hilfswissenschaften / A. Rude. – Langensalza: H. Beyer, 1893. – S. 10.

² Петро Мозелян (1493-1524), гуманіст, філолог і католицький теолог, який із симпатією ставився до Мартіна Лютера. У 1518 році Петро Мозелян познайомився із Меланхтоном, з яким щиро товаришував попри теологічні розбіжності. Був присутнім і брав участь у Лейпцизькому диспуті. Як переконаний еразміанець виступав за примирення, і намагався бути посередником між Мартіном Лютером і доктором Йоганном Екком. Див.: Schober R. Petrus Mosellanus, 1493-1524, ein vergessener Mosel-Humanist / R. Schober. – Koblenz: Görres Verlag, 1979. – 138 s.; Ostermann M. Festschrift zur 500-Jahrfeier von Petrus Mosellanus / Manfred Ostermann. – Bruttig: Fankel, 1993. – 16 s.

³ Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – S. 3.

⁴ Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – S. 3. Другий клас для тих, які до цього вже вчилися граматиці; [...] Їм пропонуються наступні автори: Теренцій і Вергілій, з них беруть правила і словниковий запас.

⁵ Буколіки або буколічна поезія – (від грецького Βουκόλος – bukolos, «пастух») жанр античної поезії, що ідеалізовано зображує пастуше життя. Буколічна поезія виникла з сицилійсько-грецьких пісень пастухів. Займає проміжне місце між епосом і драмою. Базується на протиставленні розкішного, але аморального життя більш багатих прошарків міського суспільства. Популярність буколіки отримали завдяки творчості Вергілію (70-19 pp. до. Р.Х.). Найбільш знаменита IV еклога («Pollio») названа по імені римського консула Гая Азинія Полліона, у

з огляду на те, що цей тип поезії «сумірний розумовим здібностям хлопчиків», а також вони (ці книги) «своїми оповідями, листами, віршами привчають до гарного стилю»¹.

Третій клас у новій шкільній схемі Меланхтона виявився найбільш навантаженим. Тут уже було осучаснено діалектику і риторику, дисципліни, як зауважує Теобальд Ціглер, суттєво занедбані в середні віки, бо проповідь у середньовіччі відійшла на друге місце, поступившись граматиці². Діалектику та риторику викладали за новим підручником Еразма Роттердамського. Водночас, навчання за його підручником передбачало ґрунтовну попередню підготовку, на що і звертає увагу Меланхтон: «Хто ж добре вивчить правила граматики, тому викладають діалектику й риторику за книгою Еразма *«De duplici copia»*³. Тут варто звернути увагу на те, що цей трактат, повна назва якого *«De duplici copia rerum ac verborum commentarii duo»*, призначався, власне, для викладання студентам в університетах⁴.

З інших дисциплін, які варто вивчати у школі, Меланхтон виокремив історію та поезику. Думка, що прозвучала в його вступній промові *«De corrigendis adolescentiae studiis»* (1518) про підвищення статусу історії і

якій Вергілій пророкує настання золотого віку, що пов'язувався із народженням дитини, яка змінить світ. У середні віки IV еклога вважалася пророцтвом про Христа, що і визначило багато в чому адаптацію Вергілія. В XIV-XVI ст. буколіки переживають певний ренесанс. Данину буколікам віддають і в XVII та XVIII ст. Див про це: Альбрехт М. фон. История римской литературы / Пер. с нем. – Т. 2. – М., 2004. С. 735—780.; Аверинцев С. Две тысячи лет с Вергилием / С. Аверинцев // Аверинцев С. Поэты. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 19-42.

¹ Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – S. 4

² Ziegler T. Geschichte der Pädagogik / Theobald Ziegler. – München: Beck, 2014. – S. 26.

³ Твір *«De duplici copia rerum ac verborum commentarii duo»* вперше був опублікований у 1512 р. і мав на меті навчити студентів, які вивчали діалектику «теорії аргументації». Для інтерпретації тексту Еразм, як інструмент, використовує топіку, в силу чого його трактат поклав початок новому жанру літератури – *loci communes*.

⁴ Callahan V. «The De Copia: The Bounteous Horn». Essays on the Work of Erasmus / V. Callahan. – New Haven: Yale University Press, 1978. – P. 99-109.

поетики¹, отримала у шкільному плані подальший розвиток. Гуманіст, вважаючи історію необхідною й органічною складовою навчання, рекомендував вивчати її за трактатами античних авторів – Тіта Лівія, а також Гая Саллюстія Кріспа, оскільки роботи цих гідних мужів такі, що «приносять задоволення»² а, отже, будуть легко засвоюватися. Поезію Меланхтон рекомендував вивчати за творами Вергілія, Горація і «Метаморфозами» Овідія³. Для удосконалення красномовства – промови Цицерона, хоч із застереженням – вибирати такі промови, у яких якомога менше «темних місць»⁴.

Окремо Меланхтон загострює увагу на вивченні учнями різноманітних стилів письма, самостійного складання віршів і промов про «одного із гідних мужів»⁵. Особливу увагу він звертає на вміння написати лист, рекомендуючи вивчати мистецтво листування за Еразмом⁶. Підкреслимо, що це була одна із навчальних новацій Меланхтона в дусі традицій європейського гуманістичного руху. Відроджені європейським Ренесансом античні практики вченого листування⁷ у нових умовах реформаційної Європи сприяли розширенню кордонів «Республіки вчених» («*Respublica literaria*»)⁸ і пошуку взаєморозуміння в ідеологічно розколотих суспільствах. Навчати мистецтву листування Меланхтон рекомендував за зовсім новим підручником Еразма Роттердамського «*De conscribendis epistolis*»⁹ 1522 року.

¹ CR Vol. XI. – S. 22.

² Melancthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben ... – S. 4. На жаль, Меланхтон не уточнює, про які конкретно твори йдеться мова.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Viertel A. Die Wiederauffindung von Ciceros Briefen durch Petrarca. Eine philologischkritische Untersuchung / A. Viertel. – Königsberg: Hartung, 1879 – S. 3.

⁸ Про роль листів у культурній діяльності гуманістів ми докладно розповімо у наступному розділі.

⁹ Erasmus von Rotterdam. *De conscribendis epistolis*, 1522: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami / Erasmus von Rotterdam. – Amsterdam: Elsevier, 1971. – S. 153-579.

Вельми важливими є поради щодо вивчення трактатів Цицерона: «Про обов'язки», «Про дружбу», «Про старість» («Enarranda etiam Officia», «De amicitia», «De senectute»)¹. Цілком очевидно, що ці пізні твори Цицерона потрапили до списку рекомендованих для вивчення трактатів не випадково. Вочевидь, значною мірою це пов'язано з чеснотами, націленими на поліпшення моральних підвалин суспільства, які пропагує оратор. Громадянський обов'язок, служіння державі, дотримання добрих стосунків у суспільстві, як і вміння підвищувати свій культурний рівень, – Меланхтон буде культивувати в різних формах своєї педагогічної діяльності.

Певним дисонансом звучить трактат «Про старість», який ніби зовсім не на часі для учнів третього класу. Однак зміст твору пояснює логіку Меланхтона. У трактаті йдеться про цінність мудрості людей похилого віку в політиці, побуті і релігії. І це стає ще одним ключем, що розкриває завдання нової школи: поєднання світської вченості, християнських принципів і базових загальнолюдських цінностей.

Низка рекомендацій стосувалася вивчення мови – «серця» гуманізму. Меланхтон пропонує вивчати давні мови із третього класу тим, «...хто покаже свої тверді знання в латинській мові і виявить свої здібності, [той] починає вчити основи грецької за допомогою підручника граматики Еколампадія, і також за діалогами Лукіана, потім по черзі – Гесіода і Гомера. Деякі ж *[учні – П. К.]*, що доклали до цього зусиль, почнуть вивчати єврейську мову»². Меланхтон особливо акцентує на необхідності викладати дітям новий матеріал з урахуванням їхньої здатності до засвоєння і лише після того, як учень здолає чергову сходинку. Гуманіст закликає вчителів у кожному випадку брати до уваги особливості кожної дитини і не форсувати навчання, виявляти гнучкість: «*sensim per gradusquosdam*». Ця думка буде звучати рефреном і в подальших рекомендаціях та інструкціях, оскільки перевантаження, на його думку,

¹ Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – P. 4.

² Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – P. 5.

шкідливе, адже відбиває сам інтерес до вивчення мов і «не приносить бажаної користі»¹.

Подібним чином Меланхтон радив підходити до навчання математиці: «Було б бажано, якби викладали не тільки мистецтва, але також і математику, і все коло мистецтв. [...] Якщо в одному предметі [учень] досягає успіху, то переходить до математики»².

Одночасно гуманіст у документі піднімає ще одну важливу проблему. Він говорить: «Працю вивчення такого розмаїття мов і текстів, звалених [на учнів], слід полегшувати згідно з порядком і розсудливістю. Тягар цей буде непосильним учню, якщо починати вчити його грецькій і єврейській до того, як він добре просунеться в латині»³. Засвоєння учнем матеріалу стає головною умовою для переведення до наступного класу. Наведена цитата свідчить про розуміння Меланхтоном зростання ролі вчителя, який повинен мати педагогічну ерудицію і компетентність у розподіленні навантаження з урахуванням психофізичних даних дитини. Усього через рік у шкільному плані Нюрнбергу Меланхтон знову зверне на це увагу, наголошуючи, що до кожного учня має бути індивідуальний підхід, бо хтось не може правильно побудувати промову, а у когось відсутні здібності до написання віршів⁴. Відтак у реформованій школі на педагога покладено обов'язок слідкувати за навантаженням, а воно, судячи з документа, було персональним.

Загалом же навчальний план дає підстави говорити про посилення вимог до викладачів, а також про формування образу вчителя нового часу та зародження педагогічної психології, або як її ще називають – шкільної психології⁵. Важливе місце в новій педагогіці Меланхтон надавав індивідуальному підходу та врахуванню психофізичних та інтелектуальних

¹ Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons, die im Corpus Reformatorum vermißt werden. VI 1, 368-375, Nr. 563.

² Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – P. 5.

³ Ibid. – P. 5.

⁴ Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – S. 9-10.

⁵ Столяренко Л. Педагогическая психология / Л. Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – С. 3.

особливостей учнів. Цей підхід, на що ще не раз звернемо увагу, складатиме підвалину меланхтонівської педагогіки.

Як же викладали предмети, прямо пов'язані з теологією? Не секрет, що Мартін Лютер планував створити таку школу, яка б закріпила завоювання Реформації, у якій школярі б стали «...насінням і джерелом церкви»¹. У відомій промові від 1520 р. «До християнського дворянства німецької нації» («An den christlichen Adel deutscher Nation») Лютер, критикуючи ідею поділу суспільства на духовенство та мирян, проводить ідею, що всі християни «царствене священство» («Ihr seid ein königlich Priestertum und ein priesterlich Königreich»², а тому всі рівні і всі належать до духовного стану завдяки хрещенню. Тому Лютер пропонує у школах й університетах зробити обов'язковим щоденне вивчення Святого Письма: «Насамперед у вищих і початкових школах перевагу слід надавати ординарним лекціям зі Святого Письма, а для дітей – за Євангелієм. І нехай допоможе Господь, щоб у кожному місті [поряд із школами для хлопчиків] була б відкрита школа і для дівчаток, у якій по годині на день їм читали б Євангеліє чи німецькою мовою, чи латиною. [...] чи не краще було б, якби кожен християнин дев'яти або десяти років від роду знав усе святе Євангеліє, у якому йдеться про його покликання і життя?»³.

¹ Luther M. Dr. Padagogische Schriften. Bd. 1. / Dr. Martin Luther. – Wien und Leipzig: Ferdinand Hirt, Kgl. Univ. u. Verlagsbuchhandlg, 1884. – S. 223.

² «Видумали, нібито пап, єпископів, священників, ченців варто зараховувати до духовного стану, а князів, панів, ремісників і селян – до світського стану. Все це вигадки й брехня. Вони не повинні нікого бентежити, і ось саме чому: адже всі християни воістину належать до духовного стану й між ними немає іншої відмінності, крім хіба що відмінності за посадою [і заняттям]... Лише хрещення, Євангеліє й віра перетворюють людей у духовних і християн... Всі ми за допомогою хрещення посвячуємося у священники, як свідчить святий Петро (1 Пет. 2, 9): «Ви царствене священство, народ святий»... Тому посвячення єпископа рівнозначне тому, як якби він у місці, де зібралася велика кількість людей, які мають рівну владу, обрав когось із юрби і доручив би йому здійснювати цю саму владу над іншими...». Luther M. An den christlichen Adel deutscher Nation // Fausel H. D. Martin Luther. Sein Leben und Werk... – S.164-165.

³ Luther M. An den christlichen Adel deutscher Nation von des christliches Standes Besserung / M. Luther // Luthers Werke. Bd. 1. – Berlin, 1966. – S. 416.

Аргументація щодо необхідності вивчення Святого Письма у школі лютерівські грубувата і позбавлена софістичних риторичних фігур: «Навчають же прядильниці та швачки дочок із дитячих років своєму ремеслу»¹.

Враховуючи позицію Лютера, варто було б чекати, що релігійний компонент становив би левову частку в Ейслебенському шкільному плані. Що ж рекомендує Меланхтон як теолог лютеранської церкви, друга людина у реформаційному русі Німеччини? По-перше, він зазначає: «І як навчав Бог у 6 розділі Повторення Закону, так *вільно* [виділено – П. К] будемо навчати релігії»².

Що означає «вільно (*liberos*) навчати релігії» Меланхтон пояснює наступним реченням: «Один день на тиждень, недільний день, нехай буде присвячений вивченню священних текстів. І вчитель нехай пояснює усій школі або одного з Євангелістів, або послань Павла, або Приповістей Соломона»³.

Виявляється, що біблійні уроки в переліку регулярних занять, по суті, відсутні. Вивчення Біблії рекомендується здійснювати в неділю, у вихідний день, а методика навчання полягала в читанні та поясненні текстів учителем. Меланхтон не передбачає тут будь-якого контролю, не кажучи вже про його жорстку форму. Відсутній і поділ на класи при слуханні Біблії. Єдина рекомендація стосується того, що школярі мають після лекцій по Біблії знати напам'ять недільні молитви, Апостольський символ віри, Десять заповідей, обрані Псалми та деякі інші місця Писання⁴.

¹ Ibid.

² Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – P. 5. «Et praecepit deus: Deuter. VI, ut liberos doceamus religionem».

³ Ibid. «Itaque in tractationem sacrorum singulis septimanis dies Dominicus conferetur. Et uniuersae scholae interpretabitur praeceptor aut unum ex Euangelistis aut aliquam Pauli epistolam aut Solomonis gnomas. Id fiet simplicissime, ne adsuefiant ad rixandum adulescentes, sed ut religionem quam purissimam addiscant et a simulatione pietatis possint discernere, ut ad timorem dei, ad fidem, postremo ad bonos mores inuitentur».

⁴ Ibid. «Et ut acuatur cura discendorum sacrorum in pueris, non sufficet his multa praelegisse. Sed cogentur ediscere orationem dominicam, Symbolon. Apostolorum, Decalogum, lectissimos Psalmos et certos alios locos scripturae, qui ne e memoria

Отже, Меланхтон пропонує уроки релігії, які можна назвати Законом Божим (Religionsunterricht) як не обов'язкові і більш схожі на тривіальні недільні богослужіння (heiligen Dinge). Меланхтон жодним чином не говорить про те, що уроки Закону Божого необхідно ввести у шкільні плани Ейслебена. Лише в неділю, у вихідний день, до того ж учитель (praeseptor), а не пастор, мав читати біблійні тексти для всієї школи. Тексти підбирали нескладні для розуміння і такі, які б не викликали теологічних суперечок¹.

Із поданого джерела можна зробити висновок, що не переобтяжений теологічними заняттями план навчання Меланхтона, де більше відчувався голос гуманіста, ніж реформатора, дисонує із планами Мартіна Лютера, які передбачали у вищих і нижчих школах обов'язкове вивчення Святого Письма на регулярних щоденних лекціях². Дисонує план і з попередніми ідеями Меланхтона щодо необхідності об'єднання *pietas et eruditio*.

Можна так пояснити цю колізію. Шкільний навчальний план Ейслебену є, перш за все, важливим для розуміння ідей молодого Меланхтона-гуманіста щодо наповнення навчальної програми, у якій він відмовляється від колишньої церковної системи шкільної освіти. Водночас, гуманіст не ставить своїм завданням вносити до обов'язкового вивчення курс уроків релігії в лютеранському розумінні. Меланхтон прагне повернути школі, як інституції, притаманні їй функції: давати освіту і виховання. На цьому шляху Меланхтон свідомо дистанціюється від упровадження традиційної теології і теології лютеранської. Він залишає певний релігійний елемент, що повинен був виховувати в учнів *pietas* (побожність).

Другим можливим поясненням є тодішня суспільно-релігійна ситуація. Меланхтон як свідок селянської війни, гарячих теологічних суперечок перших років Реформації, розколу суспільства і церкви намагався забезпечити школу від

excitant, exiget tanquam pensum diei Dominici praeseptor, ut recenseantur ordine memoriter»

¹ Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben... – P. 5.

² Luther M. An den christlichen Adel deutscher Nation von des christliches Standes Besserung... – S. 416.

теологічних диспутів, хоча б частково відокремити школу від церкви. Він передбачав достатньо обережну інтеграцію релігійного компоненту у шкільні плани: в обмеженому вигляді, з урахуванням умов розколотої за релігійними ознаками Німеччини. Проте навіть у такій формі, на думку Меланхтона, уроки релігії могли б поряд зі *studia*, забезпечити майбутнім урядовцям, чиновникам, управлінцям, учителям і пасторам необхідну частку *pietas*.

Часткове підтвердження наших думок дає наступне джерело. У промові від 1525 р. «*De gradibus discentium*»¹ Меланхтон демонструє свої уявлення щодо функціонування трьох класів та гармонійного навчального плану, де б світські дисципліни співіснували з *religionis studium*. Цей документ був складений того ж року, що і план для школи Ейслебену. Тут ми знаходимо значну частину тих же вимог, що і у попередньому плані, але у більш структурованому вигляді. Зупинимося лише на двох важливих моментах. По-перше, Меланхтон, визнаючи необхідність обов'язкової присутності у школі *religionis studium*, знову наголошує на тому, щоб учителі не переобтяжували учнів теологією. Свою ідею він формулює у трьох пунктах:

- дітям варто викладати тільки те, що вони здатні зрозуміти;
- запропонований матеріал має сприяти формуванню побожності та вихованню християнської моралі;
- запропоновані релігійні студії не повинні викликати суперечок².

По-друге, Меланхтон використовує нагоду ще раз детально обговорити систему класів (*gradibus*). Цьому і присвячено саму промову – принципам й обґрунтуванню переваг поділу на класи. Меланхтон знову звертається до незвичних для шкільної традиційної освіти XV – початку XVI ст. тез про антропологічні та психологічні вікові особливості дітей, про відмінності сприйняття та засвоєння інформації залежно від віку. Поділ на класи – це шлях до полегшення засвоєння матеріалу дитиною, яку в жодному разі не можна перевантажувати інформацією. Вона-бо через свій вік ще незріла – «*puerilibus*

¹ CR. Vol. XI. – S. 98-101.

² CR. Vol. XI. – S. 100.

ingeniis infantia et imbecillitas»¹. Тому завдання учителя полягає не лише у формальному поділі дітей на класи за віковими категоріями, але і у виявленні здібностей, особливих нахилів дитини, її талантів. Від виявлення інтелектуальних даних учня та його нахилів залежить подальша методика праці вчителя з учнем². Меланхтон знову озвучує елементи шкільної психології, яку Д. Андерсен назве «гуманістичною» філософією, що «орієнтується радше на учня, ніж на педагога, який бачить свою функцію в тому, щоб забезпечити повніший розвиток кожного учня з погляду не тільки освоєння теоретичних дисциплін, але й пізнання дитиною самої себе і суспільства, у якому вона буде жити»³.

Судячи з промови, Меланхтон навіть не передбачав можливості переходу учня з одного класу в інший без виконання навчального плану того чи іншого класу.

Отже, школа залишалась головним пріоритетом Меланхтона-гуманіста у 20-ті рр. XVI ст. Школа для нього – це основа гармонійно впорядкованого суспільства. Розроблена Меланхтоном система із трикласним навчанням, утілюючи принцип *pietas et eruditio*, забезпечувала всебічне виховання й освіту школярів і в той же час, недивлячись на жорстке релігійне протистояння, не перевантажувала шкільну програму релігійним компонентом. Меланхтонівські шкільні плани передбачали створення особливого лояльного навчального простору, який уможлиблювався адаптованим шкільним планом і новою педагогікою.

¹ CR. Vol. XI. – S. 99.

² CR. Vol. XI. – S. 99.

³ Цит за: Столяренко Л. Педагогическая психология / Л. Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – С. 263.

2.4. Школа Нюрнберга і похвала наукам: міська громада та її роль в освітніх реформах за наративами Філіпа Меланхтона

До 1525 р. Меланхтон свої зусилля націлював переважно на реформування тривіальних (нижчих) шкіл, а вже з 1526 р. його увагу привертають школи вищого рівня (ті, що стануть основою для формування майбутніх гімназій) та університетів. Прикладом такого освітнього закладу, який згодом перетворився на гімназію¹, була школа міста Нюрнберг.

Школа Нюрнберга за своїм статусом займала місце між звичною латинською школою та університетом і, як вважають дослідники, стала попередницею сучасних гімназій². Філіп Меланхтон особисто брав участь у створенні школи Нюрнберга. Бачення гуманістом місця освіти у житті суспільства, його розуміння глобальних напрямів реформ освіти і те, який результат мала принести нова освіта, значним чином розкривається в урочистій промові «На похвалу новій школі» («In laudem novae scholae»)³, яку Філіп Меланхтон виголосив на честь відкриття школи.

Нюрнберг був на той час значним політичним і торговим центром Священної Римської імперії німецької нації та за своїм статусом належав до імперських міст, подібно до Аугсбурга, Страсбурга, Франкфурта. Впродовж середньовіччя міста домоглися значних привілеїв, і протягом раннього нового часу намагалися їх примножити. Ці міста мали владу над прилеглими

¹ Дятлов В. Реформи і Реформація у Німеччині (XV – XVI століття) / В. Дятлов. – Чернігів: Видавництво Чернігівського педагогічного університету, 2010. – С. 214.

² Groll R. Philipp Melanchthon als Erzieher / R. Groll // P. Melanchthon 1497 – 1560. Gedenkschrift zum 400. Todestag des Reformators / [Hrsg. Georg Urban]. – Bretten: Melanchthonverein, 1960. – S. 69.

³ Melanchthon Ph. In laudem novae scholae, 1526 // CR. Vol. XI. – S. 106-111; MSA 3, 63-69; Melanchthon deutsch... – S. 96-105.

територіями, керувалися виборним правлінням і були представлені в імперському рейхстазі¹.

Водночас Нюрнберг був і потужним культурним центром. У першій чверті XVI ст. місто вже нараховувало у своїй історії десятки років гуманістичної традиції та плеяду відомих гуманістів, меценатів і митців. Там проживав відомий німецький гуманіст, член Малої ради Нюрнберга Віллібальд Піркгеймер (Willibald Pirckheimer) (1470-1530), який спочатку симпатизував Реформації, а потім відійшов від неї. У Нюрнберзі народився, провів більшу частину життя і помер Альбрехт Дюрер (1471-1528), один із найбільш видатних митців Північного Відродження. Художник також прихильно ставився до Реформації і підтримував стосунки з багатьма відомими реформаторами: Ульріхом Цвінглі, Андреасом Карлштадтом, Філіпом Меланхтоном. Читав він і твори Мартіна Лютера². До відомих жителів Нюрнберга належав і мейстерзінгер Ганс Сакс (1494-1576).

З самого початку Нюрнберг толерантно поставився до Реформації. Тому вона була там офіційно проголошена вже у 1525 році.

Влада Нюрнберга не забувала опікуватися справами освіти, значною мірою завдяки міцним гуманістичним традиціям. Попри складні часи (як відомо, саме в цей час верхній Рейн уже охопила селянська війна³) 18 жовтня 1524 р. нюрнберзьким міськратом було ухвалено рішення про відкриття нової школи. Так міська влада відповіла на чудовий полемічний трактат Мартіна

¹ Шафф Ф. История христианской церкви : в 8 т. Том VII. Современное христианство. Реформация в Германии. Репринтное издание / Филипп Шафф. – СПб., 2009. – С. 344.

² Про Альбрехта Дюрера та його стосунки із реформаторами і ставлення до Реформації див: Seebaß G. Dürers Stellung in der reformatorischen Bewegung / G. Seebaß // Die Reformation und ihre Aussenseiter: gesammelte Aufsätze und Vorträge. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1997. – S. 79-112.

³ Селянські виступи, що переросли у селянську війну 1524-1525 рр., розпочалися на верхньому Рейні влітку 1524 р.

Лютера до владних структур міста щодо організації шкіл¹. Трактат побачив світ у кінці січня – на початку лютого 1524 р. На той час у Нюрнберзі вже існувало чотири так звані тривіальні, латинських школи². Однак відкриття нового освітнього закладу стало значною подією, оскільки перед школою від самого початку ставили завдання забезпечувати підготовку учнів для вступу в університети. До того ж, за задумом Меланхтона, до школи передбачався набір тільки тих учнів, які вже отримали освіту в латинських школах і мали ґрунтовні знання з латини³.

Створення нової школи стало цілком логічним кроком міщан, вихованих на традиціях гуманізму, відкритих до динамічних процесів Реформації, чутливих до нових суспільних запитів. На посаду ректора нової школи міська рада планувала запросити вже добре тоді відомого в наукових і релігійних колах Філіпа Меланхтона. Запрошення на посаду було передано колишнім учнем Меланхтона Ієронімом Баумгартнером (Hieronymus Baumgartner) (1498-1565). Меланхтон змушений був через різні причини відмовитися від посади ректора, однак погодився надати всю можливу допомогу в організації школи. Це передбачало написання шкільного плану та підбір кадрів. Меланхтон не лише порадив кількох відомих професорів на вакантні місця, але й привіз із собою свого колегу – грециста Йоахіма Камерарія, якого рекомендував на посаду ректора школи⁴. У листопаді 1525 р. Меланхтон особисто прибув до Нюрнберга зі шкільним планом.

¹ Luther M. Städte deutsches Lands, dab sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen / M. Luther // Hutten. Muntzer. Luther. Werke in zwei Banden. Bd. 2. – Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1970. – S. 152-182.

² Це такі школи як при церквах святого Себальда, святого Лоренца, святого Егидіа та при шпиталі Святого Духу.

³ Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum / K. Hatfelder. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 9. «Qui in his scholis grammaticen perdidicerunt, hi traducantur in. alteras scholas. Nam ideo diversae scholae factae sunt, ne pueri, antequam maturuissent et grammaticen rite percepissent, irrumperent ad alias disciplinas, sed intra suum ludum detinerentur, donec viderentur idonei ad rhetoricas exercitationes».

⁴ Melanchthon deutsch... – S. 96.

Удруге Меланхтон відвідав Нюрнберг на запрошення влади вже на день відкриття школи, 22 травня 1526 р. У той же день відбулися урочистості з нагоди відкриття школи, на яких Меланхтон виголосив вітальну промову. Промова є важливим документом для розуміння процесу розбудови нової освіти та уявлень Меланхтона щодо реформування школи¹. Порівняння цього документа зі шкільним планом Ейслебену надає можливість поглянути на еволюцію уявлень Меланхтона в темпоральному вимірі.

«Промова на честь нової школи» була написана в піднесеному і хвалебному стилі, адже вона готувалась для публічного виголошення на урочистому заході, де планувалася присутність шанованих громадян міста Нюрнберга. Нюрнберг – місто з давніми гуманістичними традиціями, жителі якого знали на античній літературі й цінували її, серед яких було багато шанувальників Петрарки й Еразма. Хвалебний тон промови, поштиве і піднесене звертання до громади міста стає зрозумілішим у контексті важливого завдання: звільнити школу від опіки церкви та передати її на утримання міста і світської влади. Це завдання було для Меланхтона одним із першочергових. З іншого боку, вишуканість стилю не створює враження панегірика, але відтінює конкретні вимоги, поставлені гуманістом до шкільної освіти та підкреслює вдалу комунікативну стратегію автора. Характерною рисою промови також є мінімальне використання біблійних цитат, часте звертання до історичних образів та античної мудрості.

Перше, на що варто звернути увагу (особливо, якщо промову розглядати в соціолінгвістичних категоріях), це на спробу автора вибудувати особливий комунікативний простір спілкування з аудиторією. По-друге, важливо проаналізувати меланхтонівські ідеї щодо поєднання *studia* і *pietas* та відповісти, чи вважав гуманіст за необхідне посилити релігійний компонент у навчальній програмі та якими він бачив шляхи інтеграції релігії у шкільну освіту.

¹ Melanchthon Ph. In laudem novae scholae, 1526. CR. Vol. XI. – S. 106-111; MSA 3, 63-69; Melanchthon deutsch... – Leipzig, 1977. – S. 96-105.

Звернемо увагу на мовні засоби та їх застосування у промові, зокрема у її вступі. Саме на початку автор вибудовує відповідний комунікативний простір, який дозволив би максимально наблизитися до нюрнберзької еліти, залученої до управління міста і до опікування проблемами навчання. Отримати їх підтримку у далекосяжній перспективі розвитку ґрунтовної шкільної освіти підвищеного типу означало забезпечити фінансову допомогу для подібних закладів. Усі необхідні важелі впливу знаходились у руках «батьків міста» – патриціату, князів і церковних діячів.

Меланхтон від самого початку умисно прокладає розмежування між собою та аудиторією. Це він здійснює за рахунок постійного використання особового займенника першої особи однини й особового займенника другої особи множини. «Я повинен..., ...попросили мене..., ...не дозволялося мені..., ...моє починання..., ...я міг би..., я відняв..., ...я повинен був підкорятися..., ...я не привласнював собі сам..., ...мені вони поклали..., ...я бажав би собі..., ...я повинен боятися...»¹. Подібне свідоме розмежування між промовцем і слухачами може видатися, на перший погляд, невдалим риторичним прийомом. Однак тут маємо справу не з прикладом егоцентризму чи вивищенням заслуг промовця, що б протиставило його слухачам. Навпаки, Меланхтон за допомогою таких риторичних фігур створює особливу атмосферу приязної доброзичливості. Адже доповідач використовує особовий займенник першої особи однини лише в тих випадках, коли необхідно применшити свою роль. Наприклад, «з огляду на мої слабкі ораторські здібності я маю боятися...»², або «З певним ризиком для самого себе я повинен був підкоритися своїм друзям [керівникам школи і міста, які запросили Меланхтона на урочистості – П. К.] й узяти на себе ту роль, яку я не брав сам на себе...»³. Водночас у звертанні до слухачів спостерігається максимальне вивищення їхніх талантів і чеснот. Вони представлені як «особливо красномовні», а їхні чесноти як «незвичайні».

¹ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule // Melanchthon deutsch. – Leipzig: Evang. Verl.-Anst., 1977. – S. 97.

² Ibid.

³ Ibid.

Мудрість своїх шанованих слухачів він називає «божественною». Уміння побачити у складній суспільно-політичній ситуації користь від науки трактується гуманістом як «знак Божественної мудрості»¹.

Після похвальної частини Меланхтон відходить від тактики розмежування і створює відчуття спільності з аудиторією, використовуючи дієслова першої особи множини: «...ми призначені...»², «...ми бачимо...»³, «...ми втратили б...»⁴. Цей «інклюзивний» спосіб передбачає співпрацю доповідача та слухачів, служить об'єднанню аудиторії і промовця.

Риторика Меланхтона переслідувала певні стратегічні цілі, що розкриваються далі у промові. Створивши необхідний комунікативний простір, Меланхтон переходить до викладення основних завдань нової школи, які не могли бути реалізовані у відриві школи від міської влади та бюргерства.

Меланхтон після короткого та загального вступу відразу говорить про незаперечну корисність наук і ніби про вищість та першість науки над релігією: «Що може надати людству більше переваг, ніж наука? Жодне мистецтво, жодне ремесло, й істинно, жодні плоди землі, і навіть саме сонце, що його багато хто вважає творцем життя, не є до такої міри важливими, як знання наук»⁵. Думка про пріоритетність науки розвивається і в наступному пасажі, у якому Меланхтон переконує, що коли «наука гине», то «людський рід перетворюється на диких, бродячих тварин», право, закон і релігія не діють, а держава і людські спільноти втрачають керованість⁶. І далі гуманіст додає ще одну важливу

¹ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 97- 98.

² Ibid. – S. 99.

³ Ibid. – S. 100.

⁴ Ibid. – S. 101.

⁵ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 98. «Was anders nämlich verschafft denn dem gesamten Menschengeschlecht größere Vorteile als die Wissenschaften? Keine Kunst, kein Handwerk, wahrhaftig auch kein landwirtschaftliches Produkt, ja sogar nicht einmal die Sonne, die viele für die Urheberin des Lebens gehalten haben, ist in dem Grade notwendig wie die Kenntnis der Wissenschaften.

⁶ Ibid. – S. 98. «Weil ohne Recht und Gesetz und ohne Religion weder staatliche Gemeinschaft aufrechterhalten noch Vereinigungen von Menschen zusammengeführt

думку, що саме завдяки наукам створювали хороші закони, склалися гарні звичаї і людяність, а це уможливило поширення та збереження релігії «до нашого часу»¹.

Для підсилення у слухачів уявлення про корисність наук гуманіст посиляється на історичні події, які ілюструють можливості науки у формуванні суспільно-культурного середовища та державного ладу. «Якщо хтось мені не вірить» – зазначає промовець, то подивіться на звичаї та спосіб життя тих народів, які не знають науки... У них відсутня впорядкована законами держава і судова практика»². Правим серед них вважають того, хто могутніший своєю фізичною силою, або ж числом своїх прихильників³. У них відсутні торгові зв'язки із сусідами, відсутній обмін. «Єдиним засобом не голодувати для багатьох є розбій, а також розповідають, що вони харчуються м'ясом іноземців»⁴.

До цієї непривабливої картини суспільства без науки додається ще кілька вагомих аргументів, які мали перевести увагу слухачів у сферу виховання та навчання. «У межах родини повністю відсутнє виховання і порядок»⁵, відсутня вірність між подружжям, родичами, друзями, відсутня любов до дітей. Найменші добрі бажання нищуються варварськими звичаями і немає жодного уявлення про релігію⁶.

und regiert werden können, wird das Menschengeschlecht nach Art wilder Tiere umherstreifen, wenn die Wissenschaften untergehen».

¹ Melancthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 98. «Denn durch sie werden gute Gesetze hervorgebracht und gute Sitten sowie Menschlichkeit geboren, durch die die Religion bis in unsere Zeit hinein fortgepflanzt worden ist und andauert».

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid. – S. 98-99. «Diese haben keine durch Gesetze geordneten Staaten und keine Rechtsprechung. Als Recht gilt, was immer auch diejenigen getan haben, die entweder durch Körperkraft oder Anhängerschaft am mächtigsten sind. Nach außen hin gibt es keinerlei Handelsverbindungen mit den Nachbarn, keinerlei Austausch von Gütern. Das einzige Mittel gegen den Hunger ist für viele, als Räuber u mherzuziehen, ja man erzählt sich, dass sie sich sogar vom Fleisch der Fremden ernähren».

⁵ Ibid. – S. 99.

⁶ Ibid.

Картина суспільства без наук, де існує навіть явище канібалізму – «...харчуються м'ясом іноземців», у промові виглядає надто моторошною. Меланхтон у Європі XVI ст. подібного жахливого суспільства знайти не зміг, а тому був змушений звертатися до далекої історії, до давніх скіфів¹. У цьому ж асоціативному ряду він згадує циклопів – істот, безумовно, міфічних, але які так добре зі своєю неосвіченістю пасували у ролі *exempla*² для промови³. Саме давнім скіфам і міфічним циклопам судилося стати тлом, на якому Меланхтон вибудує тезу про корисність наук.

Після насиченого яскравими образами історичного екскурсу гуманіст переходить до проблем сучасності, серед яких, на його думку, найважливішою є захист і підтримка наук світськими правителями. Цю ключову для промови ідею він буде втілювати у своїй діяльності реформатора. Меланхтон добре усвідомлював існуючі для освіти виклики, адже у складних релігійно-політичних обставинах церква виявилася не готовою і не спроможною забезпечувати надання освіти і виконувати основні виховні функції. Тому Меланхтон підкреслює, що «зараз існує загроза знищення наук у політичних штормах⁴, коли через невігластво народу школи пустіють, а деякі нерозумні проповідники, замість того, щоб наставляти народ, «стурбовані лише набиванням свого черева»⁵.

Так само Меланхтон говорить і про традиційні церковні структури, які здавна опікувалися освітою. На власне риторичне запитання: «Що я повинен сказати про єпископів, які з волі імператорів слідкують як за релігійними справами, так і за науковими дослідженнями?»⁶, Меланхтон дає розгорнуту відповідь. На його думку, монастирі і духовні заклади раніше були нічим іншим, як опікунами шкіл. Ця думка рефреном повторюється в кількох його

¹ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 98.

² *Exempla* лат. – приклад, коротка розповідь, що включалася в промову, і, як правило, в проповідь з метою дати слухачам певний урок.

³ Ibid. – S. 99.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid. – S. 100.

промовах¹. Для підтримки науки і для того, щоб учні мали засоби для життя і вільний час для навчання, стверджує Меланхтон, були встановлені достатньо високі виплати церкві². Однак тепер, з гіркотою зазначає гуманіст, монастирі та духовні заклади стали найбільшими ворогами витончених мистецтв і наук³.

У ситуації, коли традиційні духовні інститути були зруйновані, а нові – малоефективні, Меланхтон убачає у міських громадах опору наукам. На окремих правителів, яких він із відтінком зневаги називає корольками (Kleinkönige), як і на аристократичні товариства (Vornehmsten), він особливих надій не покладав. Дійсно, Меланхтон говорить про те, що варто було б чекати, що у цей складний для науки час, усі повинні були б виступити на її захист. Однак, продовжує Меланхтон, «наші корольки (Kleinkönige) іноді так зле освічені, що не здатні усвідомлювати важливість наук, і часто настільки нерозумні, що сподіваються: якби зникли назавжди закони, релігія і суспільне виховання, то це принесло б користь їхньому тиранічному правлінню»⁴.

Після того, як Меланхтон назвав тих, хто не здатен стати опікуном науки та школи, і окреслив коло потенційних ворогів науки, цілком логічним є представлення тих, на кого гуманіст покладав надії. Це – міська спільнота. Місто, з його організацією, владними структурами і повноваженнями, традиціями і вільними громадянами. Місто – як унікальна спільнота самодостатніх громадян, як інститут самоврядування та вольностей завжди

¹ Наприклад, у трактаті *Privilegia Academiae Lipsiensis* (1540 р.) гуманіст звертає спочатку увагу на античні часи, коли за принципом державного фінансування організовувалися колегії. Цей звичний порядок порушився лише з ослабленням державної влади. Тоді функції підготовки освічених людей і фінансування навчання на себе взяла церква, а засобами для освіти стали розпоряджатися ченці, тобто церква. Див про це: CR. Vol. XX. – S. 638-639.

² Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 100.

³ Ibid.

⁴ Ibid. «Da nun die Wissenschaft in so großer Gefahr ist, hätte es sich gehört, dass alle Könige und die Vornehmsten der Gemeinwesen den bedrohten Wissenschaften Beistand leisten. Aber unsere Kleinkönige sind oft so arg ungebildet, dass sie den Wert der Wissenschaften nicht begreifen können. Oft sind sie so übel, dass sie meinen, es nütze ihrer tyrannischen Herrschaft, wenn alle Gesetze, die Religion und die öffentliche Erziehung ein für allemal beseitigt würden».

викликало особливе захоплення в гуманіста¹. І тепер, вважає Меланхтон, у стані релігійної кризи і часто невизначеної політики місцевих володарів, місто як община з колегіальним управлінням є чи не єдиним захисником наук. Хуберт Хеттвер, досліджуючи характер та шляхи шкільної реформи в Німеччині доби Реформації, також звернув на це увагу: «Міські ради стали тими інституціями, що першими підтримували церковні порядки та видавали шкільні статuti. Дещо пізніше їм наслідували вельможні суверени...»².

Від узагальненої похвали міській організації Меланхтон переходить безпосередньо до міста Нюрнберга, якому присвячено значну частину промови. Текст свідчить, що для Меланхтона – це унікальне місто, окремішність якого полягає в особливому протегуванні наукам. Проте реформатор не обмежується лише похвалою місту, вірною та справедливою, але акцентує увагу на конкретних вигодах, що їх отримують містяни від протегування школі і наукам. Найбільшою вигодою, наголошує вчений, для впорядкованого громадянського суспільства є школа як оаза формування високоморальної спільноти³. Для того, щоб оаза розвивалася, Меланхтон пропонує містянам взяти на себе обов'язок захищати науки, оскільки переконаний у їхній здатності до цієї важливої місії. І

¹ Про особливу любов Меланхтона до міського життя, системи управління та особливого духу, який панував у містах, свого часу звернув увагу В.Маурер. Говорячи про дитячі спогади Меланхтона, В. Маурер наводить, як приклад, захоплення Меланхтоном від свого рідного міста Пфюрцхайма. В. Маурер пояснював, що почуття патріотизму та захоплення Пфюрцхаймом, були викликані в душі Меланхтона не просто чарівною природою та околицями міста, але, перш за все, місцевою латинською школою та інститутами міського управління, коріння яких ховалося в римській давнині. Меланхтона як гуманіста особливо цікавив римський початок міста, що створив міські вольності та інституції. Основу міського врядування він вбачав у міцних римських традиціях, які хоч і були дещо викривлені, але ґрунтувались на достеменних традиціях. Міська община уявлялася йому як спільнота, що морально ґрунтується на общинному праві (Rechtsgemeinschaft). Ці ж погляди поширювалися Меланхтоном на усі міста, в яких зберігалися інститути самоуправління та міська культура. Maurer W. Der jungen Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation. In 2 Bd. B. I. – Göttingen, 1967. – S. 17.

² Hettwer H. Herkunft und Zusammenhang der Schulordnungen. Eine vergleichende Studie / H. Hettwer. – Mainz: Hase und Koehle, 1965. – S. 13.

³ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.104.

знову гуманіст не втомлюється підкреслювати ті значні культурно-економічні і суспільні блага, які стають наслідком виконання зазначеного обов'язку. «Ви не повинні жалкувати, що цю перлину додаєте до скарбів свого міста»¹. Вона природна для міста, яке пишається своїми багатствами, громадянами, спорудами, талановитими ремісниками і процвітає, подібно деяким містам античності². Місто б ніколи не мало такого добробуту, якби не володіло головним секретом процвітання. А цей секрет полягає в тому, що до сьогодні у жодному іншому місті Німеччини не було настільки освічених громадян³.

Найголовніше, на думку гуманіста те, що містяни використовували знання кращих наук для управління суспільством, завдяки чому їх місто має переваги перед усіма містами Німеччини. Громадянський пафос промови: ніхто не здатен до керування державою без наук⁴. Лише наука, підтримання освіти і знання є запорукою економічного процвітання і моральності суспільства. До цієї думки Меланхтон постійно буде повертатися, торкаючись різноманітних сфер життєдіяльності міста. Навіть обороноздатність міста органічним чином поєднується у його промові із високим рівнем освіченості жителів⁵. Щоб це твердження не виглядало штучним, гуманіст наводить цілком раціональні обґрунтування, зазначаючи, що: «...добре дипломована молодь буде служити рідному місту захистом, оскільки захист для міста не бастіони та стіни, а громадяни, які вирізняються освітою, розумом й іншими гарними якостями»⁶. Як гуманіст, він посилається на приклад античних спартанців, які говорили, що «стіни повинні бути із заліза, а не із каміння»⁷. Несподіваний пасаж, особливо якщо згадати, що спартанці не надто поважали науку, а «стіни із заліза»

¹ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 100.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid. – S. 104.

⁵ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 104.

⁶ Ibid. – S. 100-101. «Wenn auf eure Veranlassung hin eure Jugend gut ausgebildet ist, wird sie eurer Vaterstadt als Schutz dienen. Denn für die Städte sind nicht die Bollwerke oder Mauern zuverlässige Schutzwälle, sondern die Bürger, die sich durch Bildung, Klugheit und andere gute Eigenschaften auszeichnen».

⁷ Ibid. – S. 101.

означали добре озброєних громадян – воїнів-спартанців¹.

Використання військової тематики в зазначеній промові не випадковість, а радше данина традиції, до якої Меланхтон звертається для надання гостроти й експресії своїм твердженням. Використання військової термінології та мілітарних образів у працях гуманістів кінця XV – першої половини XVI ст. стало звичною практикою. Такі риторичні фігури сприймалися цілком органічно, бо відповідали духу часу. До них часто звертався і Мартін Лютер. Широко відома у гуманістичних колах Німеччини праця Еразма Роттердамського, видана ще у 1501 р., мала назву «Зброя християнського воїна». У ній автор порушував питання моралі, совісті, боротьби з недоліками та невіглаством людини. Звернення до мілітарних образів було притаманно й апостольським посланням².

Тож Меланхтон задля розкриття важливих ідей морально-етичного, релігійного та громадського характеру умисно входить у некомфортний для нього військовий дискурс, продовжуючи лексичні традиції Північного гуманізму. Тому, згадавши спартанців, він зауважує: «Я вважаю, що місто має захищатися не так зброєю, як розумом, розважливістю і благочестям»³. Громадянські чесноти, висока громадянська свідомість – ось що охороняє місто набагато краще, ніж стіни та зброя. Розум, розважливість, благочестя – ці якості, упевнений гуманіст, у поєднанні з наукою, ведуть до суспільного спокою і добробуту.

Приклад Нюрнберга мав поширитись з часом на всю Німеччину. Ця ідея була співзвучна завданням *respublica literaria*. Адже для Республіки вчених головним пріоритетом було розширення кола спілкування гуманістів заради поширення культурних надбань. Меланхтон говорить про школу Нюрнберга як про подібний до *respublica* культурно-освітній осередок, який залучить до міста багато гідних юнаків з інших земель. Отримавши знання, вони стануть

¹ Спартанці не надавали великого значення міській фортифікації.

² Див. напр.: Послання ап. Павла до Ефесян 4, 12; Ефесян 6, 11-17; 1 Фес. 5, 8; 2 Кор. 6,7; 1 Тим. 1,18; 2 Тим. 2,3.

³ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.101.

висококваліфікованими фахівцями у різних сферах, розвиваючи та застосовуючи набуті знання для більшої користі суспільства. Таким чином, підсумовує Меланхтон, ім'я міста Нюрнберга у навколишніх сусідів буде нерозривно пов'язуватися із найвищою похвалою і славою¹. Знання і навчальні заклади Нюрнберга – потужніші ніж зброя: «... і ви прихилите своїми славетнимикладами серця людей до вас»². «Таке судження людей, якщо я не помиляюсь, буде приносити вам радості більше, аніж панування над якимись областями»³.

Думка про цінність і необхідність наук для добробуту міста отримує завершення у другій частині промови. Для цього Меланхтон знову звертається до прикладу-порівняння. Згадуючи побіжно про давню, процвітаючу Месалію⁴, він, однак, фокусується на сучасних прогресивних містах⁵. Серед багатьох гідних міст XVI ст. Меланхтон у ролі прикладу наводить Флоренцію. Вибір зовсім не випадковий. Як пояснює далі гуманіст саме Флоренція здійснила величезне благодіяння – не так давно надала притулок вигнаним із батьківщини грецьким ученим⁶. «Місто не лише підтримало втікачів своєю гостинністю, але й надало можливість для наукової діяльності, посприяло науці, і забезпечило

¹ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 101.

² Ibid. «So wird der Name dieser Stadt, verbunden mit höchstem Lob und Ruhm, von den Gästen unter die Auswärtigen gebracht, und ihr werdet die von eurer wohltätigen Einrichtung überwältigten Herzen der Menschen an euch binden».

³ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.101.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid

⁶ Очевидно Меланхтон згадує події кінця XIV ст. коли до Флоренції на запрошення Колуччо Салютаті і Нікколо Ніколі прибув грецький вчений Мануїл Хрисолор (грецьк. Μανουήλ Χρυσολώρας) (1355-1415), який познайомив італіців із грецькою мовою. З нагоди прибуття М. Хрисолора до Флоренції у 1397 р. в університеті була відкрита кафедра грецької мови. За три роки М. Хрисолор підготував плеяду видатних грецистів, після чого знання грецької у гуманістичних колах Італії стає нормою. Див.: Дживелегов А. Начало итальянского Возрождения / А. Дживелегов. – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015. – С. 145-146.

коштами для життя»¹. Інші ж міста Італії не виявили гостинності і мудрої розважливості та не підтримали втікачів. Якби Флоренція теж залишилася осторонь, то, із втратою Греції, людство могло б втратити грецьку мову і науку².

Існувала ще одна загроза, окрім втрати грецької мови – загроза занепаду релігії та благочестя. Меланхтон пояснює, що без допомоги флорентійців «писемні пам'ятки нашої релігії загинули б, і ніхто не зміг би після втрати грецької мови розуміти Святе Письмо, хіба що тільки читати заголовки»³.

Після похвали флорентійцям у річищі панегірику містянам Нюрнберга Меланхтон переходить до тактики протиставлення або створення образу «іншого». Цим «іншим» виявляється папський Рим, у якому, зі слів Меланхтона, грецькі вчені-втікачі «змушені були терпіти бідність і голод, хоча, по справедливості, папські кошти повинні були б використовуватися переважно на нужденних людей, а також на тих, хто займається науками, пов'язаними із релігією»⁴. Засуджуючи папський Рим, Меланхтон згадує приклад із життя Теодора Гази (Theodor Gaza), якого гуманіст глибоко поважав, вважаючи «найбільш гідним у Божих очах»⁵. Розповідають, говорить Меланхтон, що одного разу, коли Теодор передав Папі розкішно прикрашений переклад Арістотеля і Теофраста (Theophrast), то Папа лише запитав, скільки коштує цей прекрасний оклад. І при цьому платив винятково за оклад. «І жодної платні за ту велику роботу, яку взяв на себе автор при перекладі таких складних текстів»⁶. Гуманіст дивується, як же це Папа не міг побачити тієї великої

¹ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.101. «Die Stadt unterstützte sie nicht nur durch gastliche Aufnahme, sondern gab ihnen auch wieder die Möglichkeit zu wissenschaftlicher Betätigung, ermunterte sie zum Unterrichten und gewährte ihnen einen überaus großzügigen Lebensunterhalt».

² Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.101.

³ Ibid. – S.103.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Можливо, що це був Папа Сікст IV. Гуманісту Теодорі Газа дісталось це замовлення ще від гуманістично налаштованого Папи Миколи V. Отримавши таку низьку платню від Сікста, Теодор був настільки обурений, що викинув ці

користі від перекладу¹.

Складно погодитись з твердженням щодо небажання Риму протегувати грецьким ученим та наукам. Навряд чи так вважав і сам Меланхтон. Неодноразово в інших промовах і трактатах він згадував імена грецьких мислителів, які знайшли другу батьківщину і сановитих покровителів саме в Папській столиці. Той же Йоганн Аргіропулус, у якого свого часу навчався Йоганн Рейхлін, проживав у Римі й мав там свою школу². Найімовірніше, цей приклад був наведений у руслі реформаційної полеміки – адже місто щойно прийняло Реформацію. Також слід зважати і на потреби риторики, де недружній до наук Рим вдало протиставлявся чеснотам нюрнбержців.

Після негативного прикладу Меланхтон знову повертається до позитивних флорентійців. Реформатор наголошує, що завдяки мудрій підтримці громадян, науки повторно воскресли, їхній благодатний вплив поширився звідти на всі народи, а забуті мови – латинська і грецька – відновилися³. Відновлення мов, переконує Меланхтон, мало далекосяжні наслідки, адже державні закони поліпшилися, а релігія, що «лежала на землі закрита і придушена байками ченців – очистилася»⁴. І все це завдяки Флоренції, що стала мирною гаванню для наук, які пережили корабельну аварію⁵.

У наступній частині Меланхтон звертається до політико-морального стану Німеччини, ставлячи водночас конкретні цілі для мешканців Нюрнберга. Гуманіст у цій частині знову прибігає до бінарних опозицій – освічені громадяни Нюрнберга проти «інших» – неосвічених. *«Ви теж [тут і далі виділено нами – П. К.], – звертається Меланхтон до слухачів, – оберігаєте за прикладом цього міста [Флоренції – П. К.] витончені мистецтва у ці погані часи. Коли єпископи [«інші» – П. К.] замість того, щоб думати про науки – ведуть*

50 дукатів у Тибр. Див. про це: Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.105.

¹ Ibid. – S.103.

² CR. Vol. XXV. – S. 14.

³ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.103.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

війну, коли *інші* князі думають, що їм не личить турбуватися про це, і де вся Німеччина у заворушеннях і кличе до зброї... У цих потрясіннях занепад загрожує всім красним мистецтвам і наукам...»¹. «Однак *ви* не полишаєте *ваші* вельми почесний і святий задум! Немає нічого іншого, що б краще показало *ваше* служіння Богу, і не існує нічого іншого, що принесло б місту більшу користь»².

Меланхтон, висловивши слова подяки і захоплення міщанам Нюрнберга, звертає увагу на негативне сприйняття «іншими» прогресивних й освічених громадян Нюрнберга. Меланхтон попереджає, «що правильні дії зазвичай супроводжуються заздрістю, так що я не сумніваюсь, що ви теж будете боротися із несправедливими судженнями окремих людей»³. Як упоратись із заздрістю? Відповідь Меланхтона – це відповідь гуманіста і реформатора: «Сильна людина (*fortis viri*) відрізняється тим, що вона сприймає заздрість байдуже (*contemnere*). Можливо, ви зустрінетеся і з іншими проблемами, що будуть заважати подальшому зростанню школи. Однак ви впораєтеся, якщо пам'ятатимете, що ви виконуєте Божу волю»⁴.

У промові Меланхтон згадує і про важливість домашнього виховання, оскільки особистість формується у родинному колі. Це розкриває погляди самого Меланхтона на домашнє виховання та його ефективність. Загалом, реформатор до ролі сім'ї ставився неоднозначно. Наприклад, через рік (1527) він зазначив із сумною іронією: «Це селяни. Якщо щось потрібно для осла чи корови, то вони звертаються за порадою до фахівців. Однак при вихованні дітей вони зовсім не звертаються за порадами до того, хто володіє мистецтвом

¹ Ibid.

² Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.103.

³ Ibid.

⁴ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.103. Попів.: CR. Vol. XI. – S. 110. «Porro cum recte facta plerunque sequatur invidia, non dubito quin cum iniquis quorundam iudiciis vobis certandum sit. Sed est fortis viri invidiam in recte factis contemnere, fortasse certandum est vobis et cum aliis difficultatibus, quae consilia vestra in provehenda Schola, remoraturae videntur, quas ita vincetis, si cogitabitis, Deo vos in hac re morem gerere».

виховання»¹. Подібно висловлювався і Мартін Лютер: «...багато батьків, на жаль, недосвідчені й не знають, як потрібно виховувати й учити дітей. Адже вони самі нічому не вчилися та здатні лише на те, щоб набити собі шлунок. Тому потрібні особливі люди, які вміють добре та правильно навчати і виховувати дітей»².

Яку ж роль відводить родині Меланхтон у нюрнберзькій промові? На думку реформатора, «хто не докладає зусиль, щоб його діти отримали якомога кращу освіту, чинить так, як відступник від Бога, а в його людській личині ховається тваринна подоба. Природа зробила таку відмінність між людьми і тваринами: тварини перестають турбуватися про своїх дітей, як тільки вони підростуть. Проте природа наділила людей обов'язком, що вони годують своїх народжених дітей не тільки в ранньому дитинстві, але й коли ті підростуть, *батьки формують спосіб мислення і мораль*»³ [виділено нами – П. К.]. З поданого фрагменту видно, що Меланхтон визнає за сім'єю важливу роль у вихованні та звертається до батьків із застереженням. Тут вже не звучить зневіра в домашньому вихованні. Справа не може бути лише в тому, що у 1527 р. Меланхтон займався підготовкою візитаційних комісій та отримав можливість ознайомитися із цією сферою. Скоріш за все, тут ми маємо справу із загальною глорифікацією міського життя, пістет перед яким Меланхтон відчував усе життя⁴, і протиставленням її низькій, селянській культурі та звичаям.

Представлена промова має яскраво виражену ідею про важливість наук. Але виникає питання: чи є підстави вважати, що гуманістична складова освітянської реформи Меланхтона переконливо домінує над релігійною, що

¹ Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons, die im Corpus Reformatorum vermißt werden. Vol. VI, B. 1. – Leipzig: Melanchthon-Kommission des Vereins für Reformationsgeschichte, 1912-1926. – S. 316. Nr. 545 (6 Mai 1527).

² Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы // Время молчания прошло. Избранные произведения 1520-1526 гг. / [Пер. с немец. Ю.А.Голубкина]. – Харьков: Око, 1994. – С. 161.

³ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.103.

⁴ Maurer W. Op. Cit. B. I. – S. 17.

pietas поступається *eruditio*? Дійсно, релігійних аспектів Меланхтон торкається нечасто, а посилання на біблійні цитати – мінімальні. Подібні пасажі: «Релігія та Святе Письмо не може вижити, якщо не охороняються за допомогою наук. Крім того, Бог вимагає, щоб ваші діти виховувалися в доброчинності і релігії»¹, сприймаються в документі радше як винятки. Натомість у промові постійно зустрічаються відсилання до образів античної історії, аналіз сучасних автору політико-культурних і суспільних процесів у європейських державах й окремих містах. Знаходиться місце навіть ілюстрації із життя варварського скіфського суспільства.

Відповідь на питання співвідношення *pietas* та *eruditio* залежала від тогочасних завдань Меланхтона. Першим із них, було переконати міську владу взяти справу освіти та саму школу під свою опіку, оскільки Реформація позбавила католицьку церкву монополії на освіту, а «монастирі й духовні заклади стали найбільшими ворогами витончених мистецтв і наук»². Тому промову було звернено до очільників міста, серед яких були відповідальні за економіку, соціальний розвиток, політику, від кого залежав подальший розвиток міста. Нагадаємо, що таку позицію займав і Лютер, коли у творі «*An den christlichen Adel deutscher Nation*» відповідальність і право здійснювати нагляд над школою, утім, як і над церквою, повністю переклав на світську владу: «Тому, дорогі панове, займіться справою, до якої вас закликає Бог і зобов'язує ваша служба, що так необхідна молодим людям й без якої не можуть обійтися ні ті, хто живе по плоті, ні ті, хто живе по духу»³.

Друга важлива ідея, яку намагався донести Меланхтон – переваги суспільства, основою якого є освічені особистості. Освічене суспільство, як вже згадувалося, процвітає економічно і культурно, а дипломована молодь служить «місту захистом, оскільки захист для міста – не бастіони та стіни, а громадяни,

¹ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S.103.

² Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 100.

³ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учредить и поддерживать христианские... – С. 173.

що вирізняються освітою, розумом й іншими шляхетними рисами»¹.

І, наостанок, зауважимо, що сама форма публічної, урочистої промови не могла містити і не містила детальної регламентації шкільного процесу, що б уможливило аналіз впровадження *pietas* та *eruditio* у шкільні студії. Про ці важливі речі Меланхтон говорить у наступному документі.

Основу шкільного плану для Нюрнберга Меланхтон закладає у «*Ratio scholae, Norembergae nuper institutae*»². За структурою і за змістом – це типовий шкільний план.

Однак Нюрнберзький план суттєво відрізняється від проаналізованого нами вище плану для школи Ейслебену. Тут відсутній детальний план розподілу дисциплін за класами. Про класи взагалі майже не йдеться. Вочевидь, цей момент уже став тривіальним і не потребував спеціального обґрунтування. Натомість у «*Ratio*» йдеться про загальну стратегію шкільної освіти, про типи шкіл, їх завдання і місце в освітянській ієрархії. Меланхтон у межах плану говорить не лише про школу Нюрнберга, яка за наповненістю дисциплінами перебувала між університетами і нижчими (латинськими) школами, маючи статус школи вищого рівня, але й про нижчу шкільну освіту і латинські школи. Його логіка стає зрозумілою, якщо враховувати специфіку набору учнів до нюрнберзької школи. Туди брали тільки тих юнаків, які вже мали відповідну підготовку в нижчих школах. Тому гуманіст наголошує на необхідності створення нижчих граматичних шкіл (латинських), які будуть служити підготовчими сходинками до вищих шкіл. Вищі ж школи вже будуть готувати учнів до вступу в університети.

Гуманіст зауважує: «спочатку засновуються граматичні школи, де

¹ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule... – S. 100-101.

² Ratio – лат. план. Цей шкільний план також був знайдений Карлом Хартфельдером у одній із приватних бібліотек. На той час практично усі джерела, що стосувалися життя і діяльності Меланхтона були опубліковані у збірці *Corpus Reformatorum* (1834-1860 pp.). Та частина, яка була знайдена Карлом Хартфельдером, включаючи і план для школи Нюрнберга, була видано дослідником у збірці «*Melanchthoniana paedagogica*» у Лейпцигу 1892 року.

будуть вивчати лише граматику»¹. Формула «будуть вивчати лише граматику» уміщувала набагато ширшу програму, аніж лише заняття граматичними вправами з латиною. Далі Меланхтон розшифровує: «Після закінчення лекцій інші години будуть запропоновані хлопчикам учителями, щоб вивчити деякі правила, місця і [правила] ведення бесіди; в інші години будуть тлумачити книги, що підходять для вивчення хлопчиками»². Звертає увагу те, що перелік літератури, рекомендований до вивчення, практично повністю збігається із рекомендованими авторами для школи Ейслебену. Це Катон³, «Розмови за просто» Еразма, твори Теренція, «Буколіки» Вергілія, вибрані п'єси Плавта⁴. На зазначених творах, та на їх обговоренні, наголошує Меланхтон, учні мають навчатися вести бесіду (*sermo*)⁵. Задля полегшення вивчення латини, хлопців варто примушувати завчати деякі місця із творів напам'ять⁶. Залишилася і щоденна година музики⁷, включена також у план Ейслебену.

Суттєві зміни у шкільному плані, порівняно із планами Ейслебену, відбулися щодо Біблійних лекцій (*religionis studium*). Вищість науки, якій було присвячено промову на честь нової школи, не знівелювала роль релігії у шкільному плані школи Нюрнберга. Навпаки, релігійний компонент не просто збільшується – *religionis studium* стають обов'язковими. Якщо за шкільним планом Ейслебену, як ми з'ясували, Закон Божий викладали лише щонедільно і факультативно, то у шкільному плані Нюрнберга уроки Закону Божого повинні

¹ Melanchthon Ph. Ratio scholae, Norembergae nuper institutae // Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 8.

² Melanchthon Ph. Ratio scholae... – S. 8.

³ Як зазначає К. Хартфельдер у примітках, це «Моральні дистихи» та «Proverbia» Катона. Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 8.

⁴ Ibid.

⁵ «Ex his authoribus mutuandus est sermo; quod ut facilius fiat, adigantur pueri ad ediscendos certos authorum locos». Melanchthon Ph. Ratio scholae, Norembergae nuper institutae... – S. 8.

⁶ Ibid.

⁷ Melanchthon Ph. Ratio scholae, Norembergae nuper institutae... – S. 8.

читати не у неділю, а в один із робочих днів тижня, у навчальний час¹. У цей день «потрібно проводити обговорення простих релігійних творів, щоб учитель слухав кожного учня, який читає напам'ять Декалог², недільні молитви, апостольський символ віри»³.

Хоч *religionis studium* відбувалися у звичайні робочі дні, як і інші нормативні уроки, однак не варто вважати, що ці заняття контролювали настільки ж вимогливо і суворо як граматичні лекції. Меланхтон-бо зауважує, що учнів слід викликати по чергові і «... так, щоб це виходило із його душі, не варто одного і того ж учня викликати часто»⁴. Важлива норма. Не лише не перевантажувати учнів, це Меланхтон підкреслює неодноразово, але вчитель повинен прагнути, щоб учень свідомо обговорював і декламував релігійні тексти, щоб це відбувалося «від душі». В унісон звучить і наступна фраза, де Меланхтон, рекомендуючи основоположні для християнства біблійні книги, наголошує, що вчитель має використовувати ці книги для того, щоб «християнське вчення сіялося в душі [учнів]»⁵.

Загалом можна констатувати, що уявлення Меланхтона про *religionis studium* пережили достатньо суттєву трансформацію. Якщо у 1525 р. у шкільному плані Ейслебену уроки релігії викладали факультативно і тільки в неділю, майже неофіційно, то через рік ставлення до *religionis studium* змінилося настільки, що цю дисципліну викладали в робочі дні. Вона стала обов'язковою і важливою частиною загальної шкільної програми. Хоча, і це важливо, *religionis studium* не супроводжувалися жорстким контролем. Звісно, можна заперечити, що збільшення частки релігійного компоненту та введення

¹ Ibid. «Unus dies singulis hebdomadis est in tractationem elementorum religionis collocandus»

² Десять Божих заповідей.

³ Ibid. «...ubi praeceptor audiat ordine singulos discipulos recitantes Decalogum, orationem dominicam, symbolum Apostolorum...».

⁴ Melanchthon Ph. Ratio scholae... – S. 8.

⁵ Ibid. «Est et enarratio puerilis addenda, quam praeceptores saepe reposcant a pueris. Subinde etiam Psalmi planiores, et qui summam religionis continent, proponantur ediscendi, ut una cum literarum elementis doctrina Christiana teneris animis inseratur».

religionis studium до обов'язкових лекцій пов'язано із тим, що школа Нюрнберга за своїм наповненням значно переважала школу Ейслебену, тому зросли і вимоги до обов'язкової програми. Однак це непереконливий аргумент. Далі ми звернемося ще до одного навчального плану для школи, яка перебувала на значно нижчому рівні, проте і там religionis studium буде у плані уроків й обов'язковим до вивчення.

Після частини, присвяченої тривіальним школам, Меланхтон говорить про те, яким він бачить шкільний план школи Нюрнберга. Частина трактату, присвячена тривіальним школам, виявилася більшою за обсягом, аніж матеріал щодо школи Нюрнберга, для якої цей документ і створювали. Це дивно, але не випадково.

Функціонування нової школи і її результативність залежали безпосередньо від якості підготовки учнів, яких будуть до неї набирати. Тому необхідним завданням було прописати зрозумілі і чіткі вимоги до вступників, чия підготовка мала включати необхідний комплекс дисциплін і мати відповідний рівень. Для Меланхтона це був дуже принциповий момент, тому він його зафіксував в основоположному документі школи. Реформатор говорить: «Тих, хто буде успішним у цих граматичних школах, переводять у інші школи»¹. «Інші школи» – це, відповідно, школи рівня нововідкритої школи Нюрнберга. Меланхтон не говорить про цю школу в однині, вочевидь, маючи на меті перспективу розвитку саме таких шкіл, шкіл підвищеного типу, до яких будуть набирати за певними рекомендаціями юнаків із тривіальних латинських шкіл. Цю думку підтверджує наступна фраза: «...мають бути створені різні школи, щоб хлопчики, які подорослішали і вивчили граматику, залишалися у своїх школах, поки не побачимо, що вони вже придатні для вправ у риториці»².

Уточнивши позиції, пов'язані із тривіальними школами, Меланхтон переходить до концептуальних вимог і рекомендацій щодо організації навчального процесу в школі Нюрнберга.

¹ Melanchthon Ph. Ratio scholae, Norembergae nuper institutae... – S. 9.

² Ibid. – S. 9.

Меланхтон не надає деталізованого плану. Із того, що ми маємо, помітно, що школа підвищеного типу мала суттєво ускладнену навчальну програму, розраховану на дійсно підготовлених учнів. Чільне місце у ній займали діалектика та риторика: «Запрошуються ті професори, які зможуть викладати спільно елементи діалектики і риторики, а також Соріа Еразма¹, пояснювати деякі промови Цицерона, так, щоб слухачам вистачило прикладів цього мистецтва. З найсильнішими [учнями] слід вивчати Квінтіліана. Певний час слід проводити в диспутах, щоб хлопчики мали звичку до діалектики і знали, які аргументи слід застосовувати у диспутах для успіху. Тему для диспутів обирають з історичних творів: чи законно Брут убив Цезаря?»².

Друге важливе питання, яке порушує у промові Меланхтон, це кадрове забезпечення школи. Якщо у тривіальній школі один викладач міг читати увесь спектр дисциплін конкретної школи, то тут для кожної дисципліни передбачався окремий викладач, або, як зазначає Меланхтон – професор. «Інший (професор) викладає поезію.

Ще один – математику.

Інший [викладач] – грецьку мову³.

Потрібно читати також Цицерона «Про обов'язки» й історичні твори Лівія та інших письменників, яким повинні будуть у письмі і розмові наслідувати учні»⁴.

Росли і вимоги до навчання. Дисципліни, які в Ейслебенському плані передбачалися як бажані (математика та грецька мова), у Нюрнберзькому плані стають обов'язковими, а для їх читання передбачено окремих професорів⁵. Шкільний план також передбачав ще двох викладачів, які повинні були читати нові дисципліни – історію та метод (диспутації)⁶.

¹ Очевидно йдеться про підручник латинської мови «De copia verborum» Еразма Роттердамського.

² Melanchthon Ph. Ratio scholae, Norembergae nuper institutae... – S. 9.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

У цьому плані Меланхтон ще раз підкреслив значення педагогіки, наголосивши, що викладачі повинні слідкувати за тим, щоб юнакам давати навантаження за здібностями, оскільки: «...рідко у юнаків поєднуються [здібності], хтось не може правильно вибудовувати промови, хтось не має здібностей до написання віршів»¹.

Такими були рекомендації Меланхтона щодо складових навчальної програми. Підсумовуючи, відзначимо, по-перше, що у документі підкреслено важливість тривіальних «нижчих» шкіл як засобу поступального розвитку учнів і ґрунтовної підготовки юнаків до шкіл вищого рівня; по-друге, спостерігається суттєве посилення *religionis studium*, що дає підстави стверджувати про світоглядні трансформації Філіпа Меланхтона і, як наслідок, трансформації ідей реформ закладів освіти.

¹ Ibid. – S. 9-10.

2.5. Посилення *religionis studium* у пізніх шкільних планах (1538 – 1554 pp.)

Для рельєфнішої картини трансформації уявлень Меланхтона щодо пропорцій релігійного складника в шкільній освіті відносно гуманістичного, розглянемо ще два документи, створені більш як через десять років після шкільних планів для Ейслебена та Нюрнберга. Ідеться про шкільний статут (*Schulordnung*) (1538) для невеликої школи міста Херцберг та індивідуальний план щодо організації навчального процесу для юнака «*Ratio studiorum*» від 1554 р.

Херцберг входив до землі Нижньої Саксонії та у XVI ст. належав курфюрсту Саксонському. Місто досить рано сприйняло Реформацію: вже у 1522 р. тут почали звершувати богослужіння німецькою мовою та давати причастя під «двома видами». Реформаційні перетворення торкнулися і місцевого августинського монастиря. За рішенням конвенту матеріальні цінності монастиря були секуляризовані і продані, а виручені кошти перенацілили на потреби міста¹. У 1529 р. Лютер особисто планував провести у цьому місті інспекцію церковних порядків.

Місцева школа не залишилася поза увагою міської влади. Вона, судячи із наступного документа, належала до тривіальних (латинських) шкіл.

Шкільний статут («*Schulordnung für die Stadt Herzberg*»)² був написаний Філіпом Меланхтоном у 1538 р. Документу передуює назва: «Шкільний статут Херцберга, підготовлений власноруч Філіпом Меланхтоном і Мартіном Лютером. П'ятниця, після свята святого Валентина, 1538 р.»³. Однак, зазначає Карл Хартфельдер, який і опублікував цей документ, авторство Меланхтона в

¹ Melanchthon Ph. *Schulordnung für die Stadt Herzberg* (15. Februar 1538) // Hartfelder K. *Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum* / K. Hartfelder. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 10.

² Ibid. – S. 10-14.

³ Ibid. – S. 11.

зазначеному випадку не викликає жодних сумнівів. Причетність Лютера обмежується лише його підписом, що підтвердив згоду із представленим статутом¹. Цей документ, на відміну від попередніх – латиномовних, написаний старонімецькою мовою.

Якщо в попередньому шкільному статуті для Нюрнберга Меланхтон пропонував десь до п'яти професорів, які б викладали різні дисципліни, то у школі Херцбергу на три класи планувалося всього два викладачі, один із яких іменувався – *Schulmeister* (шкільний вчитель), а його помічник *Cantor*². Обов'язки між двома викладачами Меланхтон пропонував розділити так: двома класами із старшими учнями мав опікуватися *Schulmeister*, а наймолодшими дітьми, які лише мали вчитися читати і писати – кантор³. Цілком очевидно, що два викладачі на

¹ Melanchthon Ph. *Schulordnung für die Stadt Herzberg...* – S. 11.

² Кантор (лат. – *cantor*) – в античності співак, музикант, декламатор, актор, людина, яка була пов'язана із мистецтвом слова і музикою. У християнській церковній практиці кантор виконував роль співака у церковному хорі. У середні віки у християнській церковній термінології це поняття звужується, і кантор, відповідно, почав означати керівника церковного хору. В IX-X ст., у зв'язку з підвищенням вимог до освіти, починають розрізняти «*cantor per usum*» – співак хору, який не мав відповідної музичної підготовки і співав на слух, «за звичаєм» і «*cantor per artem*» – співак, який мав практичну і теоретичну музичну підготовку. Вони могли займати посади співаків у великих соборних і придворних капелах, або бути відповідальними за музичний супровід богослужінь. Кантори також обиралися на посади вчителів музики і співів у міських та монастирських школах. Особливого значення кантори набувають у добу Реформації і у зв'язку із реформуванням шкільної освіти. Окрім обов'язків навчання співів і керівництва шкільним хором на кантора покладається обов'язок контролю практично за усіма предметами, що вивчалися у школі. Див: Hüschen H. *Berufsbewußtsein und Selbstverständnis von Musikus und Cantor im Mittelalter* / H. Hüschen // *Beiträge zum Berufsbewußtsein des mittelalterlichen Menschen*. – Berlin: W. de Gruyter und Co., 1964. – S. 225-238; Про роль кантора в освітньому процесі доби Реформації: Rautenstrauch J. *Luther Und Die Pflege Der Kirchlichen Musik in Sachsen (14-19. Jahrhundert)* / J. Rautenstrauch. – Bremen: Hochschulverlag, 2013. – S. 61-64.

³ Melanchthon Ph. *Schulordnung für die Stadt Herzberg...* – S. 11. «Dieweil itzund drey Classen sind, soll der Schulmeister allein die zwo Classen versorgen. Darneben soll der Cantor die dritte Classen, das ist die Jungen Kinder, so erst lesen lernen, mit fleisz verhören vnd unterweisen vnd ihnen furschreiben vnd ihre Schriften besehen». Також про обов'язки вчителя і кантора: «*Hora septima soll der Schulmeister ledig seyn, vnd also dann der Cantor in die Schule kommen vnd anfahen mit den Jüngsten,*

школу – вимушений захід, пов'язаний з економічними труднощами і пошуком коштів на утримання школи. Меланхтон одразу звертає на це увагу: двох викладачів не складно утримувати за рахунок міської казни, але, разом із тим, двох викладачів цілком достатньо, щоб упорядкувати і забезпечити навчальний процес¹.

План навчальної програми мало в чому відрізнявся від плану для школи Ейслебену, який був розглянутий вище. У першому класі вчили читанню та письму. В обов'язковій програмі представлені такі автори, як Вергілій, Теренцій, Цицерон, Донат та Езоп². Окремо Меланхтон радить учителям якомога більше говорити латиною і вимагати того ж від школярів³. Щоденно після обіду для всіх класів рекомендувався урок співів, який мав проводити кантор⁴.

Уроки релігії (*religionis studium*) та контроль навчального процесу з боку церковних структур у Херцберзі були суттєво посилені, порівняно із попередніми шкільними планами. Так, *religionis studium* у школі Херцбергу мали *обов'язковий* характер і повністю втратили ознаки факультативності. У цьому сенсі Меланхтон відходить від традиції читання Святого Письма у вихідний день (неділю) та рекомендує їх проводити в робочий день, кожної середи зранку⁵.

Завдання релігійних уроків були цілком конкретні. До обов'язкового вивчення був внесений «Малий катехізис» Мартіна Лютера, який учні мали вивчати напам'ять (*lassen auswendig lernen*)⁶. Викладання і контроль щодо засвоєння Катехізиса було покладено на шкільного вчителя і кантора⁷. Окрім

sie zu verhören, mit Fleisz einen nach dem andern, vnd soll diese Arbeit also continuiren bis in die Neundte ohngefährlich bey zwo Stunden». Melanchthon Ph. Schulordnung für die Stadt Herzberg... – S. 12.

¹ Ibid. – S. 11.

² Ibid. – S. 11-12.

³ Ibid. – S. 13.

⁴ Ibid. – S. 12.

⁵ Melanchthon Ph. Schulordnung für die Stadt Herzberg... – S. 13.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

Катехізиса до вивчення рекомендували молитву «Отче наш», Символ віри та Закон Божий. Старші класи повинні були декламувати ці догматичні тексти латиною, тоді як найменші школярі – німецькою¹.

Середа не була єдиним днем для викладання теологічних дисциплін. У суботу вранці Меланхтон також рекомендував шкільному вчителю проводити заняття за матеріалами *Dominical-Evangelium*². Суботні заняття з *Dominical-Evangelium* одночасно виконували роль граматичних уроків³. Розгляд запропонованих текстів супроводжувався поясненням складних граматичних конструкцій, відмінюванням складних слів⁴. На цих читаннях учитель мав виокремлювати та пояснювати учням етичні категорії, пов'язані з «новим вченням», що дуже показово. Ідеться про трактування таких важливих етико-релігійних понять як обітниця, добрі справи, молитви, послух, покарання тощо⁵. Для кращого засвоєння матеріалу і підвищення ефективності релігійного виховання Меланхтон рекомендує подібні читання-заняття проводити напередодні великих християнських свят – Різдва, Богоявлення, Вознесіння, Іоанна Хрестителя, Дня зішестя Святого Духу й інших, що залишалися в календарі лютеранства як спадок від старої церкви. Цю вимогу Меланхтон пояснює тим, що саме в переддень великих свят у молоді існує бажання і потяг до священної історії, вони мають більшу побожність і бажання («mehr Reverenz und Lust zu haben»), і ці дисципліни можуть виховати у юнаків любов до релігії⁶.

Порівняння цього документа із попередніми засвідчує значну відмінність у підходах до релігійного виховання юнаків. У шкільному статуті

¹ Melanchthon Ph. Schulordnung für die Stadt Herzberg... – S. 13.

² Ibid. *Dominical-Evangelium* – недільні читання Євангелія (від *dominica* – Sonntag).

³ Ibid. «An Sonnabend Morgens soll der Schulmeister den zwo classibus das *Dominical-Evangelium* grammaticae exponiren, vnd die schweren Wörter oder constructiones fragen vnd decliniren».

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. – S. 13. «Auch dabey die Knaben von der Materia als de Eide oder von guten Werken, von gebeth, Gehorsam, Straffe etc., kurtze Erinnerung thun».

⁶ Ibid.

Херцберга *religionis studium* є важливим та необхідним компонентом навчальної програми, викладання якого слід здійснювати в чітко визначений час. Регулярні уроки релігії у середу доповнювалися читанням і розбором священних текстів у суботу, а також заняттями в переддень великих свят. Таким чином, є всі підстави говорити про помітну трансформацію уявлень Меланхтона щодо частки релігійних занять у навчальній програмі.

Якою ж є природа цієї еволюції і що стало поштовхом до трансформацій у напрямі посилення релігійної складової у шкільних планах? Що примусило гуманіста Меланхтона відмовитися від раніше задекларованих принципів освіти? Це лише деякі питання, що потребують детальнішого дослідження. Щоправда, виникає спокуса спрощення проблеми і пояснення еволюції поглядів Меланхтона тим фактом, що він перебував під владним впливом Мартіна Лютера. Адже візування Мартіном Лютером шкільного плану Херцбергу можна розглядати непрямым свідченням тиску на Меланхтона, змушеного узгоджувати свої думки зі старшим керівником. Однак, щоб підтвердити чи спростувати цю тезу, варто розглянути ще один документ, створений Меланхтоном трохи пізніше, але повністю самостійно і навіть без затвердження Мартіном Лютером.

Мова йдеться про індивідуальний план щодо організації навчального процесу для юнака «*Ratio studiorum*»¹, написаний Меланхтоном у 1554 р. Цей документ *не проходив цензурування* Мартіном Лютером і тому є об'єктивним свідченням власної програми Меланхтона. Особлива цінність цього документа ще й у тому, що це джерело особового характеру. І, оскільки створювався не для широкого загалу, може містити думки, які Меланхтон не висловив би, пам'ятаючи, що ці слова стануть керівництвом для десятків і сотень шкіл.

Документ суттєво відрізняється від проаналізованих нами вище із двох причин. По-перше, як зазначалося, його створювали не для цілої школи, а для навчання окремого юнака, якому, вочевидь, бракувало ґрунтовної шкільної підготовки для вступу в університет. Щоб забезпечити реформовані

¹ Melanchthon Ph. *Ratio studiorum*. CR. Vol. X. – S. 99-100.

університети якісно новим поколінням студентів, реформаторам часто доводилось створювати індивідуальні навчальні плани. Суттєвою перешкодою в реалізації амбітних планів реформаторів удосконалити шкільну та університетську освіту залишалась нерівність підготовки юнаків, котрі бажали вступити до університету. Звичайно, запропонована Меланхтоном класна система навчання мала б ліквідувати цю лакуну. Однак масштаб реорганізації шкіл не відповідав у повній мірі поставленим завданням. І навіть десятки реформованих шкіл не могли у короткотривалій перспективі зарадити проблемі. Надання ж спеціальних індивідуальних уроків для поглиблення вивчення окремих дисциплін юнаками, що відставали, на думку Меланхтона, мало частково вирішити проблему нерівної підготовки.

По-друге, цей індивідуальний план занять досить пізній – його відділяє 28 років від першого шкільного плану Ейслебену. Тому ми можемо простежити трансформацію педагогічних поглядів Меланхтона, його уявлень про важливість викладання «світських» і «релігійних» дисциплін. Вельми важливо, що цей документ створювався для приватної особи і не візувався Лютером, тому зміна пропорції розподілу годин між світськими і релігійними уроками є досить показовою.

Отже, згаданий документ «Ratio studiorum»¹ («навчальний план») був створений (тут ми посилаємося на датування Х. Шайбле) у травні 1554 р.². Це детальний щотижневий план занять Адріана Хелміцького (Adrian Chelmicki), який прибув із Польщі із графом Станіславом Горкой (Stanislaus Gorka) у травні 1554 р.³.

План розпочинається регламентуванням занять у понеділок і вівторок. Ці дні слід почати із вранішнього читання однієї глави Старого Заповіту⁴. «Читай їх послідовно, щоб ознайомитися з ними і щоб вірно розуміти хід подій»⁵.

¹ CR. Vol. X. – S. 99. № 7093

² MBW. 7227.

³ Melancthon deutsch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 1977. – S. 106.

⁴ CR. Vol. X. – S. 99.

⁵ CR. Vol. X. – S. 99.

Подібна рекомендація стосується і четверга та п'ятниці, які Меланхтон також рекомендує розпочинати Старим Заповітом¹. Потім, після лекцій по Лівію та Вергілію, реформатор радить прослухати лекцію по посланнях ап. Павла².

Субота та неділя займали особливе місце в релігійному вихованні. Ці дні, зазначає гуманіст, «належать читанню послань ап. Павла до Римлян». Далі додає, що в ці ж дні вивчається головний документ лютеранства і перше систематичне викладення догматики «*Loci communes*» (*Loci communes rerum theologicarum*)³. На цьому рекомендації щодо релігійного виховання не закінчуються: наприкінці плану Меланхтон наголошує на необхідності *щоденного* читання перед сном однієї глави із Нового Заповіту, але у двох варіантах – грецькою і латиною⁴. Читання білінгви мало на меті не лише оволодіння мовами, як це було б логічно чути від гуманіста, але й переслідувало інше важливе завдання: «...обдумуй при читанні зважено та прискіпливо значення слів. Таким чином ти багато досягнеш як у дослідженні вчення церкви, так і у знанні грецької мови»⁵.

Зростання кількості релігійного матеріалу у програмі навчання дає підстави говорити про значні трансформації педагогічних ідей Меланхтона, навіть про його відхід від гуманізму. Проте це враження зникає, коли поглянути на ті гуманістичні дисципліни і вправи, які радив Меланхтон як обов'язкові. Після вранішнього читання Біблії у понеділок увесь час до полудня присвячувався «листам» і «промовам» Цицерона⁶, а той же час у вівторок – роботам Теренція, або інших античних поетів, чия творчість сприяла би досконалому оволодінню мовою та виробленню стилю⁷. Також у першій

¹ CR. Vol. X. – S. 99. «Die Iovis et Veneris mane surgens legito caput veteris testamenti, ut supra dictum est»

² CR. Vol. X. – S. 100.

³ CR. Vol. X. – S. 100. «Diem Saturni et festum diem tribuito lectioni Epistolae ad Romanos et locorum communium...»

⁴ CR. Vol. X. – S. 100. «Quotidie autem vesperi iturus cubitum legito caput novi Testamenti et latine et graece...».

⁵ CR. Vol. X. – S. 100.

⁶ CR. Vol. X. – S. 99.

⁷ CR. Vol. X. – S. 99.

половині дня, наполягає Меланхтон, необхідно присвятити значний час лекціям Файта Ортеля¹ та діалектиці.

Наступні побажання щодо необхідності вивчення Арістотеля демонструють еволюцію уявлень Меланхтона про корисність праць знаменитого грека. Відомо, що ще до початку Реформації Лютер виступив проти багатьох праць Арістотеля, а з початком Реформації його критика лише посилилася. У трактаті «До християнського дворянства німецької нації» 1520 р. Лютер категорично засудив кілька праць Філософа, серед яких назвав і трактат «De anima»². Подібних думок щодо Стагирита тривалий час дотримувався і Меланхтон³. Проте в індивідуальному плані Хелміцького трактат Арістотеля «De anima» вказано як обов'язковий для вивчення у післяобідній час⁴.

Водночас заняття Арістотелем поєднувалися із вивченням граматики єврейської мови і вправами зі стилем⁵. Для напрацювання гарного стилю Меланхтон рекомендує читання як давніх, так і нових авторів, які «приносять радість і бесіду»⁶.

Наступний день, середа, залишався вільним від релігійних занять, якщо не враховувати вечірню главу із Нового Заповіту перед сном. Середа, підкреслює Меланхтон, має бути цілком присвячена заняттям грецькою мовою

¹ Файт Ортель (1501-1570) – філолог, медик, викладач риторики і грецької мови у Віттенберзькому університеті. Спочатку він був викладачем приватної школи у Віттенберзі, а з 1528 р. почав викладати в університеті на філософському факультеті риторику. У 1536 р. отримав звання професора грецької мови і очолив кафедру грецької мови. В різні роки очолював філологічний факультет, а 1540, 1551, 1566 р. обирався ректором Віттенберзького університету. Брав активну участь у житті міста. З 1549 р. неодноразово обирався в муніципальні органи міста. Про його особливі заслуги свідчить той факт, що він удостоївся епітафії і фрески у міській церкві Віттенберга. Фреска належить пензлю Лукаса Кранаха молодшого.

² Luthers Werke. B. I. – Berlin: Schwetschke und Sohn, 1966. – S. 413

³ Котляров П. Liberali eruditione и Аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Котляров // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2015. – Т. 157. – Кн. 3. – С. 172-181.

⁴ CR. Vol. X. – S. 99.

⁵ CR. Vol. X. – S. 99.

⁶ CR. Vol. X. – S. 99.

й етикою¹. Він наголошує, що не варто цьому порядку слідувати по-рабськи², але чергувати так звані «цікаві, стимулюючі» лекції («*iucundae lectiones*») і «сухі стильові вправи», щоб навчання мало логічне і ґрунтовне завершення³.

У четвер і п'ятницю заняття урізноманітнюються читанням таких авторів як Тіт Лівій та лекціями по Вергілію та Овідію⁴. Учень також повинен був займатися граматичними вправами з єврейської мови. Час, який ще залишався, рекомендувалося присвятити слуханню лекцій, але знову ж таки, чергувати «цікаві» і «стильові»⁵.

Важливою є остання порада Меланхтона: використовувати будь-який вільний час для самостійного заняття арифметикою й астрономією⁶. Ця порада має особливе значення для Меланхтона. Він зазначає, що хоч і обмежив коло вивчення дисциплін, однак учень повинен звертатися до різних розділів наук і вибирати з них те, що йому може знадобитися на життєвому шляху⁷.

Загалом, відзначимо, що у цьому пізньому навчальному плані зростає кількість релігійних занять. Уводиться догматичний лютеранський документ «*Loci Communes*», а читання Святого Письма рекомендується проводити щоденно перед сном. Разом із тим, розширюється і гуманістичний блок за рахунок, наприклад, твору Арістотеля «*De anima*»⁸. Також, як обов'язкові, рекомендуються, окрім традиційних філологічних дисциплін, точні науки. Збільшення частоти згадувань про необхідність релігійних дисциплін з усією

¹ CR. Vol. X. – S. 100. під етикою мались на увазі твори Арістотеля і Цицерона. Див: Melanchthondeutsch... – S. 109.

² CR. Vol. X. – S. 100.

³ CR. Vol. X. – S. 100.

⁴ CR. Vol. X. – S. 100.

⁵ CR. Vol. X. – S. 100.

⁶ CR. Vol. X. – S. 100.

⁷ CR. Vol. X. – S. 100. «*Sint certi fines propositi in discendo, nec tantum ut in ludo vagetur animus, sed genera artium considerentur, et ex eis deligantur ea, quae accommodata sunt ad vitam, quam instituere decrevistis*».

⁸ Твір Арістотеля «Про душу» («*De anima*») належав до тих, які у перші роки Реформації були заборонені до вивчення у Віттенберзькому університеті. Про це в наступному розділі.

наочністю свідчить про важливі ідеологічні трансформації, які пережив гуманіст із моменту прибуття до Віттенбергу і до останніх років життя.

Ми не говоримо, втім, про догматизацію світогляду Меланхтона. Посилення релігійного компоненту не розглядалося Меланхтоном як відхід від гуманістичних переконань – це підтверджує об'єм гуманістичних дисциплін. Релігійність для нього, це радше спільний простір, без якого взагалі не мислилася освіта XVI ст. Цей простір був важливим комунікативним майданчиком для протестантів, католиків, влади, науковців. Уміння вести діалог, вибудовувати максимально широку комунікацію різних рівнів – риси, притаманні Меланхтону, переносилися завдяки його педагогіці у широку освітянську сферу. Тому ми можемо говорити про *релігійну педагогіку* реформатора, головний пафос якої полягав у поєднанні *pietas et eruditio*.

До того ж, з кінця 20-х і до початку 40-х рр. XVI ст. Меланхтон вийшов за межі освітянських проблем і був змушений займатися складними суспільно-політичними і релігійними справами. Ідеться про Шпеєрський рейхстаг 1529 р.¹ та Аугсбурзький рейхстаг 1530 р., де Меланхтон був присутній у ролі головного теолога лютеранства. На Аугсбург він ще підготував відомий віросповідальний документ лютеранства Аугсбурзьке віросповідання (*Confessio Augustana*). Одним із наслідків Аугсбурзького рейхстагу стало створення Шмалькальденського союзу (1531), який ще більше загострив протистояння в імперії². Важливим і непростим став для реформатора Регенсбурзький рейхстаг 1541 р. Меланхтон був розчарований невідповідністю дій і заяв політичних лідерів протестантизму, які

¹ Як зазначає Ф. Шаубах, Меланхтон не зовсім по своїй волі був присутнім на рейхстазі. Від цієї почесності він не міг відмовитися, оскільки курфюрст передав йому особисте бажання, щоб Меланхтон супроводжував його і допомагав на рейхстазі. Див: Schaubach F. Das Leben Philpp Melanchtons / F. Schaubach. – Meiningen: Eye, 1860. – S. 30.

² Lutz H. Reformation und Gegenreformation. 2d ed. / H. Lutz. – Munich and Vienna: R. Oldenbourg, 1982. – S. 146-149.

використовували «хитрих людей, дипломованих у підлості і навчених у софістиці»¹.

Спостерігаючи за негідною та підлою поведінкою розумних, «дипломованих» людей, Меланхтон бажав зробити школу та університет тими майданчиками, де не лише надавали суму теологічних «софістичних» знань, але й прищеплювали особисте благочестя – *pietas*. Меланхтон не був догматиком, хоча і вніс до шкільного плану Херцберга Малий катехізис Мартіна Лютера, який учні повинні вивчати напам'ять, а до плану підготовки Адріана Хелміцького – *Loci communes rerum theologicarum*. Проте домінують у програмах зовсім не головні теологічні документи, а самостійне щоденне читання Святого Письма і розмірковування над прочитаним. Водночас рекомендація читати тексти Святого Письма кількома давніми мовами стають, поряд з іншими дисциплінами гуманітарного блоку, важливим засобом отримання тих знань, які Меланхтон називає *eruditio*.

Отже, з початку діяльності Філіпа Меланхтона у Віттенберзькому університеті розпочалися пошуки теоретичних засад нової протестантської освіти, яка б поєднала надбання Північного гуманізму та враховувала б нову лютеранську теологію. Ці пошуки прослідковуються як у теологічних трактатах, так і в шкільних планах та рекомендаціях. Теоретичні розробки поєднувалися із активною практичною діяльністю, з пошуком найефективніших педагогічних прийомів. Освіта для гуманіста та реформатора була чи не єдиним засобом поліпшення суспільства. Особливо на початку Реформації і під час та після селянської війни. Посилення релігійного компоненту фіксується із початком активної суспільно-політичної і публічної релігійної діяльності Меланхтона. Участь у діяльності рейхстагів, у роботі груп з опрацювання і підготовки важливих документів,

¹ «Hanc ad rem adhibent homines callidos, sed prave institutos et ad sophisticam adsuefactos». Philipp Melanthon. Oratio de sophistica. – Wittenberg: Josef Klug, 1541. Цит. за: CR. Vol. XI. – Nr. 67. – S. 545.

листування й особисте спілкування з відомими політиками і релігійними діячами XVI ст. призвели Меланхтона до усвідомлення обмеженості принципу *eruditio*, який у багатьох випадках вів до «софістики». Тому з кінця 30-х й особливо у 40-х рр. XVI ст. відбувається перехід до релігійної педагогіки, наслідком якої і став план підготовки Адріана Хелміцького.

РОЗДІЛ 3

ОСВІТНЯ РЕФОРМА УНІВЕРСИТЕТІВ: ТРАДИЦІЇ ТА ІНОВАЦІЇ

3.1. Дискусії навколо «спадку Арістотеля» та пошуки нової методології

Ранньомодерна доба, зокрема XVI ст. увійшло в історію як суперечлива, конфліктна епоха, коли під натиском культури Відродження, Великих географічних відкриттів та Реформації розпадалося ціннісно-нормативне ядро середньовічної культури. Нові явища, розширюючи інтелектуальний горизонт європейців, давали потужний імпульс до розвитку в усіх сферах інтелектуальної діяльності. Нові знання змінювали усталені уявлення про світ і місце людини в ньому, встановлювали новий тип відносин між догматичним і критичним мисленням, а лютерівська Реформація та філософія Відродження, звільнивши свідомість від догми, підвели символічний підсумок середньовічному світогляду та відкрили шляхи в якісно нову цивілізаційну реальність.

За словами відомого історика філософії та голови баденської школи неокантіанства В. Віндельбанда (1848-1915), наукові теорії доби Ренесансу – це не плоди «роботи строгого мислення над поняттями», а, радше – «прекрасне творіння метафізичної фантазії...»¹. Не всі «прекрасні теорії-творіння» змогли пережити свій час і довести свою науковість. Проте цінність подібних шукань очевидна – вони послужили рушійною силою для наступних теоретичних розробок.

¹ Цит за: Лосев А. Эстетика Возрождения / А. Лосев. – М.: Мысль, 1978. – С. 478.

Імпульс наступним століттям надала і діяльність Філіпа Меланхтона, практики якого звично асоціюються із теологією та мовними дисциплінами, але які виявилися набагато масштабнішими та поширювалися на комплекс природничих і гуманітарних наук, а також охоплювали астрологію/астрономію та медицину.

Широта дисциплінарних полів видається нині дещо дивною, але цілком зрозумілою у контексті. По-перше, сама специфіка Північного гуманізму передбачала нехай не надто глибоку, але ерудованість у різних галузях знання. По-друге, університети і школи відчували гостру нестачу підручників для викладання. Їх часто просто не існувало, а, зазвичай, вони були морально застарілі і не відповідали вимогам часу. По-третє, необхідно було переосмислити підходи до викладацької діяльності, позбувшись середньовічного спадку. По-четверте, більшість дисциплін та їх методологію необхідно було узгодити з реформаційною теологією – наприклад, теоретичну спадщину Арістотеля, проти якої категорично виступав Мартін Лютер, але метод якого лежав в основі багатьох дисциплін. По-п'яте, Меланхтон намагався створити єдину освітню систему, яка б включала школу й університет. Ця єдність, у підсумку, мала ліквідувати розрив між школою та університетом, полегшити адаптацію нових студентів у стінах університетів¹.

Звичайно, вища освіта не стала об'єктом перетворень тільки в реформаційні роки. Німецькі гуманісти ще до початку Реформації обговорювали шляхи реорганізації університетів. Реформи мали привести до радикального відходу від середньовічної схоластики через зміну навчальних

¹ Ліквідація існуючого розриву між підготовкою школярів та університетськими програмами видавалась Меланхтону нагальною у зв'язку із тим, що в перші роки своєї діяльності він був змушений зменшувати вимоги до студентів, ставити більш елементарні завдання, адже латинські школи середньовіччя ще не могли забезпечити своїм випускникам достатньо високий рівень освіти і виховання. Це пояснює намагання Меланхтона проводити реформу освіти одночасно у вищих, середніх та початкових закладах. Для цієї ж мети, покращення освіти, створювалися і школи нового типу, подібно до нюрнберзької, про яку велась мова у попередньому розділі.

планів, кола досліджуваних студентами дисциплін, методів і цілей освіти та, звичайно ж, її секуляризації¹.

Реформація ж активізувала процеси «переформатування» системи освіти на всіх рівнях. На лютеранських землях нові ідеологи прагнули остаточно звільнити університетську систему від спадщини середньовіччя, зокрема, від схоластики. Тому німецькі університети першої половини XVI ст. опинилися серед тих суспільних інститутів, що зазнали найістотніших змін в усіх напрямках.

Реорганізація університетів для Філіпа Меланхтона мислилась у поєднанні гуманістичних традицій та вимог Реформації. Думка, що «науки служать для будівництва церкви»², звучала лейтмотивом його промови 29 серпня 1518 р. Надаючи вирішального значення гуманістичному вихованню особистості у справі реформування сучасного суспільства, держави і церкви Меланхтон запропонував комплексну реформу церкви, школи й університету.

Першим завданням освітньої реформи стало оновлення артистичного факультету. Ідея реформи артистичного факультету Віттенберзького університету, як зазначив Е. Шерер, зародилася у Меланхтона ще в перші дні його перебування у цьому навчальному закладі. Критично оцінивши рівень університетського викладання Меланхтон у відгуку-рецензії виклав своє бачення реформи артистичного факультету³. Однак дуже швидко в цей план були внесені корективи: були реформовані й інші факультети. Ми відзначимо лише найбільш принципові моменти реформи, пов'язані з новою адаптацією спадщини Арістотеля. У контексті цієї ж проблеми торкнемося і змін у викладанні окремих дисциплін.

Боротьба Мартіна Лютера проти схоластики й аристотелізму у практиці викладання у вищій школі була однією з перших проблем, з якою зіштовхнувся

¹ Володарский В. Культура Германии в конце XV-XVI вв. / В. Володарский // История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / [Под ред. Л. Брагиной]. – М.: Высшая школа, 1999. – С. 118.

² StA III. – 41, 4.

³ Scherer E. Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten / E. Scherer. – Darmstadt: Georg Olms Verlag, 1927. – S. 30.

ще молодий гуманіст Меланхтон у 1518 р. Передісторія антиарістотелізму у Віттенберзькому університеті така. Незважаючи на те, що вододілом духовного життя Мартіна Лютера цілком справедливо вважають 1517 р., проте новаторські заяви майбутнього реформатора простежуються набагато раніше. Ідеться про виступ Мартіна Лютера проти схоластичної теології та «панування» в університетах Арістотеля, у тіні якого – за образним висловом Генріха Фауселя – перебували всі інші видатні богослови-мислителі середньовіччя¹.

Виступ проти арістотелівської спадщини і рух за переформатування університетських програм був сміливим кроком для Лютера, який у дореформаційний час не мав широкої популярності й авторитету релігійного діяча загальнонімецького масштабу. Однак зміна усталеної освітньої програми стала можливою за підтримки патрона університету.

На початку XVI ст. університет Віттенберга, заснований лише у 1502 р., цілком логічно вважали надто «молодим». У цей час курфюрст Фрідріх Мудрий Саксонський активно здійснював політичні перетворення на території князівства, посилював територіальну владу та намагався частково обмежити вплив Римського Понтифіка на своїй території. Створення нового університету також мало сприяти посиленню територіальної влади. Важливим фактором стало те, що дозвіл на створення університету курфюрст отримав не від Папи, а від імператора Максиміліана. Ця обставина мала кілька наслідків: по-перше, університет фінансували коштами князя. По-друге, унаслідок відсутності від початку церковного фінансування університет отримав велику кількість академічних свобод². Можливо, саме цим пояснюється зростання популярності Віттенберзького університету і те, що він, незабаром, «повністю затьмарив Ерфуртський та Лейпцизький» університети³. Загалом же, незалежність

¹ Fausel H. Martin Luther. Sein Leben und Werk 1483-1521 / H. Fausel. – Stuttgart: Hänssler, 1996. – S. 21.

² Kuropka N. Melanchthon im Profil / N. Kuropka. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 16.

³ Шлоссер Ф. Всемирная история: В 18 т.: Т. 4. – СПб.: Издательство Вольфа, 1861-1863. – С. 372. Ф. Шлоссер зазначає, що на 1508 рік в списках студентів нараховувалося 200 студентів, а пізніше – кілька тисяч.

університету від церкви уможливлювала демократичніший навчальний план, що і дало можливість Мартіну Лютеру розпочати дискусію про арістотелізм і арістотелівські праці у навчальній програмі університету.

Перші критичні зауваження на адресу Арістотеля Лютер висловлював, починаючи із 1508 р., але особливої гостроти вони набувають у передреформаційні та перші реформаційні роки. Лютер убачав в арістотелізмі головну причину розквіту інтелектуалізму, який погубив живу віру в церкві¹. Це і стало рушійним мотивом боротьби молодого реформатора за усунення арістотелівських праць з навчального процесу. Лютер вважав, що, відлучивши схоластику від університету, він зробить його центром вільного вивчення практично корисних наук і нового, екзегетичного богослов'я. Зауважимо, сам Лютер, за визначенням Н. Надлера, був вихідцем зі схоластики².

Реформа Віттенберзького університету спричинила до повної перебудови освітянської системи на протестантських землях Німеччини. Тому незгасаючий інтерес істориків до питання реформування університету і до важливої його складової – антисхоластичної боротьби Мартіна Лютера, цілком зрозумілий. У різний час до цієї проблеми зверталися такі дослідники як Х. Шайбле³, В. Лоєвеніч⁴, В. Фріденсбург⁵, Н. Куропка⁶ та ін. Предметом досліджень ставали проекти освітніх реформ, боротьба зі схоластикою, наповнення навчальних дисциплін і методика викладання.

¹ Соловьев Э. Время и дело Мартина Лютера / Э. Соловьев // Прошлое толкует нас. – М.: Политиздат, 1991. – С. 85.

² Цит за: Ranzmaier I. Stamm und Landschaft: Josef Naders Konzeption der deutschen Literaturgeschichte / I. Ranzmaier. – Berlin: Walter de Gruyter, – S. 202.

³ Scheible H. Aristoteles und Wittenberger Universitätsreform / H. Scheible // Humanismus und Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 1997. – S. 124-125.

⁴ Loewenich W. Martin Luther: der Mann und das Werk / W. Loewenich. – München: List, 1982. – 431 s.

⁵ Friedensburg W. Urkundenbuch der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Magdeburg: Selbstverlag der Historischen Kommission, 1926. – 729 s.

⁶ Kuropka N. Philipp Melancthon: Wissenschaft und Gesellschaft. Ein Gelehrter im Dienst der Kirche (1525-1532) / N. Kuropka. – Tübingen: Mohr Siebek, 2002. – 324 s.

У цьому розділі ми також звернемо увагу на деякі аспекти боротьби Лютера проти схоластики та Арістотеля. Однак особливу увагу приділимо ідейній позиції Меланхтона у цій складній ситуації. Яким же було ставлення гуманіста-реформатора до Арістотеля та які трансформації відбулися у його сприйнятті? Чому оптимістичні заяви Лютера з приводу скасування арістотелівських праць у стінах Віттенберзького університету далеко не завжди відповідали реальному стану справ?

«Суперечка» Мартіна Лютера з Арістотелем мала тривалу історію і тягнулася в досить гострій фазі понад десять років. Початок її сягає своїм корінням дореформаційних років. На диспутах і в особистому листуванні, коли мова заходила про стан церкви й освіти, Лютер незмінно критикував арістотелівську ідейну спадщину. При цьому його емоційно насичена мова рясніла властивими реформатору експресивно-оціночними, часто зневажливими епітетами. Наприклад, у листі від 8 лютого 1517 р., адресованому Ерфуртському вчителю і колишньому колезі по Віттенберзькому університеті І. Трутфеттеру, Лютер критично висловився на адресу конкретних авторів і їхніх праць. У посланні, яке містить список дискусійних запитань «щодо логіки, філософії і теології», присутні у навчальній програмі з логіки праці Порфірія і «Коментарі до сентенцій» він називає «безцільним вивченням нашого покоління». Арістотель же «удостоюється» особливо зневажливих «компліментів» – «наклепницький крутій» («calumniosissimus calumniator»)¹.

Перший серйозний виступ Лютера проти схоластичної теології відбувся на диспуті від 4 вересня 1517 р., за два місяці до початку Реформації. Серед 97 тез, заявлених у «Disputatio contra scholasticam theologiam»², знайшлося місце і для безпосередньої критики праць Арістотеля. У запропонованих тезах Лютер переконував у тій шкоді, яку було заподіяно арістотелізмом ученню про божественну благодать. Він писав про тотальну ворожість арістотелізму католицькій доктрині (тези 41–42). Арістотель був звинувачений у тому, що

¹ WA. – Br 1, 88 f (Nr. 34)

² Luther M. Disputatio contra scholasticam theologiam / M. Luther // D. Martin Luthers Werke. – Weimar: Böhlau, 1883. – S. 221-228.

«наводить темряву в ясних речах»¹, і що помиляються ті, хто думає, що без Арістотеля теолог не відбудеться (теза 43)². Щоправда Лютер визнавав і той незаперечний факт, що наявна кризова ситуація у значній мірі лише результат неточних латинських перекладів праць Стагірита (теза 51)³.

Попри гострі інвективи і жорсткі формулювання Лютер ще тоді не наважився вимагати повного вилучення із навчальної практики праць Арістотеля. Це відбудеться лише з початком Реформації, коли критика і бажання провести реформи торкнеться не тільки теології, але й пошириться на філософію та логіку, наявних у навчальних дисциплінах артистичного факультету.

Лекції та публічні диспути з осудом арістотелізму дають привід припускати, що в ці роки у Віттенберзі відбувалося істотне витіснення Арістотеля з навчальних програм ще до початку 20-х рр. XVI ст. Дійсно, один із біографів Лютера, описуючи події 1516-1518 рр., переконував: «Час Реформації ще не настав. Однак Реформації передувала реформа Віттенберзького університету», «... схоластика відступала перед теологією Павла, Арістотель змушений був поступитися своїм пануванням Августину»⁴.

Цю думку підтверджує і сам Мартін Лютер у листі від 21 березня 1518 р. до свого товариша Йоханнеса Ланге з Ерфурта: «Наша теологія і теологія св. Августина сприятливо просувається в університеті, і Бог дійсно царює в нашому університеті. Арістотель безупинно котиться до занепаду. Надзвичайна огида відчувається до лекцій із сентенцій, якщо тільки не йдеться про богослов'я і ніхто не може сподіватися на присутність слухачів, якщо він не викладає цю теологію, а саме: Біблію, святого Августина чи іншого отця церкви»⁵. Ще пристрасніше і переконливіше про боротьбу з арістотелізмом Лютер розповідав на Гейдельберзькому диспуті 1518 р.

¹ Luther M. Disputatio contra scholasticam theologiam... – S. 226.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Loewenich W. Martin Luther: der Mann und das Werk... – S. 100.

⁵ WA. – Br 1,99, 8-13 (Nr. 41),

Погляди пізнішого Лютера зовсім не змінилися, як це прекрасно видно із відомого трактату реформатора «До християнського дворянства німецької нації» (1520). Лютер із притаманною йому експресією пояснював, що засновані під патронатом папства університети лише множать гріхи й уводять студентів в оману, перетворюючись на якусь «*Gymnasia Epheborum et Grece glorie*»¹, у якій «заступаючи Христа, одноосібно панує сліпий язичницький вчитель Арістотель», і далі, що «мертвий язичник» витіснив книги живого Бога². Переконання Лютера у згубності Арістотеля, як видно із трактату, таке велике, що він не зупиняється перед визнанням авторитетом і готовий вилучити з навчального процесу кращі твори Арістотеля – «Фізику», «Метафізику», «Етику» та «Психологію»³. Реформатор аргументує це тим, що ідеї, які містяться в перерахованих трактатах, різко дисонують із фундаментальними християнськими положеннями. У «*De anima*», зауважує Лютер, кращій книзі, Арістотель стверджує, що душа вмирає разом із тілом, а «Нікомахова етика» («*Die Nikomachische Ethik*») – «найшкідливіша» із книг, бо різко заперечує милість Божу та не визнає християнські чесноти («*stracks der Gnaden Gottes und christlichen Tugenden entgegen*»)⁴.

Лютер толерує лише праці, які об'єктивно сприяють освоєнню мистецтва красномовства, зауважуючи, що він міг би «охоче примиритися» з використанням книжок Арістотеля з логіки, риторики та поетики, щоб вони «з користю читалися молоддю для вправ у красномовстві і в [проголошенні] проповідей»⁵. Щоправда і тут реформатор не втримався від побажання, щоб

¹ «*Gymnasia Epheborum et Grece glorie*» («Гимназия ефебов для возвеличення греков»). Luther M. An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung / M. Luther // Luthers Werke. B. I. – Berlin: C. A. Schwetschke und Sohn, 1966. – S. 412.

² Ibid.

³ Мова йде про трактат «Про душу» («*De anima*»), у якому розглядається природа душі, явища сприйняття і пам'яті. Трактат багато століть залишався головним підручником з психології.

⁴ Luther M. An den christlichen Adel... – S. 413.

⁵ Ibid.

викладали ці трактати у скороченій формі¹. А що стосується схоластичних приміток і коментарів до цих праць, то тут Лютер непохитний – від них необхідно категорично відмовитися².

Наведені вище приклади ілюструють хоча й складну, але, на перший погляд, досить успішну боротьбу з пануючим в університетській програмі «засиллям» Арістотеля.

Чи дійсно переможні реляції відповідали реальності? Наскільки ефективними можна вважати заявлені реформи і якою була ступінь їх реалізації? Й, останнє, чи взагалі було можливо в настільки короткий термін відмовитися від такого досить істотного компоненту університетської освіти і, по суті, методологічної основи багатьох дисциплін?

З огляду на повідомлення сучасників і самого Лютера, можна було б очікувати якщо не повного, то хоча б відчутного послаблення позицій Арістотеля. Його занепад мали б відчутти, насамперед, на артистичному факультеті, де, відповідно до навчального плану, Арістотель був присутній обов'язково і найбільш повно.

Однак, як з'ясувалося, численні заяви виявилися лише заявами, не реалізованими в усьому їх радикалізмі. Подальше дослідження покаже, що арістотелівську «Фізику» будуть і надалі читати. У навчальному курсі залишиться також й «Етика», щоправда у викладі і з коментарями Філіпа Меланхтона. Загалом, до 1521 р. арістотелізм усе ще був важливим компонентом університетської програми.

Які були причини невідповідності між заявами і практичною діяльністю щодо усунення праць Арістотеля? По-перше, роль схоластичного арістотелізму в освітніх програмах середньовічних університетів була насправді фундаментальна. По-друге, не всі пропозиції Лютера знаходили належний відгук у канцелярії патрона університету курфюрста Саксонського. По-третє, як

¹ Luther M. An den christlichen Adel... – S. 413.

² Ibid.

стало відомо, не всі соратники реформатора виявилися цілком переконаними противниками Арістотеля. Розглянемо ці причини детальніше.

Аналізуючи фундаментальну роль арістотелізму та ефективність/неефективність боротьби проти нього варто згадати Гейдельберзький диспут, де Лютер настільки пристрасно виклав свої думки щодо боротьби з арістотелізмом, що Йоганн Буцер, один із майбутніх реформаторів, сприйняв полум'яний виступ як свідчення того, що Арістотеля подолано остаточно. Адже саме цю інформацію ми знаходимо у його відомому листі (від 1 травня 1518) до Беата Ренана про Гейдельберзький диспут. Буцер писав про реформу Віттенберзького університету таке: «Цей [Лютер] домігся, що у Віттенберзі прогнали всіх до одного тривіальних авторів, замість них офіційно відбувається викладання грецької, Ієроніма, Августина і Павла»¹.

Однак оцінка Йоганна Буцера, як з'ясувалося, це лише суб'єктивна думка, бажання, сприйняте за реальність. Інакше кажучи, декларації та надії Лютера помилково сприйняли як доконаний факт. Цей висновок підтверджує і сам Лютер, який у листі від 21 березня 1518 р. писав набагато обережніше: «Між тим, наша надія про наш університет росла, і те, на що ми чекаємо, станеться в майбутньому, що ми будемо читати лекції про дві мови [латину і грецьку], ні, навіть про три [латину, грецьку та єврейську], будемо вивчати Плінія, математику, Квінтіліана і багато іншого, після того як нікчемні (*ineptis*) лекції по Петру Іспанському (*Petrus Hispanus*), Тартарету й Арістотелю будуть скасовані. І це знайшло схвальний відгук у князя, і тепер буде розглядатися в університеті»². Вочевидь, від часу написання цього листа Лютер із дня на день чекав ліцензування нових кафедр: латинської грецької та єврейської філології, математики, Плінія, Квінтіліана й одночасної ліквідації кафедри схоластичної логіки.

¹ Correspondance de Martin Bucer. Bd. 1. – Leiden: Brill, 1979. – S. 58-72 (Nr. 3).

² WA. – Br 1,155, 41-46 (Nr. 64).

Ліцензування нових кафедр відбулося на початку літа 1518 р. Тоді ж було заявлено про ліквідацію скотистської схоластичної логіки, що було сприйнято Лютером з великим ентузіазмом.

Однак, як показав час, більшість надій Лютера не виправдалися. Арістотель так і не був вилючений із навчального процесу: навпаки, наявні джерела свідчать, що частка праць Арістотеля зросла¹. Про це можна судити за такими фактами. Університетський статут 1508 р. припускав читання «Логіки» Арістотеля та природничих дисциплін («Physik», «De anima» і «Parva naturalia»), а також «Summulae logicales» Петра Іспанського трьома паралельними курсами². Мається на увазі читання лекцій у дусі томізму, скотизму та в руслі школи августинця Грегора з Ріміні (Gregor von Rimini). Проте існування трьох паралельних курсів на артистичному факультеті нині викликає обґрунтований сумнів: чи міг дозволити тодішній університет, навіть багатий, читання трьох паралельних курсів? Особливо це стосується Грегора з Ріміні, одного з останніх великих схоластів середньовіччя. Сумнів підкріплює і проблема викладачів. Хто міг би читати лекції із цих дисциплін? Відносно Віттенберзького університету нам відомо, що освітній заклад не мав для цього штатних професорів, так само як і не знаходимо ми тут послідовників Грегора. Проте достеменно відомо, що логіку Дунса Скота та Фоми Аквінського, а також натурфілософію читали паралельно, кафедри були укомплектовані фахівцями³. У статуті знаходимо таку послідовність: Фома Аквінський, Дунс Скот і Грегор із Ріміні. Однак у численних університетських списках завжди на першому місці стоїть кафедра скотизму (skotistische Lehrstuhl).

Завдяки дослідженням Х. Шайбле можна зробити такий висновок. На 1516 р. 11 кафедр були укомплектовані наступним чином. Логіку Арістотеля читав ліценціат Ніколаус Амсдорф, прихильник скотизму (secundum viam Scoti). Магістр Симон Хайнс читав «другий томістський шлях» («secundum viam Thomae»). Фізику – скотист, магістр канонік Йоганн Дольш, томізм –

¹ Scheible H. Aristoteles und Wittenberger... – S. 129.

² Friedensburg W. Urkundenbuch der Universität Wittenberg... – S. 56. Далі UUW.

³ UUW, 15 f. (In artibus per duas opiniones); 77 f.

магістр Йоганнес Гункель. «Логіку» Петра Іспанського викладали представник скотизму ліценціат Себастьян Кюхенмайстер і послідовник томізму магістр Георг Айнер. Обидва теж були каноніками¹. Таким чином, крім магістра Симона Хайнса, чотири представники філософського факультету мали церковний сан, що саме по собі свідчить про важливість томізму і скотизму в університеті. Що стосується «Етики» Арістотеля, то у лютому 1516 р. її читав августинський ченець Іоганн Ланг².

Після початку Реформації артистичний факультет, з відомих причин, був підданий значній реорганізації. У 1518 р. було засновано ще сім кафедр із новим наповненням³. Це стало наслідком раніше згадуваного звернення університету до князя від 9 квітня 1516 р. щодо доукомплектування факультету. Примітно, що серед новоутворених кафедр Віттенберзького університету ми знаходимо три арістотелівські кафедри⁴, створені тоді, коли Лютер перебував у Гейдельберзі і виступав із різко войовничими заявами проти Арістотеля. Четверту кафедру було присвячено римському ритору Квінтіліану. Дві інші займалися викладанням педагогіки, латини, основ грецької та єврейської мов. А ось другу математичну кафедру створити не вдалося. Замість Плінія, яким опікувався Лютер, вводили «De animalibus» Арістотеля. Пліній був доданий до навчальної програми тільки із травня 1520 р. Також передбачалося викладання «Institutionis oratoriae libri XII» Квінтіліана («Дванадцять книг риторичних настанов») і зоології Плінія⁵. Єдине, що могло втішати в цій ситуації Лютера, то це те, що на ці кафедри запрошували молодих викладачів, яких можна було вважати прихильниками реформ. арістотелівську логіку читав Августин Шурф⁶, фізику і метафізику Арістотеля – Бартоломео Бернхардт. «Історію тварин»

¹ Scheible H. Aristoteles und Wittenberger... – S. 131.

² Ibid.

³ UUW, 85 f (Nr. 64).

⁴ 1. Logica Aristotelis textualiter secundum novam translationem; 2. Physica et metaphysica Aristotelis textualiter secundum novam translationem; 3. Aristoteles de animalibus. UUW, 85 f (Nr. 64).

⁵ UUW, 118 (Nr. 109).

⁶ Müller N. Die Wittenberger Bewegung 1521 und 1522 / N. Müller. – Leipzig: M.H. Nachfolger, 1911. – S. 320-334.

(Tiergeschichte) Арістотеля і «Риторику» Квінтіліана викладав Іоганн Айзерман¹.

Лютер до нових арістотелівських кафедр ставився досить лояльно, хоча й намагався разом зі своїми однодумцями скеровувати їх викладацьку роботу в потрібному для Реформації напрямі. Не завжди це приносило відчутні результати. Так, 2 вересня 1518 р. Лютер доповідав Спалатіну про дві найбільші проблеми, що постали перед студентами і які обговорювали в лютеранському колі². Студенти прагнули слухати біблійні теми, що було цілком прогнозовано і природно в умовах Реформації. Проте, щоб отримати диплом про освіту (Studienabschluß), вони мали відвідувати традиційні лекції. Щоб занадто їх не навантажувати, Лютер прохав патрона університету про скорочення хоча б арістотелівської етики, оскільки вона ворогувала у багатьох позиціях з новою теологією. Однак етику все ж було прописано для магістрів. Звільняли від її вивчення лише бакалаврів³. Часткове зменшення викладання етики стосувалося і теологів. Таким чином, навіть на осінь 1518 р. арістотелівська етика достатньою мірою була представлена у стінах Віттенберзького університету, де буде залишатися ще тривалий час.

У цьому контексті важливо звернути увагу на близьке оточення Мартіна Лютера – прихильників та опонентів боротьби з Арістотелем. Ми знаємо, що значна частина ініціатив Мартіна Лютера не завжди знаходила відгук у середовищі його покровителів і впливових друзів. Мова йдеться, насамперед, про Георга Спалатіна (1484-1545), який користувався величезним авторитетом серед наукової еліти та тривалий час виконував обов'язки приватного секретаря курфюрста Саксонії Фрідріха Мудрого. Спалатін залишився на службі і при наступнику Фрідріха – Йоганну Твердому (1467-1532).

Георг Спалатін був блискуче освіченим гуманістом і прихильником лютеранства. Він брав активну участь у перетворенні Віттенберзького університету на різних етапах. Однак не завжди поділяв радикалізм Мартіна

¹ Ibid. – S. 268-272.

² WA. – Br 1, 196, 21-32 (Nr. 90).

³ UUW, 54.

Лютера. Х. Шайбле зазначає, що проект реформи Віттенберзького університету 1518 р., коли було створено сім нових кафедр, належить Спалатіну¹, який підготував і перелік обов'язкових дисциплін. А ось думка Лютера в цьому процесі відігравала, як видно із подій, далеко не визначальну роль.

Іншим близьким, але також стриманим у підтримці радикальних ідей Лютера, соратником був Філіп Меланхтон – гуманіст-еразміанець, який заявив на своїй першій публічній лекції у стінах Віттенберзького університету (1518) про необхідність повернення до грецької мови і виняткової важливості Арістотеля у справі вивчення риторики².

Більше того, Меланхтон прибув до Віттенбергу з уже розробленим іще в університеті Тюбінгена планом, що стосувався нового видання Арістотеля і власних коментарів до нього³. Тому можна з упевненістю стверджувати про неминучий, нехай і прихований, конфлікт інтересів двох видатних представників німецької Реформації щодо зміни навчального процесу. Звичайно, відсутність у характері Меланхтона наполегливості, войовничого запалу та харизматичності, властивих Лютеру, не дозволила їм стати серйозними опонентами. Навпаки, з перших днів свого перебування у Віттенберзі Меланхтон опинився під владним впливом Мартіна Лютера. Як наслідок, із 1520 р. ми вже практично не знаходимо посилянь Меланхтона на Арістотеля, ані згадок про необхідність видання його праць. Натомість, у 1526 р. він навіть вилучив із навчального процесу «Етику» Арістотеля. Замість «Етики» викладали «De officiis» Цицерона⁴. Однак, незважаючи на відданість Лютеру, є всі підстави стверджувати, що Меланхтон усе ж намагався в дусі

¹ Scheible H. Aristoteles und Wittenberger... – S. 131.

² Melanchton P. Rede vor der akademischen Jugend Wittenbergs „Über die Neugestaltung des Universitätsstudiums“ (Wittenberger Antrittsvorlesung) / P. Melanchthon // Der Deutsche Renaissance-humanismus. – Leipzig: Röderberg-Verlag, 1981. – S. 505.

³ Kuropka N. Philipp Melanchton: Wissenschaft und Gesellschaft. Ein Gelehrter im Dienst der Kirche (1525-1532) / N. Kuropka. – Tübingen: Mohr Siebek, 2002. – S. 176.

⁴ Kuropka N. Philipp Melanchton: Wissenschaft und Gesellschaft... – S. 176.

еразміанства синтезувати культурну спадщину античності та релігійного раціоналізму.

Уже через два роки після початку освітньої реформи та згадуваного вилучення «Етики», не без старання Меланхтона, Арістотель знову повертається в університетські аудиторії. Як дуже точно зауважив із цього приводу Е. Соловйов «... уже до кінця 20-х рр. виявилося, що схоластика – це не просто арістотелівсько-томістські теми та курси. Вона відроджується і продовжує рости навіть там, де ніхто свідомо не висівав насіння перипатетики»¹.

Таким чином, проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок про те, що глибоко переконаний у необхідності реформи університету Мартін Лютер спробував здійснити її шляхом ліквідації головного, на його думку, «джерела зла» – арістотелівської схоластики. Активна пропагандистська діяльність Лютера завдала відчутного удару по старій системі. Однак з об'єктивних причин Арістотель усе ж не був «відлучений» від університету в обсязі, задекларованому реформатором. І хоча перетворення були проведені в неповному форматі, але, усе ж таки, виконали важливу функцію. Діяльність Мартіна Лютера відкрила шлях для його найближчого соратника Філіпа Меланхтона у справі вирішення основної проблеми німецького гуманізму – проблеми примирення й узгодження досягнень античної освіченості із християнством. Тому Арістотель не вилучався Меланхтоном із програм, а піддавався реформуванню, особливо – схоластичний арістотелізм. Втрачали значення і виходили із практики неякісні середньовічні переклади та коментарі. Замість них відродилася традиція безпосереднього звернення до джерел. А для гуманіста-реформатора Філіпа Меланхтона професійною справою стає нове відкриття та видання трактатів Арістотеля без пізніших середньовічних коментарів і нашарувань.

¹ Соловьев Э. Указ. соч. – С. 95.

3.2. *Liberali eruditione* як модель реформування університетської освіти

Боротьба Мартіна Лютера за звільнення університетської освітньої програми від аристотелізму не увінчалася бажаними результатами. Аристотелізм, хоч і змінений, залишився в університетській програмі. Причиною незавершеності проголошених намірів була відсутність активної підтримки реформ з боку князівської адміністрації та соратників Лютера, у тому числі і Філіпа Меланхтона. Хоча останній допомагав «реформувати Арістотеля», однак, виявився не готовим до повного вилучення аристотелівських праць із навчального процесу. Ми вважаємо необхідним уточнити позицію Філіпа Меланхтона щодо спадщини Арістотеля і те, яким чином гуманістичні погляди вченого на аристотелізм могли поєднатися із реформаційною риторикою Мартіна Лютера.

Тема «взаємин» Лютера і Меланхтона з працями Арістотеля не залишилася поза увагою дослідників. Історики звертались до проектів освітніх реформ і з'ясування «формату» максимального дистанціювання від Арістотеля. Вони писали і про діяльність Меланхтона щодо «повернення» Стагірита у навчальні аудиторії. Доречно згадати роботи таких дослідників, як Г. Борнкамм¹, Х. Шайбле², Н. Куропка³. Особливо цікавими є роботи, де були зроблені суттєві спроби оцінити інтерес Меланхтона до Арістотеля в контексті тлумачення таких понять, як розум, природний закон, віра та Євангеліє. Історик Г. Гейер розглянув значення аристотелівської «Фізики» («*Initia Doctrinae Physicae*») для теології та дійшов висновку, що Меланхтон став послідовником

¹ Bornkamm H. Die theologischen Thesen Luthers bei der Heidelberger Disputation 1518 und seine theologia Crucis // H. Bornkamm // Bornkamm H. Luther, Gestalt und Wirkungen: ges. Aufsätze / H. Bornkamm. – Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus G. Mohn, 1975. – S. 130-146.

² Scheible H. Aristoteles und Wittenberger Universitätsreform / H. Scheible // Humanismus und Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 1997. – S.124-125.

³ Kuropka N. Philipp Melanchton: Wissenschaft und Gesellschaft... – S. 176.

Арістотеля всупереч власній «волі і знанням»¹. Однак системно дослідники не розглядали питання про місце Арістотеля у діяльності Меланхтона на різних етапах його життя. Тому ми присвятили цій проблемі даний підрозділ.

Нашими джерелами є публічна промова Меланхтона у стінах Віттенберзького університету (1518), листи до Г. Спалатіна та Й. Еколампадія (1520-1530), а також трактат «Про філософію» («*De philosophia*») (1536). Головна увага буде зосереджена на аналізі уявлень Ф. Меланхтона про праці Арістотеля та їх рецепції у реформуванні університету.

Меланхтон, як ми писали, розпочав педагогічну діяльність на посаді професора грецької мови у Віттенберзькому університеті, маючи план нового видання Арістотеля і власних коментарів до нього².

У промові 1518 р.³, виголошеній кілька років після лютерівських диспутів та інвектив на адресу Арістотеля, наш молодий учений-еразміанець не знайшов академічних причин згадувати про критику Арістотеля. Можливо, він не до кінця володів інформацією, наскільки Лютер нетерпимий до спадщини Арістотеля і з яких причин. У будь-якому випадку, Меланхтон спокійно дозволяє собі у промові посилення на Арістотеля з дуже позитивними конотаціями.

Проте втілення грандіозного плану видання Арістотеля незабаром опинилося під великим питанням, якщо взагалі не відкладено на далеку перспективу. Причин на те виявилось багато. Початок діяльності Меланхтона у Віттенберзькому університеті збігся із зовсім іншими обставинами: відмовою

¹ Geyer H. *Welt und Mensch. Zur Frage des Aristotelismus bei Melanchthon*. Diss... / H. Geyer. – Bonn, 1959. – S. 57.

² Kuropka N. *Philipp Melanchthon*... – S. 176.

³ Melanchthon. F. *Wittenberger Antrittsrede. De corrigendis adolescentiae studiis 1518* / F. Melanchthon // *Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik*. B. 1. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – S. 45-67.

від пропаганди Арістотеля і вилученням, нехай і на короткий час, його головних робіт із навчальної програми¹.

Більше того, Меланхтон потрапив під вплив харизматичного Лютера, і тому, свідомо чи ні, підтримував свого реформаційного наставника. Судячи із джерел, вимога прогнати Стагірита з університету неочікувано швидко стала і вимогою гуманіста Меланхтона. Молодий реформатор у листі до Еколампадія від 1519 р., написаному після Лейпцизького диспуту між Лютером та доктором Йоганном Екком, окреслив, на наш погляд, ключову причину неприйняття Арістотеля у Віттенберзі. Він висловив думку, що використання богословами-католиками робіт останнього створило новомодну арістотелівську теологію, яка має мало спільного з теологією Христа².

У листі гуманіста зазвучав голос реформатора, який дорікав схоластам-арістотелікам у відході від раннього християнства і текстів Отців Церкви. Меланхтону, вочевидь, на той момент критика церкви та її теоретиків стає набагато важливішою. Заради цього він допускав можливість «пожертвувати» і самим Арістотелем у його університетсько-навчальній іпостасі. Хоча жодним словом про це у листі він не говорить.

З часом риторика гуманіста щодо Арістотеля стає жорсткішою, навіть образливою. Красномовним прикладом є слова, написані Меланхтоном у 1521 р. в «Апології» Лютера проти паризьких теологів («*Adversus theologorum Parisinorum decretum pro Luthero apologia*»)³. Він назвав Арістотеля «брудною людиною» («*impurus homo*») і додав: «Чи не зробимо Христа дорожчим за Арістотеля [*для нас – П. К.*]»⁴. Цей і подібні пасажі видаються дуже дивними для еразміанця, особливо якщо враховувати освіченість молодого вченого, його

¹ Мова йде про те, що Меланхтон в 1526 р. вилучив з навчального процесу «Етику» Арістотеля. Замість «Етики» викладалася «*De officiis*» Цицерона. У навчальний план «Етика» була повернута в 1527 р.. Kuropka N. Philipp Melanchton: Wissenschaft und Gesellschaft... – S. 176.

² Ioanni Oecolampadio. «*Epistola de Lipsica disputatione*»: «...inter veterem et Christi theologiam ac noviciam et Aristotelicam quantum intersit». CR. Vol. 1. – S. 88.

³ CR. Vol. 1. – S. 396-416.

⁴ CR. Vol. 1. – S. 405.

виховання у толерантному гуманістичному середовищі Йоганна Рейхліна та поставлені перед ним завдання. Подібні висловлювання неодноразово давали дослідникам привід думати про глибоку внутрішню еволюцію гуманістичних уявлень Філіпа Меланхтона, про його відхід від гуманістичних цінностей, пов'язаних з античністю та її шануванням¹. Однак, найімовірніше, грубі просторічні оцінки Арістотеля – данина войовничій риториці часу та наслідування наставнику-Лютеру. Адже подальші кроки Меланхтона з адаптації Арістотеля до університетської програми змушують засумніватися в радикальній трансформації його наукових поглядів.

Справді, ставлення Меланхтона до Арістотеля з другої половини 1520-х рр. немов би переживає свій ренесанс, внаслідок чого праці філософа повертаються у навчальні плани.

Що ж сталося? Зрозуміти позицію Меланхтона щодо Лютера та його університетської програми реформ допомагає аналіз історико-культурного контексту, освітніх і політичних проблем Віттенберга.

Насамперед слід згадати першочергові завдання у сфері освіти, що стояли перед гуманістом. Підвищення якості навчання студентів завжди було пріоритетним у педагогічній діяльності Меланхтона. Реформація дуже загострила цю проблему – її вплив позначився на якості навчання не кращим чином.

У світлі ідей Реформації, які студентами сприймалися теж спрощено і значною мірою в політично-публіцистичній площині, на початку 1520-х рр. значна частина університетської молоді намагалася не перевантажувати себе «непотрібними», складними предметами. Серед цих «непотрібних», як впливає з промови Меланхтона «*De gradibus dicentium*» (1525), опинилися граматики, діалектика, природничі науки разом із їх відчутно

¹ Так Х. Шайбле вважає, що гуманістичні погляди Меланхтона зазнали радикальних змін у зв'язку з тим, що він у Віттенберзі почав поділяти уявлення М. Лютера про існуючу суперечність між працями Арістотеля і новою євангелічною вірою, між вченням про Божественну благодать і «Етикою» Арістотеля. Scheible H. *Aristoteles und Wittenberger Universitätsreform* / H. Scheible // *Humanismus und Wittenberger Reformation...* – S. 148.

«арістотелівським» підґрунтям. Сподіваючись вивчити богослов'я на «вищому» теологічному факультеті і швидше зайнятися практичною проповіддю, студенти намагалися обійти при цьому основоположний, «нижчий» артистичний факультет¹, що призвело до загального занепаду інтересу до навчання, а також погіршення його якості.

Занепаду освіти сприяли і заклики покидати університет, які проголошувалися відомим професором Віттенберзького університету Андреасом Карлштадтом (1482-1541), який вважав, що «краще займатися ремеслом, ніж вчити теологію і потім стати священиком»².

Такий жалюгідний стан справ змусив Меланхтона ще в пору бурхливих реформаційних подій шукати нових методів підвищення якості освіти й інтересу до неї. Наприклад, гуманіст рекомендував закріпити за кожним студентом окремого викладача-наставника, наділеного контролюючими функціями, який би слідкував за вивченням латини та грецької мови³. Цей план, щоправда, як ми дізнаємося з листа Меланхтона до Спалатіна від 1522 р., зазнав невдачі внаслідок, як зауважував сам автор ідеї, «чванливості студентів», «лінії доцентів» і «небажання міської влади нести додаткові витрати»⁴.

Дещо успішнішою була ідея Меланхтона надавати більше опіки тим студентам, які жили в гуртожитку (Collegien). За задумом реформатора, університетські викладачі мали б жити разом зі студентами і у постійному спілкуванні надавати необхідні консультації. Меланхтон, як автор проекту, з огляду на його лист до того ж Спалатіна від 1523 р., і сам був не проти працювати за такою схемою⁵. Цей план навіть частково спрацював. Ідеться про два періоди діяльності Меланхтона. Перший, коли університет перебував в евакуації, після того, як імператор Карл V під час першої Шмалькальденської

¹ CR. Vol. XI. – S. 100 (De gradibus dicentium, 1525).

² Дятлов В. Реформи і Реформація у Німеччині (XV-XVI століття)... – С. 213.

³ Maurer W. Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation. В.П... – S. 419.

⁴ CR. Vol. 1. – S. 583-584, MBW 249.2 (an Spalatin, 29. 11. 1522).

⁵ CR. Vol. 1. – S. 539-540, MBW 251.1 (an Spalatin, Dez. 1522); CR. Vol. 1. – S. 541-542, MBW 260.1 (an Spalatin, 30. 1. 1523).

війни захопив Віттенберг (1547), а другий – це час, коли будували новий будинок Меланхтона у Віттенберзі, а майбутній господар певний час проживав у гуртожитку зі студентами¹. Також відомо, що Меланхтон, який мешкав до 1537 р. у зовсім невеличкому будиночку, що Ш. Ряйн назвав «eine Bude» (хатинка, халупа), постійно збирав за своїм столом значну кількість студентів та гостей й одного разу написав, що «за його обіднім столом сьогодні звучало 11 мов»².

Однак це був паліатив; фактів, що дозволяють говорити про суттєву ефективність цих заходів, у нашому розпорядженні немає. Не бачив істотних результатів і реформатор, тому націлював подальші заходи не на поверхові поліпшення, а на ґрунтовну і глибоку реорганізацію навчального процесу з унесенням нових дисциплін і використанням нових методів їх викладання.

Це стало можливим уже із середини 1520-х рр. і було пов'язано з кількома важливими подіями. У зимовому семестрі 1523-1524 рр. Меланхтона вперше обрали ректором³. Нова посада розширила його повноваження і відкрила нові можливості реалізації хоча б часткових реформ. Ще в дореформаційні часи найважливішим засобом контролю засвоєння знань і навичок студентів були суботні артистичні диспутації із формальної логіки. Типовий диспут (quodlibet) у середні віки використовували для тренування логічного мислення буквально на «чому завгодно», на «усякій всячині» (de quodlibet). Проте в контексті боротьби зі схоластичною (аристотелівською) логікою диспутації були скасовані, як вважалося, у зв'язку з їх безпредметністю. З початком ректорства Меланхтона диспутації було відновлено. Щоправда це вже були вправи не з формальної логіки, а з риторики.

¹ Новий будинок був побудований у 1536-1537 роках. Див.: Rhein S. Katharina Melanchthon, geb. Krapp – ein Wittenberger Frauenschicksal der Refomationszeit // P. Melanchthon: 1497 – 1997. Die bunte Seite der Reformation. Das Freiburger Melanchthon-Projekt... – S. 47.

² Rhein S. Katharina Melanchthon... – S. 63.

³ Kamprad K. Philip Melanchthon – Weggefährte luthers Lehrer Deutschlands / K. Kamprad. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – S. 62.

Саме в ці роки в середовищі представників Північного гуманізму розроблялися нові завдання, які стосувались риторики. Насамперед, це вироблення в межах риторики правил культури читання та критеріїв, що застосовували до вибору літератури «хорошого стилю»¹. Генеральний напрям завдань був сформульований Еразмом Роттердамським у трактаті «*Dialogus cui titulus Ciceronianus sive De optimo dicendi genere*» (1528). Еразм, визначивши коло читання і мірило культури читання, звернув увагу на критерії хорошого стилю, та необхідність урахування історичного контексту твору². Меланхтон не залишився осторонь розробок Еразма Роттердамського: його зацікавила проблема критеріїв хорошого читання у поєднанні із риторикою. Хороше коло читання, на думку Меланхтона, мало допомогти набуту читачу здатності відчувати й осмислювати, а потім у промовах втілювати три основні речі: створювати провідний задум промови (*praecipua intentio*), основну тенденцію (*summa consilii*) й основну мету (*scopus orationis*)³.

Нові підходи швидко довели свою ефективність, оскільки у студентському середовищі – і не тільки теологічного факультету – нові диспутації користувалися популярністю. Їх вважали дієвим інструментом у підготовці до проповідницької діяльності⁴.

Друга важлива університетська новація була пов'язана з політичним життям Саксонії. У 1525 р. одноосібну владу над Саксонією отримав Йоганн Твердий⁵. Зміна влади позитивно позначилася на університеті: були розширені

¹ Villwock J. Die Sprache – ein «Gespräch der Seele mit Gott»: zur Geschichte der abendländischen Gebets- und Offenbarungsrhetorik / J. Villwock. – Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann, 1996. – S. 574.

² Erasmus von Rotterdam: *Dialogus cui titulus Ciceronianus sive De optimo dicendi genere* (Der Ciceronianer oder Der beste Stil. Ein Dialog) / Erasmus von Rotterdam // Erasmus. Ausgewählte Schriften. Bd. VII. Hrsg. v. W. Welzig. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972. – S. 135.

³ Melancthon Ph. *Elementorum Rhetorices Libri Duo* / P. Melancthon. – Witembergae: Rhav, 1559. – S. 81.

⁴ Scheible H. Aristoteles und Wittenberger Universitätsreform... – S.146.

⁵ Йоганн Твердий (Постійний) (1467-1532 pp.). Йоганн Твердий був сином курфюрста Саксонії Ернста (1441-1486 pp.), після смерті якого керував Саксонією разом із братом Фрідріхом Мудрим Саксонським. Після смерті

межі академічних свобод, що особливо яскраво показало себе у випадку Меланхтона. Він отримав не тільки дворазове збільшення зарплати (зі 100 гульденів до 200), а й право читати ті лекції, які він сам забажає, не перевантажуючи себе теологією¹.

Отримання академічних свобод у виборі тематики та змісту лекцій стало поворотним пунктом у ставленні Меланхтона до аристотелізму. Через нетривалий час (у 1527 р.) він оголосив про початок читання лекцій із «Нікомахової етики» Арістотеля². Цей крок є особливо серйозним, якщо згадати, що Лютер вважав зазначений трактат «найшкідливішим» із творів Арістотеля для християнства³.

Отже, середина 20-х рр. XVI ст. стає поворотною в сенсі сприйняття і реабілітації Арістотеля. Однак розуміння повороту Меланхтона до Арістотеля на основі лише вищенаведених фактів буде неповним і поверховим. Глибші мотиви Меланхтона стають зрозумілими при аналізі невеликого трактату, який хоч і присвячувався Меланхтоном філософії, проте став важливою ланкою у складному процесі реабілітації Арістотеля. Ідеться про трактат «De philosophia»

Фрідріха Мудрого у 1525 р. став одноосібним правителем Саксонії. Ім'я Твердий (нім. Beständige) отримав за свою відданість справі Реформації. Див. про нього: Wittich G. Johann I., der Beständige, Kurfürst von Sachsen // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL). Band 3. – Bautz: Herzberg 1992. – S. 174-175; Schirmer U. Die ernestinischen Kurfürsten (1485-1547) / U. Schirmer // Kroll F. Die Herrscher Sachsens / F. Kroll. – München: C.H.Beck, 2004. – S. 65-70.

¹ MBW 446.

² Melancthon an Justus Jonas in Nordhausen. MBW 580.5.

³ Лютер так вважав, оскільки був щиро переконаний, що рецепійована філософія Арістотеля протиставляє милість Божу і християнські чесноти («stracks der Gnaden Gottes und christlichen Tugenden entgegen»). An den christlichen Adel... – S. 413. Х. Шайбле, досліджуючи це питання, дійшов висновку, що до того часу, поки Лютер не міг здійснити розмежування між божественною справедливістю, яка дається як Євангеліє і світською справедливістю, що робить можливим людське співіснування у соціумі, «Етика» Арістотеля розглядалася ним як шкідлива. Див.: Scheible H. Aristoteles und Wittenberger Universitätsreform // Humanismus und Wittenberger Reformation... – S. 149.

(1536)¹. Рік його створення показує, що від початку «реабілітації» Меланхтоном Арістотеля пройшло майже десять років. Цей трактат, по суті, став ґрунтовною спробою оновлення філософії взагалі і першою важливою сходиною до відкритого визнання Арістотеля в практиці лютеранства.

У вступній частині трактату-промови «De philosophia» Меланхтон окреслив важливість філософії для двох інститутів – церкви і держави. Слава церкви та користь держави – ось пафос і лейтмотив промови: «Нічого не може бути кращим, ніж слава церкви, нічого немає ціннішого»². А тому: «... саме ця причина повинна спонукати нас досягати високих успіхів у навчанні, щоб принести максимально велику користь для держави і церкви»³.

Якщо опустити властивий гуманісту пафос і загальні фрази, то він досить чітко окреслив шляхи досягнення «максимально більшої користі для держави і церкви». Меланхтон заявив, що церква має потребу не тільки у знанні граматики, але й у знанні багатьох інших наук – у «ліберальній ерудиції» («Ecclesiae opus esse liberali eruditione ... »)⁴.

На цьому пасажі зупинимося докладніше. Слід зауважити, що словосполучення «liberali eruditione», яке зустрічається не тільки у Меланхтона, має в сучасних перекладах різні конотації. Наприклад, у прекрасному німецькому перекладі розглянутого трактату, що здійснив Гюнтер Франк, цей фрагмент звучить так: «церква потребує вільної освіти» («dass die Kirche die

¹ CR. Vol. XI. – S. 278-284; Melanchthon Ph. Rede über die Philosophie / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik... – B. I. – S. 131-141. Зауважимо, що причина створення трактату полягала не тільки в бажанні примирити та узгодити нову теологію і філософію, але й унаслідок дискусій з анабаптистами, які категорично відкидали взагалі будь-яку вченість. Іншою важливою причиною, як здається, була болюча для Меланхтона психологічна проблема – жорстока полеміка між Лютером і Еразмом, що вибухнула після публікації в 1524 р. трактату Еразма Роттердамського «Про свободу волі» («De libero arbitrio»). Цей трактат поклав початок цілій серії гострих полемічних творів з обох сторін.

² Melanchthon. F. Rede über die Philosophie... – S. 133.

³ Ibid.

⁴ CR. Vol. XI. – S. 279; Melanchthon Ph. Rede über die Philosophie... – S. 133.

freie Bildung benötigt»)¹. Подібне словосполучення зустрічається і в роботах Еразма Роттердамського («Antibarbarorum Liber», 1520). Тут «liberali eruditione» російською мовою було перекладено як «світська вченість»².

Однак трактування терміну «liberali eruditione» як «вільна освіта» та «світська вченість», на наш погляд, дещо звужує рамки реформи, про яку йшлося в зазначеній промові, і не повністю відображає уявлення гуманіста. Йдеться саме про ліберальну ерудицію, якщо скористатися калькою з латинської. Звичайно, беручи за вихідну точку міркувань поняття «liberali eruditione», ми не розглядаємо ліберальну ерудицію в межах пізнішої ідейної доктрини лібералізму XVII-XIX ст., тобто, як цілісну філософську, політичну й економічну теорію.

Натомість ми вбачаємо в ній переконання гуманіста в необхідності якнайшвидшого позбавлення від догм, зашкарублених традицій, звичаїв. Переконання, яке одночасно припускає розвинене диференційоване уявлення про свободу взагалі, а в нашому випадку – свободи у виборі предмета дослідження, недогматичну і філологічну критику Біблії, акцент на широкому застосуванні античної мудрості. По суті, за цією риторичною фігурою стоїть заклик Меланхтона перенести ідеї, які виростили з класичного раціоналізму, на ґрунт лютеранського християнства.

Водночас ми говоримо про «liberali eruditione» як про продукт інтелектуального руху епохи Реформації, коли реформатор, у руслі нових тенденцій, звертався до античної літератури й античної цивілізації, намагаючись знайти той досвід, на який можна було б опертися в ситуації розпаду середньовічної традиційної релігійності. Таким чином, можна вважати «liberali eruditione» своєрідним синтезом і компромісом між античністю та новою релігійністю, спробою отримати культурну користь із греко-римської мудрості, не пориваючи при цьому із християнством.

¹ CR. Vol. XI. – S. 279.

² Ошис В. Нидерландские гуманисты и Эразм Роттердамский / Ошис В. // История всемирной литературы в 9 т. Т. 3. – М.: Наука, 1985. – С. 166.

Остання теза об'єднує наші міркування саме тому, що вона є стрижнем промови Меланхтона. Твердження, що «відторгнення релігії призводить, як наслідок, до світського або епікурейського способу мислення»¹ і подібні їм, що неодноразово повторюються у різних варіаціях, переконують: для гуманіста слова про необхідність тісного зв'язку навчання із християнською релігією не були винятково риторичною фігурою.

Гуманіст розглядає глобальну проблему служіння державі і церкві саме у контексті реформування програм університетської освіти й упровадження *liberali eruditione*. На його погляд, релігія і церква не повинні дистанціюватися від науково-філософських знань, оскільки існує чіткий взаємозв'язок між використанням наукових досягнень і морально-етичним кліматом у церкві та суспільстві загалом: «честь і сила тих наук буде ще краще помітна, коли ми будемо мати на увазі, наскільки вони потрібні в церкві. Адже якою темрявою закриває релігію незнання, які спустошення, який жорстокий розкол церкви, до якого варварства приводить, і до якої смути це призводить весь рід людський. Тільки якщо це обдумати, то можна уявити, яка сила і міць криється в тих науках»².

Перед нами мова переконаного гуманіста і реформатора, в очах якого знання надає вірі світло. Сама віра вписується в контекст культури як її важливий компонент поряд із науками, плодом яких є знання. Така логіка, врешті-решт, веде до античного знання. І позначає вразливість позиції Мартіна Лютера як однобокої: він – за нову віру, але проти її зв'язку із класичним світським знанням.

Натомість Меланхтон мислить категоріями Північного гуманізму і нової реформаційної проблематики. Він уже добре знав із досвіду Реформації, що релігійні суперечки не вичерпуються лише сферою диспутів. Вони виходять за межі релігії і загрожують стабільності держави. Ця думка стає наступним «меседжем» промови, де зазначається, що без ґрунтового фундаменту –

¹ Melanchthon Ph. Rede über die Philosophie... – S. 135.

² Melanchthon Ph. Rede über die Philosophie... – S. 135.

філософії, релігійне вчення не матиме цілісності і ясності, таке «вчення може продукувати тільки нескінченні помилки і розколи». А розкол релігійний – це розкол суспільства. І в такому стані, коли «кожен захищає свою фальсифікацію»¹, «виникають чвари та суперечки»².

Автор, намагаючись повідомити, донести і пояснити необхідність застосування філософії, цілком у дусі гуманізму, апелює до античності, що робить промову експресивною, а її дидактичний підтекст – виразним. Події недавнього минулого, коли наукою відкрито нехтували, а її непотрібність проголошували з університетських кафедр і церковних амвонів були зовсім свіжими у пам'яті гуманіста. Він вважає, що освіта і культура разом із вірою можуть стати панацеєю від подібних бід і катаклізмів. Тому з усією пристрасстю і, не гребуючи гострими словами, він закликає усіх, хто тільки «почує нерозумні слова тих, які вважають, що *liberali eruditione* в церкві не потрібна, не тільки втікати від таких й обходити їх із заткнутими вухами, як це зробили Одисей і його супутники, але і проклинати подібних, як жахливу епідемію й огидних чудовиськ»³.

Меланхтон не обмежується критикою «зовнішніх», світських невігласів: без сумніву, це вже критика лютеранської проповідницької діяльності і тих, хто її здійснює. Виходить, що в поняття нової віри кожен із них вкладав дуже різні смисли. В очах Меланхтона неосвічені лютеранські пастори стають чудовиськами, як раніше чудовиськами для Лютера були недоброчесні священники католицькі. Освіта, за Меланхтоном, перетворюється на обов'язок і необхідну чесноту для нового пастора. Такий підхід, варто визнати, більше личить гуманісту, ніж переконаному реформатору.

На цьому апеляція до античних образів не закінчується і набуває ще гостріших форм. Меланхтон порівнює неосвічену теологію з «Іліадою», що є для теолога символом «збіговиська зла, проблем, війни і горя», заплутаним

¹ Важливе зауваження, як для головного теолога Реформації, що може свідчити про розуміння Меланхтоном вразливих місць лютеранської теології.

² Melanchthon Ph. Rede über die Philosophie... – S. 135.

³ Melanchthon Ph. Rede über die Philosophie... – S. 135.

ученням, у якому те, що має поєднуватися, – не поєднується, а те, що потрібно зв'язати, – розривається. Підкреслюючи всю глибину парадоксальності ситуації, він цитує Горація: «Це так само, як якби художник домалював людській голові кінську шию, та ще й строкатого пір'я понастромляв»¹. Порівняння неосвіченої теології із язичницькою поезією гомерівського часу, вочевидь, покликане викривати її як «варварське» та чуже християнству минуле, підкреслити її ідейну суперечливість і безсистемність. Виходить, що не тільки грецька вченість, але і грецька поезія стає знаряддям викриття куцої теології реформаторів-радикалів. До них, до речі, він відносить й анабаптистів.

Які ж шляхи бачить Меланхтон для виправлення цієї ситуації? Вихід він вбачав у реалізації ідеї *liberali eruditione*. Саме до цієї тези гуманіст постійно повертається, невпинно повторюючи, що церква має звертатися до багатьох наук, «тому що для суджень, вірного і ясного викладу складних і незрозумілих речей мало знати тривіальні правила граматики та діалектики, але необхідно всебічне навчання»². І далі конкретизує: «для християнського вчення багато чого має братися із фізики і багато чого – з моральної філософії»³. Проте це означає одне – це знання має черпатися із класичного твору Арістотеля «Фізика» та його ж, творів з етики.

Неодноразове згадування фізики, ми вважаємо, не випадкове. Тут проглядає спроба реабілітації ще досить важливої для Меланхтона науки – астрології. Відомо, як багато Меланхтон у ці та наступні роки прикладав зусиль для того, щоб астрологія, яку він вважав частиною фізики, стала рівною з іншими науками⁴. Проголошувана гуманістом ліберальна ерудиція, як жодна

¹ Ibid.

² Melancthon Ph. Rede über die Philosophie... – S. 134.

³ Ibid. – S. 135.

⁴ Наприклад, у трактаті «Initia Doctrinae Physicae» (1550), знаходимо таке: «Астрологія – це частина фізичних наук. Вона вивчає, яким чином світло зірок могло б впливати на матерію і змішання субстанцій, яким має бути їхнє співвідношення, які варіації та відхилення воно викликає» (CR 11.263). Ця частина фізики, за Меланхтоном, повинна займатися дослідженням впливу руху небесних тіл на «людську природу», знаходити «який є зв'язок між тілами небесними і земними, особливо з людиною» (CR 13.180). В інших роботах,

інша ідея, виявлялася здатною органічно адаптувати меланхтонівське уявлення про астрологію. Невипадково він у розглянутій промові, зовсім невеликій за обсягом, знаходить місце для астрології, зауважуючи: «Це варварство, щоб не сказати більше, нехтувати прекрасною наукою про рух планет, яка робить можливим розрізнення років і часів, що повідомляють нам про наближення великих подій і закликають нас мудро користуватися цим»¹.

Звернемо увагу, що досить широкий спектр дисциплін, які внесені до навчального циклу, може викликати природне відчуття хаотичності. Мабуть, питання структурованості дисциплін і їхня взаємодія хвилювало і Меланхтона. Не випадково в кінці трактату він говорить, що ліберальна ерудиція має підкорятися системі і, що найважливіше, – методу: «... я не закликаю все змішувати в купу – теологію та філософію (як кухар різні супи), але я хочу, щоб теологу допомагав метод». І далі: «... неосвіченими я називаю не тільки тих, хто не знає античної літератури і науки, як анабаптисти, але й тих непристойних балакунів, які нічого суттєвого не кажуть, хоч і виголошують вишукані промови». І це відбувається тому, що вони «не володіють методом, що і не дає їм можливості ґрунтовно охопити сутність речей»².

Говорячи про освіченість й ерудицію, Меланхтон підводить слухача до ще однієї важливої думки. Багаторазово повторювана ідея про необхідність методу, вочевидь, повинна була увінчатися посиланням на автора або вчення, що володіє методом. Що ми і бачимо в завершальній цитаті: «Я прагну до освіченої філософії, а не до тієї витонченості, в основі якої немає жодного сенсу. Тому я кажу про те, що слід вибрати ту частину філософії, яка найменш софістична і містить достатній метод. А такому відповідає арістотелівське вчення»³. Іншими словами, арістотелівському методу повертається роль

наприклад, «De dignitate astrologiae» («Про гідність астрології») Меланхтон також розглядає астрологію як область фізики (CR 11.263). Подібні думки висловлюються і в рукописі «Physicae seu naturalis philosophicae compendium» від 1543 р..

¹ Melanchthon P. Rede über die Philosophie... – S. 137.

² Ibid. – S. 137.

³ Ibid.

найважливішого інструменту пізнання, причому не тільки філософських, але і богословських істин.

Тому можна зробити висновок, що в перші роки перебування у Віттенберзі меланхтонівська риторика щодо важливості античної філософії й аристотелівських праць у системі освіти змінилася. Але захоплення новою реформаційною теологією не змогло повністю змінити гуманістичне переконання Меланхтона щодо необхідності цих робіт в учбовому процесі. При всьому потужному тиску з боку Мартіна Лютера, який намагався позбутися інтелектуальної спадщини Арістотеля, у Меланхтона сформувалося власне розуміння нової, реформованої освіти. Меланхтон усвідомлював, що оновлення освіти слід вести в межах ліберальної ерудиції, яка не дистанціюється від науково-філософських знань і в тому числі від Арістотеля. Разом з тим, реформа освіти повинна була торкатися не лише мовних чи теологічних дисциплін, але і природничих наук та медицини, власне, усього комплексу дисциплін, що викладалися в університеті.

3.3. Природничі науки в теології та практиці Філіпа Меланхтона

Реформування вищої освіти, започатковане у Віттенберзькому університеті, не обмежилось лише мовними та теологічними дисциплінами. У багатьох промовах і трактатах Філіп Меланхтон неодноразово згадує такі дисципліни як фізику, математику, астрологію, музику, історію, географію, біологію тощо. Меланхтоністика, яка сьогодні нараховує значну кількість досліджень практик вчителя Німеччини, дуже мало згадує про турботи Меланхтона, пов'язані із комплексом природничих наук. Однак окремі природничі дисципліни займали вагоме місце у викладацькій діяльності Меланхтона, оскільки, по-перше, вони, на його думку, дають практичну користь; по-друге, тренують логічне мислення; по-третє, дозволяють глибше пізнати Божу мудрість. Як свідчить Х. Кате, Меланхтон розглядав природничі науки як *теологію* [виділено – П. К.], що ефективно відкриває уважному досліднику Божі сліди у світі¹.

Активно звертатися до природничих наук Меланхтон починає із другої половини 20-х рр. XVI ст. Тоді молодий викладач підтримав свого наставника у боротьбі проти арістотелізму. Через це серед «непотрібних» наук, як це можна судити із промови Меланхтона «De gradibus dicentium» (1525), виявилися діалектика, а також природничі науки разом із їхнім відчутним «арістотелівським» підґрунтям. «Повернення» ж Арістотеля до університетських аудиторій, вочевидь, не випадково збіглося зі зростанням інтересу до природничих наук у Віттенберзькому університеті.

Якщо оцінювати внесок Меланхтона в розвиток і популяризацію природничих дисциплін, то Меланхтон, перебуваючи у Віттенберзі, написав передмови до двох існуючих, але перероблених підручників геометрії та астрономії (ідеться про «Elementa» Евкліда і «Theoricae Novae Planetarum» Георгія Пурбаха). Також реформатор прочитав низку університетських лекцій,

¹ Kathe H. Die Wittenberger Philosophische Fakultät 1502-1817 (Mitteldeutsche Forschungen) Gebundene Ausgabe / H. Kathe. – Köln: Böhlau, 2002 – S. 90.

предметом яких були математичні дисципліни та необхідність астрологічних спостережень. Його перу належить і підручник з фізики «*Initia Doctrinae Physicae*», який, за задумом автора, повинен був слугувати вступом до фізики Арістотеля.

Для Меланхтона комплекс математичних дисциплін асоціювався із традиційними науками квадривіума (арифметикою, геометрією, астрономією та музикою), у якому кожна попередня дисципліна служила своєрідною сходинкою до наступної. Арифметика охоплювала рахунок та алгебраїчну методику розв'язання рівнянь. Вона розглядалася як основа для геометрії, що викладалася за «*Elementa*» Фукідіда. Геометрія вивчала не лише просторові відношення та їх узагальнення, але і моделі логічних доведень, й, поряд із тригонометрією, вважалася основоположною дисципліною для астрономії.

Упродовж XV ст. геометрія значно прогресувала. Були розроблені комплексні геометричні і тригонометричні методи, що запозичувалися для астрологічних розрахунків позицій та кон'юнкцій планет¹. Оскільки астрономія ще не володіла досконалыми засобами спостереження та методикою вирахування орбіт планет, то для уточнення результатів залучали й географію. Надбання зазначених дисциплін поєднали у собі підручник із астрономії Йоханнеса фон Сакрабоскоса (*Johannes von Sacraboscus*) «*Sphaera et theoreticas planetarum*» та працю Герхарда Кремонського «*Theoretica planetarum*».

Головною причиною прихильності Меланхтона до математичних дисциплін було їх практичне значення для виховання. У своїх виступах і лекціях він неодноразово підкреслював необхідність застосування арифметики у торгівлі, гірничій справі, чеканці монет та в багатьох інших суспільних й особистих справах, пов'язаних із рахуванням². Щодо іншої дисципліни – геометрії Меланхтон зазначав, що вона є «багато в чому корисною не лише в

¹ Кон'юнкція (від лат. *conjunctio*) – союз, зв'язок.

² CR. Vol. XI. – S. 286. «*Non solum in mercatu, in metallicis, in cudenda moneta, sed in multis aliis publicis et privatis rebus computandis, arte ipsa opus est. Qui versatur in Repub. aerarii rationes nosse debent. Saepe in iudiciis quaestiones inādunt, quae requirunt eruditam computationem*».

архітектурі, вимірі об'ємів посудин, але і громадському діячу...»¹. А без астрономії не можна було б визначати час, як і без знання часу заходу і сходу деяких планет не можна було б поділяти рік на частини². Астрономія, уможливлуючи точне датування, виводить із мороку тисячоліть давню історію та релігію, розкриває походження церкви та її поширення, дає знання про колишні імперії³. Крім того, зауважує далі Меланхтон, без астрономії просто неможливо уявити морську справу і навігацію⁴.

Для Меланхтона ці дисципліни служили і вищій меті: досягненню найшляхетнішої науки – філософії. Філософія для реформатора була центром і головною турботою не лише у навчальному процесі, але й у побудові гідного громадянського та морального життя. Без філософії, вважав гуманіст, неможливо вирішувати державні та церковні проблеми, а в умовах релігійної ворожнечі вона постає засобом підтримки миру: «Тепер бачу лише один засіб проти суспільного лиха, якщо наші сучасники звернуться до істинної та давньої філософії. Вона запалює душі любов'ю та прагненням до правди, пробуджує розуміння та захоплення найкращими справами, одна вона робить людей добрими та стриманими, і відмінними від цих, які тепер через нерозумність свою проголошують війну істині та правильним ученням, і які вчиняють жакливо

¹ CR. Vol. XI. – S. 287. «Multiplex etiam Geometriae utilitas est, non solum in aedificatione, in metiendis vasis, sed etiam viro politico in Cosmographia, in locorum intervallis intelligendis. Про користь геометрії для держави і церкви див також: Praefatio in Geometriam». CR 3.110. «Nam haec nostra aetas satis commonefacit nos, quantum opus sit Reipublicae perfecta doctrina, quia multipassim, turn inopia iudicii, turn quia disert e explicare nihil possunt, sparserunt aut defendunt opiniones absurdas et confusaneas, ex quibus in Ecclesia magna certamina, magnae dissensiones extiterunt. Nee finis horum malorum erit ullus, nisi ad veram et eruditam studiorum rationem iuventus revocata fuerit».

² De astronomia et geographia. CR. Vol. XI. – S. 294-295.

³ CR. Vol. XI. – S. 296. «Nisi enim artifices hanc temporum seriem nobis conservassent, quae essent religionum atque omnium historiarum tenebrae, quae confusio totius vitae? Non animis retro legere mundi initia possemus, non sciremus quae religiones priores, quae posteriores fuissent: esset ignota series imperiorum, nescirentur Ecclesiae initia et propagatio».

⁴ CR. Vol. XI. – S. 296-297.

жорстоко із ревними до правди людьми, підтримують та розпалюють суперечки в суспільстві»¹.

Разом з тим, філософія для Меланхтона неможлива без логічного мислення. Адже істинна філософія, це не «все про все», і не сума абстрактних знань. Навпаки, головне її завдання – відійти від догматичних приписів і навчити пошуку тієї істини, яка б логічно доводилася². Саме під таким кутом зору розглядалася гуманістом-реформатором філософія Арістотеля, якій він надавав перевагу перед іншими школами, аргументуючи, що «філософія Арістотеля якнайстаранніше шукає доказовості, і саме тому вона вже тривалий час перевершує всі інші школи»³.

Водночас, як справедливо наголошує Меланхтон, логіка-діалектика⁴ – неможлива без арифметики. Тут він посиляється на досвід давніх греків, які, як він вважав, початок діалектики також бачили в арифметиці, а вправи множення та ділення стали надійною основою до створення силогізмів. Так само сила доказів може бути краще сприйнята зі знанням арифметики, оскільки остання має найочевиднішу систему доказів⁵. Арифметика, переконує Меланхтон, приводить до упорядкованості й показує, як зорганізувати безлад, й, одночасно,

¹ Praefatio in librum: Georgii Purbachii Theoricae Novae Planetarum. CR. Vol. II. – S. 815.

² De Discrimine Evangelii et Philosophiae. CR. Vol. XII. – S. 690.

³ CR. Vol. XI. – S. 691. «Aristotelis philosophia diligentissime quaerit demonstrationes, ideo una longe omnibus sectis antecellit. Et recte iudikat de fine bonorum et ratione virtutum si quidem de civili vita et civilibus virtutibus intelligitur». («Філософія Арістотеля якнайстаранніше шукає наочності (доказовості), тому вона вже довгий час перевершує всі інші школи. І правильно вважає межею благ та шляхетним того, хто будучи громадянином знається на громадянських чеснотах»).

⁴ Термін діалектика тут використовується в сенсі мистецтва дискусії, міркування.

⁵ In arithmeticon praefatio Georgii Ioachimi Rhetici // CR. Vol. XI. – S. 291. «Videbant enim Dialecticon initia sumere ab Arithmetica, et exercitatio multiplicationis et divisionis, optime praeparat ingenia ad Syllogismos. Item vis demonstrationis melius intellegi potest, cognita Arithmetica: quia haec habet maxime illustres demonstrationes».

це перший крок людства до логічної думки, до інтелектуальної діяльності¹. Аналогічно гуманіст висловлюється і щодо геометрії: без геометрії ніхто не оволодіє мистецтвом побудови системи доказів, «ніхто без неї не стане майстром методу»².

Отже, постає цікава картина: Меланхтон у річищі ідеї *pietas et eruditio* і ліберальної ерудиції вибудовує струнку систему взаємозв'язків різних дисциплін. Риторика і діалектика не мисляться без арифметики, яка, формуючи логічне мислення, закладає основи для філософії, а природничі науки загалом розглядалися як доповнення до теології. Подібне розуміння взаємовідносин різних наук, утілене у практичній діяльності Меланхтона, надає усі підстави розглядати концептуальні підходи реформатора як міждисциплінарні.

Цікавим у контексті міждисциплінарності є те, яким чином Меланхтон, об'єднуючи різнопланові дисципліни навколо філософії, акцентує увагу на корисності кожної й, одночасно, ламаючи консервативні дисциплінарні кордони, вибудовує логічні зв'язки із теологією. Ідеться, насамперед, про астрономію, яку вважали край необхідною для розуміння філософії та астрології.

Астрологія у XVI ст. переживала пік популярності. Усі західноєвропейські країни того часу могли пишатися своїми «світилами» в цьому таємничому мистецтві. Імена Нострадамуса, Джироламо Кардано, Джордано Бруно були на слуху в кожного освіченого європейця. Не цуралися астрології й такі відомі мислителі Відродження, як П'єро Помпонацці, Парацельс, Томмазо Кампанелла, німецький математик й астроном Йоганн Штоффлер, Тихо Браге та багато ін. Без астролога не обходилась і жодна важлива подія. Астрологія залишалася предметом вивчення в багатьох університетах, займала вагоме місце при дворах світських і духовних владик.

¹ In arithmetice praefatio Georgii Ioachimi Rhetici // CR. Vol. XI. – S. 290.

² Praefatio in Geometriam // CR. Vol. – S. 108 «Deinde cum demonstrationes Geometricae maxime sint illustres, nemo sine aliqua cognitione huius artis satis perspiciat, quae sit vis demonstrationum; nemo sine ea erit artifex methodi». («Передмова до Геометрії. Отже, без доказів Геометрії, хай би вони були очевидними, ніхто цим мистецтвом побудови системи доказів добре не оволодіє, ніхто без неї не стане майстром методу»).

Популярність цієї науки була настільки великою, що її називали божественним мистецтвом (*divina ars*). Проте однозначної відповіді щодо її науковості, корисності й, чи не головне, узгодженості з біблійними положеннями, годі було шукати.

Разом з тим, складно назвати ще якусь науку доби середньовіччя і Відродження, яка б викликала такий непереборний інтерес, зрощений зі страхом і трепетною вірою в її силу та, водночас, осудом. Астрологія доволі повільно і не без проблем «приживалася» у християнстві. З початку існування християнства взаємовідносини між церквою та астрологією відзначалися напруженістю. Біблія у багатьох текстах відкрито засуджує язичницькі культи з елементами астрологічної символіки. Наприклад, говорячи вустами пророка Єремії: «А ви не прислухайтесь до ваших пророків, і до ваших ворожбитів, і до ваших сновидців, і до ваших знахарів, і до ваших звідарів, що говорять до вас...» [Єремії 27, 9].

З іншого боку, Біблія сповнена символікою, пов'язаною із небесними тілами. Так, одне із найбільших пророцтв Біблії щодо народження Месії пов'язано із зіркою: «Я бачу його, та не тепер, дивлюся на нього, та він не близький! Сходить зоря он від Якова, і підіймається берло з Ізраїля...» [Числа 24, 17]. Ще яскравішим прикладом є історія народження Ісуса Христа, коли першими на поклоніння до немовляти прибули мудреці зі Сходу: «Коли ж народився Ісус у Віфлеємі Юдейським, за днів царя Ірода, то ось мудреці прибули до Єрусалиму зі сходу, і питали: Де народжений Цар Юдейський? Бо на сході ми бачили зорю Його, і прибули поклонитись Йому» [Матвія 2, 1–2]. Найдивнішим є те, що мудреці прибули із регіону, відомому як батьківщина астрології. Отже, цілком можливо, що мудреці (грец. – *μαγοι* (чародії, звідарі, віщуни, волхви), у лат. Вульгаті – *magi* (маги, жерці), рос. – волхвы) – були, по суті, астрологами.

У зв'язку з певною двозначністю поглядів на проблему спостережень за небесними тілами, питання астрологічної прогностики залишалося дуже дискусійним упродовж усього середньовіччя. У перші століття поширення

християнства церква зайняла рішучо нетерпиму позицію щодо астрології: остання була витіснена з ужитку й зазнала гонінь, як і інші язичницькі культи. Видатний ранньохристиянський теолог Тертулліан вибухнув гострою інвективою проти астрології: «Серед ремесел ми б відзначили певні заняття, які безпосередньо винні в ідолопоклонстві. Про астрологів і говорити немає що... Не буду говорити про те, що астролог ушановує ідолів, чийми іменами він розписує небо й котрим приписує всю Божу могутність...»¹.

Проте з початком хрестових походів і розширенням культурних контактів зі Сходом астрологія почала відвойовувати втрачені колись позиції у свідомості представників західноєвропейської цивілізації. Зірковий час цієї науки розпочався в епоху Відродження. Її присутність не обмежувалася лише дворами світських владик. Папі Юлію II визначили за зірками день сходження на папський престол. Лев X заснував астрологічну кафедру в Римському університеті Ла Сапієнца. Павло III зв'язав із зірками час проведення засідань.

Загалом, щодо оцінки ролі астрології у житті суспільства раннього нового часу варто погодитися зі словами відомого данського історика Фредерика Трельса-Лунда: «...перше, що ми відчуємо, це подив із приводу тієї величезної ролі, яку відігравала в ту епоху віра у вплив зірок»².

Не уникли захоплення астрологією і протестантські діячі. Особливо це мистецтво розквітло на лютеранських територіях із часу роботи Тридентського собору (1545-1563). Собор рішуче засудив астрологію та поклав край її відкритому практикуванню у католицькому світі. Тоді це давнє мистецтво продовжило досить комфортне існування в нових релігійних деномінаціях, а Віттенберг, де Меланхтон в університеті читав лекції з юдиціальної астрології – став потужним центром її популяризації.

Чому ж протестантизм в особі Філіпа Меланхтона виявився захисником і популяризатором багаторазово засудженої астрології?

¹ Тертулліан. Избранные сочинения / Тертулліан. – М.: Прогресс, 1994. – С. 255.

² Трельс-Лунд Ф. Небо и мировоззрение в круговороте времен / Ф. Трельс-Лунд. – Одесса: Mathesis, 1912. – С. 169.

Перше знайомство Меланхтона з астрологією відбулося у відомому ще з XV ст. гуманістичному осередку – університеті Гейдельберга, де в студентські роки юний Меланхтон відвідував лекції знаного рейнського гуманіста Конрада Гельветіса, завдяки якому він і розпочав вивчати основи небесного руху (Himmelsbewegung) та складати перші гороскопи¹. Становлення Меланхтона як гуманіста та знавця астрології продовжувалося і в університеті Тюбінгена, де майбутній реформатор отримав ступінь магістра та посаду викладача. Зважаючи на пізніші праці реформатора, можна зробити висновок, що його погляди на астрологію були логічним продовженням натурфілософських ідей німецького/Північного гуманізму, зокрема М. Кузанського, Г. Пейєрбаха, І. Регіомонтана, Й. Штьоффлера².

Як людина, що отримала гарну університетську освіту та мала схильність до систематизації, Меланхтон розробив свою власну концепцію астрологічних практик, основою якої мали стати точні математичні розрахунки та теологічне підґрунтя³. Залучення точних наук та теології переслідувало цілком визначену мету – вивести непевне мистецтво із середньовічних метафізичних уявлень та архаїчних вірувань і, разом з тим, надати йому привабливої точності, гармонії – тобто науковості. Упровадження такої програми, звичайно ж, вимагало, передусім, залучення традиційних дисциплін квадрівіума: арифметики, геометрії та астрономії (крім музики), які слугували у концепції Меланхтона своєрідними сходами до астрології. Окрім наук квадрівіума, для легалізації астрології залучалася і фізика, частиною якої

¹ Melanchthons Werke. Bd. IV. – S. 383.

² Oestmann G. Johannes Stoffler, Melanchthons Lehrer in Tübingen / G. Oestmann // P. Melanchthon in Südwestdeutschland. – Karlsruhe: Badische Landesbibliothek, 1997. – S. 75.

³ Як зазначає Беате Кольбер, Меланхтон часто поєднував дві науки – астрологію та астрономію. Автор підкреслює, що іноді виникає враження, що Меланхтон свідомо руйнував кордони між двома науками й звинувачував своїх опонентів у тому, що вони, ведучи війну проти астрології, наносили шкоду астрономії і математиці. Див.: Kobler B. Die Entstehung des negativen Melanchthonbildes: Protestantische Melanchthonkritik bis 1560 / B. Kbler. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2014. – S. 415.

Меланхтон вважав астрологію. Наприклад, у трактаті «*Initia Doctrinae Physicae*» знаходимо таке: «Астрологія є частиною фізичних наук, що вивчає, яким чином світло зірок мало б впливати на матерію та змішання субстанцій, яким має бути їх співвідношення, які варіації та відхилення воно викликає»¹. Ця частина фізики, за Меланхтоном, мала займатися дослідженням впливу руху небесних тіл на «людську природу», знаходити, «яким є зв'язок між тілами небесними та земними, особливо з людиною»². В інших працях, наприклад у «*De dignitate astrologiae*» («Про гідність астрології»), Меланхтон розглядає астрологію також винятково як складову фізики³. Подібні думки висловлюються і в рукописі «*Physicae seu naturalis philosophicae compendium*» від 1543 р.⁴. Цей зв'язок імпліцитно присутній і в перших же абзацах його роботи «*Initia Doctrinae Physicae*», у якій Меланхтон робить невеликий екскурс в історію «так званих двох грецьких шкіл фізиків»⁵.

Аргументація Меланхтона щодо пов'язаності фізики й астрології мала на меті й інше завдання – убезпечитися від небажаних звинувачень у марновірстві. З огляду на це гуманіст, насамперед, намагався провести чіткий вододіл між власне астрологією та марновірством. Під визначення марновірства, яке є антитезою доказовій астрології, за Меланхтоном, підпадає все те, що не має «нічого спільного із фізикою і намагається передбачати або віщувати про майбутні події індивідуального характеру»⁶. Через це і знущається Меланхтон у своєму трактаті з марновірств, та як *exempla* приводить наслідки потуг давнього жерця, який лише «робив вигляд, що за допомогою астрології шукав, яким

¹ CR. Vol. XI. – S. 263.

² CR. Vol. XIII. – S. 180.

³ CR. Vol. XI. – S. 263.

⁴ Methuen C. Zur Bedeutung der Mathematik für die Theologie Philipp Melanchthons / C. Methuen // Melanchthon und die Naturwissenschaften seiner Zeit. – Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1998. – S. 96.

⁵ Перша була заснована Фалесом, і її діяльність зосереджувалася на дослідженні впливу небесних тіл на земні справи. В той же час інша, заснована Емпедоклом і Демокритом, займалася вивченням якостей і змін притаманних земним тілам. Меланхтон визнавав останню як таку, що викладається в правилах і формулах. CR. Vol. XIII. – S. 182.

⁶ CR. Vol. X. – S. 713-714.

чином можна запобігти крадіжкам»¹. Висновок гуманіста однозначний, у душі його фізичного та метафізичного розуміння універсуму і зв'язків між його складовими: «...марновірством же є те, що фізичного пояснення та слідів Божого промислу не має»².

У спробі легітимації астрології, Меланхтон залучив до кола її захисників, крім точних дисциплін, ще й філософію. Сама по собі подібна спроба могла б викликати заперечення, оскільки в добу середньовіччя філософію жорстко прив'язували до богослов'я, а вираз: «філософія – служниця теології» був наповнений реальним змістом. Проте, стараннями гуманістів, філософія у XVI ст. втратила тісний зв'язок із теологією й прагнула до самостійного ідейного домінування. За словами сучасного російського дослідника В. Жукоцького, філософія доби Відродження «виявила дивну всеїдність, їй раптом усе стало цікавим»³. Її предметом стало мистецтво, поезія, магія, алхімія, астрономія й астрологія.

Для Філіпа Меланхтона філософія завжди була центром і головною турботою в навчальному процесі як та наука, що оперує точними доказами та ґрунтується на логічному мисленні. Учений-гуманіст вважав, що вірна філософія, це не «все про все», і не сума абстрактних знань, а навпаки, головне її завдання – відійти від догматичних приписів і навчити пошуку тієї істини, яка б логічно доводилася⁴. Гармонійність доказів і логіка в доведенні, це те, за що Меланхтон цінував філософію Арістотеля, яка, на його думку: «...якнайстаранніше шукає доказовості...»⁵.

Філософія, базована на доказовості, – це для Меланхтона ще й упорядкованість, гармонія, «космос» у грецькому розумінні цього слова. Адже, де можна знайти досконалішу гармонію, як не в космічних просторах? Чітко

¹ CR. Vol. X. – S. 714.

² CR. Vol. X. – S. 714.

³ Жукоцкий В. Реформация как универсалия культуры: перекличка эпох и поколений / В. Жукоцкий // Поколение в социокультурном контексте XX века. – М.: Наука, 2005. – С. 250.

⁴ CR. Vol. XII. – S. 690.

⁵ CR. Vol. XII. – S. 691.

визначений рух небесних тіл піддається математичному аналізу; за допомогою логічних побудов можливо вираховувати орбіти планет, з великою точністю передбачати появу тих чи інших зірок, попереджати про появу комет. Точність і досконалість функціонування Всесвіту, окрім винятково наукових аспектів, давали реформатору вагомий аргумент говорити про те, що розумні закони, згідно з якими існує Всесвіт, не виникли самі по собі, що вони не несуть навіть натяків на самозародження життя, а були «створені досконалим Архітектором»¹.

У контексті розгляду легітимації астрології необхідно з'ясувати ще одне важливе питання. Цілком зрозуміло і логічно у справі легалізації астрології виглядає апелювання до античних авторитетів. Проте захист астрології не міг здійснюватися винятково в науковій площині, оскільки набагато важливішим для Меланхтона було її теологічне виправдання, релевантні теологічні обґрунтування. Адже пропорційно до гуманістів, які були захоплені язичницькими манускриптами й охоче віддавалися рецепції давнини, зростала і кількість критиків-теологів, які засуджували неоплатонізм, читання кабалістичних текстів та практикування астрології, вважаючи це зухвалим викликом християнству. Останнім не можна відмовити в серйозності аргументації, оскільки Біблія, як ми вже згадували, неодноразово засуджує віщунів, астрологів, тих, хто служить і поклоняється зіркам.

Ось лише деякі біблійні тексти: «...і щоб ти, звівши очі свої до неба, і побачивши *сонце, і місяць, і зорі, усе військо небесне* [тут і далі виділено нами – П. К.], щоб не був ти зведений і не вклонявся їм, і не служив їм; бо Господь, Бог твій, приділив їх усім народам під усім небом» [Повтор. 4, 19]; «Того часу, говорить Господь, повитягують кості царів Юди та кості його князів, і кості священників, і кості пророків, і кості мешканців Єрусалиму з їхніх гробів, і порозкладають їх перед *сонцем і перед місяцем, та перед усіма небесними світилами*, яких вони шанували та служили їм, і що йшли за ними, і що зверталися до них, і що вклонялися їм. Не будуть вони зібрані й не будуть поховані, гноєм стануть вони на поверхні землі! І смерть буде ліпша від життя

¹ CR. Vol. XI. – S. 297.

для всієї решти позосталих зо злого цього роду, по всіх цих місцях позосталих, куди Я їх повиганяв, говорить Господь Саваот» [Єр. 8:1-3]. «Так говорить Господь: Не навчайтесь доріг цих народів, і *небесних ознак* не лякайтесь, бо тільки погани лякаються їх!» [Єр. 10:2]; «А ви не прислухайтесь до ваших пророків, і до ваших ворожбитів, і до ваших сновидців, і до ваших знахарів, і до ваших чарівників, і до ваших *звіздарів*, що мовлять до вас, кажучи: Не служіть вавилонському цареві! Бо вони пророкують вам неправду, щоб віддалити вас із вашої землі, і Я вас вижену, і ви погинете» [Єр. 27:9-10]; «І він знову побудував пагірки, що їх винищив був його батько Єзекія, і понаставляв жертівників Ваалові, і зробив Астарту, як зробив був Ахав, Ізраїлів цар, і *вклонявся всім небесним світилам та служив їм*» [2 Цар. 21:3]; «Змучилась ти від великої кількості рад своїх, хай же стануть і хай допоможуть тобі ті, *хто небо розрізує, хто до зір придивляється, хто провіщує кожного місяця, що має на тебе прийти!* Ось стали вони, мов солома: огонь їх попалить, не врятують своєї душі з руки полум'я, це не жар, щоб погріти себе, ані полум'я, щоб сидіти біля нього... Такими тобі стануть ті, що співпрацювала ти з ними, ворожити твої від юнацтва твого, кожен буде блудити на свій бік, немає нікого, хто б тебе врятував!» [Іс. 47:13-15].

Окрім загального осуду віщувальників-звіздарів (астрологів) і заборони вклонятися небесним світилам, у пророчих книгах Біблії містяться прямі вказівки карати смертю тих, хто вклоняється зіркам: «Коли буде знайдений серед тебе в одному з міст твоїх, які Господь, Бог твій, дає тобі, чоловік або жінка, що зробить зле в очах Господа, Бога твого, щоб недотримати заповіту, що пішов би й служив би іншим богам, і вклонявся б їм та *сонцю або місяцю, або всім зорям небесним*, чого я не наказав, і буде розказано тобі, і ти почуєш, і будеш добре допитуватися, а ото воно правда, дійсна та річ, була зроблена ота гидота серед Ізраїля, то випроведиш того чоловіка або ту жінку, що зробили ту злу річ, до брам своїх, того чоловіка або ту жінку, і вкаменуєш їх, і вони погинуть» [Повт. 17:2-5].

Отже, Біблія, судячи із наведених текстів, категорично засуджувала тих, хто віщував за зірками, а також тих, хто користувався послугами астрологів. Водночас вкрай негативно згадують і тих, хто навіть якимось чином ушановував небесні світила.

У контексті розглянутих текстів аргументи тих, хто інкримінував Меланхтону марновірство, повернення до язичництва, звинувачував ученого в демонізмі, не виглядають перебільшеними. Однак Меланхтон теолог, він як ніхто інший чудово знав цитовані тексти Біблії. З огляду на це, вкрай важливою є його власна аргументація виправдання астрології, її теологічне підґрунтя, на що ми зараз і звернемо увагу.

Меланхтон змушений був залучитися до боротьби та шукати вичерпного теологічного виправдання. У трактаті «An leges damnant praedictiones astrologicas?»¹ («Чи засуджують закони астрологічні передбачення?») Меланхтон відкидає звинувачення в марновірстві, й у центр аргументації на захист цієї науки ставить тезу, що справжня астрологія займається спостереженням фізичних явищ, які залежать від Бога і є керованими ним («*Sed observationes Astrologicae sunt observationes causarum Physicarum, quae sunt ordinationes Dei*»)².

Ціліснішою і розгорнутішою є його аргументація, що була викладена на лекції 1523 р. Докази Меланхтона ґрунтувалися на біблійному тексті про четвертий день тижня творіння, які говорять: «Нехай будуть світила на тверді небесній для відокремлення дня від ночі, і нехай вони стануть знаками, і часами умовленими, і днями, і роками» [Буття 1, 14]. Слова «і нехай вони стануть знаками» («et sint in signa») були ключовими як для астрологів, так і критиків, оскільки тут планети і зірки охарактеризовані як «знаки» («signa»). Біблія, як переконували захисники астрології, не конкретизувала деталі – що це за знаки і для чого вони повинні бути знаками – чи то лиш для визначення часу і лічби днів, чи для чогось утаємниченого. Проте факт залишається

¹ CR. Vol. X. – S. 714.

² CR. Vol. X. – S. 714.

фактом – ще із часів патристичних гносеокоментаторів цей короткий фрагмент відкривав екзегетам дуже широкий простір для побудови різноманітних інтерпретацій. Середньовічні ж теологи трактували цей термін переважно в тому сенсі, що зірки слугують знаками для навігації і виміру часу. Натомість Меланхтон, за допомогою внутрішньобіблійних порівнянь, здійснив спробу довести, що зірки і планети здатні попереджати про майбутні явища і події. У своєму твердженні теолог посилався на тексти із Євангелія від Луки 21, 7-19 та Євангелія від Марка 13, 24-26, де йдеться про ознаки останніх днів, що будуть виявлені через небесні тіла. Саме ці тексти дали Меланхтону підстави читати Буття 1, 14 не як «sint» in signa («стануть» знаками), але як «erunt» in signa, тобто – хай вони «себе являють собою» або «служать» знаками¹. У такому прочитанні, на думку коментатора, «світила на тверді небесній» не лише правили за еталон для виміру часу (що, власне, Меланхтоном не заперечувалося), але виконували набагато важливішу функцію – служили знаками майбутніх подій. Саме ці знаки й мала розшифровувати астрологія.

Водночас Меланхтон не обмежував астрологію винятково сферою «читання» майбутніх подій. Реформатор був переконаним прихильником того, що завдання астрології полягає у дослідженні та пошуку закономірностей, які б уможливили побудову логічного ланцюжка для передбачення і відвернення біди. Мається на увазі те, що гаряча полеміка Меланхтона щодо користі цієї дисципліни була пов'язана, не в останню чергу, з богословською проблемою спасіння людини та її вічного життя. Теолог і гуманіст вважав, що спостереження за небом не тільки відкриє людині частину безпосередніх знань про Бога, але й попередить уважного спостерігача про майбутні лиха². А правильно витлумачені астрологічні застереження можуть примусити людину до каяття, до пошуку порятунку, навернення до Бога. А це, у свою чергу, констатує Меланхтон, призводить до того, що Бог, прихильний до благочестивих молитов, нерідко

¹ Brosseder C. Im Bann der Sterne / C. Brosseder. – Berlin: Akademie Verlag, 2004. – S. 259.

² CR. Vol. V. – S. 820-822; CR. Vol. XII. – S. 51-52.

пом'якшує безжальний вирок долі¹.

Ігнорувати астрологічні прогнози – нерозважливо, робить висновок реформатор, адже «коли хто нерозумний загалом засуджує астрологічні передбачення, які мають фізичні обґрунтування та пояснення, то це – безглуздо...», натомість, переконує Меланхтон «...спостерігати Божий порядок у природі є благочестивим та корисним заняттям і не є марновірством»².

Посилує свою аргументацію Меланхтон також посиланням на природу так званих двох світів – «вищого» та «нижчого». Як й античні філософи (наприклад Арістотель), Меланхтон вважав: небо і небесні тіла, що належать до «вищого світу», мають власну субстанцію, відмінну від земної; вони не піддаються змінам, оскільки матеріал, із якого вони створені, виключає подібну можливість³. Земна ж матерія і все приналежне до «нижчого світу» – мінливе й, головне, піддається впливу «вищого світу». Цей вплив поширюється на всю земну матерію, у тому числі й на ту, що має дихання життя, визначаючи навіть темперамент і схильності людини, які залежать від розміщення зірок у момент народження, тобто – від небесного порядку⁴. З огляду на це, для людини астрономічні спостереження та спроби дізнатися про свою долю не є гріхом, навпаки, це так природно, як «рибі плавати у воді і солов'ю співати»⁵.

Отже, підведемо підсумки. Як можна переконатися, для Меланхтона заняття астрологією поділяється на дві частини. Перша – відкриває космос як досконалу гармонію, де чітко визначений рух планет, піддається математичному аналізу, і це дає гуманісту підстави говорити про розумні закони, згідно з якими

¹ «Saepe factorum saevitiam lenit Deus, placatus piorum votis. Quare haec quoque gravis causa fuerit, rerum futurarum significationes animadvertendi. Prodest enim commone fieri hominibus atque siderum mims, ut a Deo opem implorent; deinde ut bonitatem Dei magis agnoscant, cum viderint, aliquant esse superiorem ac meliorem naturam sideribus, quae tristes significationes mitigate». CR. Vol. II. – S. 817.

² CR. Vol. X. – S. 714.

³ Initia Doctrinae Physicae // CR. Vol. XIII. – S. 223.

⁴ Praefatio in libros de iudicibus navitatum Iohannis Schoneri // CR. Vol. V. – S. 820. «Postquam autem dictum est, temperamentum et inclinationes ab astris oriri, iam prudentes cogitent, magnam quidem partem haec initia actionum comitari; ut dicitur: naturae sequitur semina quisque suae».

⁵ De astronomia et geographia // CR. Vol. XI. – S. 297.

існує Всесвіт і бачити за цим «досконалого Архітектора», яким є Бог. Друга – теж надзвичайно важлива і поєднується із першою. На думку Меланхтона, заняття астрологією є виправданим, оскільки небесна констеляція – це відкрита книга, читаючи яку людина може дізнатися подальшу долю та підготувати відповідні рішення і вчинки. Астрологія це та наука, що відкриває шлях від природного світу до трансцендентного та скеровує людський дух до неба і разом із тим до Бога. Щоправда, і це слід визнати, Меланхтон усе ж не зміг дати вичерпної відповіді на питання про правомірність застосування астрології та зіркового детермінізму. Проте, можна стверджувати, що Меланхтоном і його учнями були проведені глибокі дослідження, які, як бачимо, не змогли виправдати астрологію, однак практично повністю використали екзегетичну базу Біблії. Однак проведені дослідження Меланхтон вважав достатньо ґрунтовними задля доведення критикам, що його астрологічні вправи значно відрізняються від язичницьких.

Чи задовольняли ці докази противників астрології? Зрозуміло, не завжди. Але для віттенберзького гуманіста вони були достатніми, щоб реабілітувати астрологію у власних очах і дати можливість вільно вивчати її, а звертаючись до її античної основи, популяризувати античність, збагачену новою теологією.

У контексті загальної реформи університетської освіти й освітянських практик Філіпа Меланхтона варто розглянути ще одну сферу діяльності гуманіста та з'ясувати, що відбувалося з викладанням тих дисциплін, які не входили до кола професійних інтересів професора філолога. Наприклад, такої обов'язкової дисципліни для тодішнього університету як медицина.

Нині досить дивним виглядає той факт, що серед досліджень діяльності Філіпа Меланхтона існує не так багато праць, присвячених справі становлення академічної медицини, та й взагалі реформуванню медичних факультетів. Коли йдеться про вплив Реформації на медичні факультети то зазвичай згадують Мартіна Лютера. Хоча, власне, його турботи в цій царині не такі помітні, й обмежувалися, по суті, спостереженням власної тілесності та патогенезу. Порівняно з артистичним, юридичним і богословським факультетами

академічна медицина, як дисципліна, Лютера цікавила набагато менше, якщо не сказати, що він був до неї достатньо байдужим. Тож й особливих поштовхів для розвитку цієї галузі від реформатора не надходило¹. Проте, серед достатньо великого масиву досліджень із проблем Реформації, зараз можна виокремити кілька праць, що безпосередньо присвячені питанню участі Філіпа Меланхтона у справі реформування медичних факультетів. Це, насамперед, дисертаційне дослідження Йогана Румпа. Учений прослідкував взаємозв'язок меланхтонівського трактату «De anima» з античними авторитетами². Реформування медичного факультету та його діяльність в умовах Реформації знайшли відображення у праці Ріхарда Теллнера³. Проблему ставлення Меланхтона до послідовників Парацельса розглянув у своїй статті Штефан Райн⁴. Фрагментарно торкалися зазначених питань Вільгельм Маурер⁵ та Лео Штерн⁶.

Проте, при аналізі впливу Філіпа Меланхтона на розвиток медицини не важко помітити, що гуманіст і теолог не тільки щиро переймався її проблемами, але й докладав багато зусиль для її поліпшення. Зацікавлення медициною, як можна судити із джерел, не обмежувалось академічною площиною. Про це свідчить сам Меланхтон у промовах і трактатах, написаних або виголошених упродовж 1529-1557 рр.⁷. У них, окрім загальних міркувань щодо медицини, містяться важливі відомості про взаємозв'язок між реформаційною теологією і медициною, про створення суспільної системи

¹ Toellner R. Die medizinischen Fakultäten unter dem Einfluß der Reformation / R. Toellner // Buck A. Renaissance Reformation. Gegensätze und Gemeinsamkeiten / August Buck. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1984. – S. 294.

² Stern L. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germanie / L. Stern. – Halle: Festgabe des Melanchthon-Komitees der Deutschen Demokratischen Republik, 1960. – 103 p.

³ Toellner R. Die medizinischen Fakultäten unter dem Einfluß der Reformation...

⁴ Rhein S. Melanchthon und Paracelsus / S. Rhein // Parerga Paracelsica – Paracelsus in Vergangenheit und Gegenwart. – Stuttgart: F. Steiner, 1991. – S. 57-73.

⁵ Maurer W. Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation...

⁶ Stern L. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germanie...

⁷ CR. Vol. XI. Bd. II. Промови і трактати знаходяться у збірці джерел по історії Реформації в XI – XII тт.

охорони здоров'я, про її організаційні засади та відображення нових гуманістичних підходів у створенні нових університетських статутів тощо.

Якщо продовжити тему мотивації Меланхтона, то варто зазначити, що у XVI ст. німецькі гуманісти вважали медичну науку складовою *Studia humaniora*. Загальновизнаний духовний наставник німецьких гуманістів Еразм Роттердамський у «Промові на славу медичній науці» («*Declamatio Erasmi Rotterodami in laudem artis medicae*», 1510), доводить право медицини посідати гідне місце серед гуманістичних дисциплін, а також вдається до схематичного порівняння теології та медицини. Не без гумору Еразм зауважує, що лікар відповідає за фізичне здоров'я тіла, а теолог опікується душею. Хоч теолог турбується про збереження людини та її душі від гріхів, проте без лікаря праця теолога була б марною, оскільки те, про спасіння чого він турбується, без лікаря могло б давно покинути тіло¹.

Для Меланхтона питання корисності медицини теж залишалося поза дискусією. Реформатор вважав, що вона заслуговує на найвищу похвалу, а недбале ставлення до неї, нехтування – це не дурість (*stultitia*), але відсутність благочестя («*At Medicinam aspernari, non stultitia, sed impietas est*»)². Медицина для Меланхтона – це особлива сфера вкрай необхідної суспільної діяльності, де лікар щоденно чинить добро. Через це так гаряче він закликав студентів медичного факультету поважати свій фах, ставитися до нього, як до особливого Божого служіння³. Адже своєю працею на терені служіння людям, вони прикрасять свою молодість, а їхня гуманна діяльність знаходить лише схвальні відгуки у Святому письмі⁴.

Хоч із різних ракурсів, але погляди Еразма і Меланхтона співзвучні в одному: медицина заслуговує найвищої похвали і гідна піднятися в ранг гуманістичних дисциплін.

¹ *Declamatio Erasmi Rotterodami in laudem artis medicae*. – 1518. Neudruck 1960. – S. 10.

² CR. Vol. XI. – S. 199.

³ CR. Vol. XI. – S. 202.

⁴ CR. Vol. XI. – S. 202.

Однак Меланхтон дуже швидко зрозуміє, що відповідати високим вимогам медицина зможе лише після радикальних змін у навчальній програмі майбутніх лікарів. У відомій промові «*De corrigendis adolescentiae studiis*», яка була виголошена 18 серпня 1518 р., Меланхтон досить різко висловився (і не без причини) як проти методики викладання юриспруденції, так і проти пануючих методик викладання медичних дисциплін¹. Існування негативних явищ на цих факультетах молодий учений безпосередньо пов'язував із нестачею компетентних учителів, які не можуть навчити хорошему: «...якщо ворона погана, то народна мудрість говорить, що і яйце погане»². Ще різкіший випад проти некваліфікованих медиків Меланхтон зробив у промові на честь медицини в 1530 р.: «Багато хто не знають взагалі, а інші й не роздумували про велику шкоду, яку вони приносять усьому медичному стану. Ті, хто неправдиво прикрашали себе лікарським мистецтвом і багатьох вводили в оману, беручи собі почесний титул лікаря, уподібнюються міфічному леву, який зненацька перетворився на осла, після того, як йому прибрали поміж вух шерсть»³.

Гострі випадки проти тих, «хто неправдиво прикрашали себе лікарським мистецтвом», були викликані шарлатанством, чи не масовим явищем, яке процвітало в усіх без винятку країнах Західної Європи.

Дозволимо зробити невеликий відступ для ілюстрації глибини проблеми шарлатанства. Донині збереглося багато візуальних джерел, що доносять свідчення про діяльність шарлатанів і ставлення до них суспільства. На картинах нідерландського художника Адріана ван Остаде (1610-1695) нерідко можна побачити сюжет із сценкою «лікування». На площі села або містечка, в оточенні роззяв, у перуці або східній чалмі, стоїть, кутаючись у докторську мантию та ще якесь химерне вбрання, «лікар». Перед лікарем – стіл, на якому розставлені дивовижні склянки і скриньки із «цілющим» зіллям. Шахрай вихваляє свій товар, відкриває секрети філософського каменю, пропонує

¹ Kristeller O. Humanismus und Renaissance. Die antiken und mittelalterlichen Quellen / O. Kristeller. – München: Fink, 1980. – S. 233.

² Ibid. – S. 17.

³ CR. Vol. XI. – S. 197.

зцілення від будь-яких хвороб а, нерідко, тут же, висмикує зуб у якогось простака [рис. 1]. Влада тривалий час не переймалася тим, щоб увести якийсь контроль за шарлатанами. До того ж, колоритний одяг і жартівливі примовки цих шахраїв приваблювали покупців на ярмарки та ринки. З огляду на це, у більшості випадків влада лише контролювала, щоб були сплачені податки із цієї сумнівної діяльності.

Подібні «лікарі» користувалися популярністю і мали добрий зиск від своєї справи, про що свідчить постійна присутність селян різного віку на картинах, які з непідробною цікавістю та захопленням спостерігають за дійством. Прикметним є те, що на кожній картині в Адріана ван Остаде такого змісту присутній уважний глядач, хлопчик. Цей самий хлопчик «перекочував» і до картин на подібну тематику учня ван Остаде – Яна Стена Хавікзона. У Яна Стена він навіть постаршав, «підріс» [рис. 2]. Присутність хлопчика можна розцінювати як ознаку непереборної цікавості до «лікарського мистецтва» шарлатана, і як натяк на те, що цей юнак піде цією ж стежкою.

З огляду на поширення марновірств стає зрозумілою меланхтонівська критика шарлатанів. На основі наявних праць гуманіста можна зробити висновок, що Меланхтон чітко розмежовував два типи медицини: емпіричну та академічну. Якщо остання була предметом його турботи та популяризації, то емпірична піддавалася критиці.

У 1530 р. Меланхтон опублікував трактат «*Contra empiricos Medicos*»¹. Це була одна із його перших робіт, присвячених медичній проблематиці. Побудована у стилі історичного дослідження, вона стала спробою відокремити емпіричну медицину від академічної. Реформатор у трактаті гостро критикував шарлатанів, закликальників, базарних фокусників-знахарів, які, користуючись марновірством натовпу, виманювали гроші в бажаючих отримати «зцілення». На риторичний закид, що серед перерахованих представників емпіричної медицини було достатньо багато тих, хто хоч і не мав освіти, проте володів величезним досвідом і лікарським мистецтвом, Меланхтон дає пояснення в

¹ CR. Vol. XI. – S. 202-209.

центральної частині свого дослідження. «Я погоджуюся, що досвід дуже багато вартує, і згодом із нього може поступово розвинутися лікарське мистецтво. Проте після набуття мистецтва потрібно, щоб ми експериментували не навмання, піддаючи небезпеці пацієнтів, але, досліджуючи й осягаючи експерименти наших попередників, могли гарантувати безпечний метод лікування. Іноді ж відбувається так, що ті, хто не обізнані із дослідженнями попередників, намагаються самостійно визначити, що є корисним, а що шкодить, і часто помиляються на нещастя для хворого. Немає нічого оманливішого, аніж досвід, отриманий із сумнівних випадків, без залучення розуму та прискіпливого вивчення. Про це говорить і Гіппократ: «Мистецтво скеровує та відшкодовує досвід, але не в неосвічених невігласів, а лише в дуже хороших лікарів. Проте, веде далі Меланхтон, шарлатани навчаються без викладачів і магістрів у своїй власній штовханині... Розумний же лікар поєднує досвід і майстерність»¹.

Хто ж за Меланхтоном є шарлатанами у медицині? Список трохи дивний. Гуманіст згадує акушерок, цирульників, магів. Потрапили сюди також актори і євреї². Проте, зайве дивуватися – це були типові представники неакадемічного сегменту медичної професії XVI ст. Як невеличку ілюстрацію до слів Меланхтона можна навести сатиричний віршик Ніколаса Ройснера (1545-1602):

Лиш засяють гроші
 Кожен ідіот прагне бути лікарем
 священик, іудей, чернець
 Стара баба, купець, дубильник, селянин
 Коваль, який підковує коней, кожен пройдисвіт
 І навіть кат, годувальниця й солдат

¹ CR. Vol. XI. – S. 205-216.

² CR. Vol. XI. – S. 202.

Кожен, хто лише знає, де є аптека¹.

Принагідно зауважимо, що Меланхтон у своїй «*Contra medicos empiricos*» пропонує частково вирішити проблему шарлатанства у медицині силами влади й закону. Адже проти тих, хто продає фальшиві товари, застосовують спеціальні закони та високі штрафи, говорить Меланхтон. А що ж здійснюється проти медиків-шарлатанів? «Ці шахраї, які нічим не сприяють одужанню, але мають стільки нахабства та зухвалості, повинні теж каратися законом. Дотримання вимог закону зобов'язані гарантувати уповноважені чиновники»².

Заради справедливості варто зазначити, що єдиної думки на можливий спектр завдань меланхтонівської промови «*Contra medicos empiricos*» наразі серед дослідників немає. Наприклад, деякі інтерпретатори вважають, що за своєю сутністю трактат є безпосередньою дискусією із Парацельсом, або з його прихильниками. Саме так його схильні розглядати Л. Торндайк³ та Г. Крамм⁴. Проте не можна ігнорувати той факт, що в жодній з опублікованих промов Меланхтона (присвяченій медичній проблематиці), ми не знаходимо безпосередньої критики Парацельса. Можливо, це пояснюється тим, що на початку 30-х рр. XVI ст., власне, не було чого особливо критикувати: на 1531 р. друкованих праць із медицини у Парацельса було ще вкрай мало (усього два трактати щодо сифілісу). Натомість Ш. Ряйн, проаналізувавши лист Меланхтона до Дитріха Вайца від 25 листопада 1537 р. – а саме цей документ найчастіше використовують як аргумент на користь тези про неприйняття Меланхтоном медичної діяльності Парацельса, – аргументовано довів, що Меланхтон у ньому кепкував не над медичними здобутками Теофраста

¹ Eckart W. Philipp Melanchthon und die Medizin / W. Eckart // Rhein S. Melanchthon und die Naturwissenschaften seiner Zeit / Stefan Rhein, Günther Frank. – Bretten: Jan Thorbecke Verlag, 1998. – S. 190.

² CR. Vol. XI. – S. 207.

³ Thorndike L. A History of Magic and Experimental Science. Vol. 5 / L. Thorndike. – New York Columbia Univ. Press 1941. – S. 378-405.

⁴ Kramm H. Die Rede Philipp Melanchthons gegen das Kurpfuschertum seiner Zeit / H. Kramm // Hippokrates. – 1940. – № 11. – S. 742-748.

Парацельса, але над його астрологічною прогностикою на 1538 р., назвавши її «абсолютно безглуздою дурницею» (*völlig alberne Nichtigkeiten*)¹.

Проте, перейдемо до проблем, які були пов'язані із реформуванням навчальних закладів і створенням нових підручників, які стосувалися медицини.

Ще із 30-х рр. XVI ст. Меланхтон був зайнятий підготовчими роботами до трактату із фізики², важливе місце в якому було присвячено питанням, пов'язаним із душею та тілом людини. Як можна зробити висновок з епістолярної спадщини гуманіста, в ті роки він перебував у тісному творчому контакті із відомими лікарями свого часу. Це засвідчує, зокрема, активна кореспонденція з Іоахімом Камерарієм, Арнольдом Буреніусом та Леонардом Фуксом. 5 грудня 1533 р. Меланхтон просить Камерарія, щоб той надіслав йому виписки з Галена, що могли бути корисними для його роботи³. 1 лютого 1534 р., у листі до Буреніуса, Меланхтон зазначає, що «фізика, на яку іноді нападають, несе в собі не тільки звичну (банальну) шкільну мудрість, але й живиться з найбільш учених трактатів, головним чином, із Галена й інших подібних праць, і що трактат, який стосується багатьох сфер життя, буде корисним і подарує насолоду багатьом розумним головам»⁴. Згодом, 30 квітня 1534 р. Меланхтон ділиться із Фуксом планами щодо наміру супроводити свій підручник із фізики точними анатомічними коментарями та радістю від роботи над новим трактатом⁵. Водночас він просить Фука посприяти і цьому проекту⁶. Меланхтон, вочевидь, мав велике бажання запросити до проекту ще більше професійних лікарів, оскільки 24 травня 1535 р. із жалем поділився із Камерарієм думкою, що не зміг розширити коло фахівців, залучити нових знавців для обговорення⁷. Тоді ж Меланхтон висловився про кінцеву мету:

¹ Rhein S. Melanchthon und Paracelsus... – S. 68.

² CR. Vol. XI. – S. 550-560.

³ CR. Vol. II. – S. 687.

⁴ CR. Vol. II. – S. 702.

⁵ CR. Vol. II. – S. 718.

⁶ CR. Vol. II. – S. 718-719.

⁷ CR. Vol. II. – S. 878.

створити загальну працю, що стосувалася б усіх властивостей людини – загальну анатомію¹.

Після певної перерви, в 1540 р., світ побачив трактат Меланхтона «*Commentarius de anima*» із присвятою другу – Ієроніму Баумгартнеру². Уже у вступі Меланхтон чітко окреслює цілі, поставлені в дослідженні вчення про душу. Як можна нині зробити висновок, то питання, порушені реформатором, набагато більше пов'язані з анатомією, аніж психологією, чи то теологією. Про що він і сам зауважує: «Це корисно, знати властивості тіла, причини хвороби і лікарські засоби»³. Душа Меланхтоном розглядається в зазначеному випадку як сукупність найважливіших внутрішніх органів, пов'язаних кровоносною системою. Таке трактування терміна «душа», власне, не суперечило християнським уявленням і корелювалося зі словами 17-ї книги Левит, 11 вірш: «...бо душа тіла в крові вона, а Я дав її для вас на жертovníку для очищення за душі ваші, бо кров та очищує душу».

Нині, розглядаючи різні видання «*De anima*», що виходили друком упродовж 1540-1552 рр., цікаво відстежити еволюцію уявлень Меланхтона щодо будови людського тіла з урахуванням нових відкриттів XVI ст. Мається на увазі, насамперед, праця Андреаса Везалія⁴ «*De humani corporis fabrica libri septem*» («Про будову людського тіла»)⁵, що вийшла в Базелі у 1543 р. Цілком очевидно, що Меланхтон був добре ознайомлений із цим ґрунтовним семитомним дослідженням, у якому Везалій детально описав усі органи та системи людського організму⁶. Промовистим свідченням на користь цього факту є те, що після 1548 р. Меланхтон відмовився від притаманної Галену

¹ CR. Vol. II. – S. 878.

² CR. Vol. II. – S. 907-914.

³ Melanchthon Ph. *Commentarius de anima* / P. Melanchthon. – Vitebergae, 1542. – S. 2.

⁴ Андреас Везалій (1514-1564) – анатом і лікар, професор Падуанського, Пізанського і Болонського університетів. Вважається засновником сучасної анатомії. Був головним лікарем Карла V, а потім Філіпа II.

⁵ Vesalius A. *De humani corporis fabrica libri septem*. 1543 / A. Vesalius. – Brüssel: Culture et Civilisation, 1964. – 663 p.

⁶ Чикин С. Врачи. Философы / С. Чикин. – М.: Медицина, 1990. – С. 98.

класифікації людських органів за зразками тварин і повернувся до передгаленівського досвіду александрійців, базованого на автопсії.

Та повернімося до меланхтонівського трактату «Про душу». Не складно помітити, що Меланхтон з ентузіазмом підхопив відроджену гуманістом Везалієм традицію *renata dissectionis ars*, і радикально переробив анатомічний розділ своєї «*De anima*». Як повідомляє сам Меланхтон у передмові від 1 листопада 1552 р., допомогу в цій важливій і складній справі йому надавали друзі – відомі вчені Якоб Міліх та Каспар Пойцер¹.

Чим же відрізнялося перше й останнє видання «*De anima*»? Відмінності більш ніж суттєві. Якщо в перших двох виданнях 1540 та 1548 рр. Меланхтон аргументи про душу й анатомію людини добирає від Галена та Арістотеля (нерідко їх протиставляючи), то в новому виданні 1552 р. надзвичайно чітко простежується скрупульозне доопрацювання праці. Меланхтон детально і правильно описує гортань і надгортанник, печінку та кровоносні протоки в серцевій перетинці. У його більш ранніх описах анатомічних особливостей внутрішніх органів людини, за спостереженням Вольфганга Екарта, переважала схожість з органами тварин².

У трактаті від 1552 р. Меланхтон відходить від пояснень Галена та використовує новітні дослідження: «Є два серцеві шлуночки або камери, лівий і правий. Між ними є стінка, що поділяє два шлуночки, і так, як вона, вочевидь, є товстою та міцною, можна легко судити, що її неправильно вважали третьою впадиною (середньою камерою). Також не можна побачити, що через цю перегородку є вільний протік, але кров просочується через найтонші пори у другий шлуночок»³.

¹ Melanchthon Ph. Liber de anima... – S. 5.

² Eckart W. Philipp Melanchthon und die Medizin / W. Eckart // Melanchthon und die Naturwissenschaften seiner Zeit... – S. 197.

³ Для прикладу, можна порівняти два трактати (1548 та 1552 рр.), які дозволяють наочно спостерігати еволюцію уявлень Меланхтона про роботу серця. Так, у першому гуманіст ще повторює за Галеном «Є два серцеві шлуночки або камери, лівий і правий. Між ними є щось ніби стіни, що поділяє два шлуночки. Також посередині цієї стіни є отвір чи пористість, яку деякі

Не можна не зауважити, що цей приклад красномовно ілюструє здатність Меланхтона відмовитися від впливу авторитетів і той факт, що реформатор слідував за новими відкриттями, тримав у полі зору та використовував при написанні власних трактатів ті наукові області, що знаходилися далеко за межами його безпосередніх професійних обов'язків.

Проте, якими б вражаючими не були теоретичні розробки Меланхтона, та без упровадження новітніх розвідок у навчальний процес, вони б не набули великого практичного значення. Тим паче, що Реформація актуалізувала проблему підготовки кваліфікованих кадрів. Питання, яким чином Реформація впливала на медичні факультети, досить ґрунтовно розглянув у своїй роботі Ріхард Теллнер¹. Однак його дослідження, внаслідок фокусування уваги винятково на Лютері, не дає вичерпної відповіді, оскільки останній вважав за потрібне надати право реформувати медичний факультет самим же медичним факультетам й особисто не втручався у їх діяльність із власною програмою реформ, яка б активізувала медичні дослідження й систему викладання.

Зовсім інша позиція простежується в Меланхтона. Вона виявляється, насамперед, у загальних організаційних питаннях, які виходили далеко за межі медичного факультету Віттенберзького університету. Віттенберг, як зазначає Вільгельм Маурер, став зразком, моделлю², за якою реформували університети Тюбінгена, Франкфурта, Лейпцига, Гейдельберга, Грейфсвальда, а також частково Росток³. Не лише статuti університетів, а й окремих факультетів

автори називають середньою камерою, до того ж тут йдеться не про одну лише пустоту, але про різні, багаточисельні й вузькі пори, які навряд чи можна виявити; хоча в серцях великої рогатої худоби їх можна побачити краще. Див.: Melanchthon Ph. Commentarius de anima... – S. 50.

¹ Toellner R. Die medizinischen Fakultäten unter dem Einfluß der Reformation... – S. 287-297.

² Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. B. 4. – Tübingen: Mohr Siebeck, 1998-2005. – S. 840.

³ Seifert A. Das höhere Schulwesen. Das höhere Schulwesen. Universitäten und Gymnasien / A. Seifert // Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. – 1996. – Bd. 1. – S. 289; Brecht M. Südwestdeutsche Reformationsgeschichte: Zur Einführung der Reformation im Herzogtum Württemberg 1534 / M. Brecht, H. Ehmer. – Stuttgart: Calwer, 1984. – S. 257; Hauer W. Lokale Schulentwicklung und städtische

нерідко піддавалися правкам Меланхтона. Так, зокрема, на сторінках проекту статуту Гейдельберзького університету від 1558 р. залишилося чимало правок та приміток, зроблених власноруч Меланхтоном.

Комплексне дослідження університетського статуту надає дослідникові цікавий матеріал, а саме: статут зобов'язував студентів і викладачів користуватися не тільки «суто книжним знанням», а категорично підкреслював «безумовну необхідність практичної освіти»; звертав увагу на необхідність проведення розтинів; зобов'язував студентів здійснювати огляди хворих під керівництвом професорів; проводити прискіпливе дослідження тих померлих, «хвороби яких не вдалося розпізнати за життя»¹. Таким чином, цілком рельєфно простежуються нові передові тенденції, які не лише переживуть Меланхтона, але й стануть у медицині необхідним і звичним явищем. Варто також звернути увагу і на те, що Меланхтон настійно рекомендував поєднувати навчання із практичною роботою лікаря.

Що стосується впливу Меланхтона на статuti медичних факультетів інших університетів, то це питання ще не цілком з'ясоване, і потребує подальших досліджень. Адже у статутах, які укладали вже після смерті Меланхтона, можна нерідко знайти посилання на його праці, що варто, безумовно, сприймати як вплив опосередкований. Так, у вступі статуту медичного факультету університету Ростокa рекомендують при вивченні Галена приєднувати трактат Меланхтона «Про душу», а також паралельно читати його «Медицину» або «Фізику»². Подібна ситуація спостерігається і зі статутом медичного факультету Хельмштедта від 1576 р.³, у вступі якого

Lebenswelt: das Schulwesen in Tübingen von seinen Anfängen im Spätmittelalter bis 1806 / H. Hauer. – Tübingen: F. Steiner, 2003. – S. 72.

¹ Wolgast E. Die Universität Heidelberg 1386-1986 / E. Wolgast. – Heidelberg: Springer-Verlag, 1986. – S. 36.

² Eschenbach J. Annalen der Rostockschen Academie / J. Eschenbach. – Rostock: Adler, 1792. – S. 93-95.

³ Die Statuten der Universität Helmstedt / [bearb. von P. Baumgart und E. Pitz]. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1963. – S. 106-116.

постійно зустрічаємо цитати із праці Меланхтона «De anima» від 1552 р.¹, випадки проти «емпіриків» та послідовників Парацельса («*Empiricos vero omnes ac Paracelsi [...] et alias medicinae corruptelas cum Galeni et Avicennae doctrina pugnantes penitus ex academia nostra eliminari et explodi mandamus*»)². І, насамкінець, у третій частині статуту, де йдеться про читання та наповнення лекцій, також згадують ім'я Меланхтона. Як у Ростоці, так і в Хельмштедті при вивченні лекційних тем про будову тіла поряд із творами Галена настійно рекомендують (як обов'язковий матеріал) трактати Меланхтона про душу.

Загалом варто наголосити, що в Хельмштедті навіть через 16 років після смерті Меланхтона відзначаємо надзвичайно великий вплив ідей цього реформатора. Проте не варто дивуватися. Із фахової четвірки (комісії, уповноваженої розробляти статут) двоє були учнями Меланхтона – Давид Чайтреус із Ростока (1531–1600)³ та Мартін Хемніц із Брауншвейга (1522–1586)⁴.

Отже, Філіп Меланхтон залишив яскравий слід в історії оновлення німецької освіти й, зокрема, у таких дисциплінах, як математика, фізика, астрономія/астрологія та медицина. Не всю його діяльність можна оцінювати однозначно. Однак важливо те, що у своїй науково-викладацькій роботі Меланхтон намагався максимально використати та поєднати, де це було можливо, античну мудрість і новітні дослідження. Його підручники, наприклад, для студентів-медиків свідчать, що гуманіст і реформатор не лише уважно спостерігав за новими відкриттями, але й впроваджував їх у навчальний процес. Аутопсія, яка була звичним явищем для античності, долаючи упередженість середньовіччя, стає обов'язковим елементом навчання медиків. Тому синтез античних практик і нових відкриттів розглядався гуманістом як важливий засіб у реформуванні університетської освіти. В той же час корекція очевидних

¹ Ibid. – S. 106.

² Ibid. – S. 108.

³ Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. B. 1. – Tübingen: Mohr Siebeck, 1998-2005. – S. 1823.

⁴ Ibid. – S. 1647-1648

помилки античних авторів є для нього таким же важливим завданням, як і відродження греко-римських знань. Синтезуючи античні та сучасні йому знання із власною програмою виховання *pietas*, учений докладав усіх зусиль для реформування університету, перетворення його в інституцію, здатну давати практичну користь у церковному, суспільно-економічному і політичному житті держави.

3.4. Практичні потреби університетів епохи Реформації та шляхи їх вирішення (за трактатом Філіпа Меланхтона «Privilegia Academiae Lipsiensis», 1540)

Традиційно Філіпа Меланхтона в історіографії розглядають як гуманіста-реформатора, людину, яка максимально уникала публічної діяльності та надавала перевагу не конфлікту, а компромісу¹. Однак аналіз кількох аспектів його діяльності на терені реформи університетської освіти може, на нашу думку, додати кілька нових «громадсько-суспільних» складових до звичного портрету вчителя Німеччини.

Сформований століттями образ кабінетного вченого відразу починає набувати нових деталей при читанні листів Філіпа Меланхтона, у тому числі рекомендаційного характеру, які стосуються практичних потреб освіти. Документ, що став головним предметом уваги в цьому розділі, був написаний гуманістом у 1540 р., через 23 роки після початку Реформації. Меланхтону на той час виповнилося 43 роки. За плечима був серйозний досвід життя, сповнений різнобічної діяльності. Меланхтон, беззмінно перебуваючи у самому

¹ Einsinger W. Melanchthon als Erzieher / W. Einsinger. – Bretten: Hrsg. Melanchthonverein, 1985. – 56 s.; Gerhard B. Melanchthon und die Ökumene / B. Gerhard // 500 Jahre Philipp Melanchthon [Hrsg. Reinhold Friedrich]. – Karlsruhe: Otto Harrassowitz, 1997. – S. 45-50.; Kuropka N. Philipp Melanchthon: Wissenschaft und Gesellschaft. Ein Gelehrter im Dienst der Kirche (1525-1532) / N. Kuropka. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. – 324 s.; Maurer W. Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation: In 2 Bd. Bd. I. / W. Maurer. – Göttingen: Hrsg. Ruprecht, 1967. – 248 s.; Maurer W. Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation: In 2 Bd. Bd. II. / W. Maurer. – Göttingen: Hrsg. Ruprecht, 1967. – 618 s.; Meinhold P. Philipp Melanchthon, der Lehrer der Kirche / P. Meinhold. – Berlin: Luther Verl., 1960. – 155 s.; Schefer R. Melanchthon zwischen den Konfessionen / R. Schefer // P. Melanchthon. Ein Wegbereiter für Ökumene / [Hrsg. von J. Haustein]. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997. – S. 142-180.; Stern L. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germanie / L. Stern. – Halle: Hrsg. Esser, 1960. – 103 s.

горнилі Реформації, поряд із Лютером, та беручи безпосередню участь у найважливіших заходах, одним із своїх пріоритетів, як ми вже підкреслювали, визначив реформування німецької освіти. Від самого початку зусилля гуманіста були спрямовані на переналаштування навчальної діяльності Віттенберзького університету. Саме цей університет вже в перші реформаційні роки зазнав корінних змін у всіх сферах.

Поле діяльності самого Меланхтона рік за роком розширювалося, часто завдяки його учням, колишнім студентам Віттенберга, які отримували місця в багатьох куточках Священної Римської імперії німецької нації. Вони нерідко запрошували і свого університетського вчителя для надання допомоги у справі реорганізації їх університетів, зміцнення у них нової ідеології. Зазвичай, залежно від політичного устрою та територіального управління, прохання цих учнів підкріплювалися запрошенням або від університету, або від територіального князя, або ж від міського магістрату.

Меланхтон, незважаючи на свою зайнятість у Віттенберзі, відгукувався на ці прохання: неодноразово він вирушав у наукові та ділові подорожі для вирішення різноманітних проблем. Вочевидь, подібні поїздки були для нього нелегкою справою з огляду на слабе здоров'я, інтенсивну наукову діяльність, обтяженість сім'єю, та й просто зважаючи на дорожні незручності і небезпеки тодішнього, далекого від спокою, часу. Однак реформатор нерідко нехтував складнощами, розуміючи важливість запрошення і невідкладність справи реформування університетів на нових засадах.

Внаслідок численних поїздок, інспекцій і переговорів зібралась досить велика кількість різного роду тез-суджень, зауважень, рекомендацій і побажань, які незабаром лягли в основу нових статутів і навчальних планів університетів – Віттенберга, Лейпцига, Росток, Гейдельберга, Франкфурта-на-Одері, Тюбінгена та ін. Поряд із практичними порадами тимчасового характеру рекомендації Меланхтона служили основою формування наукового профілю реформованих університетів.

«Privilegia Academiae Lipsiensis»¹, до якого ми звернемося, належить до подібних рекомендацій і був написаний 5 листопада 1540 р. у Вормсі. Рекомендації викладалися в листі відомому німецькому юристу Людвігу Фахсу (1497-1554), університетському професору, який через два роки (з 1542) став керувати кафедрою факультету права Лейпцизького університету. Людвіг Фахс належав до впливових громадян міста. Він не тільки успішно викладав в університеті, але й обіймав кілька разів пост бургомістра Лейпцига (між 1522-1552). Незважаючи на те, що Людвіг Фахс залишався прихильником старої віри, він досить лояльно ставився до реформування церковного життя в гуманістичному дусі². Цим фактом і пояснюють листування саме з ним з приводу нововведень в університеті.

Написання листа за часом припало на другий рік офіційного запровадження Реформації в Лейпцизі. Вона стала там доконаним фактом досить пізно, тільки в 1539 р., у той день, коли Мартін Лютер на свято Трійці виголосив свою знамениту проповідь у церкві св. Томаса³. Саме в тій же церкві Мартін Лютер двадцятьма роками раніше дискутував із доктором Екком, і, за підсумками диспуту, був визнаний єретиком.

За структурою лист відрізняється від звичайних епістолярних гуманістичних зразків. Як відомо, на початку XVI ст. під впливом Еразма Роттердамського і Хуана Луїса Вівеса у країнах, охоплених Північним Відродженням, склалися стійкі правила епістолярної комунікації.

¹ Melancthon Ph. Privilegia Academiae Lipsiensis. (1540) // CR. Vol. XX. – S. 637-640.

² Цю точку зору оспорує Гюнтер Вартенберг, заявляючи, що Людвіг Фахс залишався досить стриманим щодо Реформації. Див. про це: Wartenberg G. Landesherrschaft und Reformation. Moritz von Sachsen und die albertinische Kirchenpolitik bis 1546 / G. Wartenberg. – Weimar: Böhlau, 1988. – S. 82. А також про нього: Kühling K. Mundus D. Leipzigs regierende Bürgermeister vom 13. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Eine Übersichtsdarstellung mit biographischen Skizzen / K. Kühling. – Beucha: Sax, 2000. – 87 s.

³ У той рік помер непримиренний ворог Лютера герцог Георг, а його наступник герцог Генріх (1539-1541) виявився більш прихильним до Лютера і незабаром прийняв Реформацію.

Загальноновизнані «керівництва-листовники» передбачали в посланні три компоненти: ґрунтовний вступ, основну частину (виклад проблеми) і висновок¹.

Меланхтон, епістолярна спадщина якого нараховує близько десяти тисяч послань, приділяв цьому жанру належну увагу, вважаючи його не тільки важливим інструментом комунікації, а й частиною риторики². Нерідко листи гуманістів копіювали і перетворювали на частину громадської публіцистики часу. Звідси, турбота про форму та структуру листа.

Однак коли лист адресувався близькому колезі, гуманісти менш суворо дотримувалися «законів жанру», уникали прикрашань риторичними фігурами³. Саме така «полегшена» форма і притаманна листу до Факса, що дає ще одну підставу вважати адресата, попри релігійні розбіжності, досить близьким для Меланхтона колегою.

Лист написано притаманною гуманісту яскравою й образною мовою, зі звичними для стилю Меланхтона посиланнями на античну мудрість, Священне Писання і народні прислів'я. У цьому сенсі воно відповідає епістолярному стилю гуманістів. Однак порушені в ньому питання стосуються, головним чином, практичних речей, а саме – фінансування викладачів і студентів, правильного розподілу коштів після секуляризації, стипендій для незаможних студентів. Безперечно, головна проблема, що змусила гуманіста взятися за перо – питання фінансування. І хоча Меланхтон коротко торкається й інших важливих завдань, наприклад, підбору кадрів, проблеми «чужого», фінансові питання для нього залишаються на першому плані.

Цей вектор задається з першого абзацу, коли Меланхтон демонструє свою обізнаність у проблемах оплати праці викладачів. Він звертає увагу, що

¹ Більш детально про епістолярний жанр та його значення у діяльності Ф. Меланхтона буде у п'ятому розділі.

² Melanchthon Ph. *Dispositiones rhetoricae*, 1553 / P. Melanchthon // *Philologische Schriften Philipp Melanchthons. Supplementa Melanchthoniana*. 2. Teil. 1. – Leipzig: Haupt, 1911. – S. 1-172.

³ Bechtold M. *Zwischen Humanismus und Reformation. Die europäische Dimension der Empfehlungsschreiben Philipp Melanchthons* / M. Bechtold // P. Melanchthon. *Lehrer Deutschlands, Reformator Europas*. B. 13. / [Herausgegeben von I. Dingel und A. Kohnle]. – Leipzig: LStRLO, 2011. – S. 293.

«університет Лейпцига має прекрасних правознавців і медиків (*medicos, medikus*)», але при цьому існує брак кваліфікованих кадрів. Бо «я чую, що не вистачає коштів на платню» («*Stipendia deesse audio*»)¹. Використання дієслова «*audio*» (чую) – важливе свідчення неослабного інтересу гуманіста до справ університету і того, що подібні питання обговорювали в його колі, а він сам користувався будь-яким випадком, щоб розпитати поінформованих осіб про різні сторони повсякденного життя як студентів, так і викладачів.

Меланхтон не обмежується констатацією факту, а, виокремивши кілька проблем, пов'язаних, кажучи сучасною мовою, із недофінансуванням викладачів, пропонує низку практичних і цікавих порад щодо їх вирішення. Втілення у життя цих рекомендацій залежало як від керівництва університету, так і від магістрату.

Судячи з листа, найменш захищеними виявилися викладачі старших факультетів – правознавці та медики.

Логіка Меланхтона у розв'язанні фінансового питання розгортається в напрямі пошуку внутрішніх «резервів»: він звертає увагу адресата на існуючі в самому університеті «перекося» в оплаті праці і зауважує, що не всі викладачі відпрацьовують свою платню, деякі мають навантаження набагато менше, ніж визначено традицією. Не називаючи їх покровителів (а такі за цієї схеми, безумовно, передбачаються), він ніби звертається до професійної честі таких педагогів, зачіпає їх почуття критикою, називаючи «неробами»².

Меланхтон пропонує змінити структуру поповнення університетського фонду, а також зробити його розподіл колегіальним: «Весь отриманий прибуток університету спрямувати до загального фонду, з якого і здійснювати оплату праці, але саме тих, хто навчає, а не нероб (*otiosis*)»³.

¹ CR. Vol. XX. – S. 637.

² CR. Vol. XX. – S. 637.

³ «Ac profecto prodesset universos redditus Academiae in communem fiscum conferre, et inde constituere stipendia non otiosis, set professoribus. Nunc enim contra proportionem fruuntur rebus Magistri in Collegiis». CR. Vol. XX. – S. 637.

Наступним питанням фінансового порядку було виділення стипендій малозабезпеченим студентам-теологам і необхідність участі в цьому процесі держави. Теологічний факультет, незважаючи на активні реформаційні процеси, усе ж не користувався особливою популярністю серед студентів, на відміну від інших, на той час престижніших факультетів. Зазвичай на теологічний факультет приходили вихідці з незабезпечених, бідних верств, не завжди здатних утримувати себе і завершити процес навчання.

Меланхтон переконливо закликає державні структури надавати стипендіальну підтримку бідним студентам-теологам, оскільки більш забезпечені студенти навчаються на інших, престижніших факультетах, вивчають інші науки¹. Це показове зауваження про існуючу пріоритетність наукових інтересів забезпечених студентів і практичну відсутність на богословському факультеті представників багатого бюргерства, міського патриціату або нащадків забезпечених дворян. Наявне соціальне розшарування по факультетах було коротко резюмоване так: «Бо не буде пасторів в церкві, якщо князі і держава не потурбуються про підтримку неплатоспроможних студентів, які навчаються теології, *щоб служителі церкви вибиралися із цього кола*» [виділено – П. К.]². Тут можна роздивитися і підтекст: найбільш чесні служителі Реформації – серед бідних, але тямущих студентів.

Теза про обов'язок держави дбати про малозабезпечених студентів й освіту взагалі отримує подальший розвиток, коли Меланхтон, як додатковий аргумент, знаходить місце для викладу історичного прецеденту в цьому надзвичайно короткому листі. Гуманіст звертається до античного часу, наголошуючи, що саме «за таким принципом [державного фінансування – П. К.] організовували колегії (Collegia) в часи ще перед правлінням Костянтина»³. Цей звичний порядок фінансування навчальних закладів державою порушився лише з ослабленням самої державної влади. Тоді функції підготовки освічених людей і фінансування навчання на себе взяла церква: «... а

¹ CR. Vol. XX. – S.637.

² CR. Vol. XX. – S.637.

³ CR. Vol. XX. – S. 638.

коштами, спрямованими на освіту, стали розпоряджатися ченці»¹. Меланхтон лише нагадує, не закінчуючи думки. Він немов пропонує адресату підхопити судження, домовити, до чого ж привело перепідпорядкування фінансування освіти.

Остання фраза, вочевидь, додана Меланхтоном ще з однією метою. Адже наступні судження стосуватимуться секуляризації церковного майна, хворобливого і неоднозначного процесу, у якому значну роль відігравали як держава, так і владні приватні особи. І він делікатно підводить до нього, хоча абсолютно не зупиняється на оцінці позитивних чи негативних сторонах подібної фінансової системи забезпечення.

Тут Меланхтон підходить до головного та, без перебільшення, найбільшнього питання свого послання: про розподіл коштів від секуляризованого на лютеранських територіях церковного майна. Вступ до непростого питання звучить максимально нейтрально, адже листа адресовано хоч і стриманому, але все ж прихильнику старої віри, який не підтримував секуляризацію монастирів. Сам цей процес, що нерідко набував форми грабунку, у Меланхтона толерантно називається «реформуванням». «Зараз монастирі реформують. Це справедливо і правильно, що тепер кошти від церкви передають школам, на підтримку пасторів і бідних студентів...», оскільки за новими порядками «...ці кошти надають церкві для зарплат викладачам і як стипендії для студентів»². І далі в підтвердження необхідності виплати гідних зарплат цитує улюбленого всіма реформаторами ап. Павла: «... за свій рахунок ніхто не буде нести військову службу»³.

Щоб процес т. зв. «реформування» не перетворився у відкрите розграбування, Меланхтон пропонує поставити справу під жорсткий контроль: усе має відбуватися під пильним наглядом сумлінних мужів, які мають авторитет і вплив у суспільстві та державі, здатних подбати про забезпечення порядку як загалом, так і проконтролювати, щоб частина коштів від

¹ CR. Vol. XX. – S. 638-639.

² CR. Vol. XX. – S. 639.

³ 1 Кор. 9,7.

секуляризації спрямовувалася на створення оплачуваних місць для пасторів і на організацію шкіл¹.

Як можна побачити з документа, Меланхтона хвилює і шкільна освіта. Він, звичайно ж, розуміє, що університети приростають колишніми школярами, серед яких є і не надто заможні. І це ще одне підтвердження тези про існуючу в Меланхтона ідею, яка крок за кроком втілювалася у життя, щодо створення інтегрованої ієрархічної системи освіти – від школи до університетів, де б шкільні плани гармонійно корелювалися з освітою університетською. Це, у свою чергу, забезпечувало б наповнення університетів гідними студентами. Проте добре укомплектована педагогічними кадрами школа, і школа, яка б могла мати стипендіальний фонд для підтримки малозабезпечених талантів, не мислилася без зовнішньої фінансової підтримки.

Меланхтон чудово розуміє, звідки освіта може отримати кошти. Це кошти від секуляризації. Розуміння цього змушує кабінетного вченого вийти зі зручного простору типової для нього толерантності: гуманіст демонструє власне ставлення до побічних явищ секуляризації. Це не дивно, оскільки до 1540-х рр. секуляризація набула незворотного характеру, і велика частина коштів осіла в кишенях людей впливових, але далеких від проблем освіти. З огляду на це, помірний тон листа змінюється на викривальний і саркастичний, хоч цей пасаж і прикритий частково гумором: «...я, часто жартома, цитую давній віршик про людей, яких звинувачують у суді та які здогадуються поділитися із суддями прибутком, щоб таким чином викупити себе. Суть цього віршика в тому: хто багато вкрав і трошки поділився з суддею – вислизає від правосуддя»².

Вказівка на тих, хто «багато вкрав» і заслуговує не менше ніж на суд, більш ніж прозора, і, як не важко здогадатися, – ці особистості були досить відомі суспільству. На цьому гуманіст не зупиняється і свідомо загострює конфлікт, уживаючи такі терміни, як «розграбування, привласнення». «Таким

¹ CR. Vol. XX. – S. 639.

² CR. Vol. XX. – S. 639.

чином, я зазвичай кажу, коли йдеться про *розграбування* монастирів [виділено – П. К]. Якби ті, хто заволодіває цими багатствами, виділили б хоч невелику частку для підтримки церков і шкіл, то тоді б вони могли б сподіватися на милість. У жодному випадку не можна допустити, щоб ці [люди] привласнювали собі багатства, і так ставалося, що пастори зі своїми сім'ями з голоду йдуть у землю, а школи порожніють і наукові студії завмирають. Навпаки, ти бачиш, які величезні монастирські багатства називають своїми»¹.

Гуманіст показав достатню обізнаність у шляхах і способах секуляризації/розграбування церковних багатств, і того, в які руки вони йшли. До речі, цей лист написаний через 12 років після початку роботи візитаційних комісій. Комісії, які, серед іншого, мали контролювати розподіл секуляризованих коштів, як бачимо, у цій сфері не мали успіху. Слова «...що пастори зі своїми сім'ями з голоду йдуть у землю, а школи порожніють і наукові студії завмирають» є красномовним свідченням ситуації, що склалася навколо секуляризації.

Однак було б дуже просто звести трактування Меланхтоном проблеми секуляризації та університетських потреб тільки до дидактики, відстороненого осуду та повчань. На перший погляд, саме цього й можна було б очікувати від ученого-гуманіста, який найкомфортніше почував себе в університетській аудиторії. Проте Меланхтон виявляється більшим за цей образ, і його критичне слово не падало в порожнечу. Слідом за критикою, він одразу ж дає пораду-підказку тому, хто «вкрав» і бажає «вислизнути від правосуддя»: «... якби на потреби університету щорічно виділялося три, або чотири тисячі гульденів, то можна було б значні кошти віддавати на утримання докторів і кількох бідних студентів. Дійсно, було б дуже дивно за таких багатств і розкоші, якби цього не чинили та не допомагали б трохи університету, який є особливою прикрасою герцогства. Ти будеш у межах своїх можливостей турбуватися, щоб звідти щось надходило університету»².

¹ CR. Vol. XX. – S. 639.

² CR. Vol. XX. – S. 639.

Ця викривальна ремарка свідчить одразу про декілька обставин: по-перше, про чітке розуміння університетської бухгалтерії – скільки коштів повинен мати бюджет для утримання конкретного університету; по-друге, була покликана підкреслити виняткову роль владних структур (Фахс повинен був це особливо чітко розуміти і сприймати на свою адресу, адже він був впливовим громадянином свого міста і кілька разів його обирали бургомістром); по-третє, служила підготовкою до наступної частини послання, найважливішої для університету – проблемі кадрів.

Як і будь-який інший університет епохи Реформації, університет Лейпцига відчував кадрову недоукомплектованість. І тут ішлося не тільки про фінансування, але і про те, кого із викладачів бажано було б запрошувати на вакантні місця.

У цьому контексті дуже цікавими є навіть не стільки рекомендації як такі, а їхнє обґрунтування, пояснення, чому саме такі критерії відбору кандидатів на посаду викладача. Особливо це добре видно в тій частині, де Меланхтон артикулює уявлення про «чужого» в середовищі елітарної частини суспільства, зауважуючи: «... новим і чужим людям більше заздять оточуючі. Це призводить до сварок і створення ворогуючих клік»¹. Іншими словами, запрошення «зі сторони» кандидатів, які не мають особливо видатних заслуг, не здаються Меланхтону правильним шляхом вирішення кадрового питання, бо приведуть лише до заздрощів, сварок, пліток, що паралізуватиме навчальний процес, а не поліпшуватиме кадрову ситуацію.

Звичайно, іншим заходом із розв'язання проблеми кадрів могло б стати залишення в університеті найперспективніших студентів, про що Меланхтон також не забув нагадати². Однак, оскільки у цьому випадку йшлося не про далеку перспективу, навпаки, необхідно було вирішувати короткострокові завдання, то цей захід виявився б малоефективним у межах найближчого часу.

¹ CR. Vol. XX. – S. 640.

² CR. Vol. XX. – S. 639.

З огляду на це, Меланхтон пропонує третій, результативніший шлях урегулювання проблеми завдяки тому, що давав можливість вирішити два питання: швидко залучити потрібну кількість студентів до університету й, одночасно, забезпечити фаховими кадрами. На думку гуманіста, «... для збільшення слави [університету – П. К.] корисно, щоб приєднався хтось, хто перевищує інших своїми якостями, і хто був би гідний зайняти посаду»¹. Отже, запрошення на вакантні посади видатних вчених і відомих особистостей – це ефективний крок до примноження слави університету і шлях наповнення аудиторій студентами.

І такі кандидатури в гуманіста на прикметі були. За словами Меланхтона, це Міцилій і Штурм (Micyllum as Sturmium). У зазначеному листі Меланхтон згадав лише прізвища, не називаючи імен. Найімовірніше, це свідчить про велику популярність згаданих осіб – адресату нічого не потрібно було пояснювати.

Ми ж унесемо уточнення, що обидва кандидати були досить близько знайомі з Меланхтоном, підтримували його ідеї, входили до його кола спілкування. Дійсно, Якоба Міцилія (Jakob Micyllus), відомого німецького гуманіста, поета і педагога (1503-1558), ми знаходимо серед студентів і надалі соратників Меланхтона. Міцилій навчався у Віттенберзі (1522), а потім, коли йому виповнилося лише 21 рік, за рекомендацією Меланхтона очолив латинську школу у Франкфурті². Йоганн Штурм (Johannes Sturm – 1507-1589) також ерудований гуманіст, учений і педагог, який хоч і не належав до студентів Меланхтона, але став його послідовним прихильником у справі реформування освіти³.

¹ «Prodesset tamen ad famae celebritatem addi unum aliquem, qui antecelleret caeteris, et tueri virtute locum posset». CR. Vol. XX. – S. 640.

² Див. про нього: Dolinsky G. Aus der Geschichtes des Frankfurter Gymnasiums / G. Dolinsky // Heydorn H. Jenseits von Resignation und Illusion – Festschrift zum 450 jährigen Bestehen des Lessing-Gymnasiums / H. Heydern, K. Ringshausen. – Frankfurt am Main: Diesterweg, 1971. – 203 s.

³ Krey H. Jos. Sturm Joh. / H. Krey // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Band 11. – Hamm: Bautz, 1996. – S. 145-149.

Якщо ці відомі у досліджуваний нами період учені були тільки згадані як перші серед можливих кандидатів, то на рекомендації, що стосується ще однієї особи – Йоахіма Камерарія з Тюбінгена – Меланхтон зупинився детально. Зауважимо, що стосовно цієї персони Меланхтон слідує сформованим на той час традиціям гуманістичних рекомендаційних листів, які передбачають коротку, але дуже точну характеристику. Звідси можна припустити, що адресат міг не мати про рекомендованого належної інформації і, вочевидь, Йоахім Камерарій був невідомим у Лейпцигу.

Насамперед, гуманіст звертає увагу на компетентність Камерарія і ту користь, яку може очікувати університет від нього: «... з його ерудицією він може принести велику славу університету». Особливо підкреслюються особистісні якості кандидата, його добropорядність: «його спосіб життя гідний поваги»¹.

У межах наданої Камерарію рекомендації не залишилася забутою згадана вище проблема «чужого». Меланхтон особливо підкреслив, що «його природі [*Камерарія – П. К.*] чужі партійні угруповання і сварки»². Важливим Меланхтон вважав також і той факт, що Камерарій висловив готовність переїхати до університету Лейпцига³, на відміну від тих, хто був обтяжений сім'ями і часто не наважувався на подібні зміни⁴.

Сучасні дослідження дозволяють додати певні деталі щодо життя рекомендованого Меланхтоном професора. Йоахім Камерарій – німецький гуманіст, ерудит, поет, професор грецької мови, близький соратник Меланхтона, з 1521 навчався у Віттенберзі, що і поклало початок їхній дружбі. У 1526 р. за рекомендацією Меланхтона був прийнятий на посаду викладача латини і грецької мови у щойно створену гімназію Нюрнберга. У 1541 р. дійсно переїхав до Лейпцигу, де активно займався реформуванням університету.

¹ CR. Vol. XX. – S. 640.

² CR. Vol. XX. – S. 640.

³ CR. Vol. XX. – S. 640.

⁴ CR. Vol. XX. – S. 639.

У заключній частині листа Меланхтон знову повертається до ширших питань. Він приділяє спеціальну увагу змістовному наповненню університетських програм і практичному вихованню студентів. Тут хотілося б звернути увагу на один цікавий момент, який має зв'язок із ранніми роками Реформації. Ідеться про непросту дискусію, що мала місце як у середовищі реформаторів, так і в університетському співтоваристві щодо шкоди спадщини Арістотеля для освіти – її ми детально розглядали в попередніх підрозділах¹. Відомо, що лише у кінці 1520-х рр. це питання дещо втратило гостроту. Якраз не без старань Меланхтона, Арістотель став знову вивчатися в університетських аудиторіях. Однак про нього і його твори сказано у листі лише кілька слів і то, не спеціально, а при перерахуванні дисциплін, які слід викладати: «... Фізика і Діалектика Арістотеля»². Рекомендація подана ніби би то побіжно, без розгорнутої аргументації щодо необхідності арістотелівських курсів. Це дає ще один привід вважати, що Арістотелівські праці до 1540-х рр. повернулися в навчальні плани реформованих університетів і вже не викликали дискусій, як це було в перші роки Реформації. На думку Меланхтона і Лейпцизький університет не повинен був відставати від інших у цьому сенсі.

Проаналізований лист Меланхтона є одним із яскравих свідчень як високої ерудиції автора, так і його активної громадянської позиції. Зацікавлено і фахово обговорювані впродовж усього тексту університетські питання, пов'язані з оплатою професорської праці, фінансуванням навчального процесу, виділенням стипендій студентам, стурбованість викладацьким складом свідчать про ґрунтовне знання суті проблем. Викладені Меланхтоном рекомендації не претендують на концептуальну новизну. Але, здається, він цього і не прагнув. Набагато важливіше для гуманіста було звернути увагу на прецеденти, щоб вони стали ще одним аргументом на користь можливості виконання рекомендацій. Заслуга Меланхтона як гуманіста полягає саме в тому, що він

¹ Scheible H. Aristoteles und Wittenberger Universitätsreform / H. Scheible // Humanismus und Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 1997. – 444 p.

² CR. Vol. XX. – S. 640.

перевів фокус із поля теоретико-дидактичних міркувань, з софістики у практичне русло.

Значна стриманість Меланхтона у своїй звичній гуманістичній і реформаційній риториці змушує читача й адресата цілком зосередитися на актуальних питаннях.

Факти і матеріали, що містяться в листі, доводять: гуманіст націлював університет на рішучі заходи, у тому числі і на пошуки нових джерел фінансування, нероздільно пов'язані з контролем над діяльністю можновладців і припиненням безсоромного присвоєння ними церковних коштів.

Історія Лейпцизького університету показує, що рекомендації Меланхтона в багатьох аспектах стали керівництвом до важливих перетворень. Так, у 1541 р. рекомендований ним Йоахім Камерарій був запрошений у Лейпциг, де до самої смерті (упродовж шести років до 1547 р.) активно займався реформуванням університету.

Образ самого Меланхтона значно збагачується, а висновки, що випливають з аналізу послання, виявляють ту однобічність, яка поки що переважає в історіографії, тобто – уявлення про гуманіста як про винятково кабінетного вченого, не здатного до розв'язання практичних проблем, який боявся вийти за поріг комфортного аудиторного простору.

Отже, здійснювана реформа німецьких університетів передбачала радикальне звільнення освітянської системи від спадщини середньовіччя – схоластики та переходу до нових методів і форм викладання. Підлягали змінам навчальні плани, реорганізовували кафедри, упроваджували нові навчальні посібники. Втілення новацій розпочалося з артистичного факультету, але потім реформування стало загальноуніверситетським явищем і таким, що торкнулося практично всіх університетів на лютеранських землях. Переосмисленню піддавали аристотелівську спадщину, вивчення астрології, викладання теології та природничих дисциплін.

У річищі ідей «*liberali eruditione*», а також «*pietas et eruditio*» Меланхтон вибудовує логічну систему взаємозв'язків різних дисциплін, де риторика і

діалектика не мисляться без арифметики; арифметика закладає основи для філософії, а природничі науки розглядали як доповнення до теології. Подібне поєднання і взаємозв'язок різних наук дає підстави говорити про побудову міждисциплінарних зв'язків.

Не менш важливими є і турботи Меланхтона щодо вирішення практичних потреб університету. Фінансову забезпеченість навчального закладу гуманіст вважав важливою передумовою розвитку і процвітання університетів. А з іншого боку, обізнаність Меланхтона у фінансово-господарських потребах університету розкриває його не лише як кабінетного вченого, але як і діяча, здатного вирішувати практичні проблеми.

РОЗДІЛ 4

ГУМАНІСТ І РЕФОРМАТОР У ПОЛІТИЦІ

4.1. Про право на збройний опір і повстання

Гуманістична і релігійна думка Німеччини першої третини XVI ст. перебувала на складному шляху пошуку нових нетрадиційних концепцій, здатних дати відповідь на суспільні запити, пов'язані з новими умовами суспільного і політичного життя, викликаних Реформацією. XVI ст. фахівці не дарма називають конфесійним, коли спосіб і форма сповідання приводила до зіткнення релігійних і політичних проблем. Питання релігійного характеру набували політичного забарвлення, а політичні – конфесійного. Трансформація політичних проблем у конфесійну площину активізувала пошук нової моделі відносин, заснованої на толерантності, явищі, непритаманному середньовіччю, але вкрай необхідному в релігійно розколотому суспільстві. Водночас початковий етап розвитку Реформації характеризувався не тільки гострими ідейними конфліктами із захисниками католицизму, але й диференціацією самого лютеранського табору, спровокованою напруженими дискусіями щодо суспільно-політичних і релігійних проблем. Попри глибоку відразу Філіпа Меланхтона до участі в політичному житті Німеччини, гуманіст і реформатор неодноразово був змушений займатися нетиповою для вченого діяльністю: працювати на рейхстагах, проводити дипломатичні перемовини із представниками інших країн, здійснювати експертизу вимог повсталих селян тощо. Разом із тим, дослідження цього кола практик Ф. Меланхтона дозволить збагатити портрет реформатора як суспільно-політичного та релігійного діяча. Важливо також прослідкувати, яким чином теологічні розробки вченого, його педагогіка та суспільна позиція позначилися на практичній діяльності, що була пов'язана із внутрішньою та зовнішньою політикою. Наскільки ефективним,

урешті-решт, виявився Меланхтон як фахівець, у нетиповій для нього діяльності.

Право на збройний захист релігійних переконань і на військовий опір опонентам (в тому числі й самому імператору) було чи не найболючішою проблемою у реформаційному русі 20-30-х рр. XVI ст. Вирішити її намагалися як відомі релігійні діячі лютеранства, так і представники широкого спектра різних течій у народній і радикальній Реформації. Їх полярні висновки стали предметом гострої полеміки.

У цьому підрозділі ми з'ясуємо позицію Меланхтона відносно права на збройний опір. Зокрема яким чином ідеї Меланхтона, ґрунтовані на принципах *pietas et eruditio*, мали практичне застосування в реальних умовах, поза межами шкільної й університетської аудиторії. А також, наскільки сам Меланхтон застосовував їх у практиках суспільно-політичного життя, і чи не залишилися вони лише яскравими деклараціями.

Меланхтон надто рано познайомився з усіма тими жахами, що приносять війни. Найпохмуріший дитячий спогад пов'язувався із втратою батька. Саме смерть батька, що сталася внаслідок війни, і яка травмувала свідомість малого Філіпа, як робить припущення Х. Шайбле, привела до того, що Меланхтон усе життя вкрай категорично відкидав війну і зброю як засіб розв'язання суперечок¹.

Максимально гостро питання про можливість застосування лютеранським табором зброї у справі захисту власних релігійних переконань постало після Вормського рейхстагу 1521 р. Небажання Мартіна Лютера визнати свої погляди помилковими унеможливило мирне врегулювання релігійного конфлікту. Наслідком став підписаний Карлом V Вормський едикт (8 травня 1521), що підтвердив невизнання імператором нової релігії і, водночас, піддавав опалі Лютера та його послідовників на території Священної Римської імперії німецької нації. Крім того, едикт засвідчив глибокий

¹ Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 30.

конфесійний розкол німецького суспільства і поставив перед ідеологами євангелічного вчення низку гострих питань, що виходили за межі звичних релігійних диспутів.

Інтерес істориків до цієї дискусії ніколи не згасав. Проте основна увага фокусувалася, зазвичай, на наративах головного ідеолога Реформації – Мартіна Лютера. Відома і часто цитована фраза Лютера: «Якщо ми караємо злодіїв мечем, убивць шибеницею, єретиків вогнем, то чи не повинні ми тим швидше напасти на цих шкідливих учителів пагуби, на пап, кардиналів, єпископів і всю іншу зграю римського Содому, напасти на них зі всякою зброєю й омити наші руки в їх крові...»¹, здається, ніби сама по собі є відповіддю на питання про право застосування зброї. Однак цю вкрай емоційно насичену цитату все ж не варто сприймати як кінцевий висновок теологічних пошуків реформатора. Тут варто згадати застереження Е. Соловйова, який справедливо зауважив щодо притаманної Мартіну Лютеру полемічної епатажності: «... лютерівська проповідь має складну смислову структуру. Ми на кожному кроці знаходимо тут відмінності між буквою і духом, між безпосереднім і глибинним змістом, який розкривається тільки завдяки зусиллям подальших інтерпретацій...»². Отже, войовничий, і парадоксальний пасаж Лютера, це, найвірогідніше, яскравий приклад соціально продуктивної ранньопротестантської парадоксії, «розбіжності між буквою і духом», наслідок епатажного характеру і «трагічної суперечливості» лютерівської натури, в якій «...все химерно, все не за правилами»³.

Найпослідовніше питання про право на збройний опір, або радше неприпустимість подібного опору, розроблялося Філіпом Меланхтоном. Саме він здійснив перші спроби теологічного тлумачення природи конфліктів і можливостей протистояти їм.

¹ Соловьев Э. Прошлое толкует нас. Очерки по истории философии культуры / Э. Соловьев. – М.: Политиздат, 1991. – С. 100.

² Там само. – С. 55.

³ Там само.

Меланхтон, як відомо, через кілька років після початку викладання у Віттенберзькому університеті, отримав там на теологічному факультеті ступінь бакалавра теології (*baccalaureus biblicus*) (1519), відповідно до існуючих принципів і традицій освіти. З 1526 р., за наполяганням Лютера і курфюрста Іоганна Твердого, Філіп розпочав викладацьку діяльність на теологічному факультеті. Широка ерудиція молодого професора, толерантність і вміння вести дипломатичні перемовини дуже швидко зробили його однією із центральних фігур німецької Реформації. Його особисто запрошували для вирішення складних теологічних питань на рейхстаги і диспути. Одним із таких проблемних питань, до розв'язання якого був також залучений Меланхтон, стало вищезгадане право князів на збройний опір своєму суверену.

Питання про право застосування зброї євангелічним табором для гуманіста складалося із трьох проблем:

- по-перше, застосування зброї легітимною владою для дотримання порядку на підвладних територіях;
- по-друге, про право підданих на повстання проти існуючої влади;
- по-третє, про застосування зброї протестантськими князями проти свого суверена.

З першими двома проблемами особливих складнощів не виникало. Ще в першому виданні «*Loci communes*» (1521) Меланхтон традиційно визначив завдання світської влади таким чином: захист громадянського миру і турбота про суспільне благо (*pac civilis i utilitas publica*). Пояснюючи необхідність застосування сили князями щодо порушників громадянського миру, Меланхтон у наступних роботах неодноразово звертався до послання ап. Павла до римлян (13 розділ), де йдеться про те, що світська влада носить меч і визнається Божим слугою, який поставлений карати зло і захищати добропорядних громадян¹.

Інша річ, коли меч намагалися використовувати бунтівники, що повставали проти законної влади. Тут гуманіст безапеляційний: він категорично виступає проти самого порушення питання в подібному ключі.

¹ CR. Vol. XX. – S. 645-646.

Слід зауважити, що в особистісному, морально-етичному конструкті Меланхтона існували ціннісні імперативи і категорії, які для нього навіть не ставали предметом дискусії. Насамперед це стосувалося народних повстань. Для Меланхтона всяка влада – це інститут, встановлений самим Богом. Вона – легітимна, її потрібно поважати, а повстання ж категорично заборонялося¹. Хто проти влади піднімає меч, той від меча і загине², рефреном повторює він біблійну істину.

Щоправда гуманіст визнавав, що є моменти, коли можна не підкорятися владі. Мається на увазі ситуація, за якої вимоги влади явно суперечать Божим постановам. Тут Меланхтон цитує слова апостола Петра із книги Діянъ св. Апостолів 5, 29: «... необхідно підкорятися більше Богові, ніж людям». Інтерпретація цього тексту, зауважимо, може мати достатньо широкий смисловий діапазон: від пасивної непокори до виправдання актів повстання проти влади із застосуванням силових засобів.

Проте аргументація гуманіста рухається не в напрямі ескалації конфлікту (чого від нього, до речі, чекало радикальне крило Реформації), а в дусі релігійного пацифізму і християнського гуманізму Еразма Роттердамського. На це свого часу звернув увагу німецький дослідник Л. Штерн, зауваживши, що Меланхтон був «носієм ідеологічної сигнатури еразміанського гуманізму»³.

Зважаючи на це Меланхтон, хоч і посилаючись на слова апостола Петра, однак у дусі еразміанства і християнського гуманізму пояснює, що навіть у випадку неправомірних вимог влади незадоволення владою не повинно виливатися у відкритий бунт, а протестувати можна лише словом та пасивною непокорою. При тиранічних режимах, наполягає Меланхтон, народу «слід

¹ CR. Vol. XX. – S. 645.

² CR. Vol. XX. – S. 645.

³ Stern L. Philipp Melanchthon: Humanist, Reformer, Praeceptor Germaniae / L. Stern. – Berlin: Akademie Verlag, 1963. – S. 36.

терпіти владу, якщо зміни неможливі без народного руху, без бунту і чвар»¹. Висновок, що не залишає варіантів.

Отже, можна вважати, що на перші два питання на самому початку 20-х рр. відповідь було знайдено². Складніше справа для віттенберзьких теологів 20-30-х рр. виглядала з останнім пунктом, найбільш суперечливим – про право лютеранських князів на збройний опір – право на використання меча. Зазначена проблема посилювалася специфічною системою політичного керування Німеччиною, як головною складовою Священної Римської імперії німецької нації, де конфлікт проти імператора автоматично трансформувався у площину міжнародного конфлікту.

Із зростанням політичної напруженості в імперії у кінці 1522 – початку 1523 рр. питання щодо можливості опору князів імператору актуалізувалося. Тоді Папа зобов'язав курфюрста Саксонії виконувати Вормський едикт (1521). В унісон із папським ультиматумом надійшла і вимога від імператора Карла V зробити все, «щоб припинити поширення вчення Лютера і його діяльність» («damit des Luthers Lehre und Handlung abgethun und nicht weiter ausgebreitet werde»)³.

Тому секретар курфюрста Саксонського Георг Спалатін надіслав кільком теологам запит щодо права й обов'язку князя на захист своєї території. Відповіді теологів суттєво відрізнялися як за формою, так і за змістом. Йоханес Бугенхаген і Ніколаус Амсдорф поділяли думку про право князя та християнина захищати вчення силою меча. Лютер підтримував диференційований підхід, а ось Меланхтон відкидав навіть саму ідею про право збройного опору в питаннях захисту релігії⁴.

¹ Melanchthons Werke in Auswahl. Bd. 2/1. – Gütersloh: C. Bertelsmann, 1951. – S. 158-161.

² Більш детально про народні бунти проти влади мова буде вестися далі.

³ Des kursächsischen Rates Hans von der Planitz Berichte aus dem Reichsregiment in Nürnberg 1521-1523. – Leipzig: Verlag von B. G. Teubner, 1899. – S. 223.

⁴ MBW. Bd. 2. – Nr. 263; Wolgast E. Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände. – Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1977. – S. 101-108.

Аргументація Меланхтона ґрунтувалася на кількох важливих положеннях і виходила зі специфічних релігійно-політичних обставин, що склалися в імперії.

По-перше, князь, вважав Меланхтон, може вести війну тільки за однастайної згоди народу, з рук якого він отримав владу («a quo assipit imperium»)¹. Проте однастайність згоди на війну передбачає й однастайність релігійну. Однак, наголошує Меланхтон, члени суспільства нерідко у своїй більшості не є переконаними послідовниками нового вчення, а тому й не палають бажанням брати участь у війні, навіть у випадку захисту євангелічного вчення («causa Evangelii»)². Висновок: князь не має права примушувати підданих брати участь у війні за невластиві їм релігійні переконання³.

По-друге, стверджує Меланхтон, істинні християни взагалі не потребують збройного захисту, оскільки повинні повністю віддаватися в руки Божі і терпіти негаразди земної долі. Із цієї ж причини і для князів оборонні війни також неправомірні⁴.

Так, можна підсумувати, що Меланхтон у 1523 р. навіть не намагався особливо вдаватися в дискусії про право князя на релігійну війну, вважаючи, що: «Christianus debet pati iniuriam» («християнин повинен терпіти несправедливість»)⁵. І навіть посилення опонентів на Старий Завіт, на біблійні приклади, коли народ Божий вів завойовницькі й оборонні війни, гуманістом категорично не сприймалися, оскільки він вважав, що в ті часи, часи існування теократичної держави, Бог особисто звертався до пророків і царів, Сам визначав мету та способи військових дій («expressa voce et verbo claro dei»). Зараз же Бог особисто не передає свою волю царям і пророкам⁶.

Щоправда тут постає питання, як тоді Меланхтон оцінював учинок самого Лютера? Адже формально і за суттю виступ Лютера проти Риму теж

¹ MBW. Bd. 2. – Nr. 264.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

можна розглядати як відкриту непокору, що призвела до низки релігійних воєн у Європі. Іконоклазм, селянський бунт, рицарське повстання – яскраві тому підтвердження. І саме за це опоненти Лютера не раз гостро критикували реформатора.

Усунути цю очевидну суперечність Меланхтон намагався інтегруванням у нову світоглядну парадигму такого конструкту як «*vir heroicus*» («героїчна людина»). Застосування подібного прийому дозволяло Меланхтону розглядати Мартіна Лютера як Богом обрану людину («*Wundermann Gottes*»). «*Vir heroicus*», подібно до Самсона, переконує Меланхтон, відзначений небесними силами й обраний для високої мети. Заради цієї мети він має право ламати усталені звичаї та порядки¹. Однак Меланхтон це прагматичне судження обмежував винятково особистістю Мартіна Лютера і жодним чином не поширював на ще когось.

Загалом же на початку 20-х рр. XVI ст. у таборі віттенберзьких реформаторів ще не склалося єдиної думки щодо військових захисних акцій. Водночас й актуальність проблеми зменшилася, оскільки імператор Карл V, вступивши у війну із Францією (суперечка точилася за італійські володіння), занурився у проблеми зовнішньої дипломатії, вектор якої визначався першочерговим завданням – створенням потужної антифранцузької коаліції. На певний час німецькі справи відійшли на другий план, і політичний горизонт для євангелічних князів на деякий час посвітлішав.

Проте вже 24 лютого 1525 р. біля Павії Карл V за сприяння союзників здобув блискучу перемогу над Франциском I. Здавалося, тепер у Карла V розв'язані руки і він, скориставшись сприятливими міжнародними умовами, переорієнтує свої зусилля на придушення Реформації і приборкання німецьких князів-нововірців. Ці невтішні для лютеран прогнози мали серйозні підстави. 14 січня 1526 р. у Мадриді переможений Франциск I був змушений підписати з імператором Священної Римської імперії угоду, що передбачала спільну боротьбу проти турків і єретиків. Під єретиками, звичайно, мали на увазі

¹ MBW. Bd. 2. – Nr. 264.

лютеран. Потужний союз двох монархів не віщував послідовникам нової релігії нічого доброго. Проте доля і цього разу виявилася прихильною до лютеран – сталося несподіване. Папа Климент VII звільнив Франциска I від клятви, даної імператору щодо створення спільного фронту проти Реформації. Після цього Мадридський договір був оголошений недійсним.

Водночас 22 травня 1526 р. було створено Коньякську лігу, до якої увійшли Франція, Венеція, Мілан, Флоренція, Папа Римський, а згодом й Англія (1527). Завдання нової ліги полягало у боротьбі проти імператора на Апеннінському півострові і в цілковитому вигнанні його військ з Італії. Розпочався новий етап Італійських воєн, який блискавично поглинав ресурси імперії. Це змусило імператора шукати миру з учорашніми ідейними ворогами. Однак на цьому неприємності зовнішньої політики для Карла не закінчилися – з'явилася турецька загроза. 29 серпня 1529 р. Сулейман I, розгромивши біля Мохача чесько-угорські війська, відкрив собі дорогу до Західної Європи.

Події на міжнародній арені зашкодили імператору скористатися результатами перемоги під Павією і, тим самим, відтерміновували на непевний час урегулювання релігійних питань в імперії.

У самій Німеччині на тлі загострення зовнішньополітичних проблем у 1526 р. відбувся Перший Шпейерський рейхстаг, скликаний для врегулювання релігійної ситуації. Проте від самого початку стало зрозуміло, що чекати від рейхстагу радикальних рішень марно. Відсутність імператора (зовнішньополітичні проблеми не дозволяли йому прибути навіть на кілька тижнів до Німеччини), складність його відносин із Францією і Папою, турецька загроза, а також небезпека народних заворушень у самій Німеччині визначили компромісне рішення рейхстагу. Уже не йшлося про дотримання Вормського едикту. Навпаки, зазначалося, що до скликання майбутнього Церковного Собору кожному імперському чину дозволялося діяти так, щоб у майбутньому

він міг відповісти за це перед Богом й імператором¹, тобто, застосовувалась формула *cujus regio, ejus religio* – «чия влада, того і релігія».

На перший погляд це було зважене і демократичне рішення, яке за своїм значенням у сфері свободи віросповідання набагато випереджало відомий Нантський едикт 1598 р. Проте чи здатний був вимушений компроміс принести мир Німеччині? На жаль, ні. Ю. Голубкін цілком справедливо зауважив, що постанова Першого Шпейерського рейхстагу прозвучала як стартовий постріл і для католицьких, і для євангелічних імперських чинів². Кожен прагнув підпорядкувати церкву на підвладній йому території. Тому мир видавався хитким, примарним і непевним, а толерантний тон рішення рейхстагу, здається, мало кого вводив в оману. Постанову радше сприймали як короткострокове відтермінування реалізації Вормського едикту. Однак у лютеранському таборі навіть цей крихкий мир вітали, оскільки він дозволяв Євангелічній церкві активно поширюватися в Німеччині.

Трансформація гострої ворожнечі двох релігійних таборів у латентну форму знову активізувала діяльність віттенберзьких теологів, оскільки було зрозуміло – час гострих заяв минув і з'явився запит на фахову дипломатію та витончену богословську аргументацію.

На час відносного спокою припадає і початок активної суспільно-політичної діяльності Філіпа Меланхтона. 1526 рік виявився для нього не з легких. Минуло менше року після придушення великого селянського повстання, окремі осередки якого подекуди тліли до 1526 р. Сам же Меланхтон майже відразу після придушення повстання, разом із Іоганном Бренцом, був запрошений курфюрстом Людвігом V Пфальцьким на Гейдельберзький ландтаг як мировий посередник для обговорення селянських «12 статей». Тоді

¹ Müller G. Die römische Kurie und die Reformation 1523-1534 / G. Müller. – Gütersloch: Verlag Mohn, 1969. – S. 59.

² Голубкин Ю. После бури (Что предопределило позицию Лютера в 1526-1529 гг.?) / Ю. Голубкин // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2000. – № 485. – С. 53.

Меланхтон з усією категоричністю виступив проти будь-яких спроб простолюду змінити існуючі порядки, а особливо – силою зброї¹.

Однак, як виявилось, складніше було закликати до миру не селян, а войовничих правителів. У тому ж 1526 р. зусиллями Георга Саксонського та Іоахіма Бранденбурзького був створений антилютерівський союз у Дессау. На що відразу з'явилася симетрична відповідь євангелічних князів: курфюрст Саксонії і Філіп Гессенський уклали угоду в Готі про спільні оборонні дії. Таким чином, у конфесійно розділеній імперії виникла загроза військового конфлікту, уникнути якого Меланхтон намагався шляхом узгодження суперечливих теологічних і політичних питань за столом перемовин.

У такому контексті одним із перших об'єктів екзегетичних досліджень стало послання апостола Павла до Колоссян і 13-й розділ послання до Римлян. Результати роботи згодом були зібрані у трактат, який побачив світ у 1527 р.². Коментарі ж до Колоссян – це не що інше як ґрунтовний екзегетичний вступ до знаменитого 13-го розділу послання апостола Павла до Римлян, у якому йдеться про право застосування меча у відносинах між світською владою і підданими, про походження влади, про право покарання злочинців і судоустрій. Ґрунтуючись на 13-му розділі, Меланхтон робить висновок, що Біблія підтверджує право й обов'язок князів носити зброю і застосовувати її: «... Бог вимагає, щоб існували закони, виконувалося судочинство, обвинувачені каралися, а невинні – захищені були»³. Однак це загальні слова. Якщо ж узагальнити тези, що випливають із 13-го розділу, то стає зрозумілим, що тут ідеться про загальні питання функціонування держави, а якщо конкретніше – про сферу судової влади. Інакше кажучи, про поняття тривіальні в теології і які давно не викликали суперечок у суспільстві. Проте, зрозуміло, що трактування 13-го розділу винятково у площині суддівської практики і поліційних функцій, уже не задовольняло нагальні виклики часу. Для людей, озброєних мечами,

¹ CR. Vol. XX. – S. 645-646.

² Melanchthon Ph. Scholia in epistulam Pauli ad Colossenses. – Hagenau, 1527.

³ Ibid. – S. 262.

важливіше було почути чітку відповідь щодо права й обов'язку із захисту своєї території. Саме в цьому полягала дилема для нової теології.

Якими бачилися Меланхтону князівські засоби із захисту території та збереження миру? Відповідь знаходимо у листі гуманіста до ландграфа Філіпа Гессенського, написаного після невдалої спроби релігійного примирення на Шпейерському рейхстазі. Для Меланхтона саме ландграф Філіп є фігурою, здатною стати об'єднавчою на складному шляху до мирного врегулювання релігійного конфлікту. У листі гуманіст висловив жаль із приводу суперечок, що перешкоджають спокою і взаєморозумінню на імперському рівні, і з сумом зазначив, що, якби своїм життям він міг забезпечити мир, він не пошкодував би його, однак, цей обов'язок лежить на князях¹.

Важливим тут є, безумовно, інше. У листі Меланхтон дає кілька практичних порад ландграфу, яким чином можна у вибухонебезпечній ситуації уникнути чвар. Частину з порад, на думку гуманіста, можна досить легко втілити в життя. Наприклад, Меланхтон звернув увагу на необхідність закликати до порядку найревніших проповідників, які розхитують необдуманими проповідями громадський порядок. «Гессенські проповідники, наголошував Меланхтон, мають уникати непотрібної полеміки, тому що неприязнь від подібних вправ тільки загострюється. За необхідності для припинення гарячих диспутів Філіп повинен застосувати свій владний авторитет»².

Інша порада стосувалася взаємин із католицькими князями. Меланхтон, як і раніше, дотримувався важливого для себе принципу – розв'язувати теологічні та політичні розбіжності ґрунтовними дипломатичними переговорами. Як і в коментарях до послання Колоссян, у листі він наполягає, що «...у той час, коли багато хто підбурює на війну, шляхи вирішення конфлікту потрібно шукати в тихих переговорах, про що ландграф і повинен

¹ MBW. Bd. 2. – S. 472.

² MBW. Bd. 2. – S. 475-476.

турбуватися»¹. І далі: «Я впевнений, що Ваша величність з огляду на Ваш авторитет може нести мир серед інших князів, якщо вони закликають Вашу величність досліджувати й обговорювати церковні розбіжності. Тому я прошу, наскільки Ваша величність має можливості, боротися за громадський мир, за суспільний спокій»².

Таким чином, з точки зору Меланхтона, єдиним способом урегулювання релігійного конфлікту мають бути мирні перемовини. Реалізувати їх він прагнув на загальному церковному соборі. Якщо ж собор скликати виявиться неможливо, слід винести ці питання на релігійний диспут, зібрання якого забезпечили б політичні зв'язки ландграфа³. Сам же ландграф Філіп має стати тією фігурою, що об'єднає опонентів на складному шляху до мирного врегулювання.

Однак ці надії не виправдалися. Прохання Меланхтона використовувати всі можливі дипломатичні засоби для дотримання імперського миру ландграфом категорично відхилялися. Якщо для Меланхтона полемічні богословські питання – це проблема Собору, у крайньому випадку, представницького богословського диспуту, то ландграф у теологічних розбіжностях бачив початок збройної боротьби і необхідність захищатися від імператора⁴.

Іншим важливим завданням для протестантського табору було вирішення питань, поставлених найзапеклішим виявом релігійної конфронтації – селянським повстанням 1524-1525 рр.

Розрізнені, хаотичні виступи селян, що спалахнули в Південній Німеччині у 1524 р., за досить короткий час набули масового характеру. Неухильно просуваючись на північ, повстання дедалі ближче підходило до Віттенбергу. Тотальність неконтрольованого руху стала цілковитою

¹ MBW. Bd. 2. – S. 473.

² Ibid.

³ Kuropka N. Philipp Melanchthon: Wissenschaft und Gesellschaft / N. Kuropka. – Tübingen: Mohr Siebek, 2002. – S. 74.

⁴ MBW. Bd. 2. – S. 492.

несподіванкою для керівників Реформації – Мартіна Лютера і Філіпа Меланхтона, які були дуже схвильовані, якщо не сказати налякані, таким потужним розмахом селянських заколотів із непередбачуваними наслідками і тим, що серед повсталих виявилися недавні близькі соратники Лютера. М. Штайнметц, коментуючи психологічний стан реформаторів, пояснює: «Селянська війна, цей вищий пункт ранньобуржуазної революції в Німеччині, означав для Лютера як і для Меланхтона не лише жорстке і насильницьке призупинення «спокійного продовження» Реформації, але й привели у табір повсталих багатьох соратників Лютера»¹.

Ф. Меланхтон, який на той час не мав досвіду широкої публічної діяльності й позиціонував себе як кабінетний учений, тривалий час не бажав виводити свою діяльність за кордони лекторських залів. Проте на початку 1525 р. реформатор, вочевидь, почав чітко усвідомлювати, що прищепити нову євангелічну мораль підростаючому поколінню раціонально-педагогічними засобами і тільки в умовах затишних аудиторій – мрія не тільки важко досяжна, але, ймовірно, нездійсненна. Тим паче, що суспільно-політична ситуація 1524-1525 рр. радикально відрізнялася від виступу у Віттенберзі «цвіккауських пророків» кілька років тому. Тоді Меланхтон, навіть усвідомлюючи всю небезпеку революційних потрясінь, усе ж не зміг самотійно виступити проти порушників громадського спокою, і, пославшись на неможливість протистояти аргументації «цвіккауських пророків», прийняв рішення передати цю справу Мартіну Лютеру².

Можна констатувати, що 1525 р. став поворотним у суспільно-релігійній і політичній діяльності Ф. Меланхтона, вимушеного вийти зі спокійної

¹ Steinmetz M. Philipp Melanchthon über Thomas Müntzer und Nikolaus Storch // P. Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae / M. Steinmetz. – Berlin: Akademie-Verlag, 1963. – S. 139.

² Як відомо, під час заворушень у Віттенберзі, Мартін Лютер перебував у замку Вартбурга під захистом курфюрста Фрідріха Саксонського. Саме курфюрсту і був адресований лист Меланхтона, в якому гуманіст висловив свої міркування щодо «цвіккауських пророків» і те, яким чином і за допомогою кого він бачить можливість вирішення проблеми.

кабінетної обстановки і використовувати свій авторитет не тільки для обґрунтування нової теології, а й для роз'яснення елементарних вимог щодо громадського порядку. Суттєвим мотивуванням подібного кроку Меланхтона було й те, що він, як найближчий соратник Лютера, відчував велику відповідальність за події, що частково спровокували повстання¹.

Сам Лютер ще в 1520 р. виступив із заявами, які торкалися не лише релігійних почуттів. Тоді реформатор у властивій йому різкій манері закликав виступити проти католицької церкви не тільки одним словом, але й зброєю. Дозволимо ще раз процитувати відомий вислів Лютера: «Якщо ми караємо злодіїв мечем, убивць шибеницею, єретиків вогнем, то чи не повинні ми тим швидше напасти на цих шкідливих учителів згуби, на пап, кардиналів, єпископів і всю іншу зграю римського Содому, напасти на них з усілякою можливою зброєю й омити наші руки в їх крові...»².

Багато разів цю ідею Лютеру повторювати не довелося. Уже наступного року після Вормського рейхстагу почався активний підйом руху проти Риму. Цей рух на початку 20-х рр. XVI ст. пережив внутрішню соціальну диференціацію. Якщо дворяни і бюргерство, посилаючись на вчення «доктора Мартіна», обмежувалися вимогою «дешевої церкви» та скликанням загальнонімецького собору, то нижчі верстви німецького міста, селяни і різні маргінальні групи виступали проти церковно-феодальних поборів, проти пануючої церкви, проти існуючого ладу взагалі. У багатьох містах Німеччини

¹ Про відповідальність Мартіна Лютера в провокуванні повстання відкрито заявив Еразм Роттердамський у відкритому листі до Лютера: «Ось плоди вашої думки! Ви відмовляєтеся визнавати цих людей, але ж вони посилаються на вас! Немає жодних сумнівів, що зачинщики цього жахливого бунту у більшості належать до числа прихильників вашого Євангелія». (Цит. за: Гобри И. Лютер / И. Гобри. – Москва: Молодая гвардия, 2000. – С. 295). І. Гобрі також вказує на те, що на початку повстання обидва табори – дворянство і повсталі селяни чекали від Лютера відкритої реакції. Дворяни вважали, що Лютер своїм словом зможе охолодити повсталих, а повсталі щиро вірили, що чинять в ім'я Євангелія, а тому розраховували на підтримку реформатора. (Там само. – С. 295).

² Цит. за: Boehmer H. Der junge Luther / H. Boehmer. – Leipzig: Koehler & Amelang, 1951. – S. 261-262.

прихильники лютеранства насильницькими діями впроваджували нові церковні порядки. Наприклад, в Ерфурті у червні 1521 р. бюргери, за підтримки низів, штурмували будинки вищого духовенства і монастирі. Подібні виступи не оминули й Віттенберг. Щоправда, як зазначає В. Дятлов, сам Лютер убачав у діях низів не рух за Реформацію, а «язичницькі начала»¹. Аналогічно і влада нерідко пов'язувала народні виступи під реформаційними гаслами зі збільшенням криміногенної ситуації в багатьох саксонських містах². Ще більший радикалізації «народної Реформації» посприяв лютерівський «вересневий» (1522) переклад Нового Завіту, що стало великою несподіванкою навіть для Лютера.

Таким чином, до 1525 р. значна частина Німеччини була охоплена заворушеннями. Не зупиняючись на особливостях селянського повстання, звернемо увагу лише на те, як сприймав і як відреагував на селянські вимоги Філіп Меланхтон. Чи вважав він можливими подібні повстання проти влади? І чи вдалося йому як гуманісту, педагогу і реформатору дотримуватися важливого принципу *pietas et eruditio* в оцінці селянського повстання? Для відповіді на поставлені питання ми звернемося до невеликого трактату гуманіста «*Confutatio articulorum rusticanorum*»³ («Спростування статей повсталих»). Трактат був написаний майже відразу ж після придушення головних осередків селянського повстання у 1525 р.

Як уже згадувалося, до весни 1525 р. війна охопила Південну і середню Німеччину та наближалася до Віттенберга. У середині травня загроза підійшла безпосередньо до міста. Загальне занепокоєння посилювало й те, що управління Саксонією, після смерті Фрідріха Мудрого (5 травня 1525), передавалося його

¹ Дятлов В. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. Дятлов; Чернігівський держ. педагогічний ін-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 275.

² Там само. – С. 281.

³ Melanchthon Ph. *Confutatio articulorum rusticanorum* / P. Melanchthon // CR. Vol. XX. – S. 641-662.

брату Йоганну Твердому¹. Тому, як завжди в перехідний період, було дуже складно консолидувати військові сили для відсічі бунтівникам.

Селянські вимоги, викладені у так званих «12 статтях», вочевидь, стали відомі у Віттенберзі ще на початку квітня, незабаром після їх створення. На думку І. Гобрі, те, що віттенбержці так швидко отримали селянські вимоги, дає підстави вважати, «що повсталі ставилися до цієї пари [*Лютера і Меланхтона – П. К.*] із прихильною повагою². Першим за їх спростування взявся Лютер. Наслідком роботи Лютера став трактат «Заклик до миру» («*Ermahnung zum Frieden*»), складений, імовірно, 19 або 20 квітня, а трохи пізніше, між 6 і 10 травня, був виданий ще один трактат «Проти розбійних і грабіжницьких зграй селян».

Меланхтон же з різних причин досить тривалий час утримувався від коментарів щодо селянської війни. Однак 29 травня 1525 р. він отримав від курфюрста Людвіга V Пфальцьського запрошення, датоване 18 травня. У ньому повідомлялося, що Меланхтона разом із Йоганном Бренцом, запрошують у перших числах червня як мирових посередників на гейдельберзький ландтаг для розгляду «12 статей». Проте, як зауважує Р. Штюперіх, Меланхтон відмовився від цієї честі і дебатів на рейхстазі, бо був, вочевидь, упевнений у безперспективності переговорів. Незважаючи на песимістичний настрій він, однак, погодився викласти свої аргументи письмово³. Так виник невеликий трактат, який і був надісланий до канцелярії курфюрста 1 червня, а вже в кінці серпня або перших числах вересня його було надруковано.

При знайомстві із текстом трактату відразу привертає увагу домінантна лінія – головна проблема повстання, суть якої, як доводить Меланхтон, полягає у відсутності адекватного розуміння нової релігії й освіченості. Цю думку підтверджує і німецький дослідник Реформації М. Штайметц, наголошуючи, що головну причину повстання Філіп Меланхтон убачав не тільки в тому, що

¹ Kroll F. Die Herrscher Sachsens / F. Kroll. – München: C.H.Beck, 2004. – S. 65-70.

² Гобрі І. Лютер / І. Гобрі. – Москва: Молодая Гвардия, 2000. – С. 294.

³ Stupperich R. Philipp Melanchthon, Gelehrter und Politiker / Robert Stupperich. – Göttingen: Muster-Schmidt Verlag, 1996. – S. 68.

«повсталими роками грався диявол», а й у відсутності хорошого виховання¹. Саме ці проблеми і стануть визначальними в написанні «*Confutatio articulorum...*».

Спробуємо простежити не тільки аргументацію реформатора щодо незаконності збройного виступу, а й причини селянського повстання в контексті релігійно-гуманістичних уявлень Філіпа Меланхтона, втілених у концепт *pietas et eruditio*. Розглянемо також погляди гуманіста щодо шляхів запобігання подібних повстань як таких.

Трактат «*Confutatio articulorum ...*» був створений після придушення повстання в Тюрінгії та смерті головного призвідника – Томаса Мюнцера. На той час Меланхтон уже мав можливість абстрагуватися від жахів війни і викласти свої погляди на селянські вимоги більш виважено, чого не можна сказати, аналізуючи подібні трактати Мартіна Лютера².

У вступі Меланхтон вказав на причини повстання, що лежали у площині «неправильно витлумаченого Святого Письма і лицемірної віри», у «згубному використанні» для обґрунтування своїх вимог «імені Бога» і «святого Євангелія»³. Використовуючи слова апостола Павла, Меланхтон заявляв, що є такі, хто «...взяли на себе ім'я Христа, хто пишається приналежністю до віруючих, однак, за своєю суттю, зовсім інші – шукають суперечок і сутичок»⁴. Такі взагалі не мають права хвалитися тим, що вони віруючі, а тим паче називати себе християнами, як це роблять повсталі⁵.

Розвиваючи думку в контексті християнських принципів *pietas*, несумісних із насильством, Меланхтон торкається неодмінної якості істинно віруючої людини: «Іншою важливою частиною є любов від чистого серця і

¹ Steinmetz M. Philipp Melanchthon über Thomas Müntzer und Nikolaus Storch / Max Steinmetz // P. Melanchthon. Humanist, Reformator... – S. 139.

² Маються на увазі трактати «Заклик до миру» та «Проти розбійних і грабіжницьких зграй селян».

³ CR. Vol. XX. – S. 642.

⁴ CR. Vol. XX. – S. 644.

⁵ CR. Vol. XX. – S. 644.

доброї совісті [...], якою нас любить Бог. Бог каже, що ти повинен любити ближніх як самого себе, ти не повинен ні вбивати, ні чинити марнотратно...»¹.

Після ґрунтовного пояснення важливості віри і любові гуманіст переходить до практичніших і болючіших питань – до теми влади і меж її застосування. Як справедливо зауважує німецький дослідник В. Маурер, міркування Меланхтона базувалися на уявленнях про два «правосуддя». Про правосуддя «зовнішнє» і правосуддя «внутрішнє» (*iustitia externa und interna*)². «Внутрішнє» правосуддя пов'язане з нелицемерною вірою, правильним розумінням Слова Божого, істинною любов'ю, з тим, що становить основу світогляду людини. «Зовнішнє» правосуддя – це все те, що пов'язане з обов'язками і правами світської влади³. Світська влада для Меланхтона – інституція винятково легітимна, яка має незаперечне євангельське підґрунтя і вимагає щодо себе беззаперечної покори і пошани. У перших рядках вступного розділу «Про владу» («*Von der Oberkurt*») реформатор цитує відому 13-у главу послання апостола Павла до римлян⁴, лейтмотивом якої є покірність владі. «Бо немає влади не від Бога, уся влада Богом встановлена»⁵. «Хто ж виступає проти влади, проти Божого устрою виступає, і хто протистоїть [владі – П. К.], той буде покараний. Влада небезпечна не для добрих справ, але для злих ... Бо він [представник влади – П. К.] – носить меч даремно, бо він є Божий слуга, месник у гніві злочинцеві»⁶. Вустами апостола Павла Меланхтон також підтверджує ще одне важливе право влади й обов'язок підданих. Цей обов'язок стосується сплати податків: «Через це ви й податки даєте, бо вони служителі Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддайте належне усім: кому податок, податок, кому мито, мито, кому страх, страх, кому честь, честь»⁷. Правителів слід поважати і боятися, як постановив Господь. І не так боятися, як бояться і

¹ CR. Vol. XX. – S. 645.

² Maurer H. Der Junge Melanchthon... - B. 2. – S. 457.

³ Ibid.

⁴ CR. Vol. XX. – S. 645.

⁵ CR. Vol. XX. – S. 645.

⁶ CR. Vol. XX. – S. 645.

⁷ CR. Vol. XX. – S. 645.

шанують князів, перебуваючи у них на очах, але, як учить Писання, служити від серця, як самому Господу¹, влада гідна шанування².

Після численних посилань на Біблію, що надавало аргументації незаперечної сили, Меланхтон робить попередні висновки: влада – встановлена Богом, вона вимагає пошани і має легітимне право на збір податків; будь яке повстання проти влади заборонене³; хто підніме меч проти охоронця громадського порядку, той від меча і загине⁴. Для більшої ілюстративності Меланхтон навів приклади про покарання бунтівників із біблійної та язичницької історії, згадавши повстання під керівництвом Дафана, Авірона й Авесалома, яке було жорстоко придушене самим Богом⁵. Підкріпивши свою позицію прикладами давньої історії, Меланхтон зауважив, що Бог однаково здійснював свій суд над бунтівниками: «Бо Господь бажає в усьому світі, щоб виявляли послух владі, і карає непокірних серед усіх народів незалежно від того, називають їх іудеями, язичниками, або християнами»⁶.

Не втримався Меланхтон і від закидів проти селян: «... як же міцно повинен був сатана опанувати серцем тих, хто нехтує стількома Божественними словами, хвалячись тим, що вони євангелісти»⁷.

Підбиваючи підсумки вступної частини трактату зауважимо, що в розумінні Меланхтона «зовнішня справедливість», яка приводиться в дію законом, здійснюється винятково через світську владу, засновану Богом, легітимну, існуючу «поруч із Євангелієм». Світська влада покликана здійснювати нагляд за громадським порядком, захищати й оберігати порядних, а злочинців – карати. Євангеліє підтверджує силу тих, хто наділений владою. Побожний християнин же, у свою чергу, повинен визнавати встановлене Богом право князів і жодною мірою не противитись Господнім звичаям.

¹ CR. Vol. XX. – S. 647.

² CR. Vol. XX. – S. 646.

³ CR. Vol. XX. – S. 649.

⁴ CR. Vol. XX. – S. 646.

⁵ Тут Меланхтон перераховує ватажків повстань Старого Завіту.

⁶ CR. Vol. XX. – S. 650.

⁷ CR. Vol. XX. – S. 647.

Виклавши у вступній частині свої погляди щодо встановленої Богом влади і категорично засудивши повстання, Меланхтон переходить безпосередньо до критики «12 статей». Дотримуючись черговості «12 статей» Меланхтон, крок за кроком, спростовує селянські вимоги. Коментуючи тезу про право громади обирати священиків¹, він стверджує, що турбота про проповідь Євангелія і право призначення священиків належить тільки світській владі². Звичайно, зазначену тезу гуманістові було достатньо проблематично аргументувати посиланням на приклади Священного Писання. Більше того, посилаючись на досвід першоапостольської церкви, Меланхтон був змушений визнати, що в ранній церкві обрання на керівні посади здійснювалося всією громадою та за участі апостолів³. Усе ж, переконує гуманіст, хоча новозавітна церква не мала подібного прецеденту втручання світської влади в обрання церковних служителів, проте на сьогодні, в умовах панування християнської влади, князь має на це право. Це право виникає, на думку Меланхтона, з того, що князь повинен турбуватися про всі сфери суспільного, релігійного і політичного життя, заглиблюватися в усі проблеми. На нього покладено обов'язок законного захисту християнської спільноти, у якій живуть не тільки благочестиві християни, але й злі, яких має карати світська влада⁴.

Що ж робити, якщо князь не приймає євангельську віру і перешкоджає підданам сповідувати нову релігію? Чи може така ситуація бути виправданням для заколоту проти нечестивої влади? У зазначеному трактаті знайшлося місце для відповіді і на ці актуальні для розділеного за конфесійними ознаками суспільства питання. Відповідь, як і слід було очікувати від гуманіста-реформатора, лежить знову-таки у площині християнського непротивлення злу: «Якщо ж князем володіє диявол, і він не бажає, щоб проповідувалося чисте Євангеліє, то і тоді ніхто не має права повставати, бо Господь забороняє повстання. Хто ж бажає істинно вірити, той повинен сповідувати віру особисто.

¹ Ідея, озвучена Мартіном Лютером на початку Реформації.

² CR. Vol. XX. – S. 651.

³ CR. Vol. XX. – S. 652.

⁴ CR. Vol. XX. – S. 653.

І цьому слід учити свою домашню прислугу»¹. Більше того, якщо обставини складаються так, що неможливо сповідувати чисте вчення через релігійні переслідування на землях так званих нечестивих князів, то Меланхтон радить вирішувати питання віри не повстанням, але, по можливості, переселенням на територію, «де євангельська істина вільно проповідується»².

Аналізуючи другу статтю селянських вимог, що стосувалася сплати десятин і пропозиції використовувати частину цих зборів на громадські та військові потреби³, Меланхтон зауважує, що світська влада вчинила неправильно, присвоївши собі право отримувати частину десятини. Проте й укладачі селянських вимог помиляються, вимагаючи, щоб церковні десятини передавали на інші, не церковні потреби⁴.

Ще різкіше Меланхтон коментує третю статтю, у якій селяни просять звільнити їх від кріпацької залежності. На думку реформатора, повинності, відповідно до біблійних постанов, формуються залежно від земельних прав. Податки – важкі по-різному, погоджується Меланхтон, але найважчий тягар – це особиста залежність, кріпацтво. Проте Бог вимагає слухняності у будь-якому випадку. А послух в очах Бога – приємність і найвища чеснота. Є багато біблійних прикладів, міркує Меланхтон, наприклад, старозавітний Йосип, який, будучи обранцем Божим, усе ж змушений був зазнати єгипетського рабства⁵. Повставати ж і змінювати існуючий стан речей – злочинно. «Це блюзнірство і насильство, що вони не бажають бути в залежності, що вони використовують для цього Святе Письмо. Якщо зазначається, що Христос зробив нас вільними, то йдеться про духовну свободу»⁶. Для Меланхтона неприпустима навіть сама спроба щось змінити у цій сфері, бо «Євангеліє вимагає, щоб такий порядок у

¹ CR. Vol. XX. – S. 651.

² CR. Vol. XX. – S. 652.

³ Основные и справедливые тезисы всего крестьянства и всех подвассалов духовных и светских властей, от которых они терпят тягости // Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии. – М.: Госполитиздат, 1932. – С. 113.

⁴ CR. Vol. XX. – S. 653.

⁵ CR. Vol. XX. – S. 655.

⁶ CR. Vol. XX. – S. 654.

світі зберігався...»¹. Та й узагалі, підсумовує Меланхтон, для німецького народу ще не все так погано. Адже свого часу той же Йосип, піднявшись по ієрархії влади в Єгипті, наклав на свій народ по-справжньому нестерпні повинності. Проте наша влада бере тільки грошима².

Категорично Меланхтон висловлюється і щодо селянської вимоги про надання права общинникам полювати в лісових угіддях князів. Рішуче відкидаючи селянський аргумент, що «Бог створив усе вільним»³, а тому і доступним для всіх, Меланхтон підкріплює власні доводи посиланням на римське право: «Це неправильно, полювати в князівських лісах. Адже навіть римське право каже, що людині заборонено використовувати те, що йому не належить»⁴. Подібно висловлюється Меланхтон і щодо проблеми, заявленої у п'ятій статті про передачу громаді тих лісів, які можновладці придбали сумнівним шляхом. «Моя думка така, що вони не повинні діяти силою. Якщо ж хто суспільний ліс собі привласнив, той повинен шанувати закон»⁵. Фразу «той повинен шанувати закон», мабуть, слід розуміти як обережну пропозицію тим, хто неправдиво привласнив общинні ліси, повернути їх знову громаді. Однак,

¹ CR. Vol. XX. – S. 655. Тут Меланхтон посилається на 6-й розділ послання апостола Павла до Ефесян, що говорить про необхідність коритися рабам своїм панам: «Раби, слухайтеся тілесних панів зо страхом і тремтінням у простоті серця вашого, як Христа! Не працюйте тільки про людське око, немов чоловіковгодники, а як раби Христові, чиніть від душі волю Богу, служіть із зичливістю, немов Господеві, а не людям! Знайте, що кожен, коли зробить що добре, те саме одержить від Господа, чи то раб, чи то вільний. А пани, чиніть їм те саме, занегайте погрози, знайте, що для вас і для них є на небі Господь, а Він на обличчя не дивиться! (До Ефесян 6:5-9)». А також, як приклад, згадує послання апостола Павла до Колоссян: «Раби, слухайтеся в усьому тілесних панів, і не працюйте тільки про людське око, немов підлещуючись, але в простоті серця, боячися Бога! І все, що тільки чините, робіть від душі, немов Господеві, а не людям! Знайте, що від Господа приймете в нагороду спадщину, бо служите ви Господеві Христові. А хто кривдить, той одержить за свою кривду. Бо не дивиться Бог на особу!» (До Колоссян 3:22-25).

² CR. Vol. XX. – S. 655.

³ CR. Vol. XX. – S. 655.

⁴ CR. Vol. XX. – S. 655.

⁵ CR. Vol. XX. – S. 655.

підкреслює далі Меланхтон, навіть у тій ситуації, якщо ліс привласнений абсолютно незаконно і силою, то і тоді повстання заборонено¹.

Засуджуючи селян за непокору, реформатор не міг обійти і ще одне важливе для повсталих питання. Дикі тварини, що містилися в мисливських угіддях нерідко завдавали невинної шкоди обробленим селянським полям. Ще більших збитків зазнавали селянські наділи під час феодалських полювань, коли численні загоничі і вершники за лічені хвилини витоптували те, що важкою працею вирощували місяцями. Ураховуючи це, Меланхтон звертається до князів, «...щоб вони наглядали за дикими тваринами» своїх володінь, щоб ті не приносили шкоду селянським посівам².

У трактаті знайшлося місце і для таких важливих і конкретних для селян речей як проблема повинностей. На думку реформатора, повинності в цьому світі необхідні, тому що, по суті, це засіб утримання влади. А влада – це гарант спокою, вона покликана карати злих і захищати благочестивих³. Однак у коментарях до шостої і сьомої статті знайшлося побажання і для володарів виявляти до підданих таке ставлення, яке радили мудрі старці сину Соломона і спадкоємцю трону Ізраїльського царства – царю Ровоаму⁴.

Як бачимо, Філіп Меланхтон зумів досить толерантно висловити свої погляди на непрості питання. Проте, коли мова зайшла про пом'якшення покарань за кримінальні злочини, стриманий тон реформатора дещо змінюється. Ніхто інший, а лише правитель, і це є для Меланхтона аксіомою, наділений самим Богом правом карати порушників. Тому абсолютно неправі ті, хто намагається щось змінити. Тим паче, що народ, на думку Меланхтона, «...

¹ CR. Vol. XX. – S. 655.

² CR. Vol. XX. – S. 655.

³ CR. Vol. XX. – S. 656.

⁴ Мова йде про події, коли Ровоам тільки-но вступив на трон і радники його батька, царя Соломона, рекомендували молодому царю не надто навантажувати народ і зменшити повинності. Цей крок, на думку радників, схилив би підданих на бік царя. Проте, як відомо, Ровоам не послухався, що викликало бунт і поділ Ізраїльського царства.

це такий грубий, кровожерний німецький народ»¹, з яким строгість зовсім не зайва. Здається, така риторика притаманна більше Лютеру і вона зовсім не з арсеналу Меланхтона-гуманіста і теолога. Однак бачимо, гуманіст не відмовляється від гострих виразів.

Підтверджують вищенаведені думки й тексти із притч Соломона і книги Екклесіаста. У першому випадку Меланхтон звертає увагу на слова Соломона, коли той каже: «Батіг для коня, вуздечка для осла, а палиця для дурних»². Природно, що під «дурними» гуманіст має на увазі нерозважливих селян-повстанців. В іншому прикладі Меланхтон ще категоричніший: «Корм, палиця і тягар – для осла; хліб, покарання і робота – для раба»³. Цими словами гуманіст чітко артикулює, що саме світській владі Бог дав у руки палицю і невід’ємне право карати винних. Покарання можуть бути різні: майновий штраф, покарання тіла і навіть позбавлення життя – залежно від важкості злочину⁴. Карати смертю злих і найзапекліших грішників, переконує Меланхтон, – це необхідність і право, вручене світському володарю, підтверджене Старим Завітом. Таким чином, несподівано жорсткі висловлювання реформатора в якійсь мірі знаходять пояснення. Адже він вважав німецький народ недостатньо освіченим, «грубим» і «кровожерливим», пом’якшення покарань для якого призведе до розбалансування існуючого порядку, до хаосу і до війни.

Розглянувши селянські вимоги і підводячи підсумки, Меланхтон у останній частині ніби зв’язує трактат у єдине ціле думкою про повну незаконність селянських вимог. Особливо акцентує увагу на згубності навіть самої ідеї вирішувати подібні проблеми повстанням, оскільки «Господь вимагає послуху властям. [...] хто ж протистоїть владі, той буде покараний»⁵.

¹ «Es ist ein solch vngezogen muttwillig, blutigirig volk, teutschen...». Ibid. – S. 655.

² Приповісті Соломона 26, 3. CR. Vol. XX. – S. 657.

³ CR. Vol. XX. – S. 657. В російськомовному варіанті Біблії, це книга премудростей Ісуса сина Сірахова. Але в цій роботі Меланхтон посилається на книгу Екклесіаста оскільки, найвірогідніше, використовував Вульгату.

⁴ CR. Vol. XX. – S. 657.

⁵ CR. Vol. XX. – S. 658.

Отже, попри певну емоційність окремих тез, загалом трактат витриманий у достатньо спокійному і, на перший погляд, об'єктивному тоні. Судження Меланхтона істотно відрізняються від жорстоких висновків Мартіна Лютера.

І хоча обидва реформатори визнавали князівську владу інструментом Божого караючого суду, але, на відміну від Лютера, Меланхтон, вважаючи князівське право законним, жодним словом не закликає курфюрста Пфальцу використовувати проти повсталих військову силу. Бог не дав вельможам право заробляти собі небо кровопролиттям – ось лейтмотив трактату Меланхтона¹. Автор ніби забуває про криваві події в Тюрінгії і не закликає, як Лютер, прокляття на душі повсталих, не пред'являє їм звинувачення в усіх лихах Німеччини. Разом з тим, у тезах, схоже, немає нічого, що б уже не висловив Лютер. Головна думка, загальна для обох реформаторів, – заборона повстань проти влади. Проте спосіб і манера викладу Меланхтоном загальних тез розгортаються у руслі християнського гуманізму, який, власне, і не дозволив йому взяти на озброєння войовничо-жорсткий стиль Лютера. Тут ми не знаходимо кривавих картин та апокаліптичних сцен, як у трактаті Лютера «Проти розбійних і грабіжницьких зграй селян». У ньому караюча світська влада є засобом Божого гніву, утіленням жорстокої і невідвортної вищої справедливості. Лютер у войовничому запалі і з яскраво вираженою експресією звинувачує не тільки селян, а й світську владу, представники якої, на думку Лютера, також повинні використовувати ще один, можливо, останній шанс для каяття і внутрішнього покращення. Лише тоді, може, Бог призупинить страшні покарання та спустошення². Якщо ж цей заклик до каяття не почують в обох ворогуючих таборах, то на Німеччину чекають ріки крові. Бог за одного негідника буде бити батогом іншого, вони взаємно будуть знищувати один одного. І це кровопролиття не припиниться, поки вся земля не наповниться кров'ю, вдовами та сиротами. Так Бог звільнить диявола на землі. Тоді два

¹ StA 1, 208.

² Н 15, 298.

царства – царство Боже і царство земне загинуть, а земля після суду перетвориться на пустелю і пустку¹.

Порівняно з апокаліптичними пророцтвами Лютера меланхтонівські слова звучать як заклик до взаємної толерантності. Меланхтон, хоч і не погодився із більшістю селянських вимог і залишався категорично проти повстань, але, водночас, сформулював практичні пропозиції до світської влади. Він пов'язує виконання владних повноважень із християнськими чеснотами та з євангельськими принципами. Найголовнішу ж ідею, що стала метою його життя, гуманіст викладає на останній сторінці трактату. Як справжній гуманіст, Меланхтон вважав найбільшою бідою свого народу відсутність гарного виховання й освіченості, відповідальність за що, на думку Меланхтона, несе влада. А виховання неможливе без улаштування таких шкіл, де юнаки могли б отримувати як релігійну, так і загальну освіту².

Таким чином, трактат Філіпа Меланхтона хоч і призначався для певної мети – довести неспроможність селянських вимог і незаконність повстання, проте в ньому він пропонує і засіб запобігання повстань та їхніх наслідків. Цей засіб полягає не в посиленні ролі меча, а у вихованні народу в дусі Євангелія та благочестя (*pietas*), а також у наданні освіти (*eruditio*) широким верствам населення. Тому й завершується трактат закликом до влади засновувати школи нового типу. Саме така школа, що гармонійно поєднує виховання в дусі нового євангельського вчення і викладання необхідних дисциплін, стане запорукою стабільності, порядку та добробуту в країні.

Головна ідея трактату Меланхтона щодо права на виступ проти імператора і права селян на повстання – уникати конфронтації і шукати вирішення проблем не на полях битв, а в мирних переговорах, базуючись на біблійних принципах і принципах турботи про суспільне благо. У цьому, власне, і полягав християнський гуманізм Філіпа Меланхтона, який категорично не сприймав войовничо-жорстку риторику Лютера.

¹ Н 15, 322, 332.

² CR. Vol. XX. – S. 662.

4.2. Регенсбурзький диспут

Важливою складовою суспільно-політичних практик Філіпа Меланхтона була участь у політично-релігійних заходах загальноімперського масштабу. Нагальні події неодноразово змушували Філіпа Меланхтона брати участь в різноманітних заходах, де вирішувалися як суто німецькі проблеми, так і загальноімперські. Попри внутрішні максими¹ Меланхтона і його небажання втручатися в політичні процеси, він, однак, був змушений виступати в ролі теолога-політика. Сучасники реформатора свідчили, що на подібних заходах Меланхтон користувався незаперечною повагою. Моннер, представник Саксонії на рейхстазі 1557 р., описав у листі до Флаціуса як зустрічали прецептора Німеччини у Вормсі: «Всі наші теологи присутні тут чекали його з глибокою повагою, його шанують і поклоняються йому майже як божеству»².

Однак функція переговорника не була притаманна психологічній організації Меланхтона. До цього долучались проблеми, пов'язані зі складністю ведення переговорів релігійно-політичного характеру. Нерозуміння і відсутність підтримки своїх одновірців та нехтування біблійними принципами на догоду політиці з боку лютеранських політичних патронів, суттєво ускладнювали життя реформатору. У такі хвилини спроба досягти внутрішнього балансу між власними релігійно-етичними уявленнями і мотивами та роллю, яка нерідко йому відводилася у політичних іграх можновладців, приводила Меланхтона до когнітивного дисонансу.

У цьому підрозділі ми проаналізуємо публічну релігійно-політичну діяльність Філіпа Меланхтона у контексті психологічних проблем, викликаних непритаманною гуманістові діяльністю. Чи вдавалося у таких складних умовах

¹ Тут і далі термін «максима» вживається у значенні правил поведінки або основних принципів, яким людина керується у своїх вчинках.

² Цит. за: Brandy H. Die späte Christologie des Johannes Brenz / H. Brandy. – Tübingen: Mohr Siebek, 1991. – S. 28.

Меланхтону дотримуватися власних принципів *pietas et eruditio*? Наскільки органічно ці внутрішні максими відобразилися в релігійно-політичних практиках?

Важливою віхою релігійно-політичних практик Філіпа Меланхтона виявилася його участь у заходах загальноімперського характеру – Аугсбурзькому рейхстазі 1530 р., за результатами якого теолог отримав в історіографії ймення «батька екуменізму»¹, та Регенсбурзькому диспуті 1541 р., на якому ми зупинимося детальніше.

Питання щодо місця Філіпа Меланхтона у політичних процесах конфесійного століття ставилося дослідниками ще в ХІХ ст. Однак вивчення цієї проблеми із залученням приватного епістолярію і з урахуванням психологічного портрету Меланхтона, наскільки нам відомо, ще не проводилось. Дослідники торкалися лише участі реформатора у рейстагах в історичних розвідках, що стосувалися політичної діяльності Меланхтона².

Корпусом документів для вирішення поставлених питань, як уже було зауважено, є листи гуманіста, написані під час роботи Регенсбурзького рейхстагу 1541 р. У листах, як зазначає Л. Рєпіна, «закарбований індивідуальний досвід, емоційне переживання і той чи інший рівень

¹ Meyer G. Ein Reformator – neu entdeckt / G. Meyer // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: INFO-Verlags-Ges., 1997. – S. 51; Philipp Melanchthon im Jahre der augsburgische confession 1530. – Halle: Schulz Buchdruckerei, 1830. – S. 2.

² Wartenberg G. Philipp Melanchthon und die kurfürstlich-sächsische Politik zwischen 1520 und 1560 G. Wartenberg // P. Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien / [Hrsg. von Birgit Stolt] (Konferenser; 43). – Stockholm: Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien: Distributed by Almqvist & Wiksell International, 1998. – S. 13-23; Wolgast E. Melanchthon als politischer Berater / E. Wolgast // Melanchthon: zehn Vorträge / [hrsg. von Hanns Christof Brennecke; Walter Spam u. a.]. – Erlangen: Universitätsbund Erlangen-Nürnberg, 1998. – S. 179-208; Philipp Melanchthon als Politiker zwischen Reich, Reichsständen und Konfessionsparteien. – Wittenberg: Matthias Zentner, 1998.

осмислення»¹. До того ж листи, які Меланхтон отримував у цей час, фіксують «погляд збоку, або так звану об'єктивну інформацію»².

Особлива цінність зазначених его-документів полягає в тому, що вони були створені, коли Меланхтону виповнилося майже 45 років. Зрілий діяч, із цілком усталеними поглядами, життя якого понад 20 років проходило у самому серці Реформації, людина, znana далеко за межами Німеччини, і з якою листувалися королі, можновладці, релігійні діячі та гуманісти. Саме тому ці документи фіксують певний зріз релігійно-політичних поглядів, доповнюють психологічний портрет зрілого Меланхтона. У них його особистість постає не ізольованою, а у взаємодії із соціальним середовищем, з притаманними йому культурними й інтелектуальними традиціями. Також документи персонального характеру дають можливість прослідкувати генезу поглядів реформатора, і те, яким чином *pietas et eruditio* визначали його ідейну позицію.

Якою була причина скликання Регенсбурзького рейстагу? По-перше, Аугсбурзький рейхстаг (1530) і виникнення Шмалькальденського союзу (1531)³ створило нову політичну ситуацію в Німеччині. На 1536 р. Шмалькальденський союз, до якого також входили швейцарці, перетворився на важливого політичного гравця, а його діяльність вийшла за межі імперії. Союз намагалися залучити до антигабсбурзької боротьби такі країни, як Франція та Англія. Створена ж на протипагу союзу Католицька ліга (1538) виявилася

¹ Репина Л. Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти / Л. Репина // Сотворение Истории. Человек - Память - Текст. – Казань: КГУ, 2001. – С. 345.

² Там само. – С. 345.

³ Шмалькальденський союз був створений ще у грудні 1530 р. у Шмалькальдені (Тюрингія), але офіційне підписання договору про союз відбулося 27 лютого 1531 р. Підписи під офіційним документом поставили ландграф Філіп I Гессенський, курфюрст Йоганн Саксонський, герцог Філіп Брауншвейг-Грубенхагенський, герцог Ернст Брауншвейг-Люнебурзький, князь Вольфганг Анхальт-Кйотенський, граф Ербахський та 11 імперських міст. З цього моменту протестантизм став не лише явищем виключно релігійним, але набув військово-політичного забарвлення.

невпливовою¹. У таких умовах Карл V намагався знайти мирне вирішення проблеми у проведенні міжконфесійних переговорів, які б відбулися разом із ґрунтовним релігійним диспутом².

По-друге, у 1541 р. султан Сулейман захопив столицю угорського королівства Буду. Ця подія не на жарт стурбувала імператора та князів, і змусила католиків та протестантів на певний час шукати примирення. Усе ж, як небезпідставно стверджує англійська дослідниця Е. Глізон, протестантські князі хоч і боялися турецької загрози, проте страх перед посиленням особистої влади імператора в разі перемоги над турками, виявився ще більшим, а отже, план імператора апріорі був приречений на провал³.

Таким чином, релігійна політика стала органічною частиною політики імперської. Однак навіть спровокований складними зовнішніми і внутрішніми подіями зв'язок релігії та політики не міг замирити політиків і теологів.

Подібні диспути вже мали місце в історії Німеччини і відбулися вони фактично напередодні Регенсбурзького рейхстагу: безрезультатні переговори в Хагенау і Вормсі (1540-1541). І хоча попередні переговори показали свою неефективність, проте імператор не залишив спроб використати ще одну можливість для врегулювання релігійної і політичної ситуації в Німеччині. Запланований диспут у Регенсбурзі, дійсно, відбувся. Імператор, як можна зробити висновок, був готовий до багатьох компромісів. Тому рейхстаг став апогеєм політики об'єднання і компромісу з боку Карла V.

Рейхстагу передувала ґрунтовна підготовка. Попередньо передбачалося, що на диспуті мали обговорити Аугсбурзьке віросповідання 1530-го р. Для цього 15 жовтня 1540 р. у Регенсбурзі зустрілися представники католиків (Йоганн Гроппер, канонік Кельну і Герхард Вельтвік, імперський секретар) і протестантів (Мартін Буцер і Капіто) для вироблення положень, які мали бути

¹ У 1545 р. Католицька ліга фактично розпалася. Її відродження і активізація відбудеться перед Тридцятилітньою війною.

² Lutz H. *Reformation und Gegenreformation*. 2d ed. / H. Lutz. – Munich and Vienna: R. Oldenbourg, 1982. – S. 146-149.

³ Gleason E. *Gasparo Contarini. Venice, Rome, and Reform* / E. Gleason. – Los Angeles-Berkeley: University of California Press, 1993. – 338 p.

основою для колоквіуму. Головним питанням було дражливе розуміння першородного гріха і виправдання. Навіть зважаючи на поставлені завдання можна зробити висновок, що це була неабияка спроба примирити католиків і протестантів, замирити Німеччину і, можливо, це була остання спроба ліквідувати розкол. Однак ще до диспуту католицька партія категорично відмовилася від запропонованого алгоритму, що не завадило Буцеру в 1541 р. все ж надіслати чорновий варіант попередньо узгоджених на зустрічі питань протестантському князю курфюрсту Йоахіму Бранденбурзькому із проханням ознайомити з ним протестантських князів і Мартіна Лютера. Цей документ, який складався із 23 статей, згодом отримав назву Регенсбурзької книги. Однак Лютер, прочитавши статті, зауважив, що вони не влаштують жодну зі сторін, а Меланхтон взагалі заявив: це не статті, а гієна, вочевидь маючи на увазі, що ця міфічна тварина володіє здатністю говорити і спокушати людей до гріха¹. Отже, ще до початку переговорів вимальовувалася загальна картина взаємного неприйняття.

Табір лютеран мав представляти Філіп Меланхтон, як і 11 років тому на Аугсбурзькому рейхстазі. Його листи з рейхстагу не були офіційними документами. Вони були написані до колег і родичів нерідко під впливом тих подій, що найбільше вражали Меланхтона. Ці враження були переважно негативними, підсилені усвідомленням того, що його ім'ям та авторитетом намагаються освятити неприйнятні для нього особисто речі. Відчуття неповаги до його власної думки з боку представників влади, що виявлялося в ігноруванні його пропозицій, та усвідомлення факту, що його уявлення про політику не відповідають намірам політиків, а також суб'єктивно відчутна неефективність політичних лідерів, створювали ефект «утоми» від політики, що і видно із листів, яких за час роботи рейхстагу Меланхтон написав близько 80-ти.

Протестантський табір як напередодні рейхстагу, так і під час роботи, не відрізнявся гомогенністю. Курфюрст Саксонії Йоганн Фрідріх, офіційний керівник Шмалькальденського союзу, докладав неабияких зусиль для

¹ CR. Vol. X. – S. 576.

створення єдності в лавах союзників, проте це було надскладним завданням¹. Воно посилювалося ще й тим, що друга особа в керівництві шмалькальденців – ландграф Філіп Гессенський, шукав прихильності імператора, а, отже, виступав радше союзником Карла V, аніж шмалькальденців.

Невизначена поведінка Філіпа цілком пояснюється тим, що на 1540 р. набула розголосу погано прихована бігамія ландграфа. Цей факт, який змушені були визнати і навіть виправдати Лютер і Меланхтон, викликав значне суспільне обурення і гнів імператора, а, отже, змушував ландграфа шукати шляхів примирення з імператором за рахунок відмови від консолідованої політики із протестантами. Наслідком стало підписання таємної сепаратної угоди між ландграфом та Карлом V від 13 червня 1541 р.². Закулісна діяльність ландграфа неминуче приводила до непорозумінь і конфліктів усередині лютеран-союзників³.

Не існувало повної єдності і в середовищі другого ешелону делегації – протестантських теологів. Кожен із них – яскрава і самодостатня особистість. Деякі з них, з огляду на характер і переконання, апріорі не були здатні на компроміс, а дехто взагалі відмовився приїхати на диспут. Наприклад, Кальвін, який після вигнання зі Швейцарських кантонів перебував у Страсбурзі, у цьому протестантському «Новому Єрусалимі», абстрагуючись від недавніх швейцарських жахів, тривалий час не мав жодного бажання брати участь у фактично політичній акції. Однак за наполяганням Мартіна Буцера, який зміг ознайомити Кальвіна зі строкатою палітрою міжконфесійних проблем, все ж

¹ Haug-Moritz G. Der Schmalkaldische Bund, 1530-1541/42: eine Studie zu den genossenschaftlichen Strukturelementen der politischen Ordnung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation / Gabriele Haug-Moritz. – Leinfelden-Echterdingen: DRW-Verlag, 2002. – S. 301, 321-327.

² Quellen zur Geschichte Karls V / [Hrsg. von Alfred Kohler]. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990. – S. 254-259, Nr. 74.

³ Haug-Moritz G. Der Schmalkaldische Bund ... – S. 297-300.

прийняв запрошення, хоча згодом із гіркотою написав: «Вони тягнуть мене в Регенсбург, незважаючи на те, що в мене немає жодного бажання»¹.

Католицьку сторону презентували не менш знані та яскраві особистості. Це кардинал Гаспар Контаріні (1483-1542), відомий релігійною толерантністю², Йоганн Гроппер (1503-1559)³ та знаний ще із часів Лейпцігського диспуту (1519) професор Інгольштадського університету Йоганн Екк.

Узагальнюючи події і розстановку сил напередодні рейхстагу, варто зауважити, що курфюрст Саксонії і керівник Шмалькальденського союзу Йоганн Фрідріх отримав потужну опозицію намірам збереження єдності союзу як у середовищі ідеологічних противників, так і в особі ландграфа Гессенського. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що курфюрст мав усі підстави остерігатись імператора і тому не міг особисто приїхати на рейхстаг. Усвідомлення зазначених неприємних фактів примушувало Йоганна Фрідріха

¹ Цит за: Selderhuis H. John Calvin: A Pilgrim's Life / H. Selderhuis. – Downers Grove: IVP, 2009. – P. 101.

² Кардинал Гаспар Контаріні входив до заснованої при Леві X «Ораторії божественної любові» і вважав за необхідне проведення внутрішніх реформ католицької церкви, що і стало визначальною причиною призначення в 1536 р. Контаріні головою комісії з підготовки пропозицій, пов'язаних із ліквідацією зловживань та церковною корупцією. Результатом діяльності комісії став документ «*Concilium de emendanda ecclesia*» вручений папі Леву III 9 травня 1537 р. За своїми поглядами Контаріні належав до помірнього реформіського крила Колегії кардиналів, вважаючи неможливим досягти перемоги над Реформацією виключно репресивними мірами. Можливо саме ці погляди і стали вирішальними при виборі кандидатури від Папського престолу на Регенсбурзький рейхстаг. Див про Г.Контаріні: Dittrich F. Gasparo Contarini, 1483-1542. Eine Monographie / F. Dittrich. – Exeter: Hes & De Graaf, 1972. – 880 p.; *Consilium Delectorum Cardinalium Et Aliorum praelatorum, Ecclesia de emendanda*. – Romae. Apud: Antonium Bladum, 1538. – 54 p.

³ Йоганн Гроппер, відомий католицький теолог, юрист і церковний політик, шанувальник Еразма Роттердамського. В дусі еразміанства намагався боротися із церковними зловживаннями. Значною мірою погоджувався з деякими доктринами лютеранства, наприклад, з вченням про виправдання і благодать. Однак категорично виступав проти лютеранських уявлень щодо церковної структури та ієрархії церкви. Був учасником теологічних диспутів у Хагенау і Вормсі. У Регенсбурзі очолив ліберальну партію «*Exspekanten*» («Очікуючі»). Bautz F. Gropper, Johann / F. Bautz // *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*. Bd. 2. – Hamm: Bautz, 1990. – S. 355-357.

до вироблення достатньо жорсткої тактики контролювання делегації протестантів-теологів.

Теологічну позицію лютеранської партії, як і одинадцять років тому на Аугсбурзькому рейхстазі, репрезентував Меланхтон. Цінуючи Меланхтона як високоосвіченого фахівця, курфюрст, однак, мав небезпідставний сумнів у твердості гуманіста-еразміанця, побоюючись, що останній може знехтувати деякими положеннями Апології та погодитися на компромісне рішення. Курфюрст особисто розробив докладну інструкцію для богословів¹, яку вони повинні були неухильно дотримуватися. Особливе місце в інструкції зайняли настанови щодо Меланхтона. Він, зважаючи на інструкції, повинен був постійно перебувати під цілодобовим наглядом, а доступ до нього суворо обмежувався, щоб головний переговорник не піддавався «огидним підбуренням» з боку ландграфа та католицької сторони². Для виконання, по суті, поліційних функцій при Меланхтоні до Регенсбургу курфюрст надіслав особливого охоронця³. У світлі вищевикладених подій постає логічне питання, а як міг відчувати себе Меланхтон в оточенні номінальних союзників, проте в ситуації тотальної недовіри євангелічного табору?

¹ Elector ad Consiliarios // CR. Vol. IV. – S. 123-132.

² CR. Vol. IV. – S. 131. «Würde sich auch unser Retter und Bruder, der Landgraf zu hessen oder Sr. Lieb Leute und Theologen unterstehen wollem, mit dem Philippo in sonderliche geheime Rede oder Concordia oder Vergleichung halben in der religion Sachen einzulassen, so soll Philippus Seiner Lieb oder ihnen anzeigen, dass er in dem eben solchen Befehl hatte, wie die andern unsere Rätthe und Theologen, und sich also gegen S.L. und ihnen damit entschuldigen, und also entlich darauf blieben, der Landgraf oder seine Leute sagen ihm was sie wollen. Würde nun der Landgraf oder seine Leute solches vermerken, so wird S.L. und sie wohl nachlassen, ihn zu plagen. Aber anderer widerwärtigen Anstiftung haben, damit gedachter Philippus auf dem Tage zu Worms geplagt worden, und jetzo zu Regensburg ohne Zweifel auch nicht verbleiben wird, der kann unsers Graftens folgender Gestalt begegnet werden: nämlich wir wollen, das Philippus sein Wesen in unser Rätthe Herberge zu Regensburg haben soll. So haben wir unsern einspännigen Hanser Hoier besohlen, der ohne das mit gegen Regensburg reiten wird, auf ihn, den Philipp, daselbst zu warten, und unsre Rätthe sollen niemand zu ihm lassen allein mit ihm zu reden, mit dieser Vorwendung, das er mit ihnen sämmtlich geschickt wäre».

³ CR. Vol. IV. – S. 131.

Меланхтон на цей час уже був не новачком у політиці. Участь у різноманітних переговорах, консультаціях, диспутах була однією із форм його публічного життя ще на початку діяльності у Віттенберзі. Його не раз залучали в ролі експерта і консультанта, його перу належали документи, що читалися на найвищому рівні. За роки публічно-релігійної діяльності гуманіст мав можливість зрозуміти глибинні мотиви політиків, усвідомити, що не завжди ідейні переконання рухають князями та їх радниками.

Проте, якщо аргументи і мотивація прихильників католицизму була зрозумілою, то ухвалення рішень протестантськими князями у Меланхтона у більшості випадків викликали розчарування. Декларація, що в центрі прийняття рішень завжди стоїть чисте Євангеліє, у гуманіста-теолога вже не викликало довіри. Цей факт Меланхтон із гіркотою констатував у листі від 14 грудня 1540 р. до Каспара Воланда (Caspar Volland), зауважуючи, що Ландграф Філіп Гессенський усіма своїми діями доводив перевагу особистих справ над релігійними, що він здатен принести в жертву справу Шмалькальденського союзу заради особистих інтересів¹. Ускладнилися і стосунки із курфюрстом Саксонським, який, судячи з інструкції на Регенсбурзький рейхстаг, не надто довіряв Меланхтону, а Меланхтон, з огляду на обставини, відчував себе не лише скутим у своїх рішеннях, але і морально розчавленим².

Отже, напередодні Регенсбурзького рейхстагу Меланхтон не мав ілюзій щодо результатів домовленостей. Більше того, за листами спостерігалось усвідомлення, що він залишився якщо і не в опозиції власному табору, то в усякому разі самотнім у спробі об'єднання шмалькальденців заради спільної мети. Показовою у цій ситуації є не тільки боротьба Меланхтона проти лицемірства і подвійних стандартів, але термінологія, яку використовував

¹ Меланхтон цю фразу записав у зв'язку із подіями, що розгорталися на фоні шлюбних проблем ландграфа напередодні Регенсбурзького рейхстагу: «Sed [...] ecclesia semper magis privatorum studiis propagata et conservata est quam regum deliberationibus, qui plerumque religiones inflectunt ad suas utilitates». MBW. T. – Nr. 2580.

² Melanchthon an Hieronymus Adam, 15. August 1540. MBW.T. – Nr. 2471.

Меланхтон у боротьбі. Ідеться про софістику (*sophistice*), яку Меланхтон розумів як утілення лицемірства, підступності й обману.

У квітні 1535 р. Меланхтон написав і виголосив перед студентами трактат «*De amore veritatis*»¹. Чеснота «*veritas*» (істина, правда, чесність), головна ідея трактату, розглядалася як бінарна опозиція софістиці і бачилася Меланхтону як основа виховання юнаків. В іншому трактаті від 1539 р. «*De officio principum*», Меланхтон жорстко розкритикував тих правителів, які нехтували *veritas*, і, як наслідок, зраджували релігії і справедливості заради особистих інтересів. Меланхтону, у зазначеному випадку, не важливі рушійні мотиви, якими б вони не здавалися важливими – тиск імператора, Папи, чи банальні питання особистих переваг².

Уже після Вормського диспуту (1541), коли він став свідком того, як легко володарі відмовляються від реформ, які хитрі шляхи винаходять, щоб обійти очевидні істини, Меланхтон написав у лютому 1541 р. до колеги Еразма Рейнхольда: «О, яка мерзенна і ганебна річ! Як я чую, керівники цих переговорів прагнуть покривати це з мороком облаштоване об'єднання Євангелієм, окутувати сяючу правду новою ілюзією й отримувати собі спокій ціною цього великого злочину!»³. Однак він не обмежується лише роллю звинувачення. У наступних рядках ми знаходимо засоби, якими можновладці користуються у своїх злочинах. Цими «засобами» виявляються досвідчені фахівці. «Для цього вони залучають хитрих людей, але які дипломовані в підлості і навчені в *софістиці*» [виділено нами – П. К.]⁴. Відомо, що у виробленні угод Вормського диспуту брали найбільш активну участь теологи ландграфа Філіпа. А хто ці можновладці, які підступно здійснюють власну політику, нескладно здогадатися з подальших слів

¹ Oratio Philip. Melanthonis dicta ab ipso, cum decerneretur gradus magisterii D. Andreae Vinclero [...]. Wittenberg: Josef Klug, 1535 // CR. Vol. XI. – S. 266-271. Nr. 36.

² Philipp Melanchthon. De officio principum, quod mandatum dei praecipiat eis tollere abusum ecclesiasticos // CR. Vol. III. – S. 240-258.

³ Melanchthon Ph. Oratio de sophistica / P. Melanchthon // CR. Vol. XI. – S. 544-550, Nr. 67. – S. 545.

⁴ «Hanc ad rem adhibent homines callidos, sed prave institutos et ad sophisticam adsuefactos». CR. Vol. XI. – S. 544-550; Nr. 67. – S. 545.

Меланхтона. Нагадаємо, що у промові «De amore veritatis» Меланхтон вважав, що «існують принаймні дві великі біди, дві пошесті (pestes) для церкви і держави, а саме – тиранія і софістика, але софістика набагато гірша, аніж тиранія»¹. На думку Меланхтона, ландграф поєднав у своїй політиці ці дві «пошесті», про що він написав Файту Дітріху: «Мій батько помирав від отрути, яка йому, очевидно, дісталася від батька ландграфа. Син теж нищить мене і не стільки своєю бігамією, як цією новою софістикою, якою він займається»².

У таких умовах, коли Меланхтону необхідно було боротися не так з ідеологічними противниками католиками, як зі своїми непевними союзниками, готувався Регенсбурзький рейхстаг.

Наступні кроки Меланхтона дають підстави вважати, що він був більш ніж добре обізнаний з усім масивом як існуючих, так і передбачуваних проблем. Тому різними шляхами реформатор намагався уникнути сумнівної честі стати учасником переговорів. Про це він писав і своєму колезі Йоахіму Камерарію, скаржачись, що йому надто складно вирватися із переговорів, які він уподібнював сітці мисливця, з якої, із кожним порухом стає дедалі складніше виплутатися³.

Проте питання щодо його присутності в Регенсбурзі вирішилося князівською адміністрацією ще тоді, коли він перебував на диспуті у Вормсі – за шість місяців до початку диспуту курфюрст визначився, що гуманіст гідний очолити делегацію теологів⁴. Меланхтона ж мало тішило визнання курфюрста. Навпаки, незадовго до поїздки він так висловився щодо організаторів диспуту у

¹ «Postremo et rempub, animo intneatur, consideret duas esse pestes ecclesiae et reipub. praecipuas, tyrannidem et sophisticen, sed hanc multo nocentior tyrannide». Melanchthon Ph. De amore veritatis / P. Melanchthon // CR. Vol. XI. – S. 271.

² Melanchthon an Veit Dietrich, 9. März [1541]. MBW.T 2638.2. «Meus pater veneno periit, quod darum putabatur per Paridis [Landgraf Philipp] patrem. Me filius perdit non tarn illa sua domestica causa quam hac nova sophistica, quam nunc exercet».

³ Melanchthon an Joachim Camerarius, 19. Januar 1541. «Adeo ex his laqueis conciliationum non possum me sie extricare, ut non alieubi adherescam». MBW.T 2612.4.

⁴ Kf. Johann Friedrich von Sachsen an Luther, 13. März 1541. WA.B 9, 337. Nr. 3581

листі до Фрідріха Міконіуса (Friedrich Myconius) і Юстуса Меніуса (Justus Menius): «Я сердитий, що одні влаштовують диспути, а інші їх мусять витримувати»¹. За три дні перед цим листом подібним чином він висловився і в епіistolі до Дітріха Файта: «Які турботи, гадаєш ти, мучать мене тепер? Коли я передбачаю трюки в дусі рафінованого лицемірства, з якими самі князі та їх теологи будуть лаштувати нам лабет»². В іншому посланні Меланхтон деталізує і розшифровує думку щодо згадуваних лабетів. Це виписка із листа до Камерарія, де Меланхтон ділиться своїми страхами: «Я не боюсь ні зброї, ні сили. Проте мене лякають підступні слова і софістика»³.

Незвичний тон листів для гуманіста. Меланхтон, від якого і друзі, і вороги звикли чути лише толерантні слова та в кожній ситуації пошук компромісних рішень, почав використовувати інші мовні фігури, застосовувати гострі оцінки. Нова для гуманіста лексика засвідчує, що межа допустимого компромісу для нього подолана і що подальші поступки неможливі.

Гнітючі думки перед рейхстагом посилювалися ще і таким банальним для XVI ст. явищем як поломка транспортного засобу⁴, на якому Меланхтон подорожував. Тоді він пошкодив руку і біль ще довго нагадувала про цю пригоду та не давала змоги писати⁵. За Меланхтона листуванням займався Каспар Круцігер. Перший лист після аварії, який особисто зміг підписати Меланхтон, датується 31 березня 1541 р.⁶.

Таким чином, очікування, підготовка і подорож до Регенсбургу для Меланхтона виявилися важкими як у психологічному, так і в фізичному сенсі. Однак по прибутті на рейхстаг⁷, Меланхтон був приємно вражений особистістю імператора Карла V. Карлу на той час якраз виповнився 41 рік. Це був досвідчений

¹ Melanchthon an Friedrich Myconius und Justus Menius, 12. März 1541 «Sed illud est mihi molestum, quod has actiones alii instituunt, alii coguntur sustinere». MBW.T 2640.1.

² Melanchthon an Veit Dietrich, 9. März, 1541. MBW.T 2638.1.

³ MBW 2612.3.

⁴ 13 березня 1541 року.

⁵ MBW. T Nr. 2655.1.

⁶ MBW Nr. 2652.

⁷ Меланхтон прибув на рейхстаг 25 березня.

політик, який більшу частину життя виправдовував титул Захисника християн. На час Регенсбурзького рейхстагу позиції Карла V у справах з Туреччиною дещо похитнулись завдяки переможній битві Сулеймана I біля затоки Превезе на північному заході Греції (1538). До речі, ця битва уможливила фактичне панування Туреччини на Середземному морі аж до 1571 р.

У таких умовах імператор, який не покидав надію на створення універсальної католицької монархії, шукав союзників і миру всередині країни¹. Ці стратегічні завдання визначали лінію його поведінки, на що не міг не звернути увагу Меланхтон. У листі до Пауля Ебера від 29 березня 1541 р. реформатор зауважив: «Витримка імператора у кожній дії щодо підготовки і його доброзичливість у розмовах просто дивують. Здається, він насправді прагне, щоб суспільні суперечки вирішувалися пристойними засобами»².

На превеликий жаль, наміри імператора і сподівання Меланхтона не знаходили розуміння як у протестантських, так і в католицьких князів. На заваді постала традиційна князівська фобія – загроза посилення одноосібної влади імператора.

Чи були союзниками імператора католицькі богослови, політику яких, відповідно, спрямовував Папа? На жаль, для імператора відповідь була невтішною. Цілком справедливо в цьому випадку охарактеризувала особливості папської політики Павла III Е. Глізон, яка зазначила, що папський престол хоч про людське око намагався демонструвати єдність із політикою католицького імператора, однак усіма силами опирався скликанню в Регенсбурзі рейхстагу, вважаючи, що імператор, ратифікувавши угоду із протестантами, тим самим

¹ В. Іванов у рецензії на монографію В. Івонін, Ю. Івоніна зазначає, що все правління імператора виявилось останньою спробою втілити одну із глобальних утопій середньовіччя – ідею універсальної католицької монархії (у цьому випадку – під егідою династії Габсбургів), що стало головною метою його життя. Іванов В. Івонін Ю., Івоніна Л. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры / В. Иванов // Вестник Удмуртского университета. – 2005. – № 7. – С. 202-203.

² Melanchthon an Paul Eber, 29. März 1541. MBW.T. Nr. 2649.2.

підніме привид національної церкви¹. Однак, оскільки рішення було все ж прийнято, то Папа кілька разів змушений був нагадувати, що тільки церковний собор, який скликається Папою, компетентний вирішувати теологічні питання, пов'язані із лютеранством².

Диспут у Регенсбурзі продовжив негативну традицію попередніх зустрічей. Як і можна було очікувати, найголовніші суперечки в теологічній сфері розпочалися навколо питання про транссубстантивацію під час Євхаристії³.

Перемовники надовго зупинялися на дріб'язкових питаннях, затягували час, сперечалися, перетворювали засідання на фарс, що примусило Меланхтона в розпачі повідомити Лютеру 4 квітня: «Такі достойні і славні мужі, а такими негідними речами займаються»⁴. А далі із сарказмом додати, що: «вочевидь, це безглуздя вартувало, щоб я майже втратив свою праву руку й отримав інші тілесні ушкодження»⁵.

Рейхстаг офіційно відкрив свою роботу 5 квітня 1541 р. Засідання самого богословського диспуту планувалося на дещо пізніший час, а поки тривав відбір самих диспутантів. Як видно з листа Меланхтона до М. Лютера від 14 квітня, каменем спотикання для обох делегацій стала заявлена імператором претензія на право призначення теологів у комісію. «Наші противники довго обдумували, чи можливо їм визнати право імператора Карла вибирати князів і теологів, які будуть говорити толерантно під час диспуту. Й ось вони знайшли хитрий трюк: Ви призначаєте, але з умовою, щоб вони мали можливість відмовитися, якщо щось не буде влаштовувати. І до мене доходять чутки, що імператора цей трюк не на жарт розсердить. Вони хочуть перетворити диспут на фарс»⁶. Прошло кілька днів, проте успіху і суттєвих

¹ Gleason E. Gasparo Contarini. Venice, Rome, and Reform... – P. 189.

² Ibid.

³ Armin G. Philipp Melanchthon – Praeceptor Germanie / G. Armin. – Marburg: Tectum-Verl., 2008. – S. 75.

⁴ MBW. T Nr. 2655.1.

⁵ MBW. T Nr. 2655.1

⁶ MBW. T Nr. 2664.1.

зрушень у переговорах досягнуто не було, про що Меланхтон написав Камерарію: «Рейхстаг працює ще зовсім мало, проте капкани нам ставлять значно підступніше, ніж у Вормсі»¹. І знову через кілька днів: «Мене дратує, коли я пишу про зустрічі. Я так би хотів, щоб ці безглузді, облудливі, ганебні і небезпечні переговори не були скликані. Я страждаю від необдуманості нашого Алквіада [*Філіпа Гессенського – П. К.*], якого я так сильно любив. [...] Ніколи ще не велися справи настільки підступно. Я не бачу можливості, як можна людським розумом уникнути капканів»².

Лише іноді, зовсім нечасто, зустрічаються листи із позитивними відгуками про диспут. Однак вони сприймаються на загальному тлі радше як винятки, що підтверджують правило. Загальна тональність листів залишалася відверто песимістичною.

Поглянемо, з ким Меланхтон листувався під час диспуту. Звісно, це був Мартін Лютер, який постійно тримав руку на пульсі переговорів і вплив якого, попри віддаленість, відчувався на переговорному процесі й опосередковано, і безпосередньо. Віттенберг, розуміючи всю складність процесу і передбачувані наслідки, прагнув бути поінформованим про найдрібніші деталі та вимагав постійної звітності. Активне листування з Лютером було в однаковій мірі підтримкою для Меланхтона і суттєвим чинником дискомфорту.

Окрім Мартіна Лютера значну допомогу Меланхтону надавали його друзі. Коло друзів для гуманіста було важливим для відновлення психологічної рівноваги. Це, насамперед, Йоахім Камерарій і Дітріх Файт, листи до яких ми неодноразово цитували. Під час роботи рейхстагу Меланхтон написав Файту Дітріху тринадцять листів та ще сім – Камерарію³.

На жаль, листи до Меланхтона збереглися гірше. З огляду на це, нині складно сказати, скільки ж листів зазначені особи адресували Меланхтону. І

¹ Melanchthon an Joachim Camerarius. 19. April 1541. MBW.T Nr. 2672.3.

² MBW. T Nr. 2678.2.

³ Mundhenk C. Reformstau und Politikverdrossenheit Melanchthons Briefe vom Regensburger Reichstag 1541 // P. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas. Bd. 13. / [Herausgegeben von I. Dingel und A. Kohnle]. – Leipzig: LStRLO, 2011. – S. 59.

зовсім незвичною виявилася підтримка шкільного ректора і композитора з Пассау Леонарда Памінгера (Leonhard Paminger) (1495-1567)¹, який присвятив Меланхтону чотириголосий антифон².

Повертаючись до богословських суперечок, які розпочалися лише 28 квітня, можна сказати, що вони не виявилися продуктивнішими за підготовчий період. Диспут тривав аж до 22 травня. Як стверджує Е. Глізон, імператор особисто вибрав трьох теологів від католиків, Йоганна Гроппера, Юліуса Пфлюга та Йоганна Екка, і трьох від протестантів – Філіпа Меланхтона, Мартіна Буцера, Йоганна Пісторіуса. Гранвела і курфюрста Йоганна Фрідріха призначили головуючими³. Усі учасники диспуту, за винятком Екка, були еразміанцями і, як складалося враження, прагнули досягти згоди⁴. Окрім учасників диспуту і головуючих, для забезпечення неупередженого розгляду питань і дотримання процедур, постійно повинні були бути присутніми ще шість свідків⁵.

Попри бажання багатьох теологів-делегатів, прийти до якогось компромісу не вдалося, оскільки політичні керманічі не дозволяли цього зробити. З початком диспуту звичним явищем стали сварки й інтриги. З часом вони не зменшувалися, а напруга – не спадала. Це змусило Меланхтона написати

¹ Леонард Памінгер, автор 700 музично-вокальних творів, керував з 1529 р. невеликою школою при августинському монастирі св. Миколая в Пассау, де готували півчих хлопчиків. Сьогодні навряд чи можна з певністю говорити про його належність до протестантизму, але те, що він відчував до лютеран симпатію – поза сумнівом. На користь цього свідчить і музичний твір, присвячений Меланхтону. Його творчість високо цінував М. Лютер, який надіслав композитору примітки до послання ап. Павла до Галатів з посвятою Памінгеру. Див: Schmitz H. Leonhard Paminger (1495-1567), Passauer Komponist und Theologe / H. Schmitz // Ostbairische Grenzmarken, Passau. – 1998. – S. 91-113.; Krautwurst F. «Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort»: zahlensymbolisches Komponieren bei Johann Walter und Leonhard Paminger / F. Krautwurst // Musik des Mittelalters und der Renaissance. Festschrift Klaus-Jürgen Sachs zum 80. Geburtstag. – Hildesheim: Olms, 2010. – S. 435-441.

² Schiltz K. Music and Riddle Culture in the Renaissance / K. Schiltz. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – S. 117.

³ Gleason E. Gasparo Contarini. Venice, Rome, and Reform... – P. 225.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

Лютеру через 20 днів після початку диспуту, що «в цьому місці [диспуту] я його покину, [покину], якщо зможу ці сварки, і буду просити пробачення в імператора»¹.

Знаходимо також дуже цікавого листа, датованого тим самим днем, що і попередній, але написаного особисто імператору. У ньому Меланхтон намагається пояснити свою поведінку: «Мої наміри відомі усім на цій зустрічі, особливо учасникам диспуту. Ви можете засвідчити, що я пом'якшив багато суперечливих питань, або залагодив їх. Однак і в пом'якшенні є межа»². Без сумніву, у політиці релігійних перемовин Меланхтон визнавав компроміс і вважав його обов'язковою складовою та необхідною умовою переговорного процесу, але, вочевидь, компроміс не міг стати цілковитою альтернативою, як зазначив реформатор, «святій правді, явленій у Сині Його»³. І далі в листі він наводить аргументи на користь того, що особисто докладав усіх можливих зусиль для того, щоб максимально точно, однозначно, зрозуміло й у повній відповідності до Біблії формулювати пояснення нових догматичних положень⁴.

Не лише сучасні дослідники, але й ті, хто першими розпочав вивчення діяльності Меланхтона, одностайні в оцінці гуманіста як майстра компромісу, основоположника екуменічного руху. Однак процитовані слова змушують поглянути на реформатора під новим кутом. Меланхтон у наступних реченнях звертає увагу на те, що його участь у переговорах сприймається неоднозначно і що є люди, які воліли б не бачити гуманіста серед делегатів⁵. Проте виключення зі складу перемовників Меланхтона не хвилює, навпаки, як це вже підкреслювалося, він цього прагне і зазначає, що настільки він хоче служити церкві Божій, настільки ж відчуває жахливу відразу до цього фальшивого об'єднання (*fucosis conciliationibus*), а тому буде щасливий, коли його позбавлять

¹ MBW.T Nr. 2699. 3. (Melanchthon an Luther, 19. Mai, 1541).

² Melanchthon Ph. Epistola ad Karolum V. 1541 // CR. Vol. IV. – S. 320.

³ CR Vol. IV, 320.

⁴ CR. Vol. IV. – S. 320.

⁵ CR. Vol. IV. – S. 321.

сумнівної честі учасника переговорів¹. У цьому ж листі Меланхтон, говорячи про причини такого бажання, звертає увагу на істинність євангелічної церкви і відповідність її поглядів вченню католицькій церкві, що визнають мудрі (sapientes) люди². Однак, як пояснює Меланхтон, існують речі, своєрідні маркери, які не дають можливості зайти за певну межу у пошуку компромісу. Вона визначається неприйняттям таких речей як ушановування святих, приватні меси тощо³. Немоżliвість вийти за чітко визначені кордони стало визначальною причиною для Меланхтона просити імператора про свою відставку⁴.

Його прохання щодо звільнення від участі в диспуті стало закономірним результатом усвідомлення безперспективності переговорів. Нерозуміння і несприйняття компромісів у середовищі однодумців, рівно як тиск і незаслужені образи з боку противників, усе це стало визначальним у рішенні Меланхтона. До цього можна хіба додати ще один мотив: жаль за змарнований час. Про це він писав у листі в кінці травня – на початку червня до Петера Медманна. Після короткого вступу, на самому початку Меланхтон із сумом зазначив: «Останні два роки витрачені на засідання і гарячі суперечки»⁵. Позитивної ж оцінки подібних заходів у листі ми не знаходимо.

Попри явне небажання Меланхтона брати участь у переговорах, яке він, як ми бачили, неодноразово висловлював у листі до Карла V, попри афішування скептичних поглядів у спілкуванні із друзями та колегами, імператор не погодився звільнити Меланхтона. Гуманіст був змушений працювати до кінця рейхстагу, на якому він став свідком обговорення не лише релігійних, але й політичних проблем, як, наприклад, турецького вторгнення.

Методи ведення князями дискусій щодо ліквідації турецької загрози, глобальної європейської проблеми, яку обговорювали і на богословських диспутах, не пройшли повз увагу Меланхтона та стали об'єктом гарячої критики.

¹ CR. Vol. IV. – S. 321.

² CR. Vol. IV. – S. 321.

³ CR. Vol. IV. – S. 321.

⁴ CR. Vol. IV. – S. 321.

⁵ CR. Vol. IV. – S. 321.

Особливо гостро вона відчувається в листі до Мартіна Буцера приблизно від 23 червня 1541 р., де Меланхтон був «ображений до сліз недалекоюглядною політикою князів»¹. А через кілька днів у листі до того ж Мартіна Буцера (29 червня 1541) критика межує з розпачем і набуває непритаманної гостроти: «Як негідно і мерзенно! У той час, коли турецька армія спустошує Угорщину, тут, неподалік, у Верхньому Пфальці сидять наші герої і дискутують, чи вкушають тіло Господнє миші, які гризуть посвячену облатку! Майбутні покоління, які будуть це читати, навряд чи повірять написаному! Я потурбуюсь, щоб ці хитромудрі ходи наших [князів] не піддалися забуттю»².

Дійсно, незадовго перед поверненням із Регенсбурзького рейхстагу, Меланхтон висловив у листі до Вольфганга Мускулюса³ (1497-1563) бажання опублікувати матеріали рейхстагу та супроводити їх історичною довідкою⁴. Публікація матеріалів не забарилася і видання відбулося вже у вересні 1541 р.⁵. Однак цікаво, що Меланхтон у цьому виданні відмовляється від нищівної оцінки всього Регенсбурзького диспуту, як це можна було б чекати з огляду на його попередні листи. Ще перебуваючи в Регенсбурзі, він, повідомляючи Вольфганга Мускулюса про бажання видати матеріали диспуту, зазначив, що прагне в цій роботі похвально відгукнутися про імператора й усіх тих, хто волів бачити мирну Німеччину⁶. Звісно ж, це зауваження не можна розглядати як спробу переглянути своє ставлення до Регенсбурзького диспуту, радше, це намагання знайти хоч якийсь позитив у змарнованому часі і втрачених можливостях. Адже навіть через півроку в листі до Йоханнеса Бренца він, із

¹ MBW.T Nr. 2736.1.

² MSA 8, Nr. 408.

³ Богослов і реформатор. Про нього: Dellsperger R. Freudenberger R. Wolfgang Musculus (1497-1563) und die oberdeutsche Reformation / R. Dellsperger. – Berlin: Akademie-Verlag, 1997. – 430 s.

⁴ MBW.T Nr. 2773.2.

⁵ Mundhenk Ch. Reformstau und Politikverdrossenheit Melanchthons Briefe vom Regensburger Reichstag 1541 // P. Melancthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas... – S. 62.

⁶ MBW.T Nr. 2773.2.

гіркотою згадуючи про недавні події, напише: «мене пече біль...»¹. А в листі до свого товариша Камерарія Меланхтон зазначив: «Князі [курфюрст Йоганн Фрідріх і ландграф Філіп] довгий час були моїми мучителями. Мало задоволення жити між цими двома тираніями. Лише я знаю, яку кабалу я виніс»².

Неприємні спогади не полишали Меланхтона до самісінької смерті. Не випадково його колега і товариш Файт Ертель, проголошуючи поминальну промову 21 квітня 1560 р. (Меланхтон помер 19 квітня), згадав саме про Регенсбурзький диспут як такий, що приніс Меланхтону стільки турбот, скільки б «не витримали десять найсильніших людей, ото ж усі дивувались, як таке слабке тільце (*debile corpusculum*) змогло винести такий тягар»³.

Отже, зазначимо, що спроби Меланхтона перенести власні релігійно-етичні і гуманістичні максими в публічну релігійно-політичну площину, навіть пом'якшені та компромісні, нерідко наштовхувались на нерозуміння. Разом із тим, усталену в історіографії думку про Меланхтона як діяча, що за будь-яких обставин прагнув компромісу, ми не вважаємо переконливою. Документи Регенсбурзького диспуту засвідчують, що реформатор чітко усвідомлював межі допустимих компромісів і виявляв твердість, якщо це суперечило таким принципам як *pietas* та *veritas*.

¹ CR. Vol. IV. – S. 809 f, Nr. 2483.

² Melanchthon an Joachim Camerarius, 7. April, 1542 // CR. Vol. IV. – S. 800, Nr. 2472.

³ Veit Örtel. Oratio habita in funere reverendi et clarissimi viri Philippi Melanthonis // CR. Vol. X. – S. 200.

4.3. Гуманіст і реформатор у міжнародній політиці

Важливий сегмент релігійно-політичних практик Філіпа Меланхтона був пов'язаний із зовнішньою політикою. У XVI ст., коли європейське суспільство перебувало у стані перманентних релігійних війн та нескінчених теологічних диспутів, релігія переплелася із політикою, а політика не мислилася без релігійного елементу. Європейська спільнота болісно народжувала таке незрозуміле та неприйнятне у середньовіччі поняття як свобода совісті і формувала нову політику, покликану зважати не на традиційну, релігійно єдину католицьку Європу, а на Європу, поділену на кілька релігійних течій. Важливого значення для європейського протестантизму також набували і православні країни, які не були частиною західноєвропейської католицької цивілізації й, отже, могли бути потенційними союзниками. Значних зусиль до створення нових релігійно-політичних союзів докладав Філіп Меланхтон.

Створення протестантського Шмалькальденського союзу (1530) на чолі з курфюрстом Саксонії та ландграфом Гессенським привернуло до Німеччини увагу Англії й, особливо, Франції. Після обрання Карла V імператором Священної Римської імперії під його владу підпали імперія й Іспанія. Франція опинилась в оточенні Габсбурзьких володінь. Тому пошук союзників серед країн імперії перетворювався на одне з найактуальніших завдань французької дипломатії, яка вбачала у Шмалькальденському союзі противагу гегемоністській політиці Габсбургів. У зближенні з Англією та Францією були частково зацікавлені й протестантські князі – противники імперської централізації.

Тридцять років XVI ст. стали періодом активної зовнішньополітичної діяльності Філіпа Меланхтона. Окрім листування із швейцарськими теологами, Меланхтон активно спілкувався з протестантами у Західній Європі, насамперед в Англії, Франції та Данії. Листи реформатора були різного змісту – від

коротеньких нотаток і повідомлень, відгуків, рецензій і теологічних обговорень, до проектів реформ, спрямованих на церковну єдність.

Дійсно, на початку 30-х років досягнення релігійного консенсусу і політичного альянсу між Шмалькальденським союзом, Францією та Англією здавалося цілком реальним. Суб'єктів майбутнього блоку пов'язували спільні антиімперські інтереси. Тоді ж Карл V ще не облишив думки про відновлення єдності католицької церкви. Заради цього він у 1533 р. створює лігу з Папою Климентом VII, Венецією, Генуєю, Луккою, Міланом, Мантуєю і Феррарою. Її головна мета полягала в захисті «істинної християнської віри».

Посилення міжнародного авторитету Карла V, який після Камбрейського миру 1529 р. став формальним сюзереном Франції, не влаштовувало Франциска I. Тому його європейська дипломатія розвивалася у напрямі посилення контактів із протестантськими князями Німеччини й Англією. Тодішні події в Англії вселяли надію на утворення антигабсбурзького союзу, оскільки Генріх VIII, як лідер англійської Реформації, був налаштований вороже до Карла V. Проте на шляху створення протестантської коаліції існували перешкоди – конфесійні розбіжності. Для вироблення загальноприйнятого конкордату монархи запросили Меланхтона, представника помірнього крила саксонців. У ньому вбачали такого релігійного мислителя, який завжди враховував культурні та регіональні особливості, а отже, його ідеї мали б піти на користь політичному та релігійному життю Англії та Франції, що підтверджує низка спеціальних досліджень¹.

¹ Seidel K. Frankreich und die deutschen Protestanten: die Bemühungen um eine religiöse Konkordie und die französische Bündnispolitik in den Jahren 1534/35 / K. Seidel. – Münster: Aschendorff, 1970. – 191 p.; Delius H. Königlicher Supremat oder evangelische Reformation der Kirche: Heinrich VIII von England und die Wittenberger 1531-1540 / H. Delius // Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. – 1971. – 4/5. – S. 283-291.; Wolgast E. Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände: Studien zu Luthers Gutachten in politischen Fragen / E. Wolgast. – Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1977. – S. 230-239; Prüser F. England und die Schmalkaldener 1535-1540. – Leipzig: M. Heinsius nachfolger Eger & Sievers, 1929. – 342 p.

У цьому підрозділі ми аналізуємо два документи, створені Меланхтоном у 30-х рр. XVI ст. Вони визначають його місце в політичному житті Західної Європи та висвітлюють головні ідеї, якими він керувався у своїй релігійно-дипломатичній діяльності. Ідеться про «*Consilium ad Gallos*» («Порада (рекомендація) французам» (1534) і «Віттенберзькі статті» (1536). Обидва документи виникли у часи активних перемовин щодо миру між Віттенбергом і південною Німеччиною, що давало не лише надію на спільне визнання *Confessio Augustana* та *Apologia*, але й відкривало верхньонімецьким містам шлях до Шмалькальденського союзу. Водночас суттєве пожвавлення релігійного руху, що спостерігалось у Франції та Англії, могло привести до об'єднання Західної Європи під меланхтонівським Аугсбурзьким віросповіданням. «*Consilium ad Gallos*» і «Віттенберзькі статті», створені в дусі Аугсбурзького віросповідання, необхідно сприймати як окремі етапи шляху до загальної релігійної єдності. У розробці об'єднавчих актів Меланхтон брав до уваги специфічні риси Англії та Франції. Першочерговим завданням для нього було досягнення релігійної згоди. Таким чином, «*Consilium ad Gallos*» та «Віттенберзькі статті» є двома проектами, які, на думку їх автора, могли б зблизити різні віросповідання.

Одразу після сходження на престол Франциск I ще не переслідував нововір'я в королівстві. А. М. Петрункевич пояснює толерантність Франциска I до Реформації тим, що король вважав реформаторів не послідовниками нових релігійних течій, а тільки вченими. Тому «переслідувати єретиків для нього означало переслідувати гуманістів, представників молодого науки, а як меценат він цього зробити не міг»¹. Ф. Ерланже із цією думкою не погоджується і, посилаючись на французького історика Луї Мадлена, зазначає, що толерантність короля була наслідком «традиційної для Франції політики мудрої рівноваги»². Еразм Роттердамський також спостерігаючи за релігійною

¹ Петрункевич А. Маргарита Ангулемская и ее время / А. Петрункевич. – М.: ЭНАС, 2010. – С. 85.

² Эрланже Ф. Резня в ночь на святого Варфоломея / Ф. Эрланже. – СПб.: Евразия, 2002. – С. 18.

терпимістю королівської сім'ї у листі від 13 серпня 1527 р. до Маргарити Наваррської, не зміг утриматися від похвали: «...ви завжди захищали від гніту літературу і щирих друзів Христа...»¹. А в іншому документі висловив припущення, що королівський двір сприяє лютеранству². На наш погляд, найточніше охарактеризував причини того, що ми назвали релігійною толерантністю короля, Емануель Ле Руа Ладюрі, зазначивши, що: «Будучи гуманістами, Франциск і його сестра [*Маргарита Ангулемська* – П. К.] надали б перевагу підтримці мирного співіснування принципів офіційної церкви та інакомислення»³. Завдання хоч і «дуже євангелічне», проте складне⁴. Це видно по тому, що вже у 20-х р. XVI ст. піднімалися невеликі гоніння проти нововір'я, але водночас у Мо не припиняла діяльності реформаційна група єпископа Гійома Бріссоне. Тиск з боку паризького теологічного факультету на «коло Мо» залишався фактично формальним.

Справді, завдяки підтримці Маргарити Наваррської в її оточенні поступово склалася впливова реформаційно налаштована група гуманістів – політичні радники, дипломати, єпископи, які входили до Державної ради й,

¹ Lettres de Marguerite d'Angoulême, soeur de François Ier, reine de Navarre. – Paris, 1841. – S. 230.

² Polenz G. von. Geschichte des französischen Calvinismus bis zum Gnadenedikt von Nîmes im Jahre 1629. Bd. 1 / Gottlob von Polenz. – Gotha: F.A. Perthes, 1857. – 736 р.

³ Ле Руа Ладюрі Э. История Франции. Королевская Франция. От Людовика XI до Генриха IV. 1460-1610 / Э. Ле Руа Ладюрі. – М.: Международные отношения, 2004. – С. 154.

⁴ Там само. – С. 154. Ле Руа Ладюрі Е. вказує на те, що гуманізм і лютеранство не могли по своїй суті співіснувати поряд і зазначає, що: «Це невинне і дуже євангелічне побажання [короля – П. К.] було нездійсненим у довгостроковій перспективі», оскільки М. Лютер переходить на шлях антигуманізму. І далі дослідник пояснює свою позицію: «Саксонський провіщун [М. Лютер – П. К.] знайомить з класичною культурою, але разом з тим поливає лайкою нещасного Еразма Роттердамського, ім'я якого дійсно ототожнюється з відродженням грецької і латинської літератури. Він називає його «ядовитим полемістом, епікурейським кабанчиком, жалюгідним писакою, оглашеним, нечестивим, базікою, софістом, невігласом». Він кваліфікує ідеї Еразма як «суміш клею і бруду, сміття і помий» і, як напише (не без вселенської меланхолії) Жан Делюмо, «прийдеться дочекатися XX століття, щоб Еразм-християнин був знову відкритий». – С. 155.

впливаючи на ухвалення важливих рішень, уміло поєднували політичні інтереси французької держави з релігійними¹. У їхньому товаристві з 1530 р. і приблизно до 1536 р. активно розросталася кількість прихильників єдності церкви на основі ідеї скликання собору.

Головними прихильниками програми об'єднання і «поборниками релігійної терпимості» були брати Гійом та Жан дю Белле². Жан дю Белле (1492-1560) обіймав посаду кардинала і єпископа Парижа, а з 1527 р. перебував з офіційною місією в Англії, де вирішувалося питання розлучення Генріха VIII з Катериною Арагонською. Гійом дю Белле керував дипломатичними переговорами із протестантськими князями Німеччини, антигабсбурзька політика яких усіляко підтримувалася Францією. Під час поїздок у Німеччину він користувався заслуженою увагою та розумінням із боку протестантських лідерів, які нерідко ставали його друзями. Серед них можна назвати страсбурзького медика Ульріха Гайгера та Хеліуса, контакти яких із базельськими та цюрихськими теологами, а також із Мартіном Буцером зі Страсбурга, допомагали французькій дипломатії³. Серед німецьких колег особливо виділявся Йоганн Штурм, згодом ректор Вищої школи у Страсбурзі. Разом із Меланхтоном і Буцером він працював над розробленням концепції політики конфесійного союзу⁴.

Загалом поїздки дю Белле в Німеччину у 1533 р. переслідували дві мети: політичну і релігійну. Політична полягала в тому, що Франція підтримувала та допомогла реалізувати плани ландграфа Гессенського щодо повернення герцога Ульріха до родових володінь Вюртемберга⁵. Як відомо, цей факт мав

¹ Dingel I. Melanchthon und Westeuropa / I. Dingel // P. Melanchthon als Politiker zwischen Reich, Reichsständen und Konfessionsparteien. – Wittenberg: Edition Hans Lufft, 1998. – S. 108.

² Эрланже Ф. Резня в ночь на святого Варфоломея... – С. 19.

³ Dingel I. Melanchthon und Westeuropa... – S. 108.

⁴ Ibid.

⁵ 1519 р. герцог Ульріх владою Швабського союзу був усунений від своїх володінь і виїхав у вигнання до Швейцарії, де прийняв протестантизм. Вюртемберг перейшов під австрійське управління. Під час розпаду Швабського союзу в 1533 р. Ульріх знайшов підтримку у протестантських князів й особливо

далекосяжні наслідки: герцог запровадив у себе лютеранство, чим поставив в опозицію до усього Габсбурзького табору значну частину земель у верхній Німеччині, й увійшов до Шмалькальденського союзу.

Другою метою дю Белле було розв'язання теологічних проблем, що мало б схилити князів до створення спільної оборонної унії. При цьому він, мистецьки використовуючи дипломатичні засоби, виступав із підтримкою імператорського побажання про скликання собору, чого так уникав Папа Климент VII. Однак його першочерговим завданням було зблизити євангелістів різних спектрів, включаючи і швейцарців, із гуманістично-реформаційними течіями у французькій церкві. Об'єднавчий проект конкордату дю Белле представив у Цюріху перед швейцарськими теологами в травні 1534 р. Водночас він просив євангелістів Цюріха, Берна, Базеля та Шаффгаузена письмово повідомити короля, з яких пунктів можливе зближення, а де залишаються надто гострі кути, і з яких питань вони бажали б мати дискусію. Швейцарці, які мали негативний досвід диспуту із подібної проблематики (Марбурзький диспут 1529 р.), сприйняли цю пропозицію не надто люб'язно. Проте частина теологів, особливо Меланхтон і Буцер, зацікавились. Незабаром дю Белле розпочав листування з Буцером, а Меланхтон, через посольство Ульріха Гейгера, відстоював план союзу¹, до якого він бажав долучити французького короля. Німецькі князі намагалися залучити до союзу й Генріха VIII. Для них він був головною постаттю антигабсбурзької європейської політики і міг своїм входженням сприяти розширенню кордонів конкордату.

Таким чином, постало завдання терміново розробити на основі Аугсбурзького віросповідання документ, що враховував би політичні та конфесійні особливості Англії і Франції. Буцер і Меланхтон вважали, що країни

у ландграфа Гессенського та французького короля, які почали вимагати повернення герцога до Вюртембергу. Ландграф Гессенський отримавши значні субсидії від Франції, в битві при Лауфені (1534 р.) розбив австрійське військо. Ця битва вирішила справу. Вюртемберг був повернутий Ульріху.

¹ Bucer M. Etudes sur la correspondance. Bd. 2 / M. Bucer. – Paris: Presses universitaires de France, 1962. – S. 488-509.

мають усі шанси для досягнення такої згоди. У листі до Жана дю Белле від 1 серпня 1534 р. Меланхтон висловлює свою впевненість, що насправді між різними течіями не існує нездоланих розбіжностей, і припускається думки, що скликаний князями диспут привів би до їх усунення. При цьому не йшлося про уніфікацію структури церкви: від цієї думки Меланхтон був надто далекий. Він писав: «Найбільше наше бажання, це, наскільки можливо, зберегти існуючі звичаї церкви»¹. Відштовхуючись від цього та зважаючи на небезпеку радикалізації релігійних рухів, Меланхтон намагався максимально наблизити проект документа до Болонського конкордату 1516 р., що регулював церковне життя Франції. В основу документа лягли ті ж самі принципи, що містилися в Аугсбурзькому віросповіданні: акцентування не на розбіжностях між конфесіями, а на тому, що їх поєднувало. Це відповідало позиції Меланхтона, з приводу того, що так можна досягти згоди як із питань другорядних, так і з тих, що стосуються безпосередньо проблем учення та совісті².

Наприклад, у статті «*De Politia Ecclesiastica*» йшлося про авторитет священників у церкві. Його Меланхтон не відкидав, вважаючи, у деяких випадках, навіть корисним зберегти частково церковну ієрархію, а посаду єпископа він розглядав як засіб передання чистого та розумного вчення. Щодо папської влади, питання не лише суперечливого, але й дражливого для того ж Лютера, то її Меланхтон розглядав як необхідну інституцію для врегулювання релігійних суперечок і досягнення доктринальної згоди («*consensus doctrinae*»)³. Він також прийняв пропозиції дю Белле щодо єдності церкви, наголосивши на необхідності реформування церковних структур. Разом із тим, Меланхтон погодився і з іншим шляхом розв'язання проблеми, відмінним від представленого в Аугсбурзькому віросповіданні. У ст. XXVIII «Про повноваження єпископів» Аугсбурзького віросповідання Меланхтон

¹ CR. Vol. II. – S. 739.

² CR. Vol. II. – S. 743.

³ CR. Vol. II. – S. 745-756.

розмежовує духовну та світську владу, вважаючи недопустимим зосередження в руках єпископа світської влади¹.

У «*Consilium ad Gallos*» автор навіть не ставить подібних питань на обговорення. Адже конкордат 1516 р. обмежив і без того незначну владу церковних ієрархів і надав королю право призначення священнослужителів на вакантні бенефіції². Меланхтон, урахувуючи існуючі реалії, проводив чітку межу між двома прерогативами королівської влади: з одного боку, вона була покликана обмежувати владу папства (але це питання не дебатувалося); а з іншого – бути корисною для досягнення доктринального консенсусу з далекосяжними політичними наслідками³. У таких речах як церемонії, церковні звичаї й обряди, зокрема сповідь, що не перетворилися на пусте марновірство, Меланхтон не бачив перешкод до створення конкордату. Він акцентував увагу на тих пунктах, де необхідно було обов'язково досягти згоди, а саме: «*De iustificatione*» («Про виправдання»), «*De Missa*» («Про месу»), «*De utraque specie*» («Про причастя під двома видами»), «*De cultu Sanctorum*» («Про культ святих»), «*De votis*» («Про чернецтво») і «*Coelibatu*» («Про цілібат») ⁴. Загалом

¹ «Non igitur commiscendae sunt potestates ecclesiastica et civilis. Ecclesiastica suum mandatum habet evangeli docendi et administrandi sacramenta. Non irrumpat in alienum officium, non transferat regna mundi, non abroget leges magistratuum, non tollat legitiman obedientiam, non impediat iudicia de ullis civilibus ordinationibus aut contractibus, non praescribat leges magistratibus de forma reipublicae; sicut dicit Christus (Ioh. 18, 36): Regnum meum non est de hoc mundo». («Тому не можна змішувати одну з одною та плутати ці дві влади – духовну та світську. Духовні повноваження передбачають свої власні обов'язки, що полягають у проповіді Євангелія та праві звершувати Таїнства. Вони не повинні втручатися в інше служіння, поставляти та знімати королів, скасовувати світські закони, порушувати й розхитувати послух по відношенню до влади, вони також не мають права встановлювати закони мирським властям та розпоряджатися світськими справами, бо ж сам Христос говорить: «Царство моє не від світу цього» (Йоана 18, 36). *De Potestate Ecclesiastica // Confessio fidei exhibita Invictissimo Imperatori Carolo V. Caesari Augusto in Comitibus Augustae Anno MDXXX*. – Tübingen: Mohr Siebek, 1965. – S. 43.

² Friedrich J. Gallikanismus // *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. – Gotha: Albert Hauck, 1899. – S. 355-359.

³ CR. Vol. II. – S. 744-746.

⁴ CR. Vol. II. – S. 747-752.

основні проблемні питання вже були розглянуті у Аугсбурзькому віросповіданні, а саме: свобода волі, першородного гріха, відпущення гріхів були представлені у проекті документа і супроводжувалися коротенькими поясненнями та формулюваннями Меланхтона. Особливої ж уваги Меланхтон надавав фундаментальним питанням, у яких можна було відшукати спільні положення. Це, насамперед, стосувалося догмату про виправдання (ст. IV Аугсбурзького віросповідання), що стало основою для подібної статті в «*Consilium ad Gallos*». Загалом, розроблений документ максимально враховував специфіку релігійно-політичного розвитку Франції і наявні можливості для компромісу.

Великі сподівання у здійсненні спільної угоди Меланхтон покладав на Фабера, придворного проповідника Маргарити Наваррської. Фабер докладав усіх зусиль для розчищення шляху до загальної церковної єдності. Ентузіастів єдності не полишала надія, що камінь спотикання для релігійних течій – виправдання вірою буде з легкістю усунений за умови, якщо король і Папа дадуть свою згоду на проведення загального релігійного диспуту¹. Вирішення усіх інших питань, що були висунуті на обговорення, залежали від головного – проблеми виправдання. Усе інше, на думку реформаторів, при правильному навчанні парафіян Слову Божому поступово і самостійно зійде нанівець. Монастирські правила та статuti теж не варто категорично відкидати, натомість їх можна було б потім навіть частково застосовувати; залишені ж монастирі Меланхтон рекомендував переобладнати у приміщення для шкіл². Щоправда, якщо говорити про загальнопоширений культ ушанування святих, то Меланхтон його не виправдовує, звертаючи увагу на те, що навколо нього існувало й існує надзвичайно багато зловживань. Корисність практики ушанування святих він, аналогічно до ст. XXIII Аугсбурзького віросповідання, вбачає лише в тому, що їх «належить згадувати, аби зміцнювалася віра»³. Однак, при всьому бажанні компромісу, існували деякі положення, які не

¹ CR. Vol. II. – S. 747-748.

² CR. Vol. II. – S. 755-762.

³ Confessio fidei exhibita..... – S. 18.

узгоджувалися із лютеранськими поглядами. Це стосувалося, наприклад, celibату, щодо якого Меланхтон був переконаний, що в компетенції короля і Папи скасувати цей інститут, проти якого виступало чимало світських і духовних осіб¹. Водночас у документі зовсім не ставилося питання скасування меси чи відхилення вчення про трансубстанцію під час меси. Меланхтон лише зазначає, що це питання стане предметом майбутніх переговорів із Буцером², й акцентує увагу на необхідності проведення собору, ініціативу зі скликання якого б узяли на себе Генріх VIII та Франциск I³.

Текст, підготовлений Меланхтоном, спочатку зустрічав усебічну підтримку і розуміння від усіх зацікавлених сторін. Реформатори Страсбурга Буцер і Гедіо підписали проект. Буцер також, зі свого боку, підготував текст меморандуму, дуже близький за змістом до меланхтонівського⁴. Проект підтримала й частина протестантських міст – Меммінгем, Гейльбронн, Ульм, Пфорцхайм, Ліндау, Аугсбург та ін.

Однак дуже швидко виявилось, що реалізація проекту дипломатичного союзу дю Белле, точнісінько як й обережно сформульовані ідеї Меланхтона щодо навернення Франції до Реформації, зазнають поразки. Це з усією очевидністю довели події у Франції. У середині жовтня 1534 р. в Парижі й інших містах з'явилися листівки відверто антипапського спрямування. Одну з них король знайшов навіть на дверях свого кабінету, що викликало переслідування протестантів. Репресивна політика Франциска розвіяла надії реформаторів на короля як прихильника нових ідей і затвердила за ним репутацію противника Реформації. Подальші спроби дю Белле підняти престиж Меланхтона в очах короля і довести справу до кінця, не мали успіху⁵. Усе ж сам Меланхтон та його однодумці не полишали думки про єдність. Наслідком

¹ CR. Vol. II. – S. 761, 763.

² Bizer E. Studien zur Geschichte des Abendmahlsstreits im 16. Jahrhundert / E. Bizer. – Gütersloh: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1940. – S. 65-95.

³ CR. Vol. II. – S. 751-755.

⁴ Greschat M. Martin Bucer: ein Reformator und seine Zeit / M. Greschat. – München: Beck, 1990. – S. 115-117.

⁵ Dingel I. Melanchthon... – S. 115.

об'єднавчих змагань реформаторів стала спільна угода, що синтезувала думки Меланхтона, Буцера та Гедію. Цей документ, у якому вже ніхто і ніщо не засуджувалося, і в якому реформаційні ідеї були істотно нівельовані, у 1535 р. подали на розгляд до Сорбони¹. Слід зауважити, що надто компромісний характер документа негативно вплинув на репутацію Меланхтона серед німецьких реформаторів, породивши до нього недовіру, після того, як угода стала відома в Німеччині².

Зовнішньополітична діяльність Меланхтона не обмежилася лише Францією. Пошук реформатором шляхів до усунення найгрубших зловживань у церкві та політичні інтереси монархів тісно переплелися. Це яскраво засвідчують перипетії зближення не лише із Францією, але й інтенсивні переговори з Англією. Власне, тісні зв'язки Генріха VIII із протестантськими князями Німеччини розпочинаються із 1531 р., у розпал процесу розлучення короля з Катериною Арагонською, тіткою Імператора Священної Римської імперії Карла V. Небезпека загострення стосунків із Габсбургами спонукала Генріха VIII до пошуку шляхів зближення з Францією. Водночас не відхилялася думка про союз Англії із шмалькальденцями – ідея, що знаходила підтримку в Томаса Кромвеля. Саме такий союз, на думку Кромвеля і Генріха VIII, створив би могутню противагу Габсбургам у європейському масштабі та зміцнив би зовнішньополітичні позиції монархії. 1535-1536 рр. позначилися активним пошуком спільних положень і намаганням вирішити наявні суперечності. Впливовим прибічником союзу та посередником між Віттенбергом і Лондоном став колишній лютеранин, прихильник реформаційних перетворень Роберт Бам. У грудні 1535 р. дипломатична група, до якої входив Роберт Бам, Едвард Фокс (єпископ Герфорда) та Ніколаус Гайт (архидиякон Кентербері) прибули до Саксонії³. Після переговорів із саксонським курфюрстом у Веймарі вони разом вирушили на бундестаг у

¹ CR. Vol. II. – S. 886-889.

² MBW 2. – S. 200-201.

³ Dingel I. Melanchthon... – S. 116.

Шмалькальден¹. Там вони доповіли про бажання Генріха отримати з Німеччини вчену людину, яка могла б надати кваліфіковану допомогу англійській Реформації. На той час уже було відомо, що король ні в якому разі не поступиться Папі своїм приматом над церквою². Його бажання визнати певні положення німецьких реформаторів давало надію не лише на релігійні угоди, а й уселяло впевненість, що Генріх не відкидає можливості вступу до Шмалькальденського союзу³. Про це, зокрема, свідчить лист від 25 грудня 1535 р., підписаний керівниками Шмалькальденського союзу Е. Фоксом, Н. Гейтом та Р. Бамом, де вони настійно рекомендували Генріху сприяти Євангелію та істинній вірі відповідно духу Аугсбурзького віросповідання й Апології⁴.

Дискусії та переговори, що велися у Віттенберзі з 1 січня по квітень 1536 р. завершилися створенням так званих Віттенберзьких артикулів. Щоправда, спочатку переговори гальмувалися процесом розлучення, що рухався достатньо повільно, вимагаючи чисельних консультацій і нарад на різних рівнях. При цьому англійці, вдаючись до дипломатичних трюків, намагались пояснити і виправдати розлучення із теологічної точки зору, затято спонукали своїх німецьких колег сприйняти цей акт як «*propter iustissimas causas*». Однак досягти згоди ніяк не вдавалося⁵, оскільки Лютер і Меланхтон не могли погодитися із представленими аргументами щодо розірвання шлюбу Генріха. Щоправда, серед протестантського руху знайшлися прихильники й у короля. Це Ульріх Цвінглі, Еколампадій, а також Андреас Осіандер, які наводили аргументи на користь розлучення. Безумовно, активний дипломатичний тиск на Віттенберг із боку Лондона та південних реформаторів не міг не похитнути позицію Лютера і Меланхтона, але загалом вони

¹ Luther M. Die Wittenberger Artikel von 1536 / M. Luther. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968. – S. 1-17.

² CR. Vol. II. – S. 1009.

³ CR. Vol. II. – S. 1008.

⁴ CR. Vol. II. – S. 1032.

⁵ Pruser F. England und die Schmalkaldener 1535-1540... – S. 50.

залишилися на своїх позиціях¹. Головна мета англійських дипломатів – визнання німецькими протестантами легітимності розлучення – досягнута не була. Отже, у свою чергу, зникали сподівання Генріха на підтримку Англії німецькими князями проти Папи на можливому соборі. Разом із тим зникала й ідея вступу Генріха VIII до Шмалькальденського союзу. З огляду на ці обставини зростає роль дискусії між англійцями і теологами Віттенбергу, до якої були залучені, окрім Мартіна Лютера, також Йоханнес Бугенхаген, Юстус Джонас та Каспар Круцігер. Починаючи з березня 1536 р., за бажанням англійців, у переговори вступили канцлер Грегор Брюк і віце-канцлер Франц Бурхард, а також Філіп Меланхтон, якого англійці хотіли бачити учасником переговорів зважаючи на те, що він у 1535 р. присвятив друге видання своєї знаменитої праці «*Loci Communes*» англійському королю². З огляду на це англійці, і не безпідставно, могли вважати Меланхтона людиною, що з розумінням і симпатією поставиться до позиції своїх опонентів.

Наслідком тривалих переговорів стало створення Меланхтоном 15 статей³, що увібрали головні положення віттенберзької теології та побажання англійських послів. Статті, які отримали згодом назву «Віттенберзьких», мали стати сходиною до вступу Генріха у Шмалькальденський союз. Ще на початку переговорів про вступ до союзу окреслилося коло спірних питань. Найголовнішими з них були проблеми, пов'язані з месою, причастям під двома видами, цілібатом і чернечою обітницею⁴. Генріх VIII особисто від самого початку виявляв не лише велику зацікавленість, але й ґрунтовну обізнаність щодо перебігу теологічних переговорів і вважав, що позиція Віттенберга надто жорстка. 12 березня 1536 р. він через своїх послів недвозначно попередив, що об'єднання навряд чи можливе, якщо віттенбержці не пом'якшать свої умови⁵.

¹ Prüser F. England und die Schmalkaldener 1535-1540... – S. 46-53.

² CR. Vol. II. – S. 920-930.

³ Theologische Realenziklopädie. Bd. 22. – Berlin: Walter de Gruyter, 1992. – S. 379.

⁴ Prüser F. England und die... – S. 53.

⁵ Ibid. – S. 58.

Стосовно статей, то можна сказати таке. Як і варто було чекати від Меланхтона, вони були написані в достатньо поміркованому тоні. Очевидним є те, що тут покладалася надія на залучення нових союзників Реформації. Навіть побіжний погляд на документ наводить на думку, що він не був чимось новим. Дійсно, за структурою і змістом він багато в чому нагадує Аугсбурзьке віросповідання. Спочатку були викладені загальні положення, прийнятні для обох сторін без дискусій; друга частина містила спірні статті, які могли стати предметом обговорень. У документі також широко цитується «*Locī communes*». Загалом документ засвідчував поступливість і готовність компромісу, а також віру в досягнення спільної угоди. Проте, врешті-решт, внаслідок різних причин, король відмовився від ратифікації документа.

Таким чином, спроби Меланхтона та його соратників зі створення могутньої європейської коаліції, об'єднаної пореформованою теологією, зазнали фіаско, але не пропали марно. Адже Європа вступала в Новий час, набувала незнаного досі досвіду нової дипломатії – дипломатії, покликаної враховувати нові релігійно-ідеологічні реалії.

Інакше розвивалися стосунки німецького протестантського табору із Константинопольським патріархом. Поштовхом до пошуку дипломатичних стосунків зі Сходом стало загострення релігійно-політичної ситуації в Німеччині. Саме ж загострення значною мірою було пов'язане із посиленням протестантизму, який демонстрував стійку тенденцію до розширення ареалу прихильників Аугсбурзького віросповідання майже до кінця 80-х рр. XVI ст.

Усупереч успіхам Реформації її ідеологи все ж усвідомлювали певну нелегітимність нового руху, яку, на їх погляд, можна було б хоч частково усунути за рахунок унії з авторитетним і могутнім союзником. Римсько-католицька церква зі зрозумілих причин таким союзником стати не могла, зі швейцарськими цвінгліанами Лютера розсварив Марбурзький диспут 1529 р., не складалися відносини і з женевським кальвінізмом. Тривалі переговори з

монархами Англії та Франції, як ми вияснили, також не принесли очікуваних результатів й обмежилися лише ситуативними військовими союзами.

Не знайшовши розуміння на Заході, лютерани націлили свою дипломатію на Схід, припускаючи, що союзником міг би стати давній опонент католицизму – ортодоксальний Константинополь на чолі з Патріархом.

Слід зауважити, що протестантські керівники ще з перших років Реформації з явною симпатією звертали свій погляд у бік Константинополя, вважаючи, що незначні відмінності в управлінні церквою і розбіжності догматики легко здоланні, а християнська єдність, що ґрунтується на більшості загальних обрядів і догматики – цілком можлива. Більше того, на думку реформаторів, союзниками й адептами оновленої релігії повинні бути неримські народи: «... московити, білоруси, греки й інші чималі народи у світі ... які вірують так, як ми, приймають хрещення, як ми, проповідують, як ми, живуть, як ми ...»¹.

Перші екуменічні «меседжі» до ортодоксальної грецької церкви прозвучали ще на початку Реформації під час Лейпцизького диспуту 1519 р., коли розгорілася полеміка щодо проблеми підпорядкування і взаємин світської та церковної влади. Тоді Лютер у ролі аргументу звернув увагу доктора Екка на багатовіковий досвід існування християнської церкви в умовах невизнання папського примату, але залежної спочатку від світської влади християнського государя, а згодом – від ісламського султана².

Власне, полеміка Лейпцизького диспуту ще раз оголила існуючу проблему неоднозначного ставлення католицького суспільства до практики співіснування східного християнства та ісламу в межах однієї держави й, водночас, чіткіше позначила нову лінію напруги між католицизмом і православ'ям. Ідеться, насамперед, про те, що падіння Константинополя в 1453 р. і безперервна ісламська загроза поставили перед західним світом низку важливих питань. Наприклад, чи не є падіння східного центру християнства

¹ WA. B. 6. – S. 287.

² WA. B. 1. – S. 422.

покаранням за розкол і невизнання папської першості? Чи може церква, перебуваючи під пануванням ісламської Османської імперії, залишатися істинною? Чи не вказує сам факт завоювання Константинополя на те, що грекам необхідно радикально переглянути свою доктрину? У полеміці з Лютером доктор Екк, захищаючи папський примат, узагальнив існуючі питання і висловив пануючу серед католиків думку, що «греки, не визнаючи римської першості, за довгі роки стали не тільки схизматиками, але і жахливими єретиками»¹. Відповідь Лютера не забарилася. Він заявив, що загибель земного царства не можна прирівнювати до втрати істинної віри: «Хіба може віра загинути після знищення держави, хіба можна робити висновок, що з греками немає Христа, якщо вони не мають власної держави? З тим же успіхом можна стверджувати, що мученики переможені пеклом ... Якщо існує першість римської церкви, то всі єпископи Константинополя та Олександрії, усі великі Отці Церкви – Василь, Григорій, які не знали і не чули про *jure divino* – хіба вони тепер прокляті як єретики? І невже Папа буде їх виганяти з небес?»².

Усе ж, якщо захист і виправдання ортодоксальної церкви у Мартіна Лютера були більшою мірою спричинені логікою розвитку Лейпцизького диспуту та ситуативною потребою в захисті власних позицій, то в його найближчого соратника, Філіпа Меланхтона, свідка й учасника словесної дуелі, незабаром викристалізувалася ідея зближення лютеранства та православ'я на ґрунті спільності догматики. Обережні кроки в цьому напрямі проглядаються в листуванні після диспуту³.

Утім, навряд чи можна стверджувати, що до 1530 р. у таборі лютеран було багато полум'яних прихильників об'єднання з Константинополем. Цей факт джерелами не підтверджується. Ситуація істотно змінилася лише після Аугсбурзького рейхстагу 1530 р. До цього моменту Меланхтон не втрачав надії на примирення з католицькою церквою. Саме ця ідея-фікс рухала ним при написанні Аугсбурзького віросповідання, що містила в більшості своїх статей

¹ WA. B. 2. – S. 269.

² WA. B. 2. – S. 277.

³ CR. Vol. I. – S. 87-88.

компроміс і бажання примирити обидві церкви. Проте, як ми вже згадували, документ не задовольнив протилежну партію, що ставила німецьких князів – прихильників Реформації – на одну дошку із турками¹. Не дивно, що в такій ситуації навіть компромісні статті документа зазнали шквалу критики, який довів, що миру не буде. Це частково пояснює достатньо різку тональність Меланхтона в «Апології Аугсбурзького віросповідання»². Події після Аугсбурзького рейхстагу (1530) показали необхідність пошуку нових союзників, а Меланхтон знову повертається до ідеї зближення з Константинопольською церквою.

Однак поставимо собі питання: чи була ця ідея актуальною для Константинополя? Найімовірніше, ні. Дійсно, на превелике розчарування лютеран, греки тривалий час не надто цікавилися новою течією. Події, що відбувалися в релігійному житті Західної церкви, здавалися їм досить туманними, незрозумілими і далекими. Ситуація змінилася лише після того, як очевидні успіхи лютеран стали загальновідомим фактом. Саме це і спонукало Константинопольського Патріарха Іосафа II ближче познайомитися з новим релігійним рухом. З огляду на це, бажаючи отримати максимально достовірні дані, у 1559 р. до Віттенбергу прибув диякон Деметрій Мізос, який на шість місяців оселився в будинку Меланхтона. Для Сходу відкрилася унікальна можливість отримати відповіді на свої питання безпосередньо від перших осіб протестантської церкви Німеччини.

Зважаючи на пізніші листи Меланхтона, реформатор залишився задоволений спілкуванням із константинопольським послом. Дійсно, візит виявився досить корисним для обох сторін. По-перше, лютерани отримали цілком вичерпну інформацію про особливості церковного життя християн під

¹ Ивонин Ю. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века / Ю. Ивонин. – Днепропетровск: ДГУ, 1994. – С. 29.

² Непритаманну Меланхтону тональність Апології можна ще пояснити тим, що вона написана у відповідь на католицьке «Спростування» («Confutatio»). Kleineidam E. Die Bedeutung der Augustinereremiten für die Universität Erfurt im Mittelalter und in der Reformationszeit / E. Kleineidam // Scientia Augustiniana. – Würzburg, Augustinus-Verlag, 1975. – S. 418.

владою мусульманської Османської імперії. Почуте підтвердило поширену серед лютеран думку про можливість співіснування зовсім різних релігій в межах однієї держави. У листі до колеги Матеузіса Меланхтон, інформуючи його про стан церкви в Малій Азії та Греції, не без якогось навіть задоволення зазначав: «Бог зберіг церкву у Фракії, Азії та Греції, як колись трьох юнаків у вогненній печі»¹. У тому ж листі Меланхтон, переказуючи слова Деметрія про існування теологічної школи на острові Хіос, продовжував: «Ми дякуємо істинному Богу і його Сину Ісусу Христу, за те, що Він могутньою рукою зберіг маленьке стадо вірних, які правильно славлять Бога і правильно до Нього звертаються»².

Однак ще важливішим було те, що цей візит уселяв певний оптимізм щодо можливого об'єднання церков. Адже, на переконання Меланхтона, між ними проглядалося не так багато ідеологічних перешкод. Натомість існує переважаюча догматична єдність. Церкви об'єднує історична спадковість, вони однаково дотримуються Святого Письма й обрядовості, шанують спільних Отців Церкви³. Далі, щоб підтвердити свої слова, Меланхтон посилається на приклад Деметрія: «... сам Деметрій відвідував наші церковні збори і чув те, чого ми вчимо. Він може підтвердити, що ми богобоязливо дотримуємося Святого Письма, пророчих й апостольських послань, а також догматичних канонів святих синодів й учення отців – Афанасія, Василя, Григорія, Єпифанія, Іринія та інших, що мислять так само, як ми»⁴. Розуміючи, що об'єднуючим початком можуть стати не тільки загальні догматичні погляди, але й спільні вороги, Меланхтон не забув згадати про це, підкресливши: «Разом з тим, ми відчуваємо відразу до маніхейів, мусульман й інших ворогів Господніх, яких відкидає Церква Божа»⁵.

¹ CR. Vol. IX. – S. 925. Nr.6828

² CR. Vol. IX. – S. 925. Nr.6828

³ CR. Vol. IX. – S. 925. Nr.6828

⁴ CR. Vol. IX. – S. 925. Nr.6828

⁵ CR. Vol. IX. – S. 925. Nr.6828

Слід зауважити, що серед безлічі імен Отців Церкви Меланхтон свідомо не згадує таких шанованих у латинському світі як Тертуліана й Августина. Окремою шпилькою на адресу католицької церкви звучала і така фраза: «... ми вчимо, що справжня релігія полягає в істинній вірі та послуху Божественним постановам, а не в самовільно придуманих культах і формах, створених проти волі Божої невченими ченцями»¹.

Під час перебування Деметрія у Віттенберзі відбулася важлива подія – публікація Аугсбурзького віросповідання грецькою мовою (*Augustana Graeca*). Наразі є два його друкованих видання. Перше вийшло в Базелі у 1559 р. і складалося із 114 сторінок грецького тексту. У передмові зазначалося, що перекладачем й автором її був лікар і шкільний ректор Пауль Дольч. Другий примірник, або друге двомовне (греко-латинське) видання, внесене до «*Acta Scripta*», яке містить роботи вюртемберзьких теологів разом із листуванням 1573-1581 рр. між Тюбінгеном і Константинополем, побачило світ у 1584 р.².

Нині грецькі переклади висувають перед дослідниками низку питань. Головне, чому Пауль Дольч, а не особисто автор Аугсбурзького віросповідання здійснив переклад і написав передмову? Адже рівного Меланхтону знавця грецької мови до того часу серед віттенберзьких реформаторів не існувало. І взагалі складно повірити, щоб Меланхтон, усвідомлюючи значущість події, відсторонився від такої важливої роботи, що потребувала не просто механічного перекладу, але вимагала суттєвого корегування, внесення змін, доповнень, пояснень і взагалі адаптації до грецького світогляду. До того ж латинський і грецький варіанти містять суттєві текстуальні відмінності (іноді це радикальні перефразування, а подекуди і повна переробка офіційного тексту), що дає привід називати

¹ CR. Vol. IX. – S. 925. Nr.6828

² *Acta et Scripta Theologorum Wirtembergensium, et Patriarchae Constantinopolitani D. Hieremiae, quae utrique ab anno MDLXXVI usque ad annum MDLXXXI de Augustana Confessione inter se miserunt: graece et latine ab iisdem Theologis edita.* – Wiltenberg: In Officina Haredum Johannis Cratonis, 1584. – 384 p.

Augustana Graeca не перекладом Аугсбурзького віросповідання, а його версією.

Мабуть, Меланхтон не бажав афішувати своє авторство, бо не прагнув укотре викликати на себе критику з табору лютеран за свою екуменічну діяльність, за спроби пошуку компромісів із католиками і кальвіністами. Проте це лише версія. На жаль, сучасні дослідження цих перекладів нечисленні¹. Вони не дають вичерпної відповіді на всі питання, а лише окреслюють коло проблем, що потребують ґрунтовного дослідження.

Грецький варіант Аугсбурзького віросповідання був надісланий до Константинополя з Деметрієм у тому ж 1559 р. Меланхтон дуже сподівався на швидку відповідь і позитивне рішення. Однак довгоочікувана відповідь надійшла у Віттенберг лише 1576 р., через 16 років після смерті Меланхтона. Наступні переговори не принесли лютеранам бажаного результату: релігійне об'єднання не відбулося.

Підсумовуючи дипломатичну діяльність Філіпа Меланхтона, можна зауважити, що хоча у процесі тривалих переговорів із Францією, Англією та Константинополем і не вдалося досягти бажаного для лютеран результату – створити коаліцію західноєвропейських держав, базовану на нових спільних цінностях, або ж православно-лютеранський союз, однак, по-перше, диспути, перемовини, обговорення та створені Меланхтоном екуменічні документи стали одним із важливих етапів до будівництва об'єднаної Європи; по-друге, завдяки спілкуванню в різних формах західне християнство ближче познайомилося із грецькою православною церквою, специфікою її богослов'я й особливостями функціонування християнської церкви в межах ісламської держави. Реформатори отримали важливий аргумент на користь можливості існування окремої церкви без визнання

¹ Benz E. Die griechische Übersetzung der Confessio Augustana aus dem Jahre 1559 / E. Benz // Wittenberg und Byzanz. – Marbourg: Elwert-Gräfe und Unzer, 1949. – S. 94-128; Fraenkel P. Testimonia Patrum / P. Fraenkel. – Geneve: Droz, 1961. – S. 332-337; Kretschmar G. Die Confessio Augustana Graeca / G. Kretschmar // Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1970. – S. 11-39.

нею верховенства Римського понтифіка. Головне, що дипломатично-екуменічна діяльність Філіпа Меланхтона поклала початок широкому діалогу між країнами із відмінними релігійними системами, між православ'ям і протестантизмом, окреслила те коло питань і проблем, розв'язання яких потребуватиме зусиль ще не одного покоління теологів.

4.4. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria*

Спроби Меланхтона налагодити суспільний діалог та міжконфесійний мир не обмежувалися публічною сферою чи офіційною дипломатією, але й переносилися у сферу приватну. Якщо результати офіційної дипломатії Філіпа Меланхтона, як ми показали в попередньому розділі, не мали бажаного результату, то перемовини, що велися на рівні приватному, міжособистісному, виявились більш ефективними. Йдеться про листування гуманіста, важливу складову його комунікативної стратегії¹.

Наприкінці XV – у першій половині XVI ст. серед гуманістів набула поширення антична традиція приватного листування. Епістолярна комунікація для Філіпа Меланхтона стала важливим засобом налагодження розірваних Реформацією стосунків між гуманістами, встановлення діалогу з політичними, релігійними і культурними діячами, які опинилися по різні боки ідеологічних барикад. Листування сприяло і підтриманню існуючих товариських зв'язків, зміцнюючи і популяризуючи товариство вчених-гуманістів, відоме під назвою «республіки вчених» (*respublica literaria*).

Нагадаємо, що термін *respublica literaria* мав кілька значень, проте його семантичне поле все ж зафіксувалося навколо терміну «республіка вчених». Її члени в основі інтелектуальної програми покладали співдружність гуманістів із різних частин Європи і надавали перевагу не особистій комунікації, а епістолярній.

Поряд із видатним Еразмом Роттердамським, загальновизнаним главою *respublica litteraria*, були й інші мислителі, завдяки активній діяльності яких створювалися умови для розширення культурного простору республіки вчених.

Комунікативний арсенал гуманістів включав особисті зустрічі та бесіди віч-на-віч у межах дружніх візитів. Однак, визначальною й основною формою

¹ Matz H. Der befreite Mensch: die Willenslehre in der Theologie Philipp Melanchthons / H. Matz. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. – S. 29.

взаємодії залишалося листування. Для сучасних дослідників гуманістичне спілкування, що виробило власні жанрові канони, правила і стиль складання листів, є невичерпним джерелом вивчення такого яскравого явища в інтелектуальному житті Західної Європи як *respublica litteraria*, яку реформатори, вихідці з гуманізму, вважали засобом подолання релігійних розбіжностей, спільним майданчиком із широкими комунікативними можливостями.

Основним джерелом нашого дослідження є багата епістолярна спадщина Меланхтона. Ми зосередимось тут лише на рекомендаційних листах. Ця група джерел і досі незаслужено залишається поза увагою істориків. Частково цю лакуну спробував заповнити німецький учений М. Бехтольд, який проаналізував рекомендаційні листи з метою встановлення кола спілкування гуманіста¹.

Однак рекомендаційні листи, як важливий елемент комунікативної стратегії гуманіста у справі відновлення і підтримання зв'язків у середовищі вчених, зміцнення та розширення кордонів товариства *respublica literaria*, на жаль, ще не стали об'єктом ретельного дослідження в сучасній історіографії.

Рекомендаційні листи незамінні також при дослідженні рецепції античних практик, що стали в епоху конфесійних конфліктів важливим засобом пошуку компромісу та порозуміння на міжособистісному рівні. Варто також узяти до уваги, що саме ці джерела є, як визначив Е. Гофман, формою «уявлення себе в повсякденні»², і дозволяють чіткіше окреслити картину світу гуманіста, його ставлення до оточуючої дійсності. Вони презентують коло спілкування, особисті географічні та соціальні кордони комунікації, його роль у подоланні існуючої культурно-наукової ізольованості Німеччини, внесок у поширення нової релігійності в ранньомодерній Європі.

¹ Bechtold M. Zwischen Humanismus und Reformation. Die europäische Dimension der Empfehlungsschreiben Philipp Melanchthons / M. Bechtold // P. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas. B. 13. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 291-301.

² Берк П. Антропология итальянского Возрождения. Пер. с англ. / П. Берк // Одиссей. Человек в истории. 1993. – М.: Наука, 1994. – С. 279.

Нагадаємо, що практика написання рекомендаційних листів склалася ще в античні часи. У середньовіччі цей жанр був частково призабутий, але його новий розквіт розпочався в Італії з поширенням гуманізму, коли завдяки пошуковій роботі Франческо Петрарки в бібліотеці собору Верони була знайдена кореспонденція Цицерона з великою кількістю рекомендаційних листів¹. Власне, з Петрарки і Колюччо Салютаті, який тридцять років обіймав посаду канцлера Флоренції, колись сухі дипломатичні формули перетворилися, без перебільшення, у літературне мистецтво. З роками було розроблено і теоретичну основу цього жанру кореспонденції. Виникають також різні керівництва для складання листів – письмовники. Найвідоміші «керівництва-письмовники» кінця XV – початку XVI ст. належать перу Еразма Роттердамського² й іспанського гуманіста Хуана Луїса Вівеса³. Традиція закріпилася надовго, до XVII ст., коли письмовники під назвами «*Formulario*» і «*Segregatio*» все ще продовжували друкувати⁴. Гуманіст і реформатор Філіп Меланхтон також не залишив без уваги цей жанр⁵ і, зважаючи на залишену ним епістолярну спадщину, розглядав його не тільки з погляду можливостей спілкування з колегами-одновірцями, а й бачив у ньому дієвий засіб комунікації із прихильниками старої віри.

Нагадаємо, що перехід Меланхтона в табір лютеран відразу поставив його в ідеологічну опозицію до багатьох відомих гуманістів, які хоч і ратували за внутрішню церковну реформу, однак залишалися в лоні старої церкви й,

¹ Viertel A. Die Wiederauffindung von Ciceros Briefen durch Petrarca. Eine philologischkritische Untersuchung/A.Viertel. – Königsberg, 1879. – S. 3.

² Erasmus von Rotterdam. Opus de conscribendis epistolis / Erasmus von Rotterdam // Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam: Elsevier, 1971. – S. 153-579.

³ Vives Juan Luis. De conscribendis Epistolis (1534). De conscribendis epistolis / [ed. by Charles Fantazzi]. – New York: E.J. Brill, 1989. – P. 33.

⁴ Берк П. Антропология итальянского Возрождения... – С. 279.

⁵ Melanchthon Ph. Dispositiones rhetoricae 1553. Philologische Schriften / Ph. Melanchthon // Supplementa Melanchthoniana. Vol. I-II. – Leipzig: M. Heinsius Nachf, 1911. – S. 182.

отже, виступали проти радикальних кроків у напрямі оновлення релігійних структур і догматики.

У цьому контексті варто також зазначити, що відома суперечка Еразма з Лютером про свободу волі мала прямі наслідки для Меланхтона. Перебуваючи між найбільш яскравими представниками двох визначальних течій XVI ст. – гуманізмом і Реформацією навіть толерантний Меланхтон не зміг уникнути негативу ідеологічної боротьби і примирити «*studia humanitatis*» і «*sola Scriptura*». Хоча йому і не завжди вдавалося дистанціюватися від ідеологічної конфронтації, однак, впродовж усього життя він намагався підтримувати дружні зв'язки з різними ідеологічними таборами. Значною мірою цьому сприяли рекомендаційні листи. Такими листами Меланхтон забезпечував своїх учнів і прихильників, коли ті з різних причин змушені були подорожувати як у межах Священної Римської імперії, так і за її кордонами. Кількість рекомендаційних листів вражаючи – вони становлять четверту частину епістолярію гуманіста, який загалом нараховує близько десяти тисяч листів.

Рекомендаційні листи були формулярами, які за необхідності персоналізувалися, або істотно змінювали форму відповідно від обставин. Які, в свою чергу, Обставини залежали від посадового і соціального статусу адресата. Чим вищим було соціальне становище й авторитет отримувача листа, тим більшого значення надавалося структурі і формальним конструкціям листа. І, навпаки, чим у більш дружніх стосунках перебували кореспонденти один з одним, тим менш формалізованим виявлявся лист. У випадку написання рекомендаційного листа добре знайомому колезі (*ad magistrum*), вступна частина могла бути зовсім короткою, не перевантаженою пишномовним вступом. Автор лише побіжно повідомляв причину, чому саме цю людину рекомендують («*ratio*»). Далі, в «*expositio*», передбачався загальний опис спонукальних мотивів листа. Конкретні ж причини і, найголовніше – прохання, викладали в частині «*amplificatio*». Остання частина, «висновок», містила запевнення в тому, наскільки гідною є підтримка рекомендованого.

Роль рекомендаційного листа – максимально допомогти рекомендованому увійти в коло наближених патрона. У межах гуманістичної *respublica litteraria* це була загальноприйнята практика. Завдяки листу той, хто приймав рекомендованого, був упевнений, що не принесе у свій дім неприємностей і біди. І, навпаки, якщо щось погане все ж траплялося, то зазнавала удару репутація того, хто був поручителем, автора рекомендаційного листа. Якщо рекомендований приймався, то вчений (у цьому випадку Меланхтон) також зобов'язувався приймати учнів і допомагати в подібних випадках своєму колезі. Це був один із ефективних способів обміну учнями, а, отже, і науковими досягненнями в межах *respublica litteraria*.

Переважає більшість листів адресувалася респондентам у межах Священної Римської імперії німецької нації і лише сімдесят – за межі імперії, у такі країни як Італія, Франція, Англія, Данія, Швейцарія, Польща, Литва, Угорщина¹. Хоча листи в інші країни становлять меншість, однак заслуговує на увагу сам факт настільки широкої географії та різних комунікативних рівнів. Серед респондентів ми знаходимо представників різних соціальних станів і груп: учених, правителів, релігійних діячів, які нерідко мали діаметрально протилежні релігійні переконання.

Звертає на себе увагу те, що значну частину листів створено із дотриманням класичної конструкції. Утім, більшість мають довільний виклад й оформлення (наскільки це можливо для цього типу документів). Частина рекомендаційних листів до монархів містять скорочення при зверненні, як, наприклад, в коротенькому листі до данського короля Крістіана III, де вісім разів зустрічається скорочення – «ЕКМ» (*Eurer Königlichen Majestät* – Ваша королівська величність)². Частина рекомендацій мають порівняно глибоку

¹ Bechtold M. *Zwischen Humanismus und Reformation...* – S. 295.

² CR. Vol. VI. – S. 922-923. Nr. 4257.

характеристику рекомендованого, або більшу за обсягом риторичну частину¹. Інші ж, навпаки, обмежуються лише одним реченням².

Рекомендаційні листи Меланхтона можна умовно поділити на п'ять типів. Перший – це прохання про стипендії та пожертву для малозабезпечених студентів, не здатних самотійно оплачувати власну освіту³. Другий – рекомендації на студентів, які прагнуть отримати освіту в іншій країні, або які виявили бажання навчатися у конкретного викладача. Третій тип – рекомендації суспільно-релігійним діячам, які здійснювали поїздки з дипломатичними завданнями як, наприклад, у випадку із Францом Бурхардсом, який прибув до двору короля Англії Генріха VIII з дипломатичною місією для вирішення проблем релігійного і політичного характеру⁴. Четверта група – це рекомендації, пов'язані із призначеннями на посади. Такі рекомендації, а радше їх можна назвати побажаннями або проханнями, Меланхтон надавав як у межах імперії, так і за кордон⁵. До п'ятої групи рекомендаційних листів належать ті епістоли, що адресувалися винятково колегам-гуманістам.

Звертає на себе увагу певна особливість: рекомендаційні листи із проханням про призначення на посади, особливо за межами Німеччини, представлені в меншості. Це є трохи дивним, ураховуючи той факт, що руйнування старих структур супроводжувалося масовим звільненням католицьких священників і виникненням гострої потреби у призначенні нових.

¹ Див.: *Empfehlung des Roque d'Almeida: Melanchthon an Damião de Góis* (9. April 1536) // MBW. Bd. 7. – Nr. 1722a.

² *Empfehlung des Überbringers Johannes Wedde. Melanchthon an Georg Norman* (5. Oktober 1541) // MBW. Bd. 10. – Nr. 2824.

³ *Melanchthon an NN in Polen* (Januar 1543). – MBW. – T. 12. – Nr. 3130; CR 3, Nr. 1908, 905 f; *Melanchthon an Apollonius Massa [in Venedig]* (12. August 1544) // MBW. 13. – Nr. 3657; CR. Vol. V. – S. 465ff. Nr. 30 13; *Melanchthon an [Kardinal Jean du Bellay, Bf. von Paris]* (7. März 1547) // MBW. – Nr. 4629; CR. Vol. VI. – S. 425ff. Nr. 3770.

⁴ *Melanchthon an Kg. Heinrich VIII von England* (10. April 1539) // MBW. Bd. 8. – Nr. 2188.

⁵ *Melanchthon an Kg. Christian III. von Dänemark* (13. Juni 1548) // CR. Vol. VI. – S. 922-923. Nr. 4257, 922-923; *Melanchthon an [den Rat der Stadt] Riga* (Juni/Juli 1521) // MBW. Bd. 1. – Nr. 149.

Проте з другої половини 20-х рр. XVI ст. вирішальну роль у формуванні нових церковних структур та церковної ієрархії почали відігравати королі, князі, магістрати, які займалися призначенням пасторів, церковних суперінтендантів і різноманітних управлінців. Отже, вплив Меланхтона на процеси призначень посадовців у церковних реформованих структурах був опосередкований і фрагментарний. З огляду на це, подібні рекомендації радше винятки, аніж стала практика. Прикладом такої рекомендації є лист, виданий Йогану Драконітесу (1494-1566)¹ до данського короля². Серед кількохразових формалізованих згадувань могутності, величі та мудрості короля, після короткого опису політичних і релігійних подій у самій Німеччині, Меланхтон присвячує всього лише одне речення власне Драконітесу. Проте в це речення вклалася як характеристика Драконітеса як побожного християнина і високоосвіченого доктора, так і те, що рекомендований готовий із радістю послужити королю, оскільки на цей момент залишився без служби³. Отже, лише констатація, що Драконітес міг би послужити, але жодного натяку на прохання взяти на службу.

Розглянемо детальніше один із листів, що умовно належить до п'ятої групи. Він представляє інтерес тому, що засвідчує меланхтонівське бажання, попри релігійну роз'єднаність, розширювати межі *respublica litteraria*, у якій вищою цінністю є знання, утілене в ліберальній ерудиції («*liberali eruditione*»).

У 1543 р. Меланхтон забезпечив рекомендаційним листом свого улюбленого учня Матеуса Іренеуса (Matthaeus Irenaeus)⁴, який спочатку здобував освіту у Віттенберзі, а згодом навчався в університетах Тюбінгена і Лейпцига. Пізніше, як доктор права, Іренеус займався юриспруденцією при

¹ Йоганн Драконітес був вихідцем із Ерфуртського товариства гуманістів, які намагалися знайти точки перетину греко-римської культури і християнського світогляду.

² Melanchthon an Kg. Christian III. von Dänemark (13. Juni 1548) // CR. Vol. VI. – S. 922-923. Nr. 4257.

³ CR. Vol. VI. – S. 923.

⁴ Melanchthon Ph. Brief an Johannes Baptista Egnatius 1543 August 1543 / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. B. 3. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – S. 249-251; CR. Vol. V. – S. 169-170. Nr. 2750.

імперському апеляційному суді у Шпеєрі. Перед своєю подорожжю до Венеції Матеус отримав рекомендаційного листа до відомого італійського гуманіста Йоганна Баптиста Ігнатія (1472-1553). Зауважимо, що Йоганн Баптист належав до парафіян католицької церкви. Однак цей факт не став перешкодою для спілкування.

За своєю структурою лист дещо відрізняється від традиційної гуманістичної практики складання рекомендацій. Перші речення листа не стосуються особи рекомендованого, але містять критичну оцінку політичної та релігійної ситуації в Німеччині. В очах Меланхтона поточний стан речей вкладався в такі визначення, як «безлад» (Wirren)¹, «катастрофічні зміни»² (schicksalhaften Veränderungen), за яких «не існує місця науці»³. Критичний стан Німеччини, на думку Меланхтона, значною мірою пов'язаний із тим, що наука не в змозі вижити в середовищі такого жахливого народу, як німці (in unserer so schrecklichen Nation)⁴. Песимістична оцінка поточної ситуації, спричиненої Реформацією, звучить досить дивно, як для публічного виступу провідного реформатора, але зрозуміла, коли врахувати те, що листа Меланхтон написав незабаром після невдалого Регенсбурзького диспуту (1541–1542). Цей диспут Меланхтон вважав провальним. З іншого боку, жорстка оцінка Німеччини і свого народу могла бути риторичною фігурою, тактикою «протиставлення», щоб викликати співчуття і бажання допомогти. Як, власне, і сталося, якщо поглянути на подальшу долю Матеуса Іренеуса. А поки, звертаючись до гуманістичних почуттів Баптиста Ігнатія Меланхтон зауважує, що «...в цих трагічних обставинах» молодь може отримувати таку необхідну для Німеччини освіту в Італії, долучатися до високої культури, розширювати кордони

¹ Melanchthon Ph. Brief an Johannes Baptista Egnatius 1543 August 1543 / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. B. 3. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – S. 249.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

respublica litteraria, і все це, у підсумку, надасть їм можливість «залишатися мужніми в такі сумні часи» і «зберегти науки й освіту»¹.

Після вступу із критикою своєї Батьківщини особливо контрастно звучить похвала на адресу Італії, яку гуманіст вважає «єдиною вчителькою всіх народів у Європі»². Нагадаємо, що ідеалізація Італії і вияв пошани до її вільних містян – усталений топос у працях Меланхтона, що зустрічається не тільки в листах адресованих до італійських гуманістів. У відомій промові на відкриття нової школи в Нюрнберзі (1526) Меланхтон пов'язав ренесанс науки із громадянською свідомістю флорентійців, їх природною шляхетністю. Флорентійці, підтримавши грецьких учених, змушених емігрувати до Італії, урятували науки для людства³. Гуманіст стверджує, що якби Флоренція залишилася байдужою, то із втратою Греції, людство втратило б грецьку мову і науку⁴. Проте, якщо у згадуваній промові Меланхтон звеличував гідність лише флорентійців, то в листі-рекомендації компліменти поширюються на всю Італію. Меланхтон уподібнював інтелектуальні заслуги Італії загальновизнаним діянням давніх афінян: «Як Перікл, слідом за Фулідідом, афінян називав наставниками Греції, то ще більшою мірою це стосується Італії, яка впродовж багатьох століть залишалася єдиною батьківщиною наук і єдиною вчителькою всіх народів у Європі»⁵. Визнання незаперечної переваги італійських громадян у процесі інтелектуалізації Європи підводить до, мабуть, найголовнішої ідеї листа і дуже важливого для Меланхтона завдання – за рахунок отримання *eruditio* інтегрування хоч і «so schrecklichen Nation», але такої дорогої серцю гуманіста Німеччини у сферу культурного простору *respublica literaria*. «А тому я найбільш гаряче сприяю бажанням тих студентів, які прагнуть слухати

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Melanchthon Ph. Lobrede auf die neue Schule / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Bd. 1. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 1977. – S.101.

⁴ Ibid. – S.101.

⁵ Melanchthon Ph. Brief an Johannes Baptista Egnatius 1543 August 1543 / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. B. 3. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – S. 250.

найосвіченіших мужів у Вас на Батьківщині, з тим, щоб потім направляти до своєї вітчизни невеликі струмочки освіти з Ваших джерел»¹.

Після викладу причини написання листа Меланхтон висловлює свою глибоку повагу Йоганну Баптисту Ігнатію, звертаючись до нього як до людини, «яка виділяється не тільки ерудицією, а й у *humanitate* найбільш освіченої нації» і додає, що «ми вшановуємо Вас як мудрого радника за вашу освіченість і вік ... »².

Шанобливі слова на адресу відомого вченого передують самій рекомендації і характеристиці Матеуса Іренеуса. Насамперед Меланхтон просить Ігнатія прийняти молоду людину у своє коло і надати йому заступництво на підставі цього листа³. Далі Меланхтон, характеризуючи Матеуса, згадує його людські якості й освіченість: «Після того, як Ви з ним познайомитеся, то Ви приймете його і серцем своїм, на підставі Вашої чудової людяності, а також його доброчесності та знань багатьох прекрасних мистецтв»⁴.

Не залишилося поза увагою і коло інтересів Матеуса. Цей аспект Меланхтон розкриває суто як гуманіст, звернувши увагу на інтерес молодого студента до тих галузей знання, де є філософський компонент, і те, що Матеус присвятив себе вивченню юриспруденції⁵. Меланхтон повідомляє і про очікування останнього в задоволенні етико-моральних потреб, адже до Італії він прагне не заради слухання юридичних диспутацій, а через бажання повчитися на сократичних промовах знаменитого вчителя «... й очікує, що вони (промови) допоможуть йому вести правильне життя»⁶.

¹ Ibid.

² Melanchthon Ph. Brief an Johannes Baptista Egnatius 1543... – S. 250.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Melanchthon Ph. Brief an Johannes Baptista Egnatius 1543 August 1543 / P. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. B. 3. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – S. 250. «Und erhofft sich von diesen (Reden), dass sie ihm helfen, sein Leben recht zu führen».

Цікавою є заключна частина листа, оскільки у ній Меланхтон, засвідчивши ще раз свою повагу до Йогана Баптиста Ігнатія, позиціонує і себе як давнього шанувальника гуманіста: «Я полюбив ваше ім'я ще 30 років тому, коли був іще хлопчиком і коли з'явилися ваші примітки (*annotationes*). І як ви можете самі переконатися, ця повага не згасає. З огляду на це я також відрекомендовую вам себе самого»¹. Вочевидь, не буде перебільшенням зауважити, що в цьому випадку Меланхтон використовує привід, поїздки Матеуса до Італії, ще й для того, щоб збагатити своє власне коло спілкування, а в ширшому вимірі – розширити межі республіки вчених, збільшити міжрелігійне комунікативне поле.

Переосмислені й адаптовані античні традиції написання рекомендаційних листів стали ефективним засобом комунікативної стратегії Ф. Меланхтона. Розширення гуманістичного кола спілкування об'єднувало вчених різних країн і, долаючи культурну та наукову ізолюваність, сприяло інституціоналізації наукової діяльності в Європі. З іншого боку, цілеспрямована діяльність Меланхтона зі зміцнення *respublica literaria* стала важливим фактором досягнення ефективного спілкування із представниками різних ідеологічних спектрів і поширенню *liberali eruditione* в середовищі реформаційного студентства.

Отже, діяльність Філіпа Меланхтона не обмежилася лише науково-гуманістичною та релігійною проблематикою, але охоплювала суспільно-політичні практики, що торкалися складних внутрішніх і зовнішніх проблем. У ролі експерта Меланхтон мав можливість спостерігати й аналізувати різноманітні події суспільно-політичного життя Німеччини й імперії. Збережені документи дають можливість зробити висновок, що Філіп Меланхтон убачав проблему виникнення соціальних заворушень у відсутності елементарної та доступної освіти для народу, яка б прищеплювала побожність (*pietas*) у душі Реформації та надавала знання (*eruditio*). Гуманіст, на відміну від Лютера, категорично відкидав думку про посилення ролі меча у придушенні селянських

¹ Ibid.

заворушень і переконував владу в необхідності застосовувати інший виховний інструментарій – школи нового типу. Саме така школа, на думку Меланхтона, що гармонійно поєднує виховання в дусі нового євангельського вчення і викладання необхідних практичних дисциплін, може стати запорукою стабільності та порядку в країні.

Іншою важливою складовою суспільно-політичних практик Філіпа Меланхтона була участь у рейхстагах, на яких вирішували проблеми політично-релігійного характеру, та в загальноімперських релігійних диспутах. Подібні заходи розглядалися Меланхтоном як необхідні комунікативні майданчики для налагодження діалогу між протилежними релігійними таборами, що мало зменшити внутрішньополітичну напругу. Діяльністю під час Аугсбурзького рейхстагу 1530 р. Меланхтон уперше заявив про себе як про теолога загальноімперського рівня. Хоча «Віросповідання» не було «почуте» імператором, проте документ став основою для згуртування протестантського табору і формування майбутніх релігійно-політичних коаліцій.

Звинувачення Меланхтона у невиправданому прагненні до компромісу та поступливості в релігійних питаннях ми не вважаємо переконливим. Документи Регенсбурзького диспуту засвідчують, що реформатор чітко усвідомлював межі допустимих компромісів і виявляв твердість, якщо вимоги опонентів, а нерідко і «соратників», суперечили таким принципам, як *pietas* і *veritas*.

Важливою складовою політичних практик Меланхтона виявилась дипломатична діяльність. Тривалі перемовини з католицькою Францією, протестантською Англією й православним Константинополем, у підсумку, не привели до створення бажаних коаліцій, однак стали важливим досвідом на шляху формування дипломатії нового часу. Диспути, офіційне листування, обговорення та створені Меланхтоном «єкуменічні» документи можна вважати частиною комунікативної стратегії і, водночас, вагомим внеском у будівництво майбутньої об'єднаної Європи. Важливо, що знайомство лютеранських теологів зі специфікою богослов'я грецької православної церкви, а особливо існування

та діяльність християнської церкви в межах ісламської держави, стало вагомим аргументом на шляху теологічного виправдання не лише існування, але й повноцінного функціонування окремої церкви без визнання нею верховенства римського понтифіка.

Необхідною частиною комунікативної стратегії та складовою дипломатичних практик можна вважати листування Меланхтона із гуманістами, релігійними діячами та політиками інших держав. Переосмислені й адаптовані під потреби часу античні традиції написання рекомендаційних листів стали ефективним засобом із розширення і зміцнення *respublica literaria*. Спілкування з культурними діячами, які сповідували різні релігійні погляди, усе ж об'єднувало вчених різних країн і, долаючи культурну та наукову ізольованість, сприяло інституціоналізації наукової діяльності в Європі.

Суспільно-політичні практики Філіпа Меланхтона, які були націлені на пошук міжконфесійного миру і, головне, миру політичного, несли в основі своєї стратегії гуманістично-релігійні ідеї, що втілювалися у принципах *pietas*, *eruditio* та *veritas*.

4.5. Філіп Меланхтон у візуальних джерелах

Дослідження буде неповним, якщо не розглянути питання, ким же сприймали Меланхтона його сучасники, особливо ті, які належали до елітарної частини суспільства. Кого вони бачили - гуманіста чи реформатора? Цікаву відповідь на це питання дають візуальні джерела. Відомо, що реформатори закликали відмовитись від широкого використання живопису та скульптури у церковному вжитку. Цей заклик водночас став поштовхом для розвитку побутового жанру, пейзажу і портрету. Особливою популярністю користувалися портрети керманічів Реформації. Так, портрети Мартіна Лютера поклали початок формуванню нової протестантської іконографії, своєрідного канону, в рамках якого відбулась медіатизація й інших реформаторів.

Звертаючись до портретів Меланхтона як історичного джерела будемо послуговуватися методами іконології та іконографії.

Наголошуючи на необхідності іконологічного підходу зауважимо, що іконологія (розроблена А. Варбургом та Е. Панофським) допомагає виявляти в портретах різні змістовні шари твору, відкриває не лише формальний та іконографічний рівні зображуваного, але й ідейний підтекст. Це досягається за рахунок розгляду художнього твору в межах культурного оточення, зануренням візуальної пам'ятки у широкий контекст літературних і зображувальних джерел.

До нас дійшло близько двадцяти портретів Філіпа Меланхтона. Це роботи Альбрехта Дюрера, Лукаса Кранаха Старшого та його сина, а також Ганса Гольбейна. Усі портрети можна поділити на дві умовні групи. До першої відносимо зображення Меланхтона в образі реформатора, до другої – портрети Меланхтона як гуманіста.

Розглянемо першу групу. Парний портрет [рис. 3], що позиціонує Меланхтона як реформатора був створений у 1558 р. Лукасом Кранахом Молодшим (1515-1586). Кранаху блискуче вдалося зобразити не лише сутність

Меланхтона-реформатора, але і складність його становища. Лютер, що заповнює своєю масою більшу частину простору, домінує в композиції і перехоплює погляд глядача. Владна лінія рота і губ, погляд твердий, вище лінії горизонту, спрямований до неба і вище лінії очей Меланхтона. Відкрита книга – як символ незакінченого диспуту і ознака готовності знову кинутися в суперечку для захисту ідеї. Його вбрання, хоч і важке, не сковує наповнене силою тіло. Навіть тінь за спиною густіша, що підкреслює масивність фігури і безкомпромісність ідеї. Ідея – ось лейтмотив образу Лютера, а його домінування не піддається сумніву.

Меланхтон, навпаки, «головний дипломат Реформації», «майстер компромісів», «міністр християнства», але не раб ідеї. Його трохи втомлений погляд спрямований нижче лінії горизонту. Книга у його руках закрита – суперечка закінчена. Мудрий погляд підтверджує, він вже давно усвідомив всю безперспективність теологічних дискусій. Одяг – як з чужого плеча, існує ніби окремо. Можливо, натяк на те, що не всі лютеранські ідеї органічно адаптувалися Меланхтоном.

Майже в такому ж ракурсі, і з тими ж емоціями Меланхтон постає на портреті створеному Лукасом Кранахом Молодшим у 1559 р. [рис. 4]. Одіяння ще більш просторі, не по плечу, сприймаються як чужі. Час створення портрету був періодом гострих ідейних суперечок, коли Меланхтон піддавався нападкам як з боку лютеран, так і католиків. А тому, зовсім не випадково, у нього в руках відкрита книга. Як видно із написів на відкритій сторінці, це вигадана книга про погляди батька церкви Василія на виправдання через віру, які були співзвучні лютеранській ідеї. Портрет, очевидно, прозора візуалізує теологічні погляди Меланхтона-реформатора і був покликаний виправдати його перед ортодоксальними критиками. Книга повернена до глядача, щоб кожен без проблем міг упевнитися в написаному – у лютеранських поглядах Меланхтона.

В образі реформатора постає Меланхтон і в нових лютеранських вівтарних композиціях. Наприклад, на вівтарі з церкви святої Марії у Віттенберзі. Лукас Кранах Старший на лівій вівтарній стулці (1540-1547 pp.)

зобразив Меланхтона, який хрестить немовля [рис. 5]. Взагалі, це один із загадкових сюжетів, який викликає в середовищі дослідників серйозну полеміку. Що хотів сказати цим автор? Адже Меланхтон не був лютеранським пастором і не мав посади священника, щоб здійснювати подібний обряд. Альбрехт Штайнвахс навіть ставить питання, чи не намагався таким чином Кранах продемонструвати Меланхтону, наскільки це прекрасно хрестити дітей? А можливо, продовжує А. Штайнвахс, таким чином Кранах пов'язує Меланхтона з апостолом Філіпом, який, як повідомляє книга Діянь 8 розділ, практикував хрещення?¹

Значно цікавішою є друга група портретів, що складаються із гравюр і які фіксують гуманістичний образ. Наше звернення до гравюр пояснюється ще й тим, що гравюрні портрети в силу масового тиражування і доступної вартості, були широко доступними й, отже, такими, що ґрунтовно стверджували певний образ портретованого у свідомості суспільства.

Перший відомий і найбільш ранній портрет Меланхтона у техніці гравюри на міді був виконаний Альбрехтом Дюрером у 1526 р. [рис. 6]. Саме цей портрет став для багатьох художників наступних поколінь іконографічним взірцем. Меланхтон зображений на фоні неба і за кам'яною перегородкою із написом. «*Viventis potuit Durerius ora Philippi, mentem non potuit pingere docta manus*» («Риси Філіпа з натури зміг зобразити майстерною рукою Дюрер, але не міг зобразити його дух»). Зауважимо, що Меланхтон у 1526 р. був відомий в обох таборах як провідний реформатор лютеранського напрямку. Впізнаваність Меланхтона стала наслідком поширеності його теоретичних теологічних розробок та активної релігійно-публічної діяльності, що, в свою чергу, позиціонувало мислителя як реформатора.

Натомість дюрерівський портрет не несе жодних вказівок на реформаційно-теологічну діяльність Меланхтона. На цю обставину нарідко

¹ Steinwachs A. Der Reformations-Altar von Lukas Cranach d. Ä. in der Stadtkirche St. Marien, Lutherstadt Wittenberg / A. Steinwachs. – Spröda: Edition Akanthus, 1998. – S. 12.

вказують дослідники¹. Подібні зауваження можна висловити і до низки інших гравюр Меланхтона.

Повернемося до напису на портреті. Слова «*Viventis potuit Durerius ora Philippi, mentem non potuit pingere docta manus*» відразу відсилають до філософських дискусій античності щодо дихотомії тіла і духу. Подібні дискусії були популярними і у гуманістичному середовищі². Напис висловлює властивий гуманістичному дискурсу скепсис стосовно духу і тіла, підкреслено акцентує увагу на сутності людини, її духовній організації, яка виявляється в тому, що вона здійснює, керована внутрішніми мотивами, а не фізичними даними. Поширений в античності топос безсмертного духу, який є опозицією до тимчасового, мінливого і кінечного, можливо, як вважає М. Вайзель, взятий Дюрером у античного римського поета-епіграміста Марка Валерія Марціала (бл. 40 – бл. 104 pp.)³.

Акцент на дихотомії тіла і духа наштовхує на думку про існування певних фізичних вад Меланхтона. Однак на портреті цього не помітно. Меланхтон зображений ще зовсім молодим, адже пройшло лише вісім років після прибуття в Віттенберг. Йому на той момент ще не виповнилося і тридцяти. Ракурс в портреті узятий дещо нижче горизонту, так що обличчя портретованого виявляється на тлі далекого неба – традиційний художній прийом, що надає особливої величності і навіть урочистості образу. Ніщо, по суті, не наводить на думку про фізичні недоліки.

¹ Löcher K. Humanistenbildnisse – Reformatorenbildnisse. Unterschiede und Gemeinsamkeiten / K. Löcher // Literatur, Musik und Kunst im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1989 bis 1992 / [Hrsg. Hartmut Boockmann] – Göttingen: Hubert, 1995. – S. 365-380.

² Pfisterer U. «Die Bilder Wissenschaft ist mühelos». Topos, Typus und Pathosformel als methodische Herausforderung der Kunstgeschichte / U. Pfisterer // Visuelle Topoi. Erfindung und tradiertes Wissen in den Künsten der italienischen Renaissance. Bd. 3 / [Hrsg. Ulrich Pfisterer, Max Seidel] – München: Deutscher Kunstverlag, 2003. – S. 24.

³ Weisel M. Melanchthon als Philosoph in graphischen Bildnissen des 16-19. Jahrhunderts / M. Weisel // Der Philosoph Melanchthon / [Hrsg. Günter Frank]. – Göttingen: Hubert, 2012. – S. 213.

Судячи із зображення і супроводжуючого напису, А. Дюрера в той момент хвилювали інші речі, аніж фізичні вади портретованого. По-перше, він зображує Меланхтона не в образі реформатора, а, по-друге, у підписі, який можна сприймати як несприятливу Дюреру самокритику, констатує: «Риси Філіпа з натури зміг зобразити майстерною рукою Дюрер, але не міг зобразити його дух». Ця самокритика «...але не міг зобразити його дух» не пов'язана із технічною недосконалістю роботи. Художник підкреслює, що схожість, риси Меланхтона, передані досконало і «майстерною рукою». Однак залишалось щось, що примушувало сумніватися Дюрера у точності зображення внутрішнього світу, який майстер визначає поняттям «дух». Зауважимо, Дюрер на той час достатньо добре знав Меланхтона. Як повідомляє Піркгаймер, знайомство Меланхтона з Альбрехтом Дюрером відбулося ще в 1518 р.¹. Пізніше Меланхтон двічі їздив до Нюрнберга (листопад 1525 і травень 1526 р.), де проживав Дюрер. Очевидно, що між ними склалися приязні стосунки: реформатор говорив про митця як про «видатного розумом і чеснотами чоловіка»². Саме завдяки цій дружбі Дюрер сприйняв від Меланхтона основи лютеранства.

Дружні стосунки, спостережливість художника та виключна ерудиція Дюрера, як здається, давали можливість майстру зрозуміти духовний світ реформатора. Проте відсутність візуальної реформаційної риторики у портреті та дюрерівський текст дає підстави вважати, що художник, аналізуючи діяльність Меланхтона, вочевидь, бачив в ньому, в першу чергу, не реформатора, але гуманіста. Тому можна припустити, що Меланхтон, діяльність якого була в 20-тих роках головним чином зосереджена на реформаційній проблематиці, все ж сприймався суспільством, особливо освіченим, переважно як гуманіст.

Якщо ж аналізувати гравюри, що були створені пізніше, то можна помітити, що дюрерівське трактування образу Меланхтона стало основою

¹ Wolf. N. Albrecht Dürer. 1471-1971 / N. Wolf. – München: Prestel, 1971. – S. 209.

² Королева А. Дюрер / А. Королева. – М.: Олма Медиа Групп, 2007. – С. 119.

іконографії Меланхтона. Одночасно, наступні гравюри успадкували і гуманістичну риторичну дюрерівську портрету. Найкраще це видно на гравюрі Роберта Боїссарда кінця XVI ст. [рис. 7]. Гравюра містить кілька прозорих посилань на художній авторитет Дюрера [рис. 6]. Це виявляється в цитуванні при зображенні одягу Меланхтона, фізіогноміки та типового для дюрерівського портрету ракурсу і пластичного моделювання. Однак, є і відмінності. Меланхтон розташований між двома колонами під аркою, а все тло за Меланхтоном заштриховане. На склепінчастій арці читаємо напис: «PHILIPPUS MELANCHTHON PHOENIX GERMANIAE» («Філіп Меланхтон германський фенікс»). По нижньому полю, як і у Дюрера, вигравіровано латинською мовою: «Corpore parvus erat sed maximus arte Philippus, / Quam bene Germanis sic Philomela fuit» (Фізично слабкий, але найбільший в науці був Філіп, / яке благословіння, що він був солов'єм для Німеччини»).

Трохи вище від напису, ніби на столі, розміщено кілька супроводжуючих предметів-символів: чорнильниця, перо, розкрита книга і короткі біографічні дані. Тут же підпис гравера на полі штриховки.

Якщо такі предмети як розкрита книжка, чорнильниця і перо ще можна було б витлумачити як символи візуальної реформаційної риторики, то наративний супровід портрету спростовує цю інтерпретацію. Звертає увагу те, що автор називає Меланхтона феніксом. На перший погляд дана символіка відсилає до традиційного середньовічного бестіарію, де фенікс – символ Христа¹. Однак середньовічне трактування даного символу переживає у ранній новий час трансформацію: він набуває нових значень. Це добре видно у культурному просторі німецьких інтелектуалів, де даний символ почав використовуватися в якості почесного імені для тих, хто уславився знаннями та глибокою гуманістичною ерудицією. До таких належав, наприклад, відомий

¹ Краснова О. Катакомбная живопись / О. Краснова // Искусство Средних веков и Возрождения. Энциклопедия. – Москва: Олма Пресс, 2002. – С. 59.

Йоганн Рейхлін, якого величали «Phoenix Germaniae»¹. Цим високим титулом у якості визнання гуманістичних заслуг художник нагородив і Меланхтона.

У написі нижньої частини картини читаємо: «Corpore parvus erat sed maximus arte Philippus...» («Фізично слабкий, але найбільший в науці був Філіп»). Протиставлення недосконалого фізичного тіла вченого і його наукової величини є відгомонам гуманістичного топосу дихотомії фізичної і духовної природи. Акцент на фізичному вигляді вченого різко контрастує з представницьким візуальним образом. Явне протиріччя наративу і візуальності розкривається при аналізі другої частини цитати: «...Quam bene Germanis sic Philomela fuit» (яке благословіння, що він був солов'єм для Німеччини»). Згадуваний соловей (Philomela), у даному випадку, нами розглядається як означальна деталь до розуміння усієї гравюри. Образ солов'я не був чимось новим і, як відомо, був поширений ще в античній греко-римській поезії та використовувався в творчості середньовіччя². Поети і богослови частково використовували пізньоантичні топоси, притаманні цьому образу, а частково виробили власні. В більшості образ солов'я згадувався у контексті краси мелодії, досконалості звуковедення, різноманітності зворотів. Іноді зверталася увага на дихотомічність – невиразної зовнішності солов'я та красу пісні, як, наприклад, це ми знаходимо у вченого, богослова і поета Каролінзького Відродження Алкуїна (735-804), який згадував не лише видатні вокальні здібності солов'я, але й скромну зовнішність: «Скромне твоє сіре вбрання, але прославлена дивна пісня...»³.

Наведена цитата може бути своєрідним ключем до розшифрування наративу на портреті Меланхтона. Художник, використовуючи образ солов'я, який, попри «скромне вбрання», має «прославлену дивну пісню», тим самим вказує на дихотомію слабого тіла Меланхтона і його величі в науці,

¹ Estep H. Renaissance and Reformation / H. Estep. – Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1986. – S. 54.

² Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. Т.2. / под ред. С. Токарева. – М.: Сов. энциклопедия, 1988. – С. 337.

³ Смышляева В. Римский поэтический авиарий / В. Смышляева. – Уфа: РИОБашГУ, 2005. – 126 с.

наділяючи, в такий спосіб, зображення яскраво вираженою гуманістичною риторикою. Гуманістична риторика портрету посилюється, якщо взяти до уваги те, що в добу Відродження образ солов'я доповнюється ще кількома важливими конотаціями, знаковими для розглядуваної гравюри. Французький вчений і гуманіст Гійом де Ла Перр'єр (1499-1565) порівняв прагнення солов'я співати із всепоглинаючим устремлінням до знань¹, а гуманіст Йоахім Камерарій, друг Меланхтона, доповнив характеристики солов'я ще й образом турботливого батька, який займається вихованням дітей².

Отже, створений Дюрером візуальний образ Меланхтона став основою іконографії гуманіста. Цей образ з часом лише доповнювався уточнюючими деталями. Вони вказували на Меланхтона як на вихователя, педагога і вченого, поглиблюючи гуманістичну риторичну портретів.

Те, що значна кількість портретів представляла Меланхтона в якості гуманіста, попри його визначну реформаційну діяльність, дає підстави вважати, що освічена частина суспільства XVI ст. сприймала і мислила Меланхтона все ж більше як гуманіста, а не реформатора. Це пояснює збереження і поглиблення особистих зв'язків Меланхтона із багатьма відомими представниками гуманістичної еліти, які залишалися вірними католицизму та феномен широкої комунікативної діяльності вченого в культурному просторі європейського гуманізму, його ефективної роботи по розширенню кордонів гуманістичної *республіки вчених*. Важливо і те, що іконографічний образ соратника М. Лютера, завдяки масовості тиражування гравюри та її доступності, транслуючись широкій аудиторії, закріплював за Меланхтоном образ гуманіста.

¹ Ненарокова М. Соловей в средневековых bestiариях и латинских сборниках эмблем. [Електронний ресурс] / М. Ненарокова. – Режим доступу: http://H.cr-journal.ru/rus/journals/306.html&j_id=21 – Назва з екрану. – Дата звернення: 02.11.2015.

² Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts / [Hrsg. Arthur Henkel; Albrecht Schöne]. – Stuttgart-Weimar: Metzler Verlag GmbH, 1967-1996. – S. 872.

ВИСНОВКИ

Вирішення поставлених у дисертаційній роботі завдань дає змогу сформулювати узагальнюючі висновки:

- З'ясовано, що вивчення біографії та теоретичного спадку Ф. Меланхтона розпочалось ще у кінці XVI ст. Тоді ж була започаткована і полеміка щодо того, ким він був – гуманістом чи реформатором. Початок систематичних досліджень припадає на кін. XVIII – поч. XIX ст. Істориків зацікавили дипломатичні практики, вміння знаходити компроміс у міжконфесійних та політичних перемовинах. Було визнано ключову роль Меланхтона у створенні і обґрунтуванні нових теологічних доктрин та стверджувався образ Меланхтона як класично освіченої людини свого часу. В сучасних дослідженнях спостерігається відхід від традиційного сприйняття Меланхтона виключно або як теолога, або як гуманіста. Однак на сьогодні не існує однозначної оцінки його екуменічної діяльності, нечітко окреслено коло гуманістичних та релігійних інтересів Меланхтона. Спірними залишилися етапи формування світогляду мислителя, вплив на цей процес найближчого оточення; місце Меланхтона у німецькій Реформації та імперській релігійній політиці; питання про співвідношення гуманістичного та релігійно-теологічного елементу у діяльності. Аналіз джерельної бази, змістовне навантаження й тематичне спрямування інформації в наявних документах переконують, що діяльність Меланхтона не можна обмежити лише однією роллю – гуманіста або реформатора.

- Визначено, що проблемне поле дослідження знаходиться на перетині чотирьох основних предметних полів: нової біографіки, нової історичної науки, інтелектуальної історії та нової культурної історії. Складний синтетичний характер досліджуваного об'єкту обумовив застосування теоретико-методологічних підходів суміжних гуманітарних дисциплін (історії, соціології, антропології, психології, релігієзнавства, історії мистецтва та соціальної

антропології) з акцентацією на методах історичної науки. Коректна інтерпретація практик Меланхтона потребувала застосування також компаративного методу, історико-генетичного, історико-біографічного, просопографії та іконології.

- Із початком викладацької діяльності у Віттенберзькому університеті Меланхтон був поставлений перед проблемою узгодження суперечливого питання про свободу волі. Воно було в центрі дебатів між найбільшими авторитетами Філіпа – Мартіном Лютером та Еразмом Роттердамським. Ця суперечка і особистий вплив харизматичного Лютера на молодого науковця привели до суттєвої трансформації картини світобачення Меланхтона. Так, у промові від 1520 р. Меланхтон підтримав Лютера, говорячи про перевагу гріха над розумом/волею і вважаючи волю людини сервільною. Проте вже через рік у програмному творі «*Loci communes*» лютерівська теза про рабство волі була переосмислена Меланхтоном на новому рівні, із врахуванням традиційної догматики, вимог нової теології та гуманістичних принципів. Цей складний синтез дав можливість Меланхтону обґрунтувати ідею щодо участі людини у процесі поліпшення людської природи і, таким чином, зруйнувати категоричне вчення про приречення. Вирішальну роль Меланхтон залишає все ж за Божою милістю, яка пізнається через мудрість і знання. Вибір людини, хоч і не заперечується, але виявляється обмеженим, умовним і передбачає присутність у людині Божої милості. Однак Меланхтон переконує, що кожна людина може досягти Божої милості, бо пізнається вона через мудрість. А складова мудрості – знання. Цей висновок можна вважати маркером мислителя, який не відмовився від європейської гуманістичної філософії, але, одночасно, гармонійно узгодив вчення Мартіна Лютера і власне еразміанство, теологічно обґрунтував необхідність отримання знань. Звернено увагу, що розвиваючи тезу про свободу волі Меланхтон, апелюючи до вчення Августина, розробляє власне розуміння меж вибору людини. І на основі власної ідеї про *vis cognoscendi* доводить важливість розумових потенцій людини, вибудовує парадигму нової педагогіки, яка, перебуваючи в межах лютеранської доктрини,

органічно поєднувалася із гуманістичною ідеєю про всесилля освіти («Omnipotenz»).

- З'ясовано, що шкільна освіта була одним із пріоритетних напрямів діяльності Меланхтона. На початку XVI ст. німецькі школи перебували у середньовічних межах церковних і міських муніципальних консервативних корпорацій. Вони виявилися нездатними забезпечити кваліфікованими державними і церковними службовцями нове буржуазне суспільство, сприяти розвитку Реформації. Тому з початком Реформації освіта потрапляє у центр уваги віттенберзьких теологів, які, разом із світською владою, розпочали реформування і заснування нових шкіл. Реформування шкільної освіти чи не повністю займало Меланхтона-гуманіста і реформатора у 20-ті рр. XVI ст. Наслідком його діяльності стала розроблена система із трикласним навчанням. Особливістю концепції реформи школи було також існування шкіл різного рівня, які б надавали достатній рівень підготовки учнів для подальшого вступу в університет.

- Виявлено, що у новій школі Меланхтону вдалося втілити принцип *pietas et eruditio*, який забезпечував всебічне виховання й освіту дітей. Розроблені шкільні плани враховували нову педагогіку і передбачали створення особливого лояльного навчального простору, що забезпечував збалансоване релігійне навчання та поступальний розвиток учнів. Втілення та поднання *pietas et eruditio* в системі шкільної освіти, на думку реформатора, є чи не єдиним засобом поліпшення суспільства. Особливо чітко ці думки артикулюються ним під час та після Селянської війни.

- Із початком активної публічної суспільно-політичної і релігійної діяльності Меланхтон посилює релігійний компонент в шкільних програмах. Участь у засіданнях рейхстагів, у перемовинах із релігійними і політичними опонентами, в особистому листуванні з відомими політиками і релігійними діячами призвели мислителя до усвідомлення обмеженості принципу *eruditio*, який, на думку Меланхтона, нерідко вів до «софістики». Тому з кінця 30-х і

особливо у 40-х рр. спостерігається посилення релігійної складової у планах підготовки юнаків, наприклад, Адріана Хелміцького.

- Іншою сферою діяльності Меланхтона була реформа університетів. Проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок, що між гуманістом Меланхтоном і реформатором Мартіном Лютером повинен був розгорітися неприхований конфлікт щодо арістотелізму, який Лютер вважав головним гальмом розвитку «правильної» освіти. Натомість конфлікт не відбувся, оскільки Меланхтон-гуманіст частково поступився Меланхтону-реформатору, який підтримав войовничу антиарістотелівську риторику Лютера. Однак ми не вважаємо, що в ранні реформаційні роки Меланхтон повністю відмовився від гуманізму. Арістотель не був «відлучений» від університету в бажаному Лютером обсязі. Завдяки позиції Меланхтона радикальні ідеї Лютера були реалізовані не у повному форматі, а те, що було здійснено, відкрило у подальшому шлях для Меланхтона у справі вирішення основної проблеми німецького гуманізму – проблеми примирення й узгодження досягнень античної освіченості із християнством. Встановлено, що для гуманіста і реформатора Філіпа Меланхтона справою життя стало нове відкриття та видання Арістотеля, чия методологія залишалась для нього найважливішим інструментом пізнання не тільки філософської, але і богословської істини.

- Обґрунтовано тезу щодо власного розуміння Меланхтоном процесу реформування освіти, яка повинна була розвиватися у межах ліберальної ерудиції включно із природничими науками. Релігійно-гуманістична реорганізація університетів передбачала перехід до нових методів і форм викладання. Переосмислювалась арістотелівська спадщина, запроваджувалися нові підходи до вивчення астрономії/астрології (під яку Меланхтон підводить теологічне підґрунтя), викладання теології та природничих дисциплін. З урахуванням ідей гуманізму і Реформації («liberali eruditione» та «pietas et eruditio») Меланхтон вибудовує логічну систему взаємозв'язків різних дисциплін, де риторика і діалектика не мисляться без арифметики; арифметика закладає основи для філософії, а природничі науки розглядаються як доповнення

до теології. Вважаємо, що подібне поєднання різних наук дає підстави говорити про спробу ще у XVI ст. побудувати міждисциплінарні зв'язки. Підводячи підсумок діяльності Меланхтона як гуманіста і реформатора в освітянській царині зазначимо, що не менше він розкривається у вирішенні практичних завдань, зокрема фінансових проблем і кадрового забезпечення Лейпцизького університету. Добра обізнаність Меланхтона у фінансово-господарських потребах університету і розуміння шляхів наповнення бюджету навчального закладу свідчить, що він не був виключно кабінетним вченим, але і діячем, здатним вирішувати практичні завдання.

З'ясовано, що риси гуманіста і теолога розкриваються і у суспільно-політичних практиках Меланхтона. На основі трактатів Меланхтона визначено, що мислитель керувався біблійними та гуманістичними етико-моральними засадами, які категорично не допускали будь яких військових виступів. У трактаті «*Confutatio articulorum rusticorum*», що постав як відповідь на селянські «12 статей», Філіп Меланхтон доводить неспроможність селянських вимог і незаконність повстання, проте пропонує і засіб запобігання бунтів. Цей засіб – не посилення ролі світської влади, але виховання народу в дусі Євангелія та благочестя (*pietas*), а також надання освіти (*eruditio*) нижчим верствам населення. Реформатор закликає владу засновувати школи нового типу, де б гармонійно поєднувались виховання в дусі нової релігії і викладання необхідних світських дисциплін. Саме це, на його думку, стане запорукою стабільності, порядку та добробуту у країні. Категорично заперечує Меланхтон і право князів на виступ проти імператора. Лейтмотив його закликів, як до селян так і до князів, – уникати конфронтації, вирішувати проблеми не мечем, а в мирних переговорах, базуючись на біблійних принципах і турботі про суспільне благо. У цьому, власне, ми вбачаємо християнський гуманізм Філіпа Меланхтона, який категорично не сприймав войовничо-жорстку риторику Лютера. Разом із тим ми відкидаємо усталену в історіографії думку про Меланхтона як діяча, що за будь-яких обставин прагнув компромісу. Документи Регенсбурзького диспуту засвідчують: реформатор чітко

усвідомлював межі допустимих компромісів і виявляв твердість, якщо це суперечило таким принципам як *pietas* та *veritas*.

- Дипломатична діяльність Меланхтона також була позначена як його релігійними, так і гуманістичним уявленнями. Хоч у процесі тривалих перемовин із Францією, Англією та Константинополем Меланхтону і не вдалося досягти бажаного результату – створити коаліцію західноєвропейських держав, або ж православно-лютеранський союз, однак ми не вважаємо їх цілком невдалими. По-перше, диспути, перемовини та створені Меланхтоном екуменічні документи стали одним із важливих етапів до будівництва об'єднаної Європи; по-друге, завдяки різним формам спілкування західне християнство ближче познайомилося із грецькою православною церквою і специфікою її функціонування в межах ісламської держави. Західні реформатори отримали важливий аргумент на користь можливості існування окремої церкви без визнання нею верховенства Римського понтифіка. Дипломатично-екуменічна діяльність Меланхтона поклала початок діалогу між країнами із різними релігійними системами, окреслила те коло питань і проблем, розв'язання яких потребуватиме зусиль ще не одного покоління теологів.

- Виявлено, що частиною комунікативної стратегії та складовою дипломатичних практик є листування Меланхтона із гуманістами, релігійними діячами та політиками як в межах імперії, так і за її кордонами. Є усі підстави стверджувати, що адаптовані під потреби часу античні традиції написання рекомендаційних листів стали ефективним засобом із розширення і зміцнення *respublica literaria*. Активне спілкування Меланхтона, його наукова взаємодія з діячами, які сповідували нерідко інші релігійні переконання, об'єднували вчених різних країн і, долаючи культурну та наукову ізолюваність, сприяли інституціоналізації наукової діяльності в Європі. Одночасно практики Меланхтона несли в основі своєї стратегії гуманістично-релігійні ідеї, що втілювалися у принципах *pietas*, *eruditio* та *veritas*.

- Аналіз візуальних джерел дозволяє стверджувати, що сучасники, особливо елітарна частина суспільства, сприймали Меланхтона як представника гуманізму. Встановлено, що дюрерівська гравюра із найбільш раннім портретом Меланхтона, що стала основою іконографії гуманіста, не несе жодних вказівок на реформаційно-теологічний образ Меланхтона. Відсутність візуальної реформаційної риторики у портреті та супровідний наратив дають підстави вважати, що художник, аналізуючи діяльність Меланхтона, бачив в ньому, в першу чергу, гуманіста. Аналіз більш пізніших гравюрних портретів переконує, що митці успадкували гуманістичну риторику дюрерівського портрету, як це видно на гравюрі Роберта Боїссарда кінця XVI ст. Те, що значна кількість портретів представляла Меланхтона в якості гуманіста, дає підстави вважати, що освічена частина суспільства XVI ст. сприймала Меланхтона все ж більше як гуманіста, а не реформатора.

Філіп Меланхтон залишив яскравий слід в історії Реформації і Північного гуманізму. *Сприймавши лютеранство і перебуваючи в таборі реформаторів йому вдалося залишатися гуманістом.* У своїх практиках Меланхтон намагався синтезувати релігію, античну мудрість і новітні дослідження. Таке поєднання, на думку Меланхтона, було важливим засобом реформування освіти і церкви. Одночасно гуманістом і реформатором Меланхтон поставав і у суспільно-політичній та дипломатичній діяльності. Корекція очевидних помилок античних авторів є для нього таким же важливим завданням, як і відродження чистоти першоапостольської Церкви і античної мудрості. Саме у цьому унікальність особистості Філіпа Меланхтона, «тихого» реформатора та вчителя Німеччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Леонардо да Винчи. Книга о живописи мастера Леонардо да Винчи живописца и скульптора флорентийского / Леонардо да Винчи; перевод с итал. А. Губер и В. Шилейко; [ред. А. Габричевский; вступ. ст. В. Лазарев]. – М.: Географгиз, 1934. – 384 с.
2. Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520 – 1526 гг. / М. Лютер; перевод с нем. Ю. Голубкина. – Харьков: ОКО, 1994. – 340 с.
3. Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы / М. Лютер // Время молчания прошло. Избранные произведения 1520 – 1526 гг. / [Перевод с нем. Ю. Голубкина]. – Харьков, 1994. – С. 161.
4. Меланхтон Ф. Наставление визитаторов, предназначенное для пасторов в землях герцога Генриха Саксонского / Ф. Меланхтон // Европейская педагогика от античности до нового времени: исследования и материалы. Материалы и исследования. Ч. 3. / [Перевод с нем. Ю. Голубкина]. – М.: Институт теоретической педагогики и международных исследований в образовании РАО, 1994. – С. 58-64.
5. Меланхтон Ф. О порядке обучения (1531) / Ф. Меланхтон // Идеи эстетического воспитания. – М.: Искусство, 1973. – Т. I. – С. 360-362.
6. Меланхтон Ф. Речь во славу новой школы (1531) / Ф. Меланхтон // Идеи эстетического воспитания. Т. I. – М.: Искусство, 1973. – С. 359-360.
7. Основные и справедливые тезисы всего крестьянства и всех подвассалов духовных и светских властей, от которых они терпят тягости // Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. – М., 1932. – С. 111- 117.

8. Роттердамский Э. Философские произведения / Э. Роттердамский. – М.: Наука, 1987. – 702 с.
9. Роттердамский Э. О том, как подобает обучать детей добродетели и наукам / Э. Роттердамский // Идеи эстетического воспитания. – Т.1. – М.: Искусство, 1973. – С. 354-357.
10. Спор Эразма Роттердамского и Мартина Лютера о свободе воли [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apocalyptism.ru/Erasm-Luter.htm> Дата звернения: 22.12.2016.
11. Таулер И. Царство Божие внутри нас. Проповеди Иоханна Таулера / И. Таулер / [Перевод, вступ. ст. И. М. Прохоровой]. – СПб.: РХГИ, 2000. – 288 с.
12. Тертуллиан. Избранные сочинения / Тертуллиан. – М.: Прогресс, 1994. – 515 с.
13. Якопо Пассаванти. Зерцало истинного покаяния / Перевод с итал. В. Полева // Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. – Ч. II. – Саратов: Изд-во Сарат. университета, 1988. – С. 175-184.
14. Agricola R. De inventione dialectica libri tres. Auf der Grundlage der Edition von Alardus von Amsterdam (1539) / R. Agricola. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 418 s.
15. Agricola R. De inventione dialectica libri tres. Auf der Grundlage der Edition von Alardus von Amsterdam (1539) / [Kritisch hrsg., übers, und kommentiert von Lothar Mundt]. – Hildesheim-New York: Olms, 1976. – 405 p.
16. Articuli de quibus egerunt per visitatores in Regione Saxoniae // Corpus Reformatorum. T. XXVI / [Ed. H.E. Bindseil]. – Brunsvigiae: C. A. Schwetschke, 1858. – Col. 7-28.
17. Camerarius J. Das Leben Philipp Melanchthons / J. Camerarius. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – 303 s.
18. Confessio fidei exhibita Invictissimo Imperatori Carolo V. Caesari Augucto in Comitiis Augustae Anno MDXXX. – Tübingen: J. C. B. Mohr, 1965. – 50 p.

19. Corpus Reformatum / [Hrsg. C.G. Bretschneider]. – Halis Saxorum: C.A. Schwetschke, 1834. – Vol. I. – 1119 s.
20. Corpus Reformatum / [Hrsg. C.G. Bretschneider]. – Halis Saxorum: C.A. Schwetschke, 1841. – Vol. VIII. – 946 s.
21. Corpus Reformatum / [Hrsg. C.G. Bretschneider]. – Halis Saxorum: C.A. Schwetschke, 1843. – Vol. XI. – 1043 s.
22. Corpus Reformatum / [Hrsg. C. G. Bretschneider]. – Halis Saxorum: C. A. Schwetschke, 1856. – Vol. XXIV. – 966 s.
23. Corpus Reformatum / [Hrsg. C. G. Bretschneider]. – Halis Saxorum: C. A. Schwetschke, 1860. – Vol. XXVIII. – 378 s.
24. Correspondance de Martin Bucer. – Bd. I. – Leiden: BRILL, 1979. – 340 p.
25. Declamatio Erasmi Rotterodami in laudem artis medicae // Beverwijck Jan van. Epistolicae quaestiones, cum doctorum responsis. – Rotterdam, 1644. – S. 83-106.
26. Die Augsbürgische Konfession. – Erlangen: Martin Luther Verlag, 1988. – 150 s.
27. Die Statuten der Universität Helmstedt / [Bearb. von P. Baumgart und E. Pitz]. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1963. – S. 106-116.
28. Eck an Jacobus Hoogstraeten. Epistola notabilissimi viri et Magistri, magistri Ioannis Eckii missa ex Lipsia ad famosum et reverendum Patrem, fratrem Iacobum Hoogstratensem magistrum in theologia nostrum etc., quam ille tanquam preciosum thesaurum cordialissimis amicis cum magna gloria ostendit, quam etiam multi Iacobitae excopiaverunt. – Leipzig, 1519. [Online] Available from: <http://ivv7srv15.uni-muenster.de/mnkg/pfnuer/Eckbriefe/N091.html> [Accessed: 02.11.2015].
29. Eyn schrift Philippi Melanchthon widder die artikel der Bawrschafft / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatum. Vol. XX. – Halle: C. A. Schwetschke, 1854. – P. 641-662.
30. Erasmus von Rotterdam. Opus de conscribendis epistolis / E. von Rotterdam // Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam: Elsevier, 1971. – S. 153-579.

31. Erasmus von Rotterdam. *De libero arbitrio Diatribe sive collatio* (1524) / E. von Rotterdam // *Ausgewählte Schriften*. Bd. IV . – Darmstadt: Werner Welzig, 1969. – P. 1-195.
32. Erasmus von Rotterdam: *Dialogus cui titulus Ciceronianus sive De optimo dicendi genere* (Der Ciceronianer oder Der beste Stil. Ein Dialog) / E. von Rotterdam // *Ausgew. Schriften*. Bd. VII. [Hrsg. v. W. Welzig]. – Darmstadt: Wiss. Buchges, 1972. – 633 s.
33. Friedensburg W. *Urkundenbuch der Universität Wittenberg* / W. Friedensburg. – Magdeburg: Selbstverlag der Historischen Kommission, 1926. – 669 s.
34. Gehres S. *Bretten's kleine Chronik, welche zugleich umständliche Nachrichten von Melanchthon und seiner Familie enthält* / S. Gehres. – Erlingen, HH. Locher, 1805. – 311 s.
35. *Germaniae exegeseos volumina duodecim a Francisco Irenico Ettelingiacensi exarata [...]*. – Hagenau: Th. Anshelm, 1518. – S.P.
36. Herzberger *Schulordnung von Philipp Melanchthon und Dr. Martin Luther eigenhaendig gestellet. Freitag nach Valentin des Jahres 1538. Schulordnung für die Stadt Herzberg* // Hartfelder K. *Melanchthoniana Paedagogica*. – Leipzig: B.G. Teubner, 1892. – S. 10-14.
37. *Lettres de Marguerite d'Angoulême, soeur de François Ier, reine de Navarre* / Publ. par F. Génin. – Paris: L'Imprimerie de Crapelet, 1841. – 485 p.
38. Luther M. *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christliches Standes Besserung* / M. Luther // *Luthers Werke*. – Bd. I. – Berlin: Walter de Gruyter, 1966. – 362-425 s.
39. Luther M. *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung* / M. Luther // *Luthers Werke*. – Bd. I. – Berlin: Walter de Gruyter, 1966. – S. 362-425
40. Luther M. *De servo arbitrio Martini Lutheri ad D. Erasmum Roterodamum* / M. Luther. – Strasbourg: Wolfgang Köpfel, 1525. – 376 s.
41. Luther M. *Der kleine Katechismus D. Martin Luthers* / M. Luther. – Erlangen: Martin Luther Verl., 1995. – 31 s.

42. Luther M. Disputatio contra scholasticam theologiam / M. Luther // D. Martin Luthers Werke. – Weimar: Bühlau, 1883. – S. 221-228.
43. Luther M. Dr. Padagogische Schriften. Bd. I. / M. Luther. – Wien und Leipzig: Huber, 1884. – 587 s.
44. Luther M. Grosser [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ub.uni-bielefeld.de/netacgi/nph-brs?s1=Katechismus&s2=Luther&Sect4=AND&l=20&Sect5=COIB&d=COIB&p=1&u=/netahtml/ - h0http://www.ub.uni-bielefeld.de/netacgi/nph-brs?s1=Katechismus&s2=Luther&Sect4=AND&l=20&Sect5=COIB&d=COIB&p=1&u=/netahtml/ - h2>
45. Luther M. Katechismus 1529 / M. Luther. – Guetersloh: Mohn, 1961. – 156 s.
46. Luther M. Stadte deutsches Lands, dab sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen / M. Luther // Hutten. Muntzer. Luther. Werke in zwei Banden. – Bd. II. – Berlin und Weimar: Aufbau Verl., 1970. – S. 152-182.
47. Luthers Werke. [Hrsg. O. Clemen]. – Berlin: Akademische Druck- und Verlagsanst, 1966. – Bd. 1. – 413 s.
48. Martin Luthers Werke. – Weimar: Bühlau, 1885. – Bd. 3. – 652 s.
49. Martin Luthers Werke. – Weimar: Bühlau, 1914. – Bd. 31. – 771 s.
50. Melanchthon Ph. Epistel. An den Landgrauen yu Gessen / Ph. Melanchthon. – Wittenberg: Hrsg. Just Jahas, 1540. – 22 s.
51. Melanchthon an Justus Jonas in Nordhausen // MBW 580.5.
52. Melanchthon deutsch / [Hrsg. Michael Beyer, Stefan Rhein, Günther Wartenberg]. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – Bd. I. – 360 s.
53. Melanchthon deutsch. / [Hrsg. Günter Frank, Martin Schneider]. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – Bd. III. – 320 s.
54. Melanchthon Ph. Alle Handlungen die Religion belangend so sich zu Worms und Regensburg aufs gehaltenen Reichstag des M.D.XL Jahrs zu getragen Nemlich / Ph. Melanchthon. – Wittenberg: Hrsg. Joseph Klug, 1542. – S.f.

55. Melanchthon Ph. Antwort... uff die Schrifft etlicher verordneten aus dem andern stand der Clerisy zu Collen... / Ph. Melanchthon. – Bonn: Hrsg. Laurentium von der Mülen, 1543. – 94 s.
56. Melanchthon Ph. Baccalaureatsthesen / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Bd. II. – Leipzig: Evangelische Verl., 1997. – S. 9-11.
57. Melanchthon Ph. Brief an Johannes Baptista Egnatius 1543 August 1543 / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. Bd. III. – Leipzig: Evangelische Verl., 2010. – S. 249-251.
58. Melanchthon Ph. Commentarius de anima / Ph. Melanchthon. – Vitebergae: Ex officina typografica Iohannis Lufft, 1542. – 155 p.
59. Melanchthon Ph. Confutatio articulorum rusticanorum / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum. Vol. XX. – Halis Saxorum: C. A. Schwetschke, 1854. – P. 641-662.
60. Melanchthon Ph. De artibus liberalibus / Ph. Melanchthon. – Hagenau: Ex Charisio Thomae Anshelmi, 1518. – 24 s.
61. Melanchthon Ph. De astronomia et geographia / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum. Vol. XI. – Halle: C. A. Schetschke, 1843. – P. 294-295.
62. Melanchthon Ph. De Discrimine Evangelii et Philosophiae / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum. Vol. XII. – Halle: C. A. Schwetschke, 1844. – P. 690-691.
63. Melanchthon Ph. Der älteste bis jetzt bekannte Lehrplan für eine deutsche Schule (die Schule der Stadt Eisleben) im Jahre 1525 / [Aufgefunden und nach dem Originaldrucke nebst einigen Bemerkungen herausgegeben von Friedrich Lorenz Hoffmann]. – Hamburg: Perthes-Besser und Mauke, 1865. – 32 s.
64. Melanchthon Ph. Dispositiones rhetoricae, 1553 / Ph. Melanchthon // Philologische Schriften Philipp Melancthons. Supplementa Melanchthoniana. 2. Teil. 1. – Leipzig: Minerva-Verl., 1911. – S. 1-172.
65. Melanchthon Ph. Ein Schrifft Phiippi Melanthonis an ein erbare Stadt von anrichtung der latinischen Schuel / Ph. Melanchthon. – Wittenberg: Gedrügt durch Veit Grentzer, 1545. – 20 s.
66. Melanchthon Ph. Eine Schrifft gegen die Artikel der Bauern / Ph. Melanchthon

- // Philip Melanchthon der Lehrer Deutschlands. – München: Deutscher Taschenbuch Verl., 1997. – 283 s.
67. Melanchthon Ph. Elementorum Rhetorices Libri Duo / Ph. Melanchthon. – Witembergae: Rhav, 1559. – 192 p.
68. Melanchthon Ph. Etliche Sprüch Götlicher Schrift, die uns vermahnen zu fürderung des heyiligen Evangelij und disen Gotes dienst alle menschen vor allen dingen schuldig sind / Ph. Melanchthon. – S. L. – 1539. – S. f. – 12 Bl.
69. Melanchthon Ph. Examenis theologici d. Philippi Mel. una cum explicationibus exceptis in schola Bremens / Ph. Melanchthon. – Neustadt: Hrsg. Maltthaeum Harnisch, 1589. – 708 s.
70. Melanchthon Ph. In laudem novae scholae, 1526 / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch. – Leipzig: Evangelische Verl., 1977. – S. 96-105.
71. Melanchthon Ph. Initia Doctrinae Physicae / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum. Vol. XIII. – Halis Saxorum: C.A. Schwetschke, 1843. – P. 179-412.
72. Melanchthon Ph. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben (1525) / Ph. Melanchthon // Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum / K. Hartfelder. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 1-6.
73. Melanchthon Ph. Liber de anima / Ph. Melanchthon. – Vitebergae: Johannes Crato, 1552. – 350 p.
74. Melanchthon Ph. Loci communes 1521. Lateinisch und deutsch / Ph. Melanchthon. – Gütersloh: G. Mohn, 1993. – 394 s.
75. Melanchthon Ph. Loci communes rerum theologicamm seu hypotypeses theologiae / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum. Vol. XXI. – Halle: C.A. Schwetschke, 1834-1860. – S. 81-227.
76. Melanchthon Ph. Locorum communium Collectanea / [Ed. Manlius, Johannes Jacobus]. – Francofurtum a. M., 1568. – 498 s.
77. Melanchthon Ph. Oratio de sophistica / Ph. Melanchthon. – Wittenberg: Josef Klug, 1541 // Corpus Reformatorum / [Hrsg. C.G. Bretschneider]. – Halis Saxorum: C.A. Schwetschke, 1843. – Vol. XI. – P. 544-550.

78. Melanchthon Ph. Oratio über der Leich des Ehrwirdigen Hern D. Martini Luthers gethan durch Ph. Melanthon / Ph. Melanchthon // Vom Christlichen abschied aus diesem todlichen Lebendes Ehrwirdigen Herr D. Martini Lutheri durch D. Justus Jonas und ander die dabey gewesen kurzzusamen gezogen. – Sampt der Predigt Oration die D. Pommer und Phil. Melanthon über der Leich gethan haben. – Wittenberg: Just Jahas, – 1546. – S.f.
79. Melanchthon Ph. Praefatio in Geometriam / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum. Vol. III. – P. 107-114.
80. Melanchthon Ph. Praefatio in libros de iudieiis navitatum Iohannis Schoneri / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum / [Hrsg. C.G. Bretschneider]. – Halis Saxorum: C.A. Schwetschke, 1838. – Vol. V. – P. 817-824.
81. Melanchthon Ph. Praefatio in librum: Georgii Purbachii Theoricae Novae Planetarum / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum. – Halis Saxorum: C.A. Schwetschke, Vol. II. – P. 814-821.
82. Melanchthon Ph. Privilegia Academiae Lipsiensis. (1540) / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum/ [Hrsg. C.G. Bretschneider]. – Halis Saxorum: C.A. Schwetschke, 1854. – Vol. XX. – S. 637-640.
83. Melanchthon Ph. Ratio scholae, Norembergae nuper institutae / Ph. Melanchthon // Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 8-10.
84. Melanchthon Ph. Ratio studiorum / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum. Vol. X. – P. 99-100.
85. Melanchthon Ph. Rede Philipp Melanchthons zum Lob der neuen Schule, gehalten in Nürnberg vor den gebildeten Bürgern und dem versammelten Rat (23. Mai 1526) / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch. – Leipzig: Evangelische Verl., 1977. – S. 92-101.
86. Melanchthon Ph. Rede über die politische Ordnung, die Verantwortung und die Pflicht derjenigen, die zu Beratungen über öffentliche angelegenheiten herangezogen werden / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Bd. I. – Leipzig: Evangelische Verl., 1997. – S. 313-320.

87. Melanchthon Ph. Rede vor der akademischen Jugend Wittenbergs „Über die Neugestaltung des Universitätsstudiums“ (Wittenberger Antrittsvorlesung) / Ph. Melanchthon // Der Deutsche Renaissance–humanismus. – Leipzig: Hrsg. Philipp Reclam, 1981. – S. 499-514.
88. Melanchthon Ph. Schulordnung für die Stadt Herzberg (15. Februar 1538) / Ph. Melanchthon // Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum / K. Hartfelder. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – S. 10-14.
89. Melanchthon Ph. Unterricht der Visitatoren. Von Schulen / Ph. Melanchthon // Spätmittelalter Humanismus, Reformation, Texte und Zeugnisse. – München: Oscar Beck, 1978. – S. 262-269.
90. Melanchthon Ph. Verlegung etlicher unchristlicher Urteil, welche die Widerteuffer fürgeben / Ph. Melanchthon // Melanchthon Werke. – Gutersloh: C. Bertelsmann, 1951. – S. 301-302.
91. Melanchthon Ph. Von der Kirchen und alten Kirchenlern / Ph. Melanchthon. – Wittenberg: Gedruckt durch Joseph Klug, 1540. – S. f. – 87 Bl.
92. Melanchthon Ph. Wittenberger Antrittsrede (De corrigendis adolescentiae studiis) / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch / [Hrsg. Michael Beyer, Stefan Rhein, Günther Wartenberg]. – Leipzig: Evangelische Verl., 1977. – S. 62?.
93. Melanchthon Ph. Wittenberger Antrittsrede. De corrigendis adolescentiae studiis 1518 / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. B. 1. / [Hrsg. Michael Beyer, Stefan Rhein, Günther Wartenberg]. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – S. 45-67.
94. Melanchthon Ph. De gradibus dicentium (1525) / Ph. Melanchthon // Corpus Reformatorum. – Vol. XI. – Halle: C.A. Schwetschke, 1843. – P. 98-101.
95. Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts. Begleitband zur Ausstellung / [Hrsg. von Jürgen Leonhardt]. – Rostock: Universität Rostock, 1997. – 454 p.
96. Melanchthon Ph. An Camerarius / Ph. Melanchthon // Ph. Melanchthon im Jahre der augsburgischen confession 1530. – Halle: Buchhandlung des

Waisenhauses, 1830. – S. 4-5.

97. Melanchthon Ph. An den Geheimschreiber des Kardinals Campegius / Ph. Melanchthon // Ph. Melanchthon im Jahre der augsburgischen confession 1530. – Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1830. – S. 53-57.

98. Melanchthon Ph. An Georg Melanchthon / Ph. Melanchthon // Ph. Melanchthon im Jahre der augsburgischen confession 1530. – Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1830. – S. 22-23.

99. Melanchthon Ph. An Luther / Ph. Melanchthon // Ph. Melanchthon im Jahre der augsburgischen confession 1530. – Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1830. – S. 26-27.

100. Melanchthon Ph. An Luther / Ph. Melanchthon // Ph. Melanchthon im Jahre der augsburgischen confession 1530. – Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1830. – S. 5-9.

101. Melanchthon Ph. An Luther / Ph. Melanchthon // Ph. Melanchthon im Jahre der augsburgischen confession 1530. – Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1830. – S. 9-10.

102. Melanchthon Ph. Rede bei der Bestattung des ehrwürdigen Mannes D. Martin Luther / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch / [Hrsg. Michael Beyer, Stefan Rhein, Günther Wartenberg]. – Leipzig: Evangelische Verl., 1997. – S. 156-167.

103. Melanchthon Ph. Rede über das Gebet. De precatone, 1552: übersetzt von G. Weng / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch / [Hrsg. Michael Beyer, Stefan Rhein, Günther Wartenberg]. – Leipzig: Evangelische Verl., 1997. – S. 102-115.

104. Melanchthon Ph. Rede über die Philosophie / Ph. Melanchthon // Melanchthon deutsch. Schule und Universität, Philosophie, Geschichte und Politik. Bd. I. / [Hrsg. Michael Beyer, Stefan Rhein, Günther Wartenberg]. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – S. 131-141.

105. Melanchthonia oder Sammlung einiger Nachrichten zur Erleuterung der Geschichte Philipp Melanchthons nebst verschiedenen noch ungedruckten Briefen desselben. – Altdorf: Hrsg. von Georg Theodor Strobel, 1771. – 152 s.

106. Melanchthonis scriptas annis XXXVIII ad Joachim Camerarius. – Leipzig: Ernst Vögelin, 1569. – 821 s.
107. Melanchthons Briefwechsel. Bd. 1. Regesten 1-1109 (1514-1530) / [Bearbeitet von Heinz Scheible]. – Stuttgart: Bad Cannstatt, 1977. – 456 s.
108. Melanchthons declamatiuncula in D. Pauli doctrinam vom 25. Jan. 1520. – Basileae: Apud Andream Cartandrum, 1520. – 34 s.
109. Melanchthons katechismus von 1549 // Reu J. Quellen zur Geschichte des Kirchlichen Unterrichts. B. II. / J. Reu. – Hildesheim-New York: Georg Olms Verlag, 1976. – S. 678-681.
110. Melanchthons Werke. Studienausgabe. Bd. I. / [Hrsg. von Robert Stupperich]. – Gütersloch: C. Bertelsmann Verl., 1955. – 448 s.
111. Melanchthons Werke. Studienausgabe. Bd. IV. / [Hrsg. von Robert Stupperich]. – Gütersloch: C. Bertelsmann Verl., 1980. – 464 s.
112. Melanchthons Werke. Studienausgabe. Bd. VII, I. / [Hrsg. von Robert Stupperich]. – Gütersloch: C. Bertelsmann Verl., 1971. – 280 s.
113. Melanchthons Werke. Studienausgabe. Bd. VII, II. / [Hrsg. von Robert Stupperich]. – Gütersloch: C. Bertelsmann Verl., 1975. – 354 s.
114. Melanchton Ph. Die haubtartickel und furnemesten Punct der gatzten hayligen schrift... durch Magister Philipp Melanchthon Latenisch gemacht und folgent verteut / Ph. Melanchthon. – S.L., 1521. – 228 s.
115. Melanchton Ph. Rede vor der akademischen Jugend Wittenbergs «Über die Neugestaltung des Universitätsstudiums» (Wittenberger Antrittsvorlesung) / Ph. Melanchthon // Der Deutsche Renaissance–humanismus / Winfried Trillitzsch. – Leipzig: Röderberg-Verl., 1981. – S. 499-514.
116. Melanchton Ph. Unterricht Philip Melanchton. Wieder die lere der Wiederteuffer aus dem Latin verdeudschet durch Just Jahas / Ph. Melanchthon. – Wittenberg: Hrsg. Just Jahas, 1528. – 40 s.
117. Melanchton Ph. Warhaffer bericht und Urteil von dem übergehen buch un gehalten gesprech yu Regesburg / Ph. Melanchthon. – Augsburg, S.L.a. – 16 s.

118. Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe / H. Scheible, C. Mundhenk. – Stuttgart: Frommann-Holzboog, 1977-2010. – Bd. 1-12.
119. Oecolampadio I. Epistola de Lipsica disputatione / Ioanni Oecolampadio // Corpus Reformatorum. Vol. I / [Hrsg. C.G. Bretschneider]. – Halis Saxorum: C.A. Schwetschke, 1834. – P. 88.
120. Philippi Melanchthonis epistolae, iudicia, consilia, testimonia aliorumque ad eum epistolae, quae in Corpore reformatorum desiderantur / [Hrsg. Heinrich Ernst Bindseil]. – Halis Saxonum: Typis sumtibusque Gustavi Schwetschke, 1874. – 614 p.
121. Philippvs Melanchthon. Declamationes / [Ausgewählt und herausgegeben von Karl Hartfelder]. – Berlin: Speyer und Peters, 1891. – 68 s.
122. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen. Bd. V. – Berlin: Akademie Verl., 1998. – 959 s.
123. Quellen zur Geschichte Karls V / [Hrsg. von Alfred Kohler]. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990. – 502 p.
124. Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons, die im Corpus reformatorum vermisst werden. Im 5 Bd. – Frankfurt am Main: Minerva-Verl., 1968.
125. Urkundenbuch der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Magdeburg: Hist. Komm., 1926. – 669 s.
126. Vesalius A. De humani corporis fabrica libri septem / Andreas Vesalius. – Basiliae: Ex officina I. Oporini, 1543. – 659 p.
127. Vives J. L. De conscribendis epistolis (1534) / [Ed. by Charles Fantazzi]. – New York: E.J. Brill, 1989. – 144 p.
128. Wimpfeling, Briefwechsel (wie Anm. 11), 2, 469 Nr. 165 Anm. 1 // Ficker J. Handschriftenproben des 16. Jahrhunderts nach Straßburger Originalen. – Bd. I / Johannes Ficker, Otto Winckelmann. – Strassburg: Trubner, 1906. – Tafel 8.
129. Wimpfelings Brief vom 13. August 1499. Knod G. Wimpfeling und die Universität Heidelberg // Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. – 1886. – Bd. 40 / NF 1. – S. 317-356.

Література

130. Аверинцев С. Две тысячи лет с Вергилием / С. Аверинцев // Аверинцев С. Поэты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 19-42.
131. Алпатов М. Художественные проблемы итальянского Возрождения / М. Алпатов. – М.: Искусство, 1976. – 288 с.
132. Альбрехт М. фон. История римской литературы: в 3 т. Т. 2. / М. фон Альбрехт: [Перевод с нем. А. И. Любжина] – М.: Изд-во Ю. А. Шичалина, 2004. – С. 735-780.
133. Артамонова М. Культурно-образовательная среда школы, как пространство социализации несовершеннолетних [Электронный ресурс] // Теория и практика общественного развития. – 2014. – №12. – Режим доступа: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2014/12/pedagogika/artamonova.pdf. – Дата звернення 11.11. 2016.
134. Баев С. Бальтазар Губмайер и реформационное движение в Вальдсгуте в 1523–1524 гг. / С. Баев // Вестник Харьковского ун-та. – 1986. – № 296. – С. 123-128.
135. Баткин Л. Итальянский гуманистический диалог XV века / Л. Баткин // Из истории культуры средних веков и Возрождения / Отв. ред. В. Карпушин. – М.: Наука, 1976. – С. 175-221.
136. Баткин Л. Итальянское Возрождение: Проблемы и люди / Л. Баткин. – М.: РГГУ, 1995. – 448 с.
137. Баумгартнер Э. Великая крестьянская война (1525) / Э. Баумгартнер. – М.: Полиграфкнига, 1925. – 259 с.
138. Бебель А. Крестьянские войны в Германии / А. Бебель. – М.: Риккер, 1906. – 480 с.
139. Бейнтон Р. На сем стою... / Р. Бейнтон. – Заокский: Источник жизни, 1996. – 394 с.
140. Белов Г. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии / Г. Белов. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1912. – 224 с.

141. Бельтинг Х. Образ и культ. История образа до эпохи искусства / Х. Бельтинг. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 540 с.
142. Берк П. Антропология итальянского Возрождения / П. Берк // Одиссей. Человек в истории. – М., 1993 – 1994. – С. 272-283.
143. Бецольд Ф. История реформации в Германии: в 2 т. Т. 1 / Ф. Бецольд. – СПб.: Л. Пантелеев, 1900. – 534 с.
144. Ботвинник М. Лаврентий Зизаний / М. Ботвинник. – Минск: Наука и Техника, 1973. – 200 с.
145. Брагина Л. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: Идеалы и практика культуры / Л. Брагина. – М.: МГУ, 2001. – 268 с.
146. Брагина Л. Итальянский гуманизм: Этические учения XIV-XV вв. / Л. Брагина. – М.: Высшая школа, 1977. – 253 с.
147. Брагина Л. Эразм и итальянские гуманисты / Л. Брагина // Эразм Роттердамский и его время. – М.: Наука, 1989. – С. 47-58.
148. Брагина М. Образ гражданина в гуманистической литературе Флоренции XV в. / Л. Брагина // Человек в культуре Возрождения. – М.: Наука, 2001. – С. 87-100.
149. Брагина М. Социально-этические взгляды итальянских гуманистов (вторая половина XV в.) / Л. Брагина. – М.: МГУ, 1983. – 303 с.
150. Бэрд Ч. Реформация XVI века в ее отношении к новому мышлению и знанию / Ч. Бэрд. – СПб.: Качаловский, 1897. – 362 с.
151. Вайнштейн О. Романтическая историография в Германии (1800 – 1848) / О. Вайнштейн // Историк-марксист. – 1940. – № 4–5 (080-081). – С. 64-65.
152. Васильева М. К истории раннего европейского анабаптизма: Хуттеровское братство / М. Васильева // Германская история эпохи Реформации: исследования и документы. – Вологда: Русь, 1993. – 152 с.
153. Ващук Л. Ренесансний правитель: образ Франциска I Валуа за його ордонансами та свідченнями сучасників: Дис... канд. істор. Наук: 07.00.02 / Л. Ващук. – Київ, 2016. – 213 с.

154. Володарский В. Эрфуртские гуманисты и Реформация / В. Володарский // Культура эпохи Возрождения и Реформация. – М.: Наука, 1981. – С. 151-162.
155. Володарский В. Реформация в Западной и Северной Европе. Т. 3. От Средневековья к Новому времени (конец XV – первая половина XVII в.) / В. Володарский // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. / [Под ред. З. Удальцовой] – М.: Наука, 1993. – С. 275-306.
156. Всеобщая история с IV столетия до нашего времени / [Под ред. Э. Лависса]: в 8 т. Т. 4 – М.: В. Рихтер, 1898. – 933 с.
157. Всеобщая история: дискуссии, новые подходы: в 2 вып. – М.: Наука, 1989.
158. Гаврюшенко А. Гуманистические воззрения Ф. Меланхтона в 1518-1520 гг. / А. Гаврюшенко // Вестн. Харьк. ун-та. – 1986. – № 296. – С. 117-122.
159. Гаврюшенко А. Общественно–политические взгляды Филиппа Меланхтона в 1520-1521 гг. / А. Гаврюшенко // Вестн. Харьк. ун-та. – 1985. – № 286. – С. 115-119.
160. Гаврюшенко А. Филипп Меланхтон в марксистской историографии СССР и ГДР 50-70-х годов / А. Гаврюшенко // Вестн. Харьк. ун-та. – 1983. – № 238. – С. 121-126.
161. Гаврюшенко А. Филипп Меланхтон: гуманист и реформатор (1517 – 1524 гг.): Дис... канд. истор. наук: 07.00.03. / А. Гаврюшенко. – Харьков, 1988. – 156 с.
162. Гобри И. Лютер / И. Гобри. – М.: Молодая Гвардия, 2000. – 568 с.
163. Голубкин Ю. «Учить, радовать и приводить в движение сердце». Застольные речи Мартина Лютера / Ю. Голубкин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 101-110.
164. Голубкин Ю. Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен / Ю. Голубкин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. Історія. – Вип. 42. – С. 272-280.

165. Голубкин Ю. Возвращение Мартина Лютера из Вартбурга в Виттенберг / Ю. Голубкин // Историк и его дело. Межвузовский сборник научных трудов. – 2010. – Вып. 8. – С. 77-85.
166. Голубкин Ю. Дискуссия о «раннем» Лютере и его «озарении в башне» / Ю. Голубкин // Харківський історіографічний збірник. – 2008. – Вип. 9. – С. 144-153.
167. Голубкин Ю. Мартин Лютер и его сочинение «К советникам всех городов земли немецкой...» / Ю. Голубкин // Школа и педагогическая мысль средних веков. Возрождения и начала нового времени / [Под ред. К. Салимовой, В. Безрогова]. – М., 1991. – С. 190-221.
168. Голубкин Ю. Мартин Лютер и реформирование мессы / Ю. Голубкин // Вісник Харківського університету. – 2001. – № 526: Історія. — Вип. 33. — С. 52-60.
169. Голубкин Ю. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520-1526 гг. / Ю. Голубкин. – Харьков: ОКО, 1994. – 350 с.
170. Голубкин Ю. Социально-политические взгляды и позиция Мартина Лютера во время второго периода раннебуржуазной революции в Германии (1521-1524 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Ю. Голубкин. – Харьков, 1974. – 219 с.
171. Голубкин Ю. Филипп Меланхтон и его «Наставление визитаторов» / Ю. Голубкин // Европейская педагогика от античности до нового времени: исследования и материалы. Материалы и исследования. – М., 1994. – Ч. 3. – С. 54-64.
172. Голубкин Ю. Эволюция представлений Мартина Лютера о светской власти и ее роли в Реформации (1517– 1525 годы) / Ю. Голубкин // ЕГИ. – 1978. – С. 111-128.
173. Голубкін Ю. До питання про роль цвікауських «пророків» у Віттенберзькому русі 1521-1522 років / Ю. Голубкін // Вісник Харк. ун-ту. – 1975. – № 118. – С. 93-100.

174. Горфункель А. Гуманизм – Реформация – контрреформация / А. Горфункель // Культура эпохи Возрождения и Реформации. – Л.: Наука, 1981. – С. 7-18.
175. Горфункель А. Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения / А. Горфункель. – М.: Высшая школа, 1977. – 366 с.
176. Грановский Т. Лекции по истории позднего средневековья / Т. Грановский. – М.: Наука, 1971. – 338 с.
177. Григорьева И. Агрикола / И. Григорьева, Н. Салоников // Культура Возрождения. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2007. – Т. 1. – С. 22.
178. Григорьева И. Эразм Роттердамский о реформе католической церкви (по корреспонденции гуманиста до 1517 года) // Культура Возрождения и религиозная жизнь эпохи. – М.: Наука, 1997. – С. 113-117.
179. Григорьян Ю. К вопросу об уровне экономики, о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии / Ю. Григорьян // ВИ. – 1958. – № 1. – С. 122-139.
180. Гризингер Т. Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени. Т. 1 / Т. Гризингер. – М.: Павлов, 1868. – 349 с.
181. Гуревич А. Историк конца XX века в поисках метода / А. Гуревич // Одисей. – 1996. – С. 5-10.
182. Гуревич А. Уроки Люсьена Февра / А. Гуревич // Февр Л. Бои за историю / Л. Февр; [Перевод с фр. А. Бобовича, М. Бобовича, Ю. Стефанова]. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
183. Гутнова Е. Историография истории средних веков (середина XIX в. – 1917 г.) / Е. Гутнова. – М.: Высшая школа, 1974. – 398 с.
184. Дильтей В. Собрание сочинений в 6 т. / Дильтей В.; под ред. А. Михайлова и Н. Плотникова. Т. 1: Введение в науки о духе / Перевод с нем. под ред. В. Малахова. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2000. – 762 с.
185. Доронин А. Немецкие Sodalitas / А. Доронин // Культурные связи в Европе эпохи Возрождения. – М.: Наука, 2010. – С. 122-137.

186. Дюбо Б. Немецкий гуманист и реформатор Филипп Меланхтон и восточнославянский просветитель Лаврентий Зизаний. (К проблеме взаимодействия грамматических культур) / Б. Дюбо // Немцы в России. Проблемы культурного взаимодействия. – СПб.: Дмитрий Буланин. – С. 20-27.
187. Дятлов В. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. Дятлов. – Чернгів: Сіверянська думка, 1997. – 349 с.
188. Дятлов В. Культ святих у релігійному житті пізнього Середньовіччя / В. Дятлов // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 70-83.
189. Дятлов В. Реформи і Реформація у Німеччині (XV-XVI століття) / В. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – 307 с.
190. Дьомін О. Зовнішня політика королеви Єлизавети і англо-французька війна початку 60-х років XVI століття / О. Дьомін // Записки історичного факультету. – 2001. – Вип. 11. – С. 307-313.
191. Дьомін О. Като-Камбрійський договір і конфесійна політика Єлизавети I Тюдор / О. Дьомін // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці, 2001. – Т. 8. – С. 101-109.
192. Дьомін О. Англо-нідерландське протистояння і позиція Іспанії напередодні конфлікту 1563-1564 рр. / О. Дьомін // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 302-312.
193. Жукоцкий В. Реформация как универсалия культуры: перекличка эпох и поколений / В. Жукоцкий // Жукоцкий В. Русская Реформация XX века: статьи по культурософии советизма / В. Жукоцкий, З. Жукоцкая. – М.: Новый хронограф, 2008. – С. 4-52.
194. Иванов В. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры / В. Иванов, Ю. Ивонин, Л. Ивоина // Вестник Удмуртского университета. – 2005. – № 7. – 202-204 с.

195. Ивонин Ю. Религия и государь в Германии раннего нового времени (государственно— политическая концепция Людвиг фон Зекендорфа) / Ю. Ивонин // Религия и политика в Европе XVI-XX вв. – Смоленск: СГПУ, 1998. – С. 21-33.
196. Ивонин Ю. Реформация, контрреформация, иезуиты / Ю. Ивонин // Очерки истории христианской церкви в Европе. (Античность, средние века, Реформация). – Смоленск: СГПУ, 1999. – С. 89-127.
197. Ивонин Ю. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века / Ю. Ивонин. – Днепропетровск: Возрождение, 1994. – 240 с.
198. Ивонин Ю. Религиозно— политические аспекты отношений между Священной Римской империей и территориальными государствами Германии в XVI-XVIII вв. / Ю. Ивонин // Религия и политика в Европе XVI-XX вв. – Смоленск: СГПУ, 1998. – С. 7-21.
199. Ивонин Ю. Становление европейской системы государств / Ю. Ивонин. – Минск: Университетское, 1989. – 198 с.
200. Из истории культуры средних веков и Возрождения: Сб. статей / [Под ред. В. Карпушина]. – М.: Наука, 1976. – 315 с.
201. Ионов И. Культурно-исторических типов теория / И. Ионов // Теория и методология исторической науки / [Под ред. А. Чубарьяна]. – М.: Аквилон, 2014. – С. 242-244.
202. История всемирной литературы в 9 т. Т. 3 / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького; [под. ред. Г. Бердников]. – М.: Наука, 1985. – 816 с.
203. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года / [Под ред. А. Эпштейна]. – М.: Наука, 1961. – 619 с.
204. История реформации. (Библиотека Дома офицеров Васильковского гарнизона). – Б.м., б.р. – 390 с.
205. Кареев Н. Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше / Н. Кареев. – М.: Гольцман, 1886. – 192 с.

206. Кариков С. Брауншвейгский школьный устав 1528 года / С. Кариков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2001. – С. 165-172.
207. Кариков С. Влияние гуманизма и Реформации на развитие школ Германии / С. Кариков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 6. – С. 31-36.
208. Каріков С. Динаміка поширення лютеранства в німецьких землях у XVI ст. як складова конфесіоналізації / С. Каріков // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 57-67.
209. Каріков С. Школи Брауншвейга в Середні віки і напередодні Реформації / С. Каріков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 7. – С. 31-38.
210. Керс Э. Дорогами христианства: История Церкви / Э. Керс. – М.: Протестант, 1992. – 414 с.
211. Ковбасюк С. «Хромоклазм» доби Реформації: генеза, теорія, практики (1490–1580-ті) / С. Ковбасюк // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2014. – Вип. 119. – С. 30-32.
212. Королева А. Дюрер / А. Королева. – М.: Олма Медиа Групп, 2007. – 128 с.
213. Косминский Е. Историография средних веков / Е. Косминский. – М.: МГУ, 1963. – 429 с.
214. Котляров П. Світогляд і релігійно-політична діяльність Філіпа Меланхтона. Дис... канд. іст. наук / П. Котляров. – Київ, 2000.
215. Котляров П. Філіп Меланхтон та його внесок у справу реформування медичної освіти в лютеранських університетах Німеччини / П. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2006. – Вип. 34. – № 4. – С. 65-69.
216. Котляров П. Математика й астрологія в теології Меланхтона / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 82-84.

217. Котляров П. Филипп Меланхтон и православие: поиски союзников / П. Котляров // Древнее Причерноморье. – Т.8. – Одесса, 2008. – С. 185-190.
218. Котляров П. Лютеранство і православ'я: Екуменічна діяльність Ф. Меланхтона та спроба релігійного порозуміння / П. Котляров // Науковий вісник дипломатичної академії України. – Вип. 14. – К., 2008. – С. 161-164.
219. Котляров П. Філіп Меланхтон та астрологія: спроба наукового та теологічного обґрунтування астрологічної прогностики / П. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 73. – 2009. – С. 28-34.
220. Котляров П. Виттенберг и Константинополь: на пути к религиозному согласию / П. Котляров // Средневековый город. – Саратов: Наука, 2011. – Вып. 21. – С. 111-117.
221. Котляров П. Филипп Меланхтон: представление о праве на восстание и роли светских властей (трактат «Confutatio articulorum rusticorum») / П. Котляров // Средневековый город. – Саратов: Наука, 2012. – Вып. 22. – С. 147-162.
222. Котляров П. Захист віри і право на опір: Філіп Меланхтон про застосування зброї євангелічними князями / П. Котляров // Древнее Причерноморье. – Одесса: Фридман, 2013. – С. 344-351.
223. Котляров П. «Практические нужды университета эпохи Реформации и пути их решения в представлении гуманиста-теолога (по трактату Ф. Меланхтона *Privilegia Academiae Lipsiensis*)» / П. Котляров // Средневековый город. – Саратов: Наука, 2014. – Вып. 24. – С. 65-75.
224. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria* (за листуванням Філіпа Меланхтона) // Вісник Черкаського університету. – 2014. – № 29 (322). – С. 15-19.
225. Котляров П. *Liberali eruditione* и Аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Котляров // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2015. – Т. 157, кн. 3. – С. 172-181.

226. Котляров П. Портрети Меланхтона: співвідношення візуального образу і наративних характеристик / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2015. 2 (125). – С. 26-31.
227. Котляров П. Реформаторсько-просвітницька і політична діяльність Філіпа Меланхтона / П. Котляров // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 135-141.
228. Котляров П. Про право на збройний опір: теологія та внутрішня дипломатія Філіпа Меланхтона / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Вип. 130. – С. 39 - 42.
229. Котляров П. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria* (за листуванням Філіпа Меланхтона) / П. Котляров // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2014. – № 29 (322). – С. 15-19.
230. Котляров П. Гуманістичний образ Філіпа Меланхтона за візуальними джерелами XVI ст. / П. Котляров // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. – К., 2016. – Вип. 2. – С. 58-69.
231. Котляров П. Формування ідентичності Філіпа Меланхтона та її гуманістичний контекст / П. Котляров // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць. – К. 2017. – Вип. № 51. – С. 134-139.
232. Котляров П. Меланхтонівська реформа школи Ейслебена: гуманістична парадигма / П. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2017. – Вип. 2 (133). – С. 38-42.
233. Котляров П. Посилення *religionis studium* за шкільним статутом Херцберга і навчальним планом для Адріана Хелміцкого / П. Котляров // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія: Історія. – 2017. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 95-99.
234. Котляров П. Німецька школа напередодні реформації та спроби її реформування / П. Котляров // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2017. – № 3. – С. 46-50.
235. Котляров П. Філіп Меланхтон між гуманізмом і Реформацією: проект реформи школи Нюрнберга та її пріоритети / П. Котляров // Наукові праці

історичного факультету Запорізького національного університету. – 2017. – Вип. 49. – С. 234-237.

236. Котляров П. М. Теоретичні засади освіти у ранніх педагогічних та релігійних творах Філіпа Меланхтона / П. Котляров // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 125 (№ 10). – С. 34-37.

237. Краснова О. Катакомбная живопись / О. Краснова // Искусство Средних веков и Возрождения. – М.: Олма-Пресс Образование, 2002. – 318 с.

238. Крип'якевич І. Всесвітня історія / І. Крип'якевич. – Київ, 1995. – Кн. 1-3.

239. Кудрявцев П. Лекции. Сочинения / П. Кудрявцев. – М.: Наука, 1991. – 344 с.

240. Культура эпохи Возрождения и Реформации. Сб. науч. ст. / [Отв. ред. В. Рутенбург]. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1981. – 263 с.

241. Курило О. Педагогические взгляды и деятельность Мартина Лютера в свете идей гуманизма и просвещения / О. Курило // Мартин Лютер – реформатор, проповедник, педагог. – М.: РОУ, 1996. – 235 с.

242. Лампрехт К. История германского народа. Т. I-III / К. Лампрехт. – М., 1894-1896.

243. Ле Руа Ладюри Э. История Франции. Королевская Франция. От Людовика XI до Генриха IV. 1460-1610 / Э. Ле Руа Ладюри; [Перевод с фр. Е. Корендясова и В. Павлова] – М.: Международные отношения, 2004. – 416 с.

244. Лебедев А. Очерки развития протестантской церковно-исторической науки в Германии (XVI– XVII века) / А. Лебедев. – М.: Риккер, 1881. – 284 с.

245. Лейн Т. Филипп Меланхтон. Учитель Германии / Т. Лейн // Христианские мыслители. – СПб.: Мирт, 1997. – С. 164-169.

246. Леонтьев А. Лекции по общей психологии / А. Леонтьев. – М.: Академия, 2000. – 1041 с.

247. Лившиц Г. Реформационное движение в Чехии и Германии / Г. Лившиц. – Минск: Литература, 1978. – 270 с.

248. Лосев А. Эстетика Возрождения / А. Лосев. – М.: Мысль, 1978. – 623 с.

249. Лучицкий И. «Реформация». Заметки, выписки из различных источников. (80-ые годы XIX в.). – 15 листов.
250. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні / В. Любащенко. – К.: Поліс, 1996. – 349 с.
251. Майер В. Деревня и город Германии в XIV–XVI вв. / В. Майер. – Л.: Ленингр. ун-т, 1979. – 166 с.
252. Майер В. Крестьянство Германии в эпоху позднего феодализма / В. Майер. – М.: Наука, 1985. – 189 с.
253. Макграт А. Богословская мысль Реформации / А. Макграт. – Одесса: Богомыслие, 1994. – 316 с.
254. Мацек Й. К дискуссии о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии / Й. Мацек // ВИ. – 1958. – №3. – С. 114-122.
255. Мережковский Д. Реформаторы. Лютер, Кальвин, Паскаль / Д. Мережковский. – Брюссель: Кранах, 1990. – 260 с.
256. Меринг Ф. История Германии с конца средних веков / Ф. Меринг. – М.: Красная новь, 1924. – 228 с.
257. Мининков Н. Человек второго ряда как исследовательская проблема / Н. Минников // Человек второго плана в истории. – 2004. – Вып. 1. – С. 5-6.
258. Миронец Н., Старовойтенко І. Просопографія / Н. Миронец, І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник / Під ред. В. Смолій. – К.: Либідь, 2008. – С. 424 – 431.
259. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х тт. Т.2 / Под ред. С. Токарева. – М.: Сов. энциклопедия, 1988. – 719 с.
260. Морав П. Вормсський рейхстаг 1495 г. / П. Морав // СВ. – 1997. – Вып. 60. – С. 202-222.
261. Моравский С. Немецкие гуманисты и обскуранты в XVI веке / С. Моравский. – М.: Прорезная, 1904. – 32 с.
262. Мэртль К. Monumenta Germaniae Historica: взгляд изнутри / К. Мэртль // СВ. – 1995. – Вып. 58. – С. 95–111.

263. Некрасов Ю. Германская история эпохи Реформации: исследования и документы / Ю. Некрасов. – Вологда: Русь, 1993. – 152 с.
264. Некрасов Ю. Реформация и крестьянская война в германских землях XVI в. как раннебуржуазная революция. (Историография, причины и предпосылки революции) / Ю. Некрасов. – Вологда: ВГПИ, 1984. – 96 с.
265. Немилов А. Значение Реформации для культурной общности Северного Возрождения / А. Немилов // Культура эпохи Возрождения и Реформации. – Л: Наука, 1981. – С. 146-150.
266. Немилов А. Немецкие гуманисты XV века / А. Немилов. – Л.: ЛГУ, 1979. – 167 с.
267. Немилов А. Эразм Роттердамский и Северное Возрождение / А. Немилов // Эразм Роттердамский и его время. – М.: Наука, 1989. – С. 9-19.
268. Ненарокова М. Соловей в средневековых бестиариях и латинских сборниках эмблем. [Электронный ресурс] / М. Р. Ненарокова. – Режим доступа: http://www.cr-journal.ru/rus/journals/306.html&j_id=21 – Назва з екрану. – Дата звернення: 02.11.2015.
269. Нестеренко Л. До питання про характер та значення реформаційного руху у Франції в першій половині XVI ст. / Л. Нестеренко // Український історичний журнал. – 1987. – № 9. – С. 132-139.
270. Нестеренко Л. Европейская Реформация и формирование французского государства в XVI веке / Л. Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Бердянськ; Запоріжжя, 1998. – Вип. III: Міжнародні відносини і проблеми державного будівництва в країнах Європи і Америки. – С. 94-99.
271. Нестеренко Л. Французька Реформація: характер та етапи розвитку / Л. Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – Вип. V. – С. 125-134.
272. Нові підходи до історіописання / [Під ред. П. Берка]. – Київ: Ніка-Центр, 2010. – 367 с.

273. Ошис В. Нидерландские гуманисты и Эразм Роттердамский // История всемирной литературы в 9 т. – Т. 3. – М.: Наука. – 1985. – С. 166.
274. Парсамов С. Лютер и немецкая реформация в освещении Герхарда Риттера / С. Парсамов // СВ. - 1975. - Вып. 39. – С. 196-210.
275. Петрункевич А. Маргарита Ангулемская и ее время / А. Петрункевич. – М.: ЭНАС, 2010. – 216 с.
276. Подаляк Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII-XVII століть / Н. Подаляк. – К.: Темпора, 2009. – 360 с.
277. Подаляк Н. Ганза: мир торгівлі і політики в XII-XVII століттях / Н. Подаляк. – К.: Вид-во Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НА України, 1998. – 201 с.
278. Порозовская Б. Ян Гус. Мартин Лютер. Жан Кальвин. Торквемада. Лойола. Биографические очерки / Б. Порозовская. – М.: Республика, 1995. – 383 с.
279. Прохорова И. Иоханн Таулер. Богослов-мистик, проповедник и наставник / И. Прохорова // Царство Божие внутри вас. Проповеди Иоаханна Таулера. – СПб.: Русский христианский гуманитарный институт, 2000. – С. 5-22.
280. Ранке Л. Римские папы и их церковь и государство в XVI – XVII столетиях / Л. Ранке; [Перевод с нем.]. – СПб.: И. Глазунова, 1842. – 480 с.
281. Реан А. Психология личности / А. Реан. – СПб.: Питер, 2013. – 288 с.
282. Ревякина Н. Проблемы человека в итальянском гуманизме второй половины XIV – первой половины XV в / Н. Ревякина – М.: Наука, 1977. – 273 с.
283. Ревякина Н. Человек в гуманизме итальянского Возрождения / Н. Ревякина. – Иваново: Изд-во ИвГУ, 2000. – 323 с.
284. Репина Л. Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти / Л. Репина // Сотворение Истории. Человек – Память – Текст. – Казань: КГУ, 2001. – С. 344 – 360.
285. Розов И. Очерки истории церкви римской и других христианских обществ на западе от начала реформации до настоящего времени / И. Розов. – Чернигов: Прокопова, 1881. – 154 с.

286. Савельев Н. Римские папы их церковь и государство в XVI – XVII столетиях / Н. Савельев. – СПб.: Качаловский, 1842. – 68 с.
287. Сапрыкин. Ю. Джон Уиклиф о королевской власти / Ю. Сапрыкин // Классы и сословия средневекового общества. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – С. 98-103.
288. Смирин М. Меланхтон Филипп // Большая советская энциклопедия. Т. 27 / [Ред. Б. Введенский]. – М.: Большая советская энциклопедия, 1954. – С. 97.
289. Смирин М. Народная реформация Т. Мюнцера и Великая крестьянская война / М. Смирин. – М.– Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 532 с.
290. Смирин М. О характере экономического подъема и революционного движения в Германии в эпоху Реформации / М. Смирин // ВИ. – 1957. – № 6. – С. 23-31.
291. Смирин М. Очерки истории политической борьбы в Германии перед Реформацией / М. Смирин. – М.: Наука, 1952. – 413 с
292. Смирин М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии: очерки из истории гуманистической и реформационной мысли / М. Смирин. – М.: Наука, 1978. – 237 с.
293. Смышляева В. Римский поэтический авиарий / В. Смышляева. – Уфа: РИОБашГУ, 2005. – 126 с.
294. Соколов В. Философское дело Эразма из Роттердама // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1987. – С. 5-59.
295. Соловьев Э. Прошлое толкует нас. Очерки по истории философии и культуры / Э. Соловьев. – М., 1991. – 430 с.
296. Софронова Л. Джон Колет. Опыт реставрации образа христианского мыслителя ренессансной эпохи / Л. Софронова. – Нижний Новгород: НГПУ, 2009. – 447 с.
297. Стам С. Гуманизм и церковно-реформационная идеология / С. Стам // Культура эпохи Возрождения и Реформации. – Л.: Наука, 1981. – С. 29-39.
298. Стам С. Чем же в действительности была Реформация в Германии / С. Стам // – ВИ. – 1958. – № 4. – С. 100-13.

299. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття / С. Стельмах. – К.: Академія, 1997. – 175 с.
300. Стоклицкая-Терешкович В. Очерки социальной истории немецкого города в XIV– XV веках / В. Стоклицкая-Терешкович. – М.-Л.: Из-во АН СССР, 1936. – 341с.
301. Столяренко Л. Педагогическая психология / Л. Столяренко. –Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 535 с.
302. Таценко Т. Реформация и начальное образование в немецких городах XVI века / Т. Таценко // Городская культура. Средневековье и начало нового времени. – Л.: Наука, 1986. – С. 127-151.
303. Трельс-Лунд Ф. Небо и мировоззрение в круговороте времен / Ф. Трельс-Лунд. – Одесса: Mathesis, 1912. – 248 с.
304. Фаусель Г. Мартин Лютер. Жизнь и дело 1483– 1521: в 2 т. Т. 1 / Г. Фаусель; [Перевод, коммент. Ю. Голубкина]. – Харьков: Майдан, 1995. – 239 с.
305. Фаусель Г. Мартин Лютер. Жизнь и дело: в 2 т. Т. 1? / Г. Фаусель; [Перевод, коммент. Ю. Голубкина]. – Харьков: Майдан, 1996. – 400 с.
306. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр; [Перевод с фр.] – М.: Наука, 1991. – 629 с.
307. Фелауэр А. Жизнь и вера Мартина Лютера / А. Фелауэр. – СПб.: Нортуэстерн, 1994. – 151 с.
308. Флоринский Н. Согласно ли с евангелием действовал и учил Лютер. – К., 1884 // ЦНБ імені В. І. Вернандського, Інститут рукописів. – Фонд 160, № 2303. – 76 с.
309. Фрейхоф В. Космополитизм / В. Фрейхоф // Мир Просвещения. Исторический словарь. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – С. 31-41.
310. Хаусли Н. Крестоносное движение. 1274 – 1700 / Н. Хаусли // История крестовых походов. – М.: Крон–Пресс, 1998. – 335 с.
311. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга; [Перевод с нидерл. Д.В. Сильвестрова] – М.: Наука, 1988. – 346 с.

312. Цвейг С. Триумф и трагедия Эразма Роттердамского [Электронний ресурс] / С. Цвейг. – Режим доступу: http://booksafe.net/read/cveyg_stefan-triumf_i_tragediya_erazma_rotterdamskogo-10068.html#p12
313. Ціватий В. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу і проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
314. Ціватий В. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI – XVIII ст.) / В. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 1. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Частина I. Серія «Історичні науки» / За заг. ред. В. Ціватого, Н. О. Татаренко. – К., 2014. – С. 136-141.
315. Циммерман В. История крестьянской войны в Германии (по летописям и рассказам очевидцев): в 2 т. / В. Циммерман. – М.: Соцэкгиз, 1937. – Т. 1. – 387 с.
316. Циммерман В. История крестьянской войны в Германии (по летописям и рассказам очевидцев): в 2 т. / В. Циммерман. – М.: Соцэкгиз, 1937. – Т. 2. – 431 с.
317. Чайковская О. Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет / О. Чайковская // ВИ. – 1956. – № 12. – С. 6-12.
318. Чикин С. Врачи. Философы / С. Чикин. – М.: Медицина, 1990.
319. Чистозвонов А. Реформация как фактор германской истории XVI века / А. Чистозвонов // СВ. – М.: Наука, 1985. – Вып. 48. – С. 91-101.
320. Шафф Ф. История христианской церкви: в 8 т. Т. VII. Современное христианство. Реформация в Германии. Репринтное издание / Ф. Шафф; [Перевод с нем. О. Рыбакова]. – СПб: Библия для всех, 2009. – 459 с.
321. Шевченко Н. Книжные подарки как средство социальной коммуникации при дворе герцога Прусского / Н. Шевченко // Культурные связи в Европе эпохи Возрождения. – М.: Наука, 2010. – С. 157-173.

322. Шлоссер Ф. Всемирная история: в 18 т. Т. XI / Ф. Шлоссер; [Перевод с нем. Н. Чернышевского]. – СПб.: О.Бакст, 1863. – 471 с.
323. Шопенгауэр А. Сборник произведений / А. Шопенгауэр; [Перевод с нем.; вступ. ст. и прим. И. Нарского, М. Драко]. – Минск: Попурри, 1999. – 464 с.
324. Штекли А. Томас Мюнцер / А. Штекли. – М.: Наука, 1961. – 317 с.
325. Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания / Г. Эйкен. – СПб.: А. Басков, 1907. – 732 с.
326. Энгельс Ф. О реформации и Крестьянской войне в Германии / Ф. Энгельс // Архив Маркса и Энгельса. – М.: Политическая литература, 1952. – Т. X. – 570 с.
327. Эпштейн А. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года / А. Эпштейн. – М.: Издательство Института Международных отношений, 1961. – 620 с.
328. Эпштейн А. К вопросу о Реформации и Крестьянской войне в Германии как первой буржуазной революции / А. Эпштейн // ВИ. – 1957. – №8. – С. 118-142.
329. Эразм Роттердамский и его время / Под ред. А. Чиколини. – М.: Наука, 1989. – 278 с.
330. Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование / Э. Эриксон. – М.: Медиум, 1996. – 506 с.
331. Эрланже Ф. Резня в ночь на святого Варфоломея / Ф. Эрланже. – СПб.: Евразия, 2002. – 319 с.
332. Янсен Т. Экономическое, правовое и политическое состояние германского народа накануне реформации / Т. Янсен. – СПб.: Попов, 1898. – 321 с.
333. Ясвин В. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.
334. Albrecht Dürer. 1471 – 1971 / Ausstellung des Germanischen nationalmuseums. – München: Prestel, 1971. – 415 s.
335. Armin G. Philipp Melanchthon – Praeceptor Germanie / G. Armin. – Marburg: Tectum, 2008. – 113 s.

336. Arnhardt G. Philipp Melanchthon / G. Arnhardt. – Donauwörth: Auer, 1997. – 248 s.
337. Arnold K. Niklashausen 1476. Quellen und Untersuchungen / K. Arnold. – Baden-Baden: Nachforschungen, 1980. – 435 s.
338. Arnot E. Luthers deutsches Sprachschaffen / E. Arnot. – Berlin: Akademie Verl., 1962. – 215 s.
339. Asche M. Philipp Melanchthon als christlicher Schulhumanist und Bildungsreformer – Wittenberg und der Export des humanistischen Bildungsprogramms / M. Asche // Ph. Melanchthon. Seine Bedeutung für Kirche und Theologie, Bildung und Wissenschaft. – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verl.-Ges, 2010. – S. 75-94.
340. Aus dem Zeitalter des Humanismus und der Reformation. Bd. 4 / Hrsg. von Marianne Beyer-Fröhlich. – Leipzig: Reclam, 1931. – 315 s.
341. Bahn P. «Als ich ein Kind war...» / P. Bahn // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 11-15.
342. Bahn P. Erster Familientag der Melanchthon–Nachfahren / P. Bahn // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 74-76.
343. Bahn P. Melanchthons Brettener Jahre / P. Bahn // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 10-16.
344. Ballauff T. Pädagogik: eine Geschichte der Bildung und Erziehung. Bd. 2 / Th. Ballauff. – Freiburg: Alber, 1970. – 774 s.
345. Barner W. Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen / W. Barner. – Tübingen: M.Niemezer, 2002. – 555 s.
346. Bauer B. Philipp Melanchthon / B. Bauer // Deutsche Dichter der frühen Neuzeit (1450–1600): Ihr Leben und Werk. – Berlin: GmbH & Co KG, 1993. – 680 s.
347. Bautz F. Gropper, Johann / F. Bautz // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL). – Bd. 2. – Hamm: Bautz, 1990. – S. 355-357.
348. Bechtel G. Melanchthon und die Ökumene / G. Bechtel // 500 Jahre Philipp Melanchthon / [Hrsg. Friedrich Reinhold]. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 45-51.

349. Bechtold M. Zwischen Humanismus und Reformation. Die europäische Dimension der Empfehlungsschreiben Philipp Melanchthons / M. Bechtold // Ph. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / [Hrsg. I. Dingel, A. Kohnle]. – Leipzig, 2011. – Bd. 13. – S. 291-301.
350. Becker K. Weltgeschichte / K. Becker. – Stuttgart: Gebrüder Kröner, 1885. – 296 s.
351. Beintker H. Aspekte zu Luthers Bedeutung für die Theologie der Gegenwart im ewangelischen und katholischen Raum / H. Beintker // Die Reformation, ihr geschichtlicher Ablauf und ihre Bedeutung für die Theologie der Gegenwart. – Halle: Martin-Luther-Universität, 1964. – S. 39-52.
352. Benz E. Die griechische Übersetzung der Confessio Augustana aus dem Jahre 1559 / E. Benz // Wittenberg und Byzanz / E. Benz. – Marbourg: Fink, 1949. – S. 94-128.
353. Benzing M. Historische Einleitung. Editionsgrundsätze / M. Benzing, B. Rüdige. – München: Voll Georg, 1972. – 312 s.
354. Bernd M. Deutschland in Europa: ein historischer Rückblick / M. Bernd. – München: Bernd Martin, 1992. – 292 s.
355. Bernstein E. German Humanism / E. Bernstein. – Boston: Twayne Publishers, 1983. – 171 p.
356. Beschrieben in der großen Ulrich. Biographie von Ludwig Friedrich. Bd. I. / Ludwig Friedrich. – Heyd: GFS, 1841. – 345 s.
357. Biesenthal J. Biblisches, Kirchenhistorisches und Archäologisches Handwörterbuch für Prediger, Schulleher, Seminaristen und gebildete Bibelleser / J. Biesenthal. – Berlin: C.F. Amelang, 1841. – 376 s.
358. Bizer E. Studien zur Geschichte des Abendmahlsstreits im 16. Jahrhundert / E. Bizer. – Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1940. – 364 s.
359. Blickle P. Die Reformation in Reich / P. Blickle. – Stuttgart: Ulmen Verl., 1982. – 174 s.
360. Böhme G. Bildungsgeschichte des europäischen Humanismus / G. Böhme. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984. – 361 s.

361. Böhme G. Wirkungsgeschichte des Humanismus im Zeitalter des Rationalismus / G. Böhme. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988. – 273 s.
362. Borge H. Frühprotestantisches Gemeindechristentum in Wittenberg und Orlamünde / H. Borge. – Leipzig: Brockhaus, 1989. – 314 s.
363. Bornemann W. Melanchthon als Schulmann / W. Bornemann. – Magdeburg: Moriz, 1897. – 234 s.
364. Bornkamm H. Das Jahrhundert der Reformation: Gestalten und Kräfte / H. Bornkamm. – Frankfurt a.M.: Insel Verl., 1983. – 494 s.
365. Bornkamm H. Die theologischen Thesen Luthers bei der Heidelberger Disputation 1518 und seine theologia Crucis / H. Bornkamm // Bornkamm H. Luther, Gestalt und Wirkungen: ges. Aufsätze / H. Bornkamm. – Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus G. Mohn, 1975. – S. 130-146.
366. Bornkamm H. Humanismus und Reformation im Menschenbilde Melanchthons / H. Bornkamm // Bornkamm H. Das Jahrhundert der Reformation. Gestalten und Kräfte / H. Bornkamm. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1966. – S. 69-88.
367. Bornkamm H. Melanchthons Menschenbild / H. Bornkamm // Ph. Melanchthon. Forschungsbeiträge zur vierhundertsten Wiederkehr seines Todestages dargeboten in Wittenberg 1960. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1961. – S. 76-90.
368. Bornkamm H. Philipp Melanchthon: zur 450 Wiederkehr seines Geburtstages / H. Bornkamm. – Lüneburg: Heliand, 1947. – 15 s.
369. Borst A. Lebensformen im Mittelalter / A. Borst. – Frankfurt a.M.: Ullstem, 1979. – 783 s.
370. Borst O. Alltagsleben im Mittelalter / O. Borst. – Frankfurt a.M.: Insel Verl., 1983. – 660 s.
371. Brady T. The Politics of the Reformation in Germany: Jacob Sturm (1489-1553) of Strasbourg / T. Brady. – New Jersey: Humanities Press, 1997. – 280 p.
372. Brandi K. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation / K. Brandi. – Bielefeld: Selinger, 1960. – 435 s.
373. Brandi K. Deutsche Reformation und Gegenreformation / K. Brandi. – Leipzig: Brockhaus, 1938. – 312 s.

374. Brandi K. Kaiser Karl V / K. Brandi. – München: Societäts Verl., 1986. – 586 s.
375. Brandi K. Melanchton Philipp / K. Brandi // Meyers. Konversations Lexikon. – Leipzig und Wien: Huber, 1906. – Bd. 13. – 314 s.
376. Brandy H. C. Die späte Christologie des Johannes Brenz / H. C. Brandy. – Tübingen: Mohr Siebeck, 1991. – 313 s.
377. Brecht M. Südwestdeutsche Reformationsgeschichte: Zur Einführung der Reformation im Herzogtum Württemberg 1534 / M. Brecht, H. Ehmer. – Stuttgart: Calwer, 1984. – 472 s.
378. Brosseder C. Im Bann der Sterne: Caspar Peucer, Philipp Melanchthon und andere Wittenberger Astrologen / C. Brosseder. – München: Walter de Gruyter, 2004. – 429 s.
379. Büchle A. Der Humanist Nikolaus Gerbel aus Pforzheim / A. Büchle. – Durlach: A. Dups, 1886. – 28 s.
380. Burchard B. Reformation und Pietismus in Wittenberg und Halle und die Nationalsprachen des Ostens / B. Burchard // Reformation und Nationalsprachen. – Halle: Martin-Luther-Universität, 1983. – S. 3-31.
381. Burger H. O. Renaissance. Humanismus. Reformation: Deutsche Literatur im europäischen Kontext / H. O. Burger. – Bad Homburg v.d.H.: Gehlen, 1969. – 510 s.
382. Caemmerer R. The Melanchthonian Blight / R. Caemmerer // Concordia Theological Monthly. – № 18. – 1947. – P. 321-338.
383. Callahan V. «The De Copia: The Bounteous Horn» / V. Callahan // Essays on the Work of Erasmus. – New Haven: Yale University Press, 1978. – P. 99-109.
384. Calvinismus in den Auseinandersetzungen des frühen konfessionellen Zeitalters / [Hrsg. Herman J. Selderhuis, Martin Leiner, Volker Leppin]. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. – 196 s.
385. Camerarius J. Das Leben Philipp Melanchthons / J. Camerarius. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – 303 s.
386. Carriere M. Reinasanse und Reformation in Bildung, Kunst – und Literatur / M. Carriere. – Leipzig, Brockhaus, 1871. – 696 s.

387. Christian P. Melanchthon und Brenz: eine Freundschaft in Briefen / P. Christian // *Dona Melanchthoniana*. – Stuttgart: Frommann-holzboog, 2005. – 590 s.
388. Collinson P. Die spätmittelalterliche Kirche und ihre Reformierung (140 – 1600) / P. Collinson // *Geschichte des Christentums* / John McManners. – Frankfurt-New York: Capmus Verl., 1993. – S. 251-285.
389. *Consilium Delectorum Cardinalium Et Aliorum praelatorum, Ecclesia de emendanda*. – Romae: Apud Antonium Bladum, 1538. – 54 p.
390. Czok K. Der Wiederhall des deutschen Bauernkrieges in Leipzig 1524-1525 / K. Czok. – Berlin: Aufstig, 1975. – 356 s.
391. Daisenberger M. Zum Schulwesen Münchens im Jahre 1560 / M. Daisenberger // *Mitteilung der Gesellschaft für deutsche Erziehungs und Schulgeschichte*. – Berlin: Duncker und Humbolt, 1891. – S. 53-61.
392. Delius H. Königlicher Supremat oder evangelische Reformation der Kirche: Heinrich VIII von England und die Wittenberger 1531-1540 / H. Delius // *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*. – 1971. – 4/5. – P. 283-291.
393. Dellsperger R. Wolfgang Musculus (1497–1563) und die oberdeutsche Reformation / R. Dellsperger, R. Freudenberger. – Berlin: Akademie-Verl., 1997. – 430 s.
394. *Deutsche Geschichte*. Bd. 1. – Berlin: H. Bartmuss, 1965. – 602 s.
395. *Die Chronik der Deutschen*. – München: Chronik Verl., 1995. – 1224 s.
396. *Die evangelische Kirchenordnungen des XVI Jahrhunderts* / [Hrsg. E. Sehling]. – Leipzig: Hrsg. Brockhaus, 1962. – 415 s.
397. *Die Geschichte des Christentums. Von der Reform zur Reformation (1450-1530)* / [Hrsg. Norbert Brox]. – Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1995. – 892 s.
398. *Die Reformation in Deutschland und Europa* / [Hrsg. Friedrich Wilhelm Kantzenbach]. – Gütersloh: Gütersloh, 1993. – 458 s.
399. *Die Reformation, ihr geschichtlicher Ablauf und ihre Bedeutung für die Theologie der Gegenwart* / [Hrsg. Burchard Taler]. – Halle: Martin-Luther-Universität, 1964. – 214 s.

400. Dingel I. Freunde – Gegner – Feinde. Melanchthon in den Konfliktfeldern / I. Dingel // Ph. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas. – Leipzig: GmbH, 2011. – S. 15-34.
401. Dingel I. Melanchthon und Westeuropa / I. Dingel // Ph. Melanchthon als Politiker zwischen Reich, Reichsständen und Konfessionsparteien. – Wittenberg: Hans Lufft, 1998. – S. 105-122.
402. Dittrich F. Gasparo Contarini, 1483–1542. Eine Monographie / F. Dittrich. – Exeter: Hes & De Graaf, 1972. – 880 p.
403. Dolinsky G. Aus der Geschichtes des Frankfurter Gymnasiums / G. Dolinsky // Heydorn H.-J. Jenseits von Resignation und Illusion – Festschrift zum 450 jährigen Bestehen des Lessing-Gymnasiums / H. Heydorn, K. Ringshausen. – Frankfurt a. M.: Diesterweg, 1971. – 203 s.
404. Donner R. Jakob Wimpfelings Bemühungen um die Verbesserungen der liturgischen Texte / R. Donner. – Mainz: Selbstverlag der Gesellschaft für Mittelrheinische Kirchengeschichte, 1976. – 117 s.
405. Dorn M. Melanchthons Antrittsrede von 1518. Bd. I. / M. Dorn // 450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. – Halle: Martin-Luther-Universität, 1952. – S. 141-148.
406. Drewinc H. Vier Gestalten aus dem Zeitalter des Humanismus / H. Drewnic. – St. Gallen; Zollikofer, 1946. – 288 s.
407. Dülmen R. Reformation als Rewolütio. Soziale Bewegung und religiöser Radikalismus in der deutschen Reformation / R. Dülmen. – Frankfurt a. M.: Hrsg. Fischer, 1987. – 356 s.
408. Eckart W. Philipp Melanchthon und die Medizin / W. Eckart // Melanchthon und die Naturwissenschaften seiner Zeit / [Hrsg. G. Frank]. – Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1998. – S. 183-202.
409. Eckert W. Imhoff Ch. Willibald Pirckheimer: Dürers Freund im Spiegel seines Lebens, seiner Werke und seiner Umwelt. Bd. 5. / W. Eckert. – Köln: Wienand, 1982. – 413 s.

410. Einsinger W. Melanchthon als Erzieher / W. Einsinger. – Bretten: Hrsg. Melanchthonverein, 1985. – 56 s.
411. Elm K. Antiklerikalismus im deutschen Mittelalter. Ein Überblick / K. Elm. – Leiden: Hrsg. Stelle, 1993. – 138 s.
412. Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts / A. Henkel, A. Schöne. – Stuttgart-Weimar: Metzler Verl. GmbH, 1967-1996. – 1174 s.
413. Engelberg E. Zum Methodenstreit um Karl S. Lamprecht / E. Engelberg // «Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft». – 1965. – Bd. II. – S. 136-152.
414. Eschenbach J. Annalen der Rostockschen Academie / J. Eschenbach. – Rostock: Adler, 1792. – 400 s.
415. Estep W. Renaissance and Reformation / W. Estep. – Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1986. – 331 p.
416. Eurolinguistik: Entwicklungen und Perspektiven / Uwe Hinrichs, Norbert Reiter, Siegfried Tornow. – Leipzig: Otto Harrassowitz, 2009. – 374 s.
417. Fausel H. Martin Luther. Sein Leben und Werk 1483-1521: In 2 Bd. / H. Fausel. – Stuttgart: Hrsg. Galwer, 1996. – Bd. I. – 212 s.
418. Fausel H. Martin Luther. Sein Leben und Werk 1483-1521: In 2 Bd. / H. Fausel. – Stuttgart: Hrsg. Galwer, 1996. – Bd. II. – 335 s.
419. Flugschriften der frühen Reformationsbewegung. B. I. / [Hrsg. Adolf Laube]. – Lichtenstein: Hrsg. Toros Verl., 1983. – 616 s.
420. Foschepoth J. Reformation und Bauernkrieg im Geschichtsbild der DDR / J. Foschepoth. – Berlin: Duncker und Humblot, 1975. – 170 s.
421. Frank G. Topische Dogmatik im Zeitalter der Konfessionalisierung. Philipp Melanchthon, Wolfgang Musculus, Melhior Cano / G. Frank // Ph. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas // [Hrsg. Irene Dingel, Armin Kohnle]. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 251-270.
422. Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Halle: Niemeyer, 1917. – 645 s.

423. Friedrich J. Gallikanismus / J. Friedrich // Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche / [Hrsg. Albert Hauck, Johann Jakob Herzog]. – Gotha: Albert Hauck, 1899. – S. 355-359.
424. Fuchs F. Der frühe Melanchthon und der Humanismus. Akten des gemeinsam mit dem Melanchthonhaus Breiten am 6/7. November 2009 veranstalteten Symposiums in Breiten / F. Fuchs. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 2011. – 166 s.
425. Füssel S. Deutsche Dichter der frühen Neuzeit (1450-1600): Ihr Leben und Werk / S. Füssel. – Berlin: Erich Schmidt Verl., 1993. – 680 s.
426. Galle F. Versuch einer Charakteristik Melanchthons als Theologen und einer Entwicklung seines Lehrbegriffes / F. Galle. – Halle: Lippart, 1840. – 475 s.
427. Gasman G. Das Augsburger Bekenntnis 1530 und heute / G. Gasman // Die Augsburgische Konfession. – Erlangen: Hrsg. Martin–Luther–Verl., 1988. – S. 11-20.
428. Gaßner K. Bad Schönborner Geschichte. Die Chronik der wiedervereinigten Dörfer Mingolsheim und Langenbrücken. Bd. 1. Von den Anfängen bis zur Auflösung des Alten Reiches / K. Gaßner. – Ubstadt-Weiher: Regionalkultur, 2006. – 392 s.
429. Gedachtnisrede auf Philipp Melanchthon Calvinismus in den Auseinandersetzungen des frühen konfessionellen Zeitalters. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. – 196 s.
430. Geiger L. Johann Reuchlin: sein Leben und seine Werke / L. Geiger. – Leipzig: Humblot, 1964. – 488 s.
431. Gerhard B. Melanchthon und die Ökumene / B. Gerhard // 500 Jahre Philipp Melanchthon [Hrsg. Reinhold Friedrich]. – Karlsruhe: Otto Harrassowitz, 1997. – S. 45-50.
432. Geschichte der Reformation vorzüglich in Deutschland und Schweiz. Bd. 3. / K. Rudolph Hagenbach, F. Nippold. – Leipzig: Hirzel, 1871. – 656 s.
433. Geyer H. Welt und Mensch. Zur Frage des Aristotelismus bei Melanchthon. Diss. / H. Geyer. – Bonn, 1959. – 161 s.
434. Gleason E. Gasparo Contarini. Venice, Rome, and Reform / E. Gleason. – Los Angeles: Oxford, 1993. – 338 p.

435. Goering C. Philipp Melanchthon's Leben und Wirken: im Fragen und Antworten / C. Goering. – Nürnberg: Braun, 1860. – 184 s.
436. Greschat M. Philipp Melanchthon. Theologe, Pädagoge und Humanist / M. Greschat. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2010. – 208 s.
437. Greschat M. Martin Bucer: ein Reformator und seine Zeit / M. Greschat. – München: Beck, 1990. – 308 s.
438. Gretsche K. Die Universität Leipzig in der Vergangenheit und Gegenwart / K. Gretsche. – Dresden: Hilscher, 1830. – 292 s
439. Groll R. Philipp Melanchthon als Erzieher / R. Groll // Ph. Melanchthon 1497 – 1560. Gedenkschrift zum 400. Todestag des Reformators / [Hrsg. Georg Urban]. – Bretten: Melanchthonverein, 1960. – S. 67-70.
440. Grössing H. Wissenschaft und Kultur an der Zeitenwende: Renaissance-Humanismus. Naturwissenschaften und universitärer Alltag im 15. und 16. Jahrhundert / H. Grössing. – Göttingen: V und R unipress GmbH, 2012. – 304 s.
441. Gruhn R. Philipp Melanchthon 2010. Humanist – Reformator – Aufklärer. Philipp Melanchthon zum 450 Todesjahr / R. Gruhn. – Kempten: Volkshochschule, 2010. – 20 s.
442. Grynäus Simon // Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 10. – Leipzig: Duncker und Humblot, 1879. – S. 72-73.
443. Günter F. Die theologische Philosophie Philipps Melanchthons (1497–1560) / F. Günter. – Leipzig: Benno, 1995. – 355 s.
444. Günther F. Cordes. Franciscus Irenicus aus Ettlingen. Aus dem Leben eines Humanisten und Reformators / F. Günter // Oberrheinische Studien. – 1975. – Bd 3. – S. 353-371.
445. Haase L. Katharina von Bora, Luthers Morgenstern zu Wittenberg / L. Haase. – Gießen: Brunnen-Verl., 1999. – 112 s.
446. Habermas R. Wallfahrt und Aufruhr. Zur Geschichte des Wunderglaubens in der frühen Neuzeit / R. Habermas. – Frankfurt a.M.: Mohr, 1991. – 322 s.
447. Hagenbach K. Geschichte der Reformation in Deutschland und der Schweiz. B. 2. / K. Hagenbach. – Leipzig: Hrsg. Hirzel, 1857. – 292 s.

448. Hahn F. Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jahrhunderts. Pädagogische Forschungen / F. Hahn. – Heidelberg: Quelle und Meyer, 1957. – 136 s.
449. Hall H. Philip Melanchthon and the Cappadocians. A Reception of Greek Patristic Sources in the Sixteenth Century / H. Hall. – Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014. – 272 p.
450. Haller J. Die Anfänge der Universität Tübingen / J. Haller. – Stuttgart: Kohlhammer, 1927. – 358 s.
451. Hamelmanns H. Geschichtliche Werke. Bd. 1. / H. Hamelmanns. – Münster: Aschendorff, 1908. – 70 s.
452. Hämmerle G. Universalgelehrter und Lehrer / G. Hämmerle // 500 Jahre Philipp Melanchthon / [Hrsg. Reinhold Friedrich]. – Karlsruhe: Verlagsgesellschaft, 1997. – S. 3-4.
453. Hammerstein N. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 64. / N. Hammerstein. – Frankfurt am Main: Oldenbourg, 2003. – 170 s.
454. Handbuch der Deutsche Geschichte / [Hrsg. Ernst Deuerlein, Otto Brandt, Arnold Oskar Meyer et al.]. – Stuttgart: Hrsg. Cket–Cotta, 1994. – 420 s.
455. Harksen S. Bildnisse Philipp Melanchthons / S. Harksen // Ph. Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae / [Hrsg. Leo Stern]. – Berlin: Akademie, 1963. – S. 270-287.
456. Harnack A. Philipp Melanchthon / A. Harnack// Die Antike. Zeitschrift für Kunst und Kultur des klassischen Altertums. – 1931. – Vol.7. – S. 95-181.
457. Harnack A. Philipp Melanchthon. Rede bei der Feier zum vierhundertjährigen Gedächtnis der Geburt Philipp Melanchthon'sgehalten in der Aulader Königlichen Friedrich-Wilhelms-Univeersität in Berlin am 16. Februar / A. Harnack. – Berlin: Kurt Nowak, 1897. – 272 s.
458. Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum / K. Hartfelder. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – 287 s.

459. Hartfelder K. Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae / K. Hartfelder. – Berlin: Nieuwkoop, B. de Graaf, 1889. – 687 s.
460. Hartfelder K. Simler Georg / K. Hartfelder // Allgemeine Deutsche Biographie (ADB). B. 34. – Leipzig: Duncker und Humblot, 1892. – S. 350-352.
461. Hartfelder K. Heidelberg und der Humanismus / K. Hartfelder // Zeitschrift für Allgemeine Geschichte, Kultur-, Literatur und Kunstgeschichte. – 1885. – N 2. – S. 671-696.
462. Hartfelder K. Konrad Celtes und der Heidelberger Humanistenkreis / K. Hartfelder // Historische Zeitschrift. – 1882. – N. 47. – S. 15-36.
463. Hartfelder K. Zur Gelehrten-geschichte Heidelbergs am Ende des Mittelalters / K. Hartfelder // Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. – 1891. – N 45. – S. 141-171.
464. Hauer W. Lokale Schulentwicklung und städtische Lebenswelt: das Schulwesen in Tübingen von seinen Anfängen im Spätmittelalter bis 1806 / W. Hauer. – Tübingen: F. Steiner, 2003. – 653 s.
465. Helm-rath J. Wege des Humanismus: Studien zu Techniken und Diffusion der Antike-Leidenschaft im 15. Jahrhundert / J. Helm-rath. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2013. – 449 s.
466. Helmreich E. Religionsunterricht in Deutschland. Von den Klosterschulen bis heute / E. Helmreich. – Hamburg: Furche Verl., 1966. – 422 s.
467. Hennen I. Das Wittenberger Melanchthons-haus / I. Hennen // 500 Jahre Philipp Melanchthon. – Karlsruhe: Hrsg. INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 65-70.
468. Herding O. Pädagogik, Politik, Geschichte bei Jakob Wimpfeling / O. Herding // L'Humanisme Allemand (1480–1540). – München-Paris: Fink-Vrink, 1979. – P. 113-130.
469. Hettwer H. Herkunft und Zusammenhang der Schulordnungen. Eine vergleichende Studie / H. Hettwer. – Mainz: Hase und Koehle, 1965. – 292 s.
470. Heyd L. Melanchthon und Tübingen. 1512 – 1518. Ein Beitrag zu der Gelehrten- und Reformations-Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts / L. Heyd. – Tübingen: L.F.Fuck, 1839. – 110 s.

471. Hildebrandt F. Melanchthon: Alien or ally? / F. Hildebrandt – Cambridge: University Press, 1946. – 98 p.
472. Holborn H. Das Zeitalter der Reformation und des Absolutismus. B. I. / H. Holborn – Stuttgart: Hrsg. Kohlhammer Verl., 1960. – 643 s.
473. Holl K. Gessamelte Aufsätze zur Kirchengeschichte. B. I. / K. Holl. – Tübingen: Mohr, 1932. – 628 s.
474. Holzberg N. Olympia Morata und die Anfänge des Griechischen an der Universität Heidelberg / N. Holzberg // Heidelberger Jahrbücher. – 1987. – N. 31. – S. 77-93.
475. Humanismus im deutschen Südwesten. Biographische Profile / Paul Gerhard Schmidt. – Stuttgart: Jan Thorbecke, 2000. – 300 s.
476. Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation / [Hrsg. von H. Eberhard, A. Strnad]. – Köln: Böhlau, 1996 – 342 s.
477. Hund J. Kryptokalvinismus oder Kryptophilippizmus? / J. Hund // Ph. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / [Hrsg. von Irene Dingel]. – Leipzig: GmbH, 2011. – S. 271-290.
478. Hunke S. Allahs Sonne über dem Abendland / S. Hunke. – Stuttgart: Hrsg. Anstalt, 1975. – 376 s.
479. Hüschen H. Berufsbewußtsein und Selbstverständnis von Musikus und Cantor im Mittelalter / H. Hüschen // Beiträge zum Berufsbewußtsein des mittelalterlichen Menschen. – Berlin: W. de Gruyter und Co., 1964. – S. 225-238.
480. Iserloh E. Luther zwischen Reform und Reformation / E. Iserloh. – Aschaffenburg: Hrsg. Moritz, 1979. – 243 s.
481. Iserloh E. Luther zwischen Reform und Reformation: der Thesenanschlag fand nicht statt / E. Iserloh. – Münster: Aschendorff, 1968. – 103 s.
482. Jenny B. Tod. Begräbnis und Grabmal des Erasmus von Rotterdam / B. Jenny // Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde. – 1986. – № 86 (Bd. 2). – S. 61-104.
483. Jesse H. Leben und Wirken des Philipp Melanchthon: Dr. Martin Luthers theologischer Weggefährte / H. Jesse. – Berlin: Frieling, 2005. – 232 s.

484. Joachimsen P. Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus / P. Joachimsen. – Leipzig: Scientia-Verl., 1910. – 299 s.
485. Joachimsen P. Jakob Wimpfelings Epitome rerum Germanicarum / P. Joachimsen. – Freiburg: Hermann Grauert, 1910. – S. 171-181.
486. Jörg R. Evidenz des Bildes, Transparenz des Stils – Dürer, Erasmus und die Semiotik des Porträts / R. Jörg // Das Bild als Autorität: die normierende Kraft des Bildes / [Hrsg. Frank Büttner, Gabriele Wimböck]. – Münster: LIT Verl., 2004. – S. 205-216.
487. Jörg R. Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung: Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich / R. Jörg. – Tübingen: Niemeyer, 2003. – 582 s.
488. Jun M. Die Reformation: Theologen, Politiker, Künstler / M. Jun. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2008. – 178 s.
489. Jung M. Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melanchthon: das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators / M. Jung. – Tübingen: Mohr Siebeck, 1998. – 399 s.
490. Jung M. Ich rufe zu dir: Gebete des Reformators Philipp Melanchthon / M. Jung. – Frankfurt am Main: Agentur d. Rauhen Hauses, 1996. – 98 s.
491. Jung M. Philipp Melanchthon und seine Zeit / M. Jung. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. – 168 s.
492. Kaemmel H. Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange vom Mittelalter zur Neuzeit / H. Kaemmel. – Leipzig: Humblot, 1882. – 444 s.
493. Kamprad K. Philip Melanchthon- Weggefährte luthers Lehrer Deutschlands / K. Kamprad. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – 127 s.
494. Katharina von Bora, die Lutherin. Aufsätze anlässlich ihres 500. Geburtstages. / [Hrsg. von Martin Treu]. – Wittenberg: Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt, 1999. – 367 s.
495. Kathe H. Die Wittenberger Philosophische Fakultät 1502 – 1817. Bd. 117. / H. Kathe. – Köln; Weimar; Wien: Mitteldeutsche Forschungen, 2002. – 490 s.

496. Kawerau G. Die Versuche Melanchton zur katholischen Kirche zurückzuführen / G. Kawerau. – Halle: Hrsg. Verien für reformationgeschichte, 1902. – 215 s.
497. Kettemann R. Peter Luder (um 1415–1472). Die Anfänge der humanistischen Studien in Deutschland / R. Kettemann // Humanismus im deutschen Südwesten. Biographische Profile. – Sigmaringen: P. G. Schmidt, 1993. – S. 13-34.
498. Keute H. Reformation und Geschichte. Kaspar Hedio als Historiograf / H. Keute. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1980. – 424 s.
499. Kirchengeschichte von der ältesten Zeit bis zum 19. Jahrhundert. In Vorlesungen von Dr. Hagenbach. In. 7 Bd. / [Hrsg. Karl Rudolf Hagenbach]. – Leipzig: Hirzel, 1869-1872.
500. Kirn P. Friedrich der Weise und Kirche / P. Kirn. – Leipzig: Hrsg. Brockhaus, 1926. – 452 s.
501. Kleineidam E. Die Bedeutung der Augustinereremiten für die Universität Erfurt im Mittelalter und in der Reformationszeit / E. Kleineidam // Scientia Augustiniana. – Würzburg, Augustinus-Verl., 1975. – 422 s.
502. Klueting H. Das konfessionelle Zeitalter 1524 – 1648 / H. Klueting. – Stuttgart: Hrsg. Galwer 1989. – 456 s.
503. Knod G. Wimpfeling und die Universität Heidelberg / G. Knod // Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. – 1886. – Bd. 40. – S. 229-243.
504. Köbler B. Die Entstehung des negativen Melanchthonbildes: Protestantische Melanchthonkritik bis 1560 / B. Köbler. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2014. – 649 s.
505. Köbler G. Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien und reichsunmittelbaren Geschlechter vom Mittelalter bis zur Gegenwart / G. Köbler. – München: C. H. Beck, 1999. – 883 s.
506. Koch L. Philipp Melanthon's schola privata. Ein historischer beitrage zum ehren gedächtniss des präceptor Germaniae / L. Koch. – Gotha: Hrsg. Perthes, 1859. – 133 s.
507. Konrad F. Geschichte der Schule: von der Antike bis zur Gegenwart / F. Konrad. – München: C. H. Beck, 2007. – 128 s.

508. Köpf U. Martin Luthers Beitrag zur Universitätsreform / U. Köpf // Lutherjahrbuch 80. Jahrgang 2013: Organ der internationalen Lutherforschung. Lutherjahrbuch, Bd. 80. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. – 380 s.
509. Korsch D. Philipp Melanchthon als Pädagoge / D. Korsch // Ph. Melanchthon. – Wittenberg: Elbe-Druckerei Wittenberg GmbH, 1997. – S. 33-52.
510. Kramm H. Die Rede Philipp Melanchthons gegen das Kurpfuschertum seiner Zeit / H. Kramm // Hippokrates. – 1940. – № 11. – S. 742-773.
511. Krautwurst F. «Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort»: zahlensymbolisches Komponieren bei Johann Walter und Leonhard Paminger / F. Krautwurst // Musik des Mittelalters und der Renaissance. Festschrift Klaus-Jürgen Sachs zum 80. Geburtstag / Klaus-Jürgen Sachs, Rainer Kleinertz, Christoph Flamm, Wolf Frobenius. – Hildesheim-New York: Olms, 2010. – S. 435-441.
512. Kraze J. Melanchthons ethische Kommentare und Lehrbücher / J. Kraze // Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts. Begleitband zur Ausstellung im kulturhistorischen Museum. Rostocker Studien zur Kulturwissenschaft. – 1997. – № 1. – S. 195-214.
513. Kremer H. Die Lateinschule zu Pforzheim / H. Kremer // 500 Jahre Philipp Melanchthon [Hrsg. Friedrich Reinhold]. – Karlsruhe: Hrsg. INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 30-38.
514. Kremer H. Lesen, Exercieren, und Examinieren. Die Geschichte der Pforzheimer Lateinschule: Höhere Bildung in Südwestdeutschland vom Mittelalter zur Neuzeit / H. Kremer. – Heidelberg: Verlag Regionalkultur, 1997. – 288 s.
515. Kretschmar G. Die Confessio Augustana Graeca / G. Kretschmar // Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde / [Hrsg. R. Stupperich]. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1970. – S. 11-39.
516. Krey H. Sturm Johannes / H. Krey // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. – Herzberg: Bautz, 1996. – Bd.11. – S. 145-149.
- 517.
518. Kristeller P. Humanismus und Renaissance. Die antiken und mittelalterlichen Quellen: In 2 Vol. / P. Kristeller. – München: W. Fink, 1974. – Vol. 1. – 259 s.

519. Kristeller P. Humanismus und Renaissance. Die antiken und mittelalterlichen Quellen: In 2 Vol. / P. Kristeller. – München: W. Fink, 1974. – Vol. 2. – 346 s.
520. Krüger T. Empfangene Allmacht. Die Christologie Tilemann Heshusens (1527–1588) / T. Krüger. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2004. – 387 s.
521. Kuhaupt G. Veröffentlichte Kirchenpolitik: Kirche im publizistischen Streit zur Zeit der Religionsgespräche (1538-1541) / G. Kuhaupt. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1998. – 369 s.
522. Kühling K. Leipzigs regierende Bürgermeister vom 13. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Eine Übersichtsdarstellung mit biographischen Skizzen / K. Kühling, D. Mundus. – Beucha: Sax, 2000. – 87 s.
523. Kühlmann W. Vom Humanismus zur Spätaufklärung: Ästhetische und kulturgeschichtliche Dimensionen der frühneuzeitlichen Lyrik und Verspublizistik in Deutschland / W. Kühlmann. – Tübingen: M. Niemeyer, 2006. – 731 s.
524. Kuropka N. Melanchthon im Profil / N. Kuropka. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – 143 s.
525. Kuropka N. Philipp Melanchthon: Wissenschaft und Gesellschaft. Ein Gelehrter im Dienst der Kirche (1525 – 1532) / N. Kuropka. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. – 324 s.
526. Labouvie E. Frauen in Sachsen-Anhalt: Ein biographisch-bibliographisches Lexikon vom Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert / E. Labouvie. – Köln- Weimar: Böhlau Verl., 2015. – 422 s.
527. Lamprecht K. Deutsche Geschichte. Bd. 1-12 / K. Lamprecht. – Berlin: R. Gaertner, 1891-1909.
528. Lamprecht K. Die Kulturhistorische Methode / K. Lamprecht. – Berlin: Gaertners Verlagsbuchhandlung, 1900. – 46 s.
529. Lamprecht K. Was ist Kulturgeschichte? / K. Lamprecht // Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1896. – Juli – September. – S. 77.
530. Laube A. Die Volksbewegungen in Deutschland von 1470 bis 1517. Ursachen und Charakter / A. Laube. – München: Wilhelm Heyne, 1975. – 124 s.

531. Laube A. Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution / A. Laube, M. Steinmetz, G. Vogler. – Berlin: Aufstig, 1974. – 364 s.
532. Löcher J. Martin Luther und die Reformation in Deutschland / J. Löcher. – Frankfurt a.M.: Insel Vrlg, 1983. – 491 s.
533. Löcher K. Humanistenbildnisse – Reformatorenbildnisse. Unterschiede und Gemeinsamkeiten / K. Löcher // Literatur, Musik und Kunst im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1989 bis 1992. – Göttingen: Hubert, 1995. – S. 365-380.
534. Loewenich W. Martin Luther: der Mann und das Werk / W. Loewenich. – München: List, 1982. – 431 p.
535. Lorenz S. Das Haus Württemberg. Ein biographisches Lexikon / S. Lorenz. – Stuttgart: Kohlhammer, 1997. – S. 126-127.
536. Luther M. Sein Leben und Werk 1483 – 1521: In 2 Bd. / M. Luther. – Stuttgart: Hrsg. Galwer, 1996. – Bd. I. – 212 s.
537. Luther M. Sein Leben und Werk 1483 – 1521: In 2 Bd. / M. Luther. – Stuttgart: Hrsg. Galwer, 1996. – Bd. II. – 335 s.
- 538.
539. Luthers Erbe in Rusland. Ein Gedankbuch in Anlaß der Feier des 400 – Jahrigen Reformationsfestes der Evangelisch–Lutherischen Gemeiden in Rusland / [Hrsg. T. Meier]. – M.: POY, 1983. – 213 s.
540. Lutz H. Reformation und Gegenreformation / H. Lutz. – Munich-Vienna: R. Oldenbourg, 1982. – S. 146-149.
541. Lutz H. Reformation und Gegenreformation. Bd. 10 / H. Lutz. – München: Oldenbourg Verl., 1997. – 420 s.
542. Mahlmann T. Melanchthon als Vorläufer des Wittenberger Kryptocalvinismus / Theodor Mahlmann // Melanchthon und der Calvinismus / [Hrsg. Günter Frank, Herman J. Selderhuis]. – Stuttgart: Frommannholzboog, 2005. – S. 173-230.

543. Manns P. Martin Luther. Leben – Glauben – Wirkung / P. Manns. – Freiburg im Breisgau: Hrsg. Herder, 1983. – 350 s.
544. Martens D. Deutscher Renaissance-Humanismus / D. Martens // Humanismus in Europa. – Heidelberg: Winter, 1988. – S. 188-210.
545. Martin Luther und die Reformation in Deutschland: Ausstellung zum 500. Geburtstag Martin Luthers. Veranstaltet vom Germanischen Nationalmuseum Nürnberg in Zusammenarbeit mit dem Verein für Reformationsgeschichte / [Hrsg. B. Gerhard]. – Frankfurt a. M.: Insel, 1983. – 491 s.
546. Martin Luther und die Reformation in Deutschland. Ausstellung zum 500. Geburtstag Martin Luthers. – Frankfurt a.M.: Hrsg. Mohr, 1983. – 311 s.
547. Matthes K. Philipp Melanchton. Sein Leben und Wirken aus dem quellen darstellt / K. Matthes. – Altenburg: Hrsg. Helbig, 1847. – 436 s.
548. Matthieu A. Martin Bucer zwischen Luther und Zwingli / A. Matthieu. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2003. – 167 s.
549. Matz W. Der befreite Mensch: die Willenslehre in der Theologie Philipp Melanchthons / W. Matz. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. – 279 s.
550. Maurer W. Philipp Melanchthon – Humanist, Theologe, Pädagoge. Ein Wegbereiter der Reformation in Europa / W. Maurer // Ph. Melanchthon 1497 – 1997. / [Hrsg. von W. Schwendemann]. – Münster: LIT, 1997. – S. 2-17.
551. Maurer W. Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation: In 2 Bd. Bd. I. / W. Maurer. – Göttingen: Hrsg. Ruprecht, 1967. – 248 s.
552. Maurer W. Der jungen Melanchton zwischen Humanismus und Reformation: In 2 Bd. Bd. II. / W. Maurer. – Göttingen: Hrsg. Ruprecht, 1967. – 618 s.
553. Maurer W. Melanchthons Anteil am Streit zwischen Luther und Erasmus / W. Maurer // ARG. – 1958. – Vol. 49. – S. 89-115.
554. Meinhold P. Philipp Melanchthon, der Lehrer der Kirche / P. Meinhold. – Berlin: Luther Verl., 1960. – 155 s.
555. Melanchthon in seinen Schülern / [Hrsg. Heinz Scheible]. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1997. – 587 s.

556. Mertens D. Jakob Wimpfeling als zentrale Gestalt des oberrheinischen Humanismus / D. Mertens // Jahrbuch für badische Kirchen- und Religionsgeschichte. – 2012. – Vol. 6. – S. 49-72.
557. Methuen C. Zur Bedeutung der Mathematik für die Theologie Philipp Melanchthons / C. Methuen // Melanchthon und die Naturwissenschaften seiner Zeit / [Hrsg. G. Frank, S. Rhein]. – Bretten, 1998. – S. 85-103.
558. Metzger P. Melanchthon hat uns noch viel zu sagen / P. Metzger // 500 Jahre Philipp Melanchthon / [Hrsg. Friedrich Reinhold]. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 4-6.
559. Meurer M. Philipp Melanchthons Leben für christlichen Leser ins gemein aus den quellen erzählt von Moritz Meurer / M. Meurer. – Leipzig: Hrsg. Naumann, 1860. – 187 s.
560. Meyer G. Ein Reformator – neu entdeckt / G. Meyer // 500 Jahre Philipp Melanchthon / [Hrsg. Friedrich Reinhold]. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 51-53.
561. Meyers Konversations Lexikon: In 19 B. / [Hrsg. H. J. Meyer]. – Leipzig und Wien, 1906. – Bd.13. – 1028 s.
562. Michel S. Die Sonntagsvorlesungen Philipp Melanchthon. Vom akademischen Vortrag zum homiletischen Hilfsmittel / S. Michel / Ph. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / [Hrsg. I. Dingel, A. Kohnle]. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 177-190.
563. Moeller B. Deutschland im Zeitalter der Reformation / B. Moeller. – Göttingen: Hrsg. Vandenhoeck und Ruprecht, 1988. – 217 s.
564. Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500 / B. Moeller. – Leipzig: Hrsg. Brockhaus, 1965. – 412 s.
565. Moeller B. Melanchthon Philipp. Sein Leben / B. Moeller. – Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus G. Mohn, 1962. – S. 23-24.
566. Moeller B. Reichsstadt und die Reformation / B. Moeller. – Görlitz: Hrsg. Gütersloh, 1962. – 316 s.

567. Mönnich C. Bürger. Ketzer. Außenseiter: Die Geschichte des Protestantismus in ihren Grundzügen / C. Mönnich. – München: Kaiser Verl., 1984. – 404 s.
568. Moog W. Geschichte der Pädagogik. Die Pädagogik der Neuzeit von der Renaissance bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. Bd. 2. / W. Moog. – Düsseldorf: Ratingen, 1967. – 338 s.
569. Muhlack U. Das Projekt der Germania illnstrata. Ein Paradigma der Diffusion des Humanismus / U. Muhlack // Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten / [J. Helmrat, U. Muhlack, G. Walther]. – Göttingen: Wallstein, 2002. – 464 s.
570. Mühlen K. Reformatorisches Profil / K. Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995. – 408 s.
571. Mülhaupt E. Heimaterinnerungen und Heimatbeziehungen Philipp Melanchthons / E. Mülhaupt. – Bretten: Melanchthonverein, 1978. – 74 s.
572. Müller N. Die Wittenberger Bewegung 1521 und 1522 / N. Müller. – Leipzig: M.H. Nachfolger, 1911. – 422 s.
573. Mundhenk C. Reformstau und Politikverdrossenheit Melanchthons Briefe vom Regensburger Reichstag 1541 / C. Mundhenk // P. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas. Bd. 13. / [Herausgegeben von I. Dingel und A. Kohnle]. – Leipzig: LStRLO, 2011. – S. 51-64.
574. Neuser W. Der Ansatz der Theologie Philipp Melanchthons. Band 9 (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche). Teil 1. Gebundene Ausgabe / W. Neuser. – Neukirchen: Neukirchener Verl., 1957. – 138 s.
575. Neuser W. Die Abendmahlslehre Melanchthons in ihrer Entwicklung (1519–1530) Bd. 26. Teil 2 / W. Neuser. – Neukirchen: Neukirchener Verl., 1968. – 479 s.
576. Neuser W. Johann Calvin – Leben und Werk in seiner Frühzeit 1509–1541. Vol. 6 / W. Neuser. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2008. – 352 s.
577. Neuser W. Luther und Melanchthon – Einheit im Gegensatz: ein Beitrag zum Melanchthon-Jubiläum 1960 / W. Neuser. – München: Kaiser, 1961. – 41 s.
578. Newald R. Probleme und Gestalten des deutschen Humanismus / R. Newald, H.-G. Roloff. – Berlin: Gruyter, 1963. – 519 s.

579. Niemann L. Geschichte der Grafen von Mansfeld / L. Niemann. – Halberstadt: Lorleberg, 1834. – 359 s.
580. Oestmann G. Johaness Stoffler, Melanchthons Lehrer in Tübingen / G. Oestmann // Ph. Melanchthon in Südwestdeutschland / [Hrsg. Stefan Rhein, Armin Schlecher, Udo Wennemuth]. – Karlsruhe: Badische Landesbibliothek, 1997. – S. 75-85.
581. Ostermann M. Festschrift zur 500-Jahrfeier von Petrus Mosellanus / M. Ostermann. – Bruttig: Fankel, 1993. – 16 s.
582. Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts auf der Deutschen Schule und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart / F. Paulsen. – Leipzig: Veit und Comp, 1885. – 811 s.
583. Peters C. Glanz und Elend des Philippismus. Beobachtungen an und im Ausgang von Jakob Heerbrands (1521-1600) / C. Peters // Ph. Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / [Hrsg. von Irene Dingel]. – Leipzig: GmbH, 2011. – S. 81-98.
584. Pfisterer U. «Die Bilder Wissenschaft ist mühelos». Topos, Typus und Pathosformel als methodische Herausforderung der Kunstgeschichte / U. Pfisterer // Visuelle Topoi. Erfindung und tradiertes Wissen in den Künsten der italienischen Renaissance. Bd. 3. – München: Deutscher Kunstverlag, 2003. – S. 21-47.
585. Philipp Melanchthon 1497 – 1997: die bunte Seite der Reformation / [Hrsg. Wilhelm Schwendemann]. – Freiburg: Münster, 1997. – 252 s.
586. Philipp Melanchthon als Politiker zwischen Reich, Reichsständen und Konfessionsparteien / [Hrsg. G. Wartenburg, M. Hein, M. Zentner]. – Wittenberg: Edition Hans Lufft, 1998. – 248 s.
587. Philipp Melanchthon im Jahre der Augsburger Confession 1530 / [Hrsg. C. Niemeyer]. – Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1830. – 122 s.
588. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae / [Hrsg. Leo Stern]. – Berlin: Melanchthon-Komitee der Deutschen Demokratischen Republik, 1963. – 103 p.
589. Philipp Melanchthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas / [Hrsg. von Irene Dingel]. – Leipzig: GmbH, 2011. – 422 s.

590. Philipp Melanchthon: 1497 – 1997. Die bunte Seite der Reformation. Das Freiburger Melanchthon-Projekt / [Hrsg. Wilhelm Schwendemann]. – Münster: LIT, 1997. – 252 s.
591. Pohlke R. Melanchthon und sein Griechischlehrer Georg Simler. Zwei Vermittler des Griechischen in Deutschland / R. Pohlke // Ph. Melanchthon in Südwestdeutschland. Bildungsstationen eines Reformators (Ausstellungskatalog) / [Hrsg. von Stefan Rhein, Armin Schlechter, Udo Wennemuth]. – Karlsruhe: Badische Landesbibliothek, 1997. – S. 39-61.
592. Post R. The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism / R. Post. – Leiden: BRILL, 1968. – 701 p.
593. Prüser F. England und die Schmalkaldener 1535 – 1540 / F. Prüser. – Leipzig: M. Heinsius nachfolger Eger & Sievers, 1929. – 342 p.
594. Rabe H. Deutsche Geschichte 1500 – 1600: das Jahrhundert der Glaubenspaltung / H. Rabe. – München: Wilhelm Heyne Verl., 1991. – 255 s.
595. Rabe H. Reich und Glaubenspaltung Deutschland 1500 – 1600 / H. Rabe. – München: Beck Verl., 1989. – 512 s.
596. Rammstedt O. Stadtunruhen 1525. Der deutsche Bauernkrieg 1524 – 1526 / O. Rammstedt. – Göttingen: Entwüklung, 1975. – 239 s.
597. Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. Bd. I. / L. Ranke. – Berlin: Hrsg. Duncker und Humbolt, 1852. – 465 s.
598. Ranzmaier I. Stamm und Landschaft: Josef Nadlers Konzeption der deutschen Literaturgeschichte / I. Ranzmaier. – Berlin: Walter de Gruyter, 2002. – 538 s.
599. Rapp F. Die Lateinschule von Schlettstadt – eine große Schule für eine Kleinstadt / F. Rapp // Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. – S. 215-234.
600. Rautenstrauch J. Luther Und Die Pflege Der Kirchlichen Musik in Sachsen (14.– 19. Jahrhundert) / J. Rautenstrauch. – Bremen: Hochschulverlag, 2013. – 475 s.
601. Reformation in Europa / [Hrsg. O. Thulin]. – Leipzig: Edition Leipzig VEB, 1967. – 352 s.

602. Reformation und Nationalsprachen / [Hrsg. Burchard Brentjes, Burchard Thaler]. – Halle: Martin–Luther–Universität, 1983. – 223 s.
603. Reformatorische Verkündigung und Lebensordnung / [Hrsg. R. Stupperich]. – Bremen: Wuppertal Verl., 1963. – 432 s.
604. Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bd. 4 / [Hrsg. Kurt Galling, Hans von Campenhausen]. – Tübingen: Mohr Siebeck, 1998 – 2005. – 840 s.
605. Renaissance-Reformation, Gegensätze und Gemeinsamkeiten (Wolfenbütteler Abhandlungen Zur Renaissanceforschung) / [Hrsg. A. Buck]. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1984. – 297 s.
606. Reventlow H. Epochen der Bibelauslegung. Bd. 3 / H. Reventlow. – München: C. H. Beck, 1997 – 271 s.
607. Rhein S. Auch Frau Melanchthon feiert 500. Geburtstag / S. Rhein // 500 Jahre Philipp Melanchthon / [Hrsg. Friedrich Rheinhold]. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 41-45.
608. Rhein S. Buchdruck und Humanismus – Melanchthon als Korrektor in der Druckerei des Thomas Anshelm / S. Rhein // Ph. Melanchthon in Südwestdeutschland. – Karlsruhe: Badische Landesbibliothek, 1997. – S. 62-74.
609. Rhein S. Katharina Melanchthon, geb. Krapp – ein Wittenberger Frauenschicksal der Refomationszeit / S. Rhein // Ph. Melanchthon: 1497 – 1997. Die bunte Seite der Reformation. Das Freiburger Melanchthon-Projekt. – Münster: LIT, 1997. – S. 40 -59.
610. Rhein S. Melanchthon und das Melanchthonhaus Bretten / S. Rhein // 500 Jahre Philipp Melanchthon / [Hrsg. Friedrich Rheinhold]. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 6-10.
611. Rhein S. Melanchthon und Paracelsus / S. Rhein // Parerga Paracelsica – Paracelsus in Vergangenheit und Gegenwart. – Stuttgart: F. Steiner, 1991. – S. 57-73.
612. Rhein S. Philipp Melanchthon – Reformator, Lehrer Deutschlands, Weggefährte Luthers / S. Rhein. – Lahr: Hrsg. E.Kaufmann, 1997. – 150 s.

613. Rhein S. Philipp Melanchthon (1497 – 1560). Der Humanist unter den Reformatoren / S. Rhein // Materialien zum Melanchthon-Jubiläum 1997. – Hannover: Hrsg. Kirchenamt der EKD, 1997. – 54 s.
614. Riess H. Motive des patriotischen Stolzes bei den deutschen Humanisten / H. Riess. – Berlin: Inaug. Diss. – Freiburg i. Br., 1934. – 61 s.
615. Ritter G. Die geistigen Ursachen der Reformation / G. Ritter // Die Weltwirkung der Reformation. 2. Auflage. – München: R. Oldenbourg, 1959. – 172 s.
616. Rodde B. Illustrierte Geschichte der Reformation in Deutschland / B. Rodde. – Herstd: Hrsg. Christliche Kunstwerke, 1907. – 422 s.
617. Roth F. Augsburgs Reformationsgeschichte (1519–1530) / F. Roth. – München: Wilhelm Heyne Verl., 1901. – 345 s.
618. Rott J. Correspondance de Martin Bucer / J. Rott. – Leiden: BRILL Academic Pub, 1979. – 340 p.
619. Rude A. Die bedeutendsten evangelischen Schulordnungen des 16. Jahrhunderts nach ihrem pädagogischen Gehalte / A. Rude. – Langensalza: Bayern und Söhne, 1893. – 60 s.
620. Rupprich H. Die Frühzeit des Humanismus und der Renaissance in Deutschland / H. Rupprich. – Leipzig: P. Reclam, 1938. – 317 s.
621. Rupprich H. Die Frühzeit des Humanismus und der Renaissance in Deutschland Gebundene Ausgabe / H. Rupprich. – Darmstadt: Wissenschaftl. Buchgesellschaft, 1964. – 317 s.
622. Schachenmayr A. Katharina von Bora. Eine Zisterzienserin als Luthers Ehefrau / A. Schachenmayr // Fiat voluntas tua. Theologe und Historiker – Priester und Professor. Festschrift zum 65. Geburtstag von Harm Klueting. – Münster: Reimund Haas, 2014. – S. 223-238.
623. Schaubach F. Das Leben Philipp Melanchthon's / F. Schaubach. – Meiningen: Eye, 1860. – 64 s.
624. Schefer R. Melanchthon zwischen den Konfessionen / R. Schefer // Ph. Melanchthon. Ein Wegbereiter für Ökumene / [Hrsg. von J. Haustein]. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997. – S. 142-180.

625. Scheible H. Aristoteles und die Wittenberger Universitätsreform / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / [Hrsg. H. Scheible]. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 125-151.
626. Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – 478 s.
627. Scheible H. Das Melanchthonbild Karl Holls / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / [Hrsg. H. Scheible]. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – 447-461 s.
628. Scheible H. Das Melanchthonbild Karl Holls / H. Scheible // Melanchthon und die Neuzeit / [Hrsg. von Günter Frank]. – Stuttgart: Bad Cannstatt, 2003. – S. 223-238.
629. Scheible H. Die Bedeutung der Unterscheidung von Gesetz und Evangelium für theologische Ethik und Praktische Theologie am Beispiel Melanchthon / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 241-252.
630. Scheible H. Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit / H. Scheible // Lutherjahrbuch. – 1999. – Vol. 66. – S. 237-262.
631. Scheible H. Melanchthon als akademischer Lehrer / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / [Hrsg. H. Scheible]. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 75-90.
632. Scheible H. Melanchthon und die oberrheinischen Humanisten (Neudruck der Ausgabe 2001) / H. Scheible // Derselbe, Aufsätze zu Melanchthon (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation). – Tübingen: J.C.B. Mohr, 2010. – Bd. 49. – Nr. 3. – S. 46-64.
633. Scheible H. Melanchthon und die Reformation. Forschungsbeiträge / H. Scheible. – Mainz: P. von Zabern, 1996. – 578 p.
634. Scheible H. Melanchthon und Frau Luther / H. Scheible // Scheible H. Aufsätze zu Melanchthon / H. Scheible. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 373-391.
635. Scheible H. Melanchthon. Eine Biographie / H. Scheible. – München: C. H. Beck, 1997. – 294 s.
636. Scheible H. Melanchthon. Vermittler der Reformation / H. Scheible. – München: C. H. Beck, 2016. – 445 s.

637. Scheible H. Melanchthon: Eine Biographie / H. Scheible. – München: C. H. Beck, 1997. – 294 s.
638. Scheible H. Melanchthons Briefe – hierzulande ediert / H. Scheible // 500 Jahre Philipp Melanchthon / [Hrsg. von Friedrich Reinhold]. – Karlsruhe: INFO Verlagsgesellschaft mbH, 1997. – S. 70 -74.
639. Scheible H. Melanchthons Pforzheimer Schulzeit. Studien zur humanistischen Bildungselite / H. Scheible // Pforzheim in der frühen Neuzeit. Beiträge zur Stadtgeschichte des 16.–18. Jahrhunderts. – (Pforzheimer Geschichtsblätter, Band 7) / [Hrsg. von Hans-Peter Becht]. – Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1989. – S. 9-50.
640. Scheible H. Melanchthons Werdegang / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / [Hrsg. H. Scheible]. – Tübingen, 2010. – S. 28-45.
641. Scheible H. Philipp Melanchthons Ethik des Friedens / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / [Hrsg. H. Scheible]. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 218-240.
642. Scheible H. Philipp Melanchton der bedeutendste Sohn der Stadt Bretten / H. Scheible / H. Scheible // Geschichte der Stadt Bretten von den Anfängen bis zur Zerstörung 1689. – Bretten: A. Schläfer Verlag, 1977. – S. 257-282.
643. Scheible H. Reuchlins Bedeutung für den Toleranzgedanken / H. Scheible // Aufsätze zu Melanchthon / [Hrsg. H. Scheible]. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – S. 65-74.
644. Scheible H. Simon Grynaeus schreibt an Joachim Camerarius. Eine Neuerwerbung der Heidelberger Universitätsbibliothek / H. Scheible // Heidelberger Jahrbücher. – 2013. – Bd. 33. – 360 s.
645. Scheible H. Melanchthon: eine Biographie / H. Scheible. – München: C. H. Beck, 1997. – 294 s.
646. Scherer E. Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten / E. Scherer. – Darmstadt: Georg Olms Verl., 1927. – 522 s.
647. Schildt J. Zu einigen Entwicklungs Tendenzen der deutschen Sprache zur Zeit der frühbürgerlichen Revolution / J. Schildt. – Berlin: Aufstig, 1977. – 377 s.

648. Schilling H. Aufbruch und Krise Deutschland 1517 – 1648 / H. Schilling. – Berlin: Siedler, 1988. – 507 s.
649. Schiltz K. Music and Riddle Culture in the Renaissance / K. Schiltz. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 543 p.
650. Schirmer U. Die ernestinischen Kurfürsten (1485–1547) / U. Schirmer // Die Herrscher Sachsens / [Hrsg. Frank-Lothar Kroll] – München: C. H. Beck, 2004. – S. 65-70.
651. Schmäler N. Die Prinzipien des Hörensagens. Predigt und Publikum in der Frühen Neuzeit / N. Schmäler. – München: Wilhelm Heyne Verl., 1993. – 359 s.
652. Schmid H. Der Kampf der lutherischen Kirche um Luthers Lehre vom Abendmahl / H. Schmid. – Leipzig: Hinrich, 1868. – 344 s.
653. Schmidt C. Philipp Melanchthon, Leben und ausgewählte Schriften. Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der lutherischen Kirche / C. Schmidt. – Elberfeld: R.L.Friedrichs, 1861. – 722 s.
654. Schmidt G. Philipp Melanchthon. Glaube und Bildung. Texte zum christlichen Humanismus. Lateinisch/Deutsch / G. Schmidt. – Stuttgart: Reclam, 1989. – 221 s.
655. Schmitz H. Leonhard Paminger (1495 – 1567), Passauer Komponist und Theologe / H. Schmitz // Ostbairische Grenzmarken, Passau. – 1998. – S. 91-113.
656. Schober R. Petrus Mosellanus, 1493 – 1524, ein vergessener Mosel-Humanist / R. Schober. – Görres: Koblenz, 1979. – 138 s.
657. Schorn L. Die Reformation / L. Schorn. – München: C. H. Beck, 1996. – 125 s.
658. Schröder B. Johannes Sturm (1507–1589) – Pädagoge der Reformation / B. Schröder. – Jena: IKS Garamond, 2009. – 423 s.
659. Schubert E. Fahrenden Volks im Mittelalter / E. Schubert. – Bielefeld: Selinger, 1995. – 341 s.
660. Schulz H. Deutsche Geschichte im 16. Jahrhundert 1500–1618 / H. Schulz. – Frankfurt a.M: Suhrkamp Verl., 1987. – 312 s.
661. Schulze M. Mönchtum oder reformatio? Jakob Wimpfeling und der andere Weg zur Reformation / M. Schulze // Reformation und Mönchtum. Aspekte eines Verhältnisses über Luther hinaus (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation

/Studies in the Late Middle Ages, Humanism and the Reformation). – Tübingen: Mohr Siebeck, 2008. – 276 s.

662. Schumann G. A. Melanchthon redivivus, oder der ideale Geist des Christenthums / G. Schumann. – Leipzig: F. Leich, 1837. – 451 s.

663. Schwab H. Philipp Melanchthon. Der Lehrer Deutschlands. Ein biographisches Lesebuch / H. Schwab. – München: Dt. Taschenbuch-Verl., 1997. – 282 s.

664. Schwabe E. Das Gelehrtenschulwesen Kursachsens von seinen Anfängen bis zur Schulordnung von 1580 / E. Schwabe. – Leipzig: B.G. Teubner, 1914. – 160 p.

665. Schwarz R. Martin Luther (1483 – 1546) / R. Schwarz // Große Denker Erfurts und der Erfurter Universität. – Göttingen: Wallstein, 2002. – S. 164-183.

666. Schwarzenau P. Der Wandel im theologischen Ansatz bei Melanchthon von 1525–1535 / P. Schwarzenau. – Gütersloh: C. Bertelsmann., 1956. – 128 s.

667. Schwendemann W. Philipp Melanchthon 1497–1997 / W. Schwendemann. – Münster: LIT, 1997. – 252 s.

668. Seebaß G. Die Reformation und ihre Ausenseiter / G. Seebaß. – Göttingen: Hubert, 1997. – 383 s.

669. Seebaß G. Dürers Stellung in der reformatorischen Bewegung / G. Seebaß // Die Reformation und ihre Aussenseiter: gesammelte Aufsätze und Vorträge / [G. Seebass, I. Dingel, C. Kress]. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1997. –S. 79-112.

670. Seidel K. Frankreich und die deutschen Protestanten: die Bemühungen um eine religiöse Konkordie und die französische Bündnispolitik in den Jahren 1534/35 / K. Seidel. – Münster: Aschendorff, 1970. – 191 p.

671. Seifert A. Das höhere Schulwesen. Das höhere Schulwesen. Universitäten und Gymnasien / A. Seifert // Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. 1. – München: C. W. Beck, 1996. – S. 197-345.

672. Sophie C. Melanchthon, Katharina, geb. Krapp (Wittenberg Oktober 1497–Wittenberg 11.10.1557). Ehefrau und vielseitige Unterstützerin des Reformators Philipp Melanchthon / C. Sophie // Frauen in Sachsen-Anhalt: Ein biographisch-bibliographisches Lexikon vom Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert / [Hrs. E. Labouvie]. – Köln Weimar: Böhlau Verl., 2015. – S. 257.

673. Spangel P. // Deutscher Humanismus 1480–1520: Verfasserlexikon. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2012 – Bd. 2. – S. 931-936.
674. Stammen T. Studien zum politischen Denken des Humanismus / T. Stammen. – Neuried: Ars Una, 1999. – 309 s.
675. Steinmetz M. Philipp Melanchthon über Thomas Müntzer und Nikolaus Storch / M. Steinmetz // Ph. Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae / [Hrs. L. Stern]. – Berlin: Akademie Verl., 1963. – S. 138-173.
676. Steinwachs A. Der Reformations-Altar von Lukas Cranach d. Ä. in der Stadtkirche St. Marien, Lutherstadt Wittenberg / A. Steinwachs. – Spröda: Akanthus, 1998. – 23 s.
677. Stempel W. Melanchthons pädagogisches Wirken / W. Stempel. – Bielefeld: Luther-Verl., 1979. – 224 p.
678. Stern L. Martin Luther und Philipp Melanchthon – ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Eine Studie der materiellen und geistigen Triebkräfte und Auswirkungen der deutschen Reformation / L. Stern. – Berlin: Hrsg. Rütter, 1953. – 118 s.
679. Stern L. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae / L. Stern. – Halle: Hrsg. Esser, 1960. – 103 s.
680. Stiefel E. Mein Herr Käthe: Katharina von Bora's Leben an der Seite Luthers / E. Stiefel. – Marburg: Francke-Buchhandlung, 2008. – 80 s.
681. Stieglecker R. Die Renaissance eines Heiligen: Sebastian Brant und Onuphrius eremita / R. Stieglecker. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2001. – 540 s.
682. Stolinsky W. Kirchengeschichte der Neuzeit / W. Stolinsky. – Düsseldorf: Patmos Verl., 1993. – 220 s.
683. Stupperich R. Kaspar Hedwig / R. Stupperich // Neue Deutsche Biographie. – Berlin: Duncker und Humblot, 1969. – Bd. 8. – S. 188-189.
684. Stupperich R. Philipp Melanchthon. Gelehrter und Politiker / R. Stupperich. – Göttingen: Muster-Schmidt Verl., 1996. – 119 p.
685. Stupperich R. Melanchthon / R. Stupperich. – Berlin: G. Reimer Verl., 1960. – 320 s.

686. Theologische Realenziklopädie. Bd. 22 / [Hrs. G. Müller, G. Krause]. – Berlin: De Gruyter, 1992. – 800 s.
687. Thorndike L. A History of Magic and Experimental Science. Bd. V. / Thorndike L. – New York: Columbia University Press, 1941. – 766 p.
688. Tischer J. Philipp Melanchthons Leben / J. Tischer. – Leipzig: Hrsg. Voss, 1795. – 204 s.
689. Toellner R. Die medizinischen Fakultäten unter dem Einfluß der Reformation / R. Toellner // Renaissance Reformation. Gegensätze und Gemeinsamkeiten / [Hrs. A. Buck] – Wiesbaden: In Kommission bei O. Harrassowitz, 1984. – S. 287-297.
690. Urban G. Philipp Melanchthon 1490– 1560. Sein Leben / G. Urban. – Bretten: Melanchthonverein, 1991. – 90 s.
691. Van Engen J. Sisters and Brothers of the Common Life: The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages / J. Van Engen. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013. – 433 p.
692. Viertel A. Die Wiederauffindung von Ciceros Briefen durch Petrarca. Eine philologischkritische Untersuchung / A. Viertel. – Königsberg: Hartung, 1879. – 44 s.
693. Villwock J. Die Sprache – ein «Gespräch der Seele mit Gott»: zur Geschichte der abendländischen Gebets- und Offenbarungsrhetorik / J. Villwock. – Frankfurt a. M.: Vittorio Klostermann, 1996. – 686 s.
694. Volbeding J. Die Uebergabe des Augsburgerischen Glaubensbekenntnisses am 25 Juni 1530 und das Leben Philipp Melanchthons / J. Volbeding. – Leipzig, 1829. – 88 s.
695. Volbeding J. Luther in Worms: Ein Tag aus Philipp Melanchthon's Leben. Lebensbilder aus dem Zeitalter der Reformation / J. Volbeding. – Leipzig: Brockhaus. 1852. – 120 s.
696. Volz H. Drei schriften gegen Luthers Schmalkaldische Artikel von Cochläus, Witzel und Hoffmeister (1538 und 1539) / H. Volz. – Münster: Aschendorff, 1932. – 225 s.
697. Vormbaum R. Die Evangelischen Schulorgnungen des sechzenten Jahrhunderts / R. Vormbaum. – Gütersloh: Bertelsmann, 1858. – 765 s.

698. Wackernagel R. Geschichte des Elsaß / R. Wackernagel. – Freiburg: Universitätsbuchhandlung, 1940. – 313 s.
699. Wagner A. Ulrich Zwinglis Leben ein seiten Stück zu dem Leben Luthers, Hus und Melanchthons / A. Wagner. – Leipzig: Voss, 1801. – 103 s.
700. Wallmann J. Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation / J. Wallmann. – Tübingen: B. Mohr, 1985. – 256 s.
701. Walter P. Melanchthon und die Tradition der studia humanitatis / P. Walter // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – 1999. – № 110. – S. 191-208.
702. Wartenberg G. Philipp Melanchthon und die kurfürstlich-sächsische Politik zwischen 1520 und 1560 / G. Wartenberg // Ph. Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien / [Hrs. B. Stolt]. – Stockholm: Birgit Stolt, 1998. – S. 13-23.
703. Wartenberg G. Landesherrschaft und Reformation. Moritz von Sachsen und die albertinische Kirchenpolitik bis 1546 / G. Wartenberg. – Weimar, 1988. – 319 s.
704. Weisel M. Melanchthon als Philosoph in graphischen Bildnissen des 16 – 19. Jahrhunderts / M. Weisel // Der Philosoph Melanchthon / [Hrs. G. Frank]. – Göttingen: Hubert, 2012. – S. 201-234.
705. Wenz G. Theologie der Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche: eine historische und systematische Einführung in das Konkordienbuch. Bd. 1 / G. Wenz. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1996. – 719 s.
706. Werk und Rezeption Philipp Melanchthons in Universität und Schule bis ins 18. Jahrhundert. Tagung anlässlich seines 500. Geburtstages an der Universität Leipzig / [Hrs. G. Wartenberg]. – Leipzig: Evangelische Verl., 1999. – 209 s.
707. Wernle P. Renaissance und Reformation / P. Wernle. – Tübingen: J. Mohr, 1912. – 170 s.
708. Wheat E. Der grosse Kampf / E. Wheat. – Hamburg: Adwent, 1994. – 420 s.
709. Wiedenhofer S. Der römische Katholizismus und Melanchthon / S. Wiedenhofer // Ph. Melanchthon. Ein Wegbereiter für die Ökumene. / [Hrsg. von J. Haustein]. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997. – S. 62-76.
710. Wiesflecker H. Kaiser Maximilian I / H. Wiesflecker. – München: Oldenbourg, 1986. – 904 s.

711. Wittiach G. Johann I., der Beständige, Kurfürst von Sachsen / G. Wittiach. Band 3 // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL). – Hamm: Bautz, 1992. – S. 174-175.
712. Wohlfarth J. Philipp Melanchthon: zum Secular-Andenken an den 300-jährigen Todestag des großen Reformators / J. Wohlfarth. – Leipzig: Fleischer, 1858. – 370 s.
713. Wolfgang H. Geschichte der Stadt Berlin / H. Wolfgang. – Leipzig: Brockhaus, 1975. – 328 s.
714. Wolgast E. Die Universität Heidelberg 1386–1986 / E. Wolgast. – Heidelberg, 1986. – 219 p.
715. Wolgast E. Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände: Studien zu Luthers Gutachten in politischen Fragen / E. Wolgast. – Gütersloh, 1977. – 319 p.
716. Wolgast E. Melanchthon als politischer Berater / E. Wolgast // Melanchthon: zehn Vorträge. – Erlangen: Universitätsbund Erlangen-Nürnberg. – S. 179-208.
717. Wollersheim H. Philipp Melanchthon und die Organisation des protestantischen Schulwesens in Sachsen / H. Wollersheim // Ph. Melanchthon und das städtische Schulwesen: Begleitband zur Ausstellung / Hrsg. von der Lutherstadt Eisleben. – Halle: J. Stekovics, 1997. – S. 49-80.
718. Wollersheim H. Philipp Melanchthons Einfluss auf das sächsische Schulwesen / H. Wollersheim // Werk und Rezeption Philipp Melanchthons in Universität und Schule bis 18. Jahrhundert. – Leipzig: Evangelische Verl., 1999. – S. 83-97.
719. Wriedt K. Schulen und bürgerliches Bildungswesen in Norddeutschland im Spätmittelalter / K. Wriedt // Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. – Göttingen: B. Moller, 1983. – S. 157-160.
720. Zeeden E. Das Zeitalter der Glaubenskämpfe 1555 – 1648 / E. Zeeden. – Stuttgart: Union Verl., 1970. – 231 s.
721. Zeller A. Ausführliche Merckwürdigkeiten der Hochfürstl. Württembergischen Universitaet und Stadt Tübingen. / A. Zeller. – Berger, 1743. – 741 s.
722. Ziegler T. Geschichte der Pädagogik / T. Ziegler. – München: Beck, 2014. – 432 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Публікації, які відображають зміст та основні положення дисертації

Монографія:

Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – К.-Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 399 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Котляров П. М. Теологія і дипломатія: діяльність Філіпа Меланхтона в контексті європейських міжнародних відносин / П. М. Котляров // Науковий вісник дипломатичної академії України. 2002. – Вип. 6. – С. 313-322.
2. Котляров П. М. Від Вормсу до Шмалькальдену: дискусії у реформаційному русі щодо питання про право на збройний опір / П. М. Котляров // Науковий вісник дипломатичної академії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 423-431.
3. Котляров П. М. Філіп Меланхтон у справі реформування та заснування німецьких університетів / П. М. Котляров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2003. – С. 54-62.
4. Котляров П. М. Німецький гуманізм і початок Реформації / П. М. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2004. – № 27. – С. 12-17.
5. Котляров П. М. Філіп Меланхтон та його внесок у справу реформування медичної освіти в лютеранських університетах Німеччини / П. М. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2006. – Вип. 34. – № 4. – С. 65-69.
6. Котляров П. М. Математика й астрологія в теології Меланхтона / П. М. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2006. – № 82 – 84. – С. 62-63.
7. Котляров П. М. Лютеранство і православ'я: Екуменічна діяльність Ф. Меланхтона та спроба релігійного порозуміння / П. М. Котляров // Науковий вісник дипломатичної академії України. Зовнішня політика і дипломатія: історична ретроспектива, традиції, сьогодення. – 2008. – Вип. 14. – С. 161-164.
8. Котляров П. М. Філіп Меланхтон та астрологія: спроба наукового та теологічного обґрунтування астрологічної прогностики / П. М. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2009. – Вип. 73. – С. 28-34.

9. Котляров П. М. Портрети Меланхтона: співвідношення візуального образу і наративних характеристик / П. М. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2015. – Вип. 2 (125). – С. 26-31.
10. Котляров П. М. Про право на збройний опір: теологія та внутрішня дипломатія Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Вип. 130. – С. 39 - 42.
11. Котляров П. М. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria* (за листуванням Філіпа Меланхтона) / П. М. Котляров // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2014. – № 29 (322). – С. 15-19.
12. Котляров П. М. Гуманістичний образ Філіпа Меланхтона за візуальними джерелами XVI ст. / П. М. Котляров // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. – К., 2016. – Вип. 2. – С. 58-69. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/19/33> [Назва з екрану].
13. Котляров П. М. Формування ідентичності Філіпа Меланхтона та її гуманістичний контекст / П. М. Котляров // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К. 2017. – Вип. № 51. – С. 134-139.
14. Котляров П. М. Меланхтонівська реформа школи Ейслебена: гуманістична парадигма / П. М. Котляров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2017. – Вип. 2 (133). – С. 38-42.
15. Котляров П. М. Посилення *religionis studium* за шкільним статутом Херцберга і навчальним планом для Адріана Хелміцкого / П. М. Котляров // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія: Історія. – 2017. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 95-99.
16. Котляров П. М. Німецька школа напередодні реформації та спроби її реформування / П. М. Котляров // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2017. – № 3. – С. 46-50.
17. Котляров П. М. Філіп Меланхтон між гуманізмом і Реформацією: проект реформи школи Нюрнберга та її пріоритети / П. М. Котляров // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2017. – Вип. 49. – С. 234-237.
18. Котляров П. М. Теоретичні засади освіти у ранніх педагогічних та релігійних творах Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 125 (№ 10). – С. 34-37.

Статті у закордонних наукових виданнях:

19. Котляров П. Н. Филипп Меланхтон и реформа системы образования в Германии // История и филология : проблемы научной и образовательной интеграции на рубеже тысячелетий / П. Н. Котляров // - Изд-во Петрозаводского университета, 2000. – С. 321-327.

20. Котляров П. Н. Виттенберг и Константинополь: на пути к религиозному согласию / П. Н. Котляров // Средневековый город. – Саратов: Наука, 2011. – Вып. 21. – С. 111-117.
21. Котляров П. Н. Филипп Меланхтон: представление о праве на восстание и роли светских властей (трактат «Confutatio articulorum rusticorum») / П. Н. Котляров // Средневековый город. – Саратов: Наука, 2012. – Вып. 22. – С. 147-162.
22. Котляров П. Н. «Практические нужды университета эпохи Реформации и пути их решения в представлении гуманиста-теолога (по трактату Ф. Меланхтона Privilegia Academiae Lipsiensis)» / П. Н. Котляров // Средневековый город. – Саратов: Наука, 2014. – Вып. 24. – С. 65-75.
23. Котляров П. Н. Liberali eruditione и Аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Н. Котляров // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2015. – Т. 157, кн. 3. – С. 172-181.

*Публікації, які додатково відображають зміст
та основні положення дисертації*

24. Котляров П. М. Філіп Меланхтон: теолог, гуманіст, політичний діяч (історіографія проблеми) / П. М. Котляров // Матеріали 1-ї науково-практичної конференції молодих вчених та студентів УГІ. - Буча: Український гуманітарний інститут, 2001. – Ч. 1. – С. 8-21.
25. Котляров П. М. Доба Високого Відродження: мистецтво та релігія / П. М. Котляров // Історія та правознавство. Науково-методичний журнал. Грудень 2005 – Харків: Тріада, 2005. – С. 91-98.
26. Котляров П. Н. Филипп Меланхтон и православие: поиски союзников / П. Котляров // Древнее Причерноморье. – Одесса: Фридман, 2008. – Т.8. – С. 185-190.
27. Страх, очікування і сподівання: західноєвропейське суспільство на порозі Нового часу / П. М. Котляров // Історія і правознавство. – Харків: Тріада, 2008. – № 12 (148). – С. 2 – 4.
28. Котляров П. М. Захист віри і право на опір: Філіп Меланхтон про застосування зброї євангелічними князями / П. М. Котляров // Древнее Причерноморье. – Одесса: Фридман, 2013. – Т. 10. – С. 344-351.
29. Гуманист-теолог в политике: представления Филиппа Меланхтона о праве на вооруженное сопротивление / П. М. Котляров // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2013. – Ч. I. – С. 72-76.
30. Котляров П. М. Музичне мистецтво доби Реформації: спів як втілення ідеї «загального священства» / П. М. Котляров // R 500. 500 років Реформації. – К.: Джерело життя, 2017. – С. 16-17.

1. Адріан ван Остаде. Шарлатан у селі (1648 р.)
Нідерланди, Амстердам, Рейксмузеум.

2. Ян Стен Хавікзон. Видалення зуба (1651 р.).
Нідерланди, Гаага, Мауріцхейс.

3. Лукас Кранах Молодший. М. Лютер та Ф. Меланхтон (1558 р.).
США, Ролі, Музей мистецтва Північної Кароліни

4. Лукас Кранах Молодший. Ф. Меланхтон (1559 р.).
Німеччина, Франкфуртський художній музей

5. Лукас Кранах Старший. Ф. Меланхтон, який хрестить немовля (1540 – 1547 рр.). Ліва вітарна ступка з церкви св. Марії. Німеччина, Віттенберг.

6. Дюрер А. Філіп Меланхтон, 1527. Гравюра, 174 * 127 мм.
Музей витончених мистецтв. Бостон.

7. Роберт Боїссард. Портрет Ф. Меланхтона (кін. XVI ст.).
Німеччина, бібліотека університету Маннгейма.